

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM

SOCIETY OF ORDERS – BOURGEOIS SOCIETY 11.

**RÉGI TÉMÁK, MAI KÉRDÉSEK
A MENTALITÁSTÖRTÉNETBEN**

◦ Esztergom 1998 ◦

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM

SOCIETY OF ORDERS – BOURGEOIS SOCIETY 11.

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM

SOCIETY OF ORDERS – BOURGEOIS SOCIETY 11.

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM

SOCIETY OF ORDERS – BOURGEOIS SOCIETY 11.

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM

SOCIETY OF ORDERS – BOURGEOIS SOCIETY 11.

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM

SOCIETY OF ORDERS – BOURGEOIS SOCIETY 11.

Rendi társadalom – polgári társadalom 11.

Régi témák, mai kérdések a mentalitástörténetben

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM 11.

Régi témák, mai kérdések
a mentalitástörténetben

*A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület
1998. évi esztergomi konferenciájának előadásai*

Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára
Esztergom, 2000

A kötet kiadását támogatta
MTA Filozófiai és Történettudományok Osztálya, Ránki György Szakkuratórium
Pro Renovanda Dunatáji Népek Története Alapítvány
Buda-Cash Brókerház Rt.

© Hajnal István Kör, 2000
© Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára

Szerkesztette
Sasfi Csaba

Műszaki szerkesztő
Erdélyi Szabolcs

A borítón Magasi Németh Gábor rézkarca: Esztergom (1920-as évek eleje)
(Olajos István tulajdona)

HU ISSN 0239 1990
HU ISBN 963 7234 06 3

Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára, Esztergom
Felelős kiadó: Csombor Erzsébet levéltárigazgató
Nyomdai munkák: Nyomda és Kiadó Kft. Komárom
Felelős vezető: Kovács Jánosné igazgató

TARTALOM

Előszó (Kövér György).....	7
----------------------------	---

Személyes történelem és csoportmentális

<i>Kertész Noémi</i> : Családi hagyományból irodalmi hagyomány: egy lengyel nemesi emlékirat tanulságai	11
<i>Sasfi Csaba</i> : Négy dunántúli nemesifjú kiművelése a reformkorban.....	15
<i>Tóth Árpád</i> : A kapcsolatháló és funkciói	42
<i>Szigeti István</i> : Az aggodalmaskodó politikus: Adalékok a középnemesség mentalitástörténetéhez.....	53
<i>Czieger András</i> : A bukott politikus.....	68
<i>Hudi József</i> : Egy kispolgár pályafutása a 19. században.....	81
<i>K. Horváth Zsolt</i> : Társadalmi kirekesztés és a „saját idő”	89
<i>B. Virághalmi Lea</i> : Az életrajzi módszer bölceleti vonatkozásai.....	102

Mi és mások

<i>Csóti Csaba</i> : Erdélyi menekültek levelei 1916-ból.....	115
<i>Erdész Ádám</i> : Félelem és remény az összeomlás árnyékában.....	124
<i>Jeney-Tóth Annamária</i> : Hadifogság a Távols-Keleten	135
<i>Márfi Attila</i> : Visy lászló Pécs szabad királyi város főispánjának naplója 1914–1917..	156
<i>Bánkiné Molnár Erzsébet</i> : A megfelelni akarás megnyilvánulásai egy kisvárosi polgárcsaládban	163
<i>Forró Katalin</i> : Szubjektivitás és objektivitás	186
<i>Zachar József</i> : Ökumené egy haditáborban – Sandhofen, 1794.....	198

Munka – Szórakozás

<i>Bódy Zsombor</i> : A munkaviszony a kereskedelemben és iparban a századforduló Magyarországon a joggyakorlat tükrében	219
<i>Dusnoki József</i> : A fordított világ mentális sémája	231
<i>Pifkó Péter</i> : Esztergom város polgársága és a színészet a 19. század első felében	271
<i>Kis Domokos Dániel</i> : A hegymászó és a hegyek	280

Test – Lélek

<i>Horváth József</i> : A lélek sorsáról való gondolkodás és gondoskodás a 17. századi győri végrendeletek tükrében.....	301
<i>Tóth G. Péter</i> : Sánta Pila.....	315
<i>Knézy Judit</i> : Paraszti viselet- és szemléletváltozás Somogyban a 18–19. században ..	342
<i>Pető Andrea</i> : Autonómia és érzelmek az illegális magyar kommunista mozgalomban..	355
<i>Juliane Brandt</i> : Rövid fohászok.....	366

ELŐSZÓ

A mentalitástörténet híre ugyan az Annales-iskola és eredményeinek ismertetéseivel, első munkáinak megjelenésével régen elérkezett Magyarországra, mégsem mondható hogy meghonosodott volna nálunk. Végző soron a Hajnal István Kör 1998. augusztus 27–29-re, Esztergomba szervezett konferenciája volt az első hazai mentalitástörténeti összejevetel. Ennyi év múltán nem az elkésett adaptáció igénye vezérelt bennünket, hanem az, hogy számot vethessünk a mentalitástörténet mai állásával. Az irányzatot az elmúlt évtizedben olyan kritikák, sőt támadások érték (nemcsak a mentalitás fogalmának tisztázatlansága miatt), amelyek szükségessé teszik, hogy az egész problémakör újragondolása révén foglalkozzunk a témával. Sikerül-e meghaladni a mentalitástörténet régi dilemmáit? Mennyire általánosíthatók a „rejtett gondolkodási struktúrák, kimondatlan konvenciók”, ha az egyén tudatát vizsgáljuk? Tömeges források használata esetén kikerülhető-e a veszély, hogy a „kollektív tudattalant” kívülről belevetítjük az egyéni pszichébe?

Mivel a Hajnal István Kör tagjainak döntő többsége primer forrásokkal dolgozó történész, arra gondoltunk, hogy a levéltárakban, múzeumokban rejtelkedő *naplók, vallomások, levelek, memoárok*, tehát egyértelműen egyéni és szubjektív források segítségével kellene megpróbálnunk rekonstruálni azokat a kollektív tudatos és tudattalan képzeteket, amelyek szerint érzékelték, észlelték lehetőségeiket és cselekedtek a történelem szereplői. Az „ami történt” helyett így az „ahogy átéljük” kerülne a konferencia fókuszába, a kettő különbsége amúgy is a történetírás (és különösen a mentalitástörténet) örökzöld problémája.

A konferencián tárgyalandó kérdések sorában előzetesen a Peter Dinzenbacher által szerkesztett, *Europäische Mentalitätsgeschichte* című kötet (Stuttgart, 1993) alapján a mentalitástörténet nagy és régi témáit soroltuk fel és csak a beérkezett jelentkezések alapján döntöttük el, hogy melyekből lehet önálló szekciót szervezni. Ilyen témák voltak: Individuum-család-társadalom, Test és lélek, Szex-szerelem-házasság, Életkor-betegség-halál, Félelem-remény-utópiák,

Öröm és bánat, Hiedelem és vallásosság, Munka és ünneplés, Az idegen és a saját, Uralom, Kommunikáció, Természet és környezet, Tér-idő-társadalom. (Hangsúlyozzuk, hogy az egyes témáknál mindig a velük kapcsolatos képzetek, beállítódások, konvenciók kerülnek terítékre. Néhány illusztráció: a test, mint a lélek börtöne, a fiatalság kultusza, az öregség tisztelete, az uralommal szembeni ellenállás sztereotípiái, az időfelfogás linearitása vagy ciklikussága stb.) A mentalitástörténet mai állásáról 1998 februárjában Klaniczay Gábor előadását volt módunk meghallgatni a Hajnal István Kör rendezvényén, s ezáltal jobban felkészülhettünk a konferenciára.

A meghirdetés nyomán 28 előadás-javaslat érkezett be, ezek alapján négy szekcióba osztva szerveztük meg a konferencia-programot („Mi és mások”, „Személyes történelem és csoportmentalitás”, „Munka és szórakozás”, „Test és lélek”). Az írásban is leadott referátumok szövege ebben a szerkezetben került a jelen konferencia-kötetbe. A konferencia megszervezése és a kötet megjelentetése elképzelhetetlen lett volna a Komárom-Esztergom Megyei Levéltár támogatása és munkatársainak áldozatkész közreműködése nélkül, amelyért a Hajnal István Kör nevében ezúton is köszönetet mondunk.

Kövér György

Személyes történelem és csoportmentalitás

Családi hagyományból irodalmi hagyomány: egy lengyel nemesi emlékirat tanulságai

Az 1930-as évek elején halála közeledtét érezvén egy lengyel nemesember elhatározta, hogy mint annyi felmenője, ő is papírra veti visszaemlékezéseit, részben azért, hogy leszármazottainak örökül hagyja a családra vonatkozó ismereteket és legendákat, részben pedig irodalmi ambícióktól fűtve emléket kívánt állítani a Mickiewicz óta búcsúztatott, de a századfordulón még létező nemesi Lengyelországnak. Tervét csak részlegesen sikerült megvalósítania, mert 1933-ban bekövetkezett haláláig csak gyermekkori emlékeit sikerült végleges formába öntenie, ezen a mintegy 90 gépelt oldalnyi anyagon kívül még körülbelül ugyanilyen terjedelmű, részben kézzel írott feljegyzés maradt fenn, ezek zömét portrék és anekdoták teszik ki, amelyeket feltehetően az első részhez hasonlóan szeretett volna a szövegbe komponálni.¹

Szerzőnk, Henryk Ciecierski 1864-ben született, a Bug folyó bal partján lévő családi birtoktól távol fekvő Posenben (Poznańban), ahová édesapja a januári felkelés zürzavarában menekül. Három éves, amikor apja bátyjával együtt Pobikribe magával viszi, édesanyjuk és három nővérük nem követi őket. Henryk születése az utolsó lengyel inszurrekció idejére esik, amely fél évszázadra szertefoszlatta a függetlenség fegyveres kivívásával kapcsolatban táplált reményeket. Ennek dacára ő is – akárcsak nemzedéktársai többsége – gondos lengyel nevelésben részesül, hogy hozzájárulhasson Lengyelország újjászületéséhez, és legjobb tudásával szolgálhassa majd a hazát. A lengyel államiság visszaállítását már családos emberként, érett fejjel éli majd meg, betegsége mellett minden bizonytalanságot egyetlen leányának férjhezmenetele és első unokájának megfogánása sarkallja írásra. Emlékirónk abban a hitben hunyja le végleg a szemét, hogy részese és tanúja lehetett még egy világnak, a felosztott Lengyelország nemesi világának, amely – folyamatosan veszítve ugyan súlyából – több mint egy évszázadig fenn tudott maradni, 1918 után azonban végérvényesen átalakulni és megszűnni látszott. Ám Henryk Ciecierski családjá körében, a családi birtokon búcsúzott az élettől, nem tudván, hogy ő lesz az utolsó, akinek ez megadatik: 1939 szeptemberének végén a Vörös Hadsereg megjelenése a szerző világának nemcsak utolsó díszleteit, hanem megmaradt szereplőinek zömét is eltünteti. Az örökül hagyott szöveg is évtizedekig lappangott, hozzájárulva, hogy a benne foglalt törté-

¹ A tanulmány alapjául a család birtokában lévő kézirat szolgált.

netek egy része szájhagyomány útján adódják tovább a családban és nyerjen ezáltal új formát.

A szöveg feldolgozásának a családtagok emlékezetében élő legendárium és a Ciecierski-visszaemlékezések egybevetése lehet majd a legérdekesebb, ugyanakkor legnehezebb része. A nehézségek elsősorban a család szétszóródásából adódnak: a történetek különböző variánsait (esetleg) ismerők feltérképezése és akár levél útján való megkeresése igen idő- és munkaigényes, mindezidáig csupán a Lengyelországban élők egy részét sikerült szóra bírni. A következőkben az emlékirat befejezett, a szerző gyermekkorát felölelő részének rövid bemutatása kapcsán inkább csak jelezni szeretnék két a szövegből fakadó kérdést, előrebocsátva, hogy az írott és beszélt történetvariációkra, és az irodalmi párhuzamokra való hivatkozások egyaránt „szűrőpróbák” eredményei, ám előrevetítik, milyen eredményeket hozhat egy későbbi, beható vizsgálat. Néhány példán keresztül azt kísérlem meg tehát érzékeltetni, hogy milyen eszmények szellemében nevelkedett a két Ciecierski-fiú, valamint felidézem azt az irodalmi hagyományt, amelyből az emlékirat kinőtt.

Az emlékirat felütése teljesen hagyományos: „1864. június 19-én születtem Poznańban, ahol édesanyám, Rzewuska Jadwiga – a híres író Rzewuski Henryk és Grocholska Julja leánya – az utolsó Felkelés szomorú és veszedelmes hónapjaiban menedékre lelt.” Ezután értesülünk arról, hogy 1867-ben az apa magával viszi két fiát a birtokra, míg felesége és leányai Posenben maradnak. A család ezzel kettészakad. A fiúk nevelése szempontjából ez a körülmény döntő jelentőségű lesz, mert az asszony nélkül maradó és magányába belesavanyodó apa maradéktalanul megvalósíthatja nevelési elképzeléseit, anélkül, hogy az aggódó anya ellenállásába ütköznék.

A visszaemlékezések sorát, néhány koragyermekkori emlékfoszlány felidézése után, az apa portréja nyitja meg. Az apát, Stefan Ciecierskit, mint nagy műveltségű, a természetrajzban, történelemben, régészetben egyaránt jártas lengyel nemesembert ismerjük meg, aki boldogtalan házasságából birtoka magányába menekül, idejét elsősorban fiai nevelésének, valamint képzőművészeti gyűjteménye gyarapításának szenteli, bőkezűen adakozva közben a honi múzeumoknak. Ifjúkorában beutazza Nyugat- és Dél-Európát, de a megszállók iránti haragja visszatartja őt Oroszország megismerésétől. Henryk fia (aki egyébként örökölte atyja utazószenvedélyét) nagy szeretettel ír róla, de nem hallgatja el gyöngéit és különégeit, amelyeknek elsősorban a két cseperedő fiú itta meg a levét.

Az apa maga igénytelen volt és spártai elveket vallott, a fiúkat is ilyen szellemen nevelte, naiv és hiszékeny lévén egyáltalán nem ismerte az embereket, a gyerekek nevelőit is igen szerencsétlenül válogatta meg. Rövid időre még egy svájci *madmoiselle*-t is felfogadott a fiúk mellé, aki, ha nem is bizonyult művelt és olvasott nevelőnőnek, hiszen hazájában teheneket legeltetett, de legalább melegsívű, dalos és egészséges teremtés volt. Nemsokára azonban a kisasszony

helyét egy Chrzanecki nevű zsidó tanító foglalta el, aki miután felvette a katolikus hitet, tevékenyen támogatta a lengyel felkelőket, amiért is a kozákok kegyetlenül megkorbácsolták. Feltehetően ezen meghatódva gondolta Ciecierski, hogy egy ilyen jó hazafi jó pedagógus is lehet, és nem mérte fel, hogy a derék ember megháborodott az elszenvedett kínzásoktól.

A fiúkat életük végéig kísértette a gyermekkorukat megkeserítő átható hideg, apjuk ugyanis az éghajlati viszonyoknak fittyet hányva edzette őket, mindig alulöltözöttek voltak, hitvány takarókkal takaróztak, csak szerencséjüknek és erős szervezetüknek köszönhették, hogy nem vitte el őket egy gyerekkori tüdőgyulladás. Kenyéradó gazdája spártai elveit magáévá tevő nevelőjük hosszú téli bolyongásaira magával vonzolta fagytól elkékült neveltjeit, ráadásul minden tiltás ellenére a birtokot körülvevő erdőségekbe is elmerészkedett velük, ahol pedig gyakran bukkantak fel farkasok. Az egyik ilyen kirándulás alkalmával a kis Henryk alatt beszakadt a tó jége, és az arra járó favágók mentették meg a ráfagyó ruhában kikecmergő gyermeket, mert bátyja és nevelője észre sem vették hiányát. Élete végén e kalandjára emlékezve csak annyit jegyez meg szerzőnk, hogy szeretett atyja erre elbocsátotta ugyan Chrzaneckit, de maga továbbra sem vette figyelembe spártai elvei megvalósítása során, hogy „*Lakóiniában leánderek virítanak, a telek pedig enyhék és rövidek*”. Egy zord téli napon azzal lepte meg hát gyermekeit, hogy a tó jegén terítettett, amely ezúttal nem szakadt be, de az egyik inas majd a nyakát szegte, amikor tálalás közben megcsúszott, a két fiúnak fagyott levest és jeges peccsenyét kellett ennie. Minthogy azonban az idősebbik tüdőgyulladást kapott, az apa végül is lemondott a szabadban való étkezésről. Napirendre is lehetne térni a ridegtartás e szélsőséges megnyilvánulásai felett, és azt mondani, hogy a kor amúgy is szigorú nevelési elveit egy különönc túlzásba vitte, ha nem alakult volna ki az emlékirat lappangása idején e történeteknek új verziója 1945 után. Eszerint ugyanis a sok bukott felkelés tanulságait levonva a családban a fiúkat általában úgy nevelték, hogy egy esetleges szibériai deportálást túléljenek, ezért telente mindig a tó jegén étkeztek. Természetesen nincs okunk kétségbe vonni, hogy a felosztott Lengyelországban nemzedékek egész sorát nevelték a felkelésekben való részvételre, a bukás és megtorlás következményeinek elviselésére. De a Ciecierski fiúknak történetesen csak egyszer kellett a jég hátán elfogyasztaniuk az ebédet.

Hálás szívvel gondol vissza Henryk az atyai házat uraló hazafias szellemre. Ennek tárgyi megnyilvánulásai tipikusnak mondhatók. A családi arcképcsarnok bemutatása mellett a szerző felsorol néhány nagy becsben tartott történelmi ereklyét, ezek leírása, ha talán kevésbé részletes, de lényegében egybevág a Mickiewicz *Pan Tadeusában* találhatóakkal, ami nem is csoda, hiszen csaknem minden udvarházban volt egy ilyen nemzeti szanktuárium.

Az atya nemcsak külföldöket látogatott, hanem igyekezett megismerni a feldarabolt Lengyelország valamennyi vidékét, nem a folyóiratokban nagy számban közölt útirajzok olvasása révén, hanem gyalogos és vasúti kirándulá-

sokkal. Ezen utazásaira mindig nagyszámú lengyel ábécés- és történelemkönyvvel szerelkezett fel, ezeket lelkesen osztogatta útjai során a Tátrától a tengerig dacolva a különböző hatóságok tilalmaival. Saját birtokán titkos lengyel iskolát működtetett, segítette a tehetséges gyerekek továbbtanulását. Nagy gondot fordított arra, hogy fiai megismerjék a lengyel múltat és hagyományokat, és saját nemzetüket mindenek fölé helyezték. Reggeli és esti közös imáikba belefoglalta a haza megváltásának kérdését, és napjában többször is fölharsant, hogy „Polen, Polen über alles in der Welt”. Vacsora után közös olvasásra gyűltek össze a kandallónál, az újságok mellett főleg a haza romlását és balsorsát tárgyaló olvasmányok kerültek terítékre, valamint a megszálló hatalmak lengyelelles, valamint a katolikus egyházat sújtó intézkedéseiről szóló tudósítások. *„Atyám, és ezért mindörökre hálaival tartozom neki – írja Henryk – lengyel lelket oltott belém, olyan erőset és oly mélyen gyökerezőt, hogy azt sem a germanizáló vagy oroszosító iskolák, sem európai, ázsiai és afrikai vándorlásaim nem tudták belőlem kipusztítani.”*

„Henryk Ciecierski mintha magának írta, vagy jobban mondva beszélne, formai kötöttségek nélkül meséli el családja múltját tartalmazó legendákat és igaz történeteket” – méltatja az emlékirat stílusát egy, a családnak szóló előszó szerzője, egy Ciecierskivel egykorú jogtudós. Nem téved, amikor a szöveg legfőbb erényének az előszót imitáló természetességet tartja, de elkerüli a figyelmet, hogy tudatosan választott irodalmi formáról van szó, amelyet száz évvel korábban éppen az emlékiró nagyapja, a 19. századi nemesi irodalom szélsőségesen konzervatív nézeteiről ismert csillaga, Henryk Rzewuski teremtett meg. Rzewuskit Mickiewicz biztatta írásra, maga is sokat merítvén ifjúkori utazásai során a vele tartó Rzewuski kiapadhatatlan történeteiből. Levelezésében meg is emlékezik róla, hogy (akkor még) barátja prózája döntő hatással volt rá a Pan Tadeus megírása során, ezért az elbeszélő költemény címadó hősének családi nevét, Szoplicát tőle kölcsönözte. A Rzewuski-könyvet manapság már nemigen ismerik Lengyelországban, a Mickiewicz mű viszont mind a mai napig iskolai olvasmány. Mindazon helyeken, ahol Ciecierski nem gyermekkorra világának egyedi vagy rendkívüli vonatkozásait, saját élményeit tárgyalja, hanem a nemesi élet viszonylag állandó kereteit vázolja fel (a ház és a birtok leírása, az étkezések bemutatása, vadászatok története), nem tud, de talán nem is akar elszakadni a mickiewiczzi hagyomány által kijelölt narrációtól, részben visszavéve azt – családi használatra –, amit a romantikus vatesz a nagyapától kölcsönzött.

Négy dunántúli nemesifjú kiművelése a reformkorban
Iskoláztatás, szocializáció, pályaválasztás a 19. századi emlékiratokban

A 19. századi felsőbb – azaz közép- és felsőfokú – oktatási rendszer és a társadalomszerkezet összefüggéseit már jó ideje vizsgálva fogalmazódott meg bennem annak szükségessége, hogy a statisztikai szempontú elemzésekkel kimutatható folyamatoknak az egyéni cselekvések szintjén megragadható mentális összetevőit is feltárjam. E célból első lépésként a személyes források között a memoárirodalom felé fordultam, olyan műveket keresve, amelyekben a szerzők kisebb-nagyobb teret szenteltek az iskolával kapcsolatos emlékeiknek és azok – a műfaj természetéből adódóan utólagos – értelmezésének. Az e szempont szerint feldolgozható emlékiratok jelölték ki aztán az alábbiakban kifejtett témakört: annak egyéni megnyilatkozások révén való bemutatását, hogy mit jelenthetett a nemesség különböző csoportjai számára a felsőbb iskolázottság a reformkorban.

A közép- és felsőfokú oktatás magyarországi rendszere az 1777. évi Ratio Educationis óta hatásrendszerét és működésmódját tekintve kétségtelenül modern intézmény, annak ellenére, hogy az általa közvetített tudás és műveltség tartalma illetve szerkezete szinte folyamatos kritika tárgyát képezte a század első felében, amely kritika a reformkorban egyre erőteljesebbé vált. Az intézmény jelentősége azonban egyre növekedett, ha a diákok számát nézzük: II. Józsefi megszorító intézkedéseinek visszavonásától a reformkor kezdetéig folyamatosan nőtt, majd az 1820-as évek végétől a forradalomig lényegében stagnált. Ennek a növekvő „keresletnek” – amelyen itt az iskolai tanulmányok és nem az iskolázott emberek iránti keresletet értjük – a megítélése meglehetősen bonyolult feladat. Ha nem elégedünk meg az elméleti általánosságban mozgó magyarázattal – amely a későbbi történeti fejlemények ismeretében a meginduló modernizációs folyamat logikailag szükségszerű velejárójának tekinti a felsőbb oktatás térnyerését –, akkor több szinten kell keresnünk a jelenség magyarázatát, számítva arra, hogy a különböző szinteken kapott eredmények nem magától értetődően lesznek összhangban. Statisztikai elemzéssel például többé-kevésbé pontosan megállapíthatjuk azt, hogy a népességnek mely csoportjai azok, amelyek növelik részarányukat a diákok között. Ebben az esetben azonban a társadalmi csoportokat első lépésben csak a korabeli osztályozás kategóriáiban tudjuk megragadni, amelyeket különböző források adatai alapján anyagi életviszonyaikban, tárgyi körülményeikben, esetleg életútjuk állomásait összeállítva tovább bonthatunk,

strukturálhatunk, meghatározva így olyan társadalmi helyzeteket, strukturális pozíciókat, tipikus életpályákat, amelyekhez az iskolázottságnak ez a növekedése köthető. Így fontos általános összefüggések derülhetnek ki számunkra, amelyek nagy vonalakkal tagolják azt a társadalmi teret, amelyben az egyéni cselekvések megtörténtek, de önmagukban nem adnak arra magyarázatot, hogy az egyes cselekvések mögötti szándékokat milyen tényezők, illetve ezeknek milyen együttállása váltottak ki. Ha meg akarjuk érteni a felsőbb iskolázottság iránti igények és törekvések *terjedésének* folyamatát, abból az alapfeltételezésből kell kiindulnunk, hogy az egyes gyerekek felsőbb iskolába küldéséről hozott döntések háttérében egyénenként igen különböző motívumok állhattak. Ezen motívumok összességükben az említett létszámnövekedést eredményezték, ami így azonban mégsem vezethető vissza egy vagy néhány „objektív” tényezőre. A korabeli és a történeti irodalom alapján is éppenséggel azoknak a tudati tényezőknek a sokféleségét feltételezzük, amelyek az egyéneket egyre növekvő számban arra az elhatározásra készítették, hogy fiaikat gimnáziumba, és a „tudományos” iskolázottság – mint feltétel, előírt előképzettség – birtokában felsőfokú tanintézetekbe küldjék. Meg kell jegyezni, hogy noha az ezekben az intézményekben tanuló diákok az iskolakorú népesség egészének igen kis részét jelentették időszakunkban, ez nem csökkenti a kérdés jelentőségét, hiszen egy viszonylag ritka magatartás egyre gyakoribbá válásának mechanizmusait szeretnénk megérteni.

A felsőbb oktatásba lépést elhatározó tudati tényezőket több minden befolyásolhatta. Vizsgálhatjuk egyfelől azt a normatív szabályrendszert, amely általános szinten határozta meg az iskolai tanulmányok, az oktatási rendszerben való részvétel lehetőségeit, valamint azokat a törvényeket-rendeleteket, amelyek az iskolázottságot igénylő, felhasználó intézményekre vonatkoztak, és az egyes feladatkörök betöltéséhez bizonyos iskolai végzettséget írtak elő. Ezek a normatív szövegek közvetlenül aligha lehettek orientációs pontok az egyéni cselekvők számára, sokkal inkább feltételezhetjük azt, hogy az általuk többé-kevésbé eredményesen szabályozott intézményi gyakorlaton keresztül fejtették ki hatásukat. A befolyásoló tényezők között egy szélesebb körben ható mechanizmus jelenlétét is feltételezhetjük, a „koreszmét”. Ezen a felvilágosodás eszme köréből a tanultság értékének „leszivárgását” érthetjük, amelyet csak táplálhattak II. József rövid uralkodásának a tanügy terén markánsan megnyilvánuló intézkedései,¹ majd a francia forradalom hatása a rendi társadalom-eszményre. Ezek a hatások nyilván a társadalom felől való gondolkodás határainak, az elgondolható kitérő kitágulását eredményezhették az iskolázottság vonatkozásában is, sőt talán leginkább ebben. Ugyanis az iskolázottság révén való társadalmi emelkedés – bár szűk körű – gyakorlata meglehetősen régi: a katolikus egyházon belüli papi

¹ Erről részletesebben: Sasfi Cs. 1998.

nőtlenség miatt az egyházi utánpótlás biztosításának ez volt a módja. Ezt persze meg kell különböztetnünk a rendi társadalom polgárvá alakulásának folyamata során egyre tömegesebbé váló mobilizációs lehetőségek társadalmi észlelésétől, de az egyházi utánpótlásnak ez a mechanizmusa az általunk vizsgált időszakban is működött és tájékozási pontként is hagyományosan jelen volt az iskoláztatás lehetséges céljaként.

Az egyéni életfeltételek, amelyek az iskoláztatást gyakorlatilag lehetővé tették – az iskolalátogatás költségei, vagy az azt kiváltani képes lehetőségek, mint például ösztöndíj, rokon diáktartás stb. – és a normatív szabályok illetve a kor általános meggyőződései között van egy széles tudati mező, amely az iskolázottság értékére, értelmére illetve hasznára vonatkozóan tartalmazhat akár egyéni, akár kollektív eredetű, többé vagy kevésbé tudatos meggyőződéseket vagy kimondottan racionális kalkulációkat, stratégiákat. Ez az a mentális szféra, ami az egyéni szándéknak – természetesen elsősorban a szülő szándékának – ad konkrét tartalmat, célt. Ennek a dimenzióknak a megismerését remélhetjük a személyes forrásoktól. Ezek elemzése útján szétválaszthatjuk azokat az egyéni motívumokat, amelyek az iskolával kapcsolatos döntések és cselekvések háttérében állhattak. A második lépésben azt kell figyelembe vennünk, hogy az egyéni motívumok honnan erednek, milyen közvetítéssel jutnak el az egyes személyekhez. Egy harmadik lépésben pedig megvizsgálhatjuk azt, hogy az egyes társadalmi csoportokra mely típusok vagy ezeknek milyen kombinációja, azaz milyen minták jellemzők, egyáltalán az iskoláztatási döntések sajátos motivációi mennyire jellemzőek bizonyos társadalmi csoportokra. Ha ilyen minták a személyes dokumentumok alapján feltételezhetők, további kérdés az, hogy ezek miként és mennyiben kapcsolódnak az adott csoport strukturális pozícióját biztosító tényezőkhöz: törvényekben, normatív szabályokban kizárólagosan meghatározott vagy preferált tevékenységi körökhöz, lehetőségekhez, előjogokhoz. De ennél – legalábbis számunkra – lényegesebb kérdés az, hogy e mintáknak van-e, és ha van, milyen az egyes csoportokon belüli reprodukciós mechanizmusuk. Van-e bizonyos fajta iskolázottságnak egy adott csoporton belül sajátos értéke, hordoz-e olyan manifesztált értékrendet, legitimációs érvrendszert vagy rejtett jelentéseket, ami e csoporthoz tartozás tekintetében, vagyis a csoporttal való azonosulás, a csoportidentitás kialakulásában nagy súllyal szerepel, vagy egyenesen nélkülözhetetlen? Feltehetjük, hogy minél inkább létezik ilyen szerepe az iskolázottságnak egyes csoportoknál, annál részletesebb és kidolgozottabb ennek jelentőségére és elsajátítására vonatkozó szabályozás, a hagyományozás, azaz a reprodukció csoporton belüli mechanizmusa. Ez másképpen szólva adott társadalmi csoportoknak bizonyos iskolázottsághoz fűződő olyan – intellektualizált vagy racionalizált illetve szokásszerű – viszonyát jelentené, amelyet a csoport a maga keretei között valamilyen módon nemzedékről-nemzedékre újratermel. Amennyiben pedig ezek a csoportok bizonyos egyének számára vo-

natkozási csoportot jelentenek, a csoportra jellemző iskolázottsággal kapcsolatos beállítottság mintaként közvetíthető a helyzetüket változtatni akaró egyének irányában. Így az iskoláztatás egyéni motívumait és eredetüket kutatva az iskolázottságra vonatkozó törvényi-normatív szabályokat, az egyes társadalmi csoportok és intézmények ilyen gyakorlatát és az egyéni élethelyzetekből következő – és csak abból megérthető – aspirációkat együtt kell figyelembe vennünk. Ehhez olyan forrásokra van szükség, amelyek jól megvilágítják ezeket az összefüggéseket.

Személyes források

Az előbbieken felvetett kérdéskör kibontásának első lépése tehát a személyes dokumentumok feldolgozását teszi szükségessé. A tágabban biografikus megközelítésnek vagy módszernek nevezett eljárás a történetírásban hagyományosnak számít, de a szociológiában és a szociális antropológiában is régóta ismert eljárás, amelynek meglehetősen precízen kidolgozott szabályrendszere és módszertana fejlődött ki mára. Ennek lényege, hogy a személyes dokumentumok felhasználásának módjai szorosan kapcsolódnak a kutatás koncepcionális, módszertani és tematikai kiindulópontjához illetve előfeltevéseihez, azaz például az életrajzok feldolgozásai és hasznosításai a történettudományon belüli irányzatokként igen különbözők lehetnek. Ezt figyelembe véve tűnik fontosnak előrebocsátanunk néhány megjegyzést az emlékiratok általunk alkalmazott felhasználási módjával kapcsolatban:

Az első kérdés, ami ezzel kapcsolatban felmerül, hogy a személyes források különböző fajtái, mint például napló, levelezés közül, miért éppen a memoárral kezdtük el a fenti kérdések vizsgálatát, hiszen ilyeneket leginkább idős korban, az életút végén írtak az emberek, így ehhez képest az iskolai évek meglehetősen távoliak lévén próbára tehetők a szerzők emlékezetét. Ugyanakkor a naplókban – elvileg – az élmények és tapasztalatok közvetlen rögzítését feltételezhetjük. A válasz e kérdésre meglehetősen gyakorlati: az emlékiratok voltak a legkönnyebben elérhető források, naplót² eddig nem is találtam, levelezést is alig. Másrészt

² Pedig az első Ratio Educationis 243. paragrafusában 1777-ben javasolja a diákok számára a naplóvezetés megtanítását: „Úgy rendezzék el idejüket, hogy minden egyes órának, amely az előadásokon és az előírt felfrissülési időn túl fennmarad, meghatározzák a maga tennivalóját, hogy az idő egy pillanatát se engedjék valamiféle hasznos tevékenység nélkül elröppenni. Ahhoz pedig, hogy ezt minél könnyebben megvalósíthassák, szükséges lesz, hogy tájékoztatást kapjanak a naplófeljegyzések készítésének módjáról: ezekben mindent pontosan felsorolnak, amelyről dönteni szabad lehetőségük van, s amelyekbe napi tennivalóikat – miután este ezeket számba vették – gondosan feljegyzik...” *A tanulók kötelességei saját magukkal szemben* című fejezetben *Ratio Educationis* 1981. 198–199. Az elemzett korszakban érvényben levő, második, 1806-ban életbe lépett szabálykönyv már nem tartalmazza ezt a részt.

a fiataalkori naplók esetében felmerül az a probléma is, hogy életkori sajátosságok miatt nincs a naplóíróknak elég tapasztalata és ismerete a történések értelmezéséhez, ezért az emlékek inkább élményszerűek, érzelmi reakciókat rögzítenek. A memoárok esetében ezt a tapasztalatot már feltételezhetjük, ugyanakkor könnyen előfordulhat az, hogy az emlékiró időskori indentitásának megfelelően interpretálja életének e korai időszakában történeteket. Ez reális problémája az önéletrajzoknak, amit azonban némi körültekintéssel kezelni lehet. Az ilyen jellegű írásokban ugyanis az emlékezésnek általában két rétege van, egy epizodikus és egy szemantikus, és „az utóbbi fogalmi szintű, minősítő általánosító, értékelő és ilyenként identitásképző”.³ Az optimális tehát, ha ez a két szint kellően elválasztható a szövegben, amire akkor van jó esély, ha a memoárt napló alapján írja az emlékező. Ilyen esetben a két műfaj előnyei összeadódnak: a felidézett események és tények „tárgyilagósak”, vagyis a korabeli kollektív észleléssel és értékeléssel nagyjából és alapvetően egyeznek, az időskori értékelésük pedig megkülönböztethető ezektől. Ebből a szempontból persze az sem mindegy, ki és milyen céllal írja emlékiratát. A közszereplő célja visszaemlékezéseik megírásával általában az, hogy megörökítse és dokumentálja a közéletben játszott szerepét, ezért a részletek talán pontosabbak, hiszen többé-kevésbé ismertek vagy utóbb ellenőrizhetők. A másik gyakori eset, amikor valaki saját életét példaértékűnek tartja, ezért „szerkeszti meg” jelentéssel bíró történeté, amiben ezért a részletek jóval elmosódottabbak, kevésbé megbízhatóak lehetnek. E szempontok szerint kellő óvatossággal kell felhasználnunk a memoárok adatait. Ha bizonyos szűkebb tematikákra vonatkozóan több emlékiratot is felhasználhatunk, nyilvánvalóan pontosabb képét, azaz észlelésének szélesebb tartományát kaphatjuk ezeknek. (Nem kétséges azonban, hogy kérdésfelvetésünk szempontjából a legteljesebb megoldást az emlékiratra épülő esettanulmányok jelenthetik, amelyekben a fellelhető személyes forrásokon túl a személyekre vonatkozó egyéb dokumentumok is feldolgozásra kerülhetnek, és így az élethelyzet objektív elemei is figyelembe vehetők lennének.)

A memoárokból nem a teljes életutat, hanem csak az iskolába lépéstől a képzés befejezéséig tartó életszakaszt vettük figyelembe. (A képzésbe a nemcsak a tanfolyami, iskolarendszerű, hanem a korszakban jelentős szerepet játszó, olyan – mai kifejezéssel élve leginkább szakmai gyakorlatnak nevezhető – időszakot is beleértve, mint a patvaria, jurateria, noviciatus, uradalmi gyakornok vagy járulnok stb.). Ezen az időszakon belül is az iskolázatásnak olyan – a mi szempontunkból – kulcseményeire koncentráltunk, mint az iskolába lépés, a gimnázium elvégzése utáni pályaválasztás stb.

Az önéletrajzi adatokat leíró-feltáró funkcióval szeretnénk hasznosítani. Mivel a társadalmi csoportok számára a korszakban nem fogalmazódnak meg egy-

³ Pataki F. 1995–96. 9.

értelmű iskolázottsági követelmények, ennek az egyes strukturális csoportokon belüli szerepére csak az iskolázottságot igénylő intézmények elemzése és a prozopográfiai vizsgálatok alapján következtethetünk. De arról, hogy az egyéni döntések szintjén miként valósult meg az iskolázottság reprodukciója és különösen a terjedése, ezek alapján nem sokat tudhatunk meg. Azonban nem is a leggyakoribb, a strukturális csoportra jellemző magatartást, a közös motívumokat keressük, hanem egy strukturális csoporton belül lehetséges változatokat – ezáltal az iskolázottság eltérő szerepét –, és ezek eredetét szeretnénk megtalálni. A személyes dokumentumokat, pontosabban első lépésben az emlékiratokat tehát illusztratív funkcióval kívánjuk felhasználni, de a kifejezésnek nem a leggyakoribb magatartást bemutató, vagy a tipikust, azaz bizonyos szempontból a legtöbb ismertető jegyet megjelenítő értelmében, hanem a *megvilágosító* jelentésére utalva, amivel első szinten az egyéni motivációkat és ezek eredetét, továbbá közvetítésük módjait szeretnénk vizsgálni.⁴ Második szinten pedig e közvetítési módok csoportkeretekhez kötődő fajtáit szándékozunk megismerni. Ez utóbbi során már nem a személy lesz elsősorban fontos számunkra, hanem az egyes társadalmi csoportok kulturális gyakorlatába integrálódott, azzal azonosult egyén, hogy az eltérő, az egyes csoportokra jellemző gyakorlatokat egymással összevetve felfedezhessük a társadalom mentális terének azokat a többé-kevésbé észlelhető határait, amelyeknek átlépéséhez alighanem rendkívüli személyes erőfeszítésekre lehetett szükség.

Iskolai emlékek és emlékiratok

Az eddig áttanulmányozott emlékiratok közül 22 használható fel a fenti problémakör vizsgálatára: ezek tartalmazznak több-kevesebb adalékot a felsőbb iskolákra, az ilyen iskolázottságra vonatkozóan. Ha az emlékiratok szerzőinek – pontosabban apjuknak – strukturális pozícióját nézzük, azaz azt, hogy milyen közjogi rendi nagycsoportba tartoztak, a következő megoszlást kapjuk: 2 főnemes (báró), 13 köznemes, 2 polgár, 3 közrendű. Vallási szempontból pedig 12 katolikus, 9 evangélikus és mindössze egy református. Nyilvánvalóan nem érdemes a fenti megoszlás szociológiai értelemben vett minta-szerű jelentőségét felvetnünk, hiszen a tanulmányozott emlékiratok viszonylag csekély száma, a szövegek eltérő jellege, de felhasználási szándékaink sem igénylik ezt. Az azonban nyilvánvaló, hogy a nemesség az a rendi csoport, amelyet a fenti memoárok legnagyobb arányban képviselnek, vagyis e csoport vonatkozásában várhatjuk a legtöbb és leginkább „sűrű” információt, ezért az elemzést a nemességre korlátoztuk. A memoáírás gyakorlat esetünkben mutatkozó nemesi túlsúlya – amely

⁴ E törekvésünkben Vörös Károly ilyenirányú munkássága példaértékű számunkra.

elsősorban a jómódú nemességhez látszik kötődni – talán nem véletlen, és további vizsgálódást érdemel, de megkockáztatjuk azt a feltevést, hogy ez is a csoport sajátos nevelés részének tekintendő.

Az közismert a történetírásban, hogy a nemesség csak egy közjogi eszme értelmében „egy és oszthatatlan”, szociológiailag, tehát vallásilag, vagyoniilag, kulturálisan, illetve megélhetését biztosító tevékenységi formáit (hivatalnok nemesség, nemesi értelmiség, kézműves kismemesség, parasztnemesek stb.) illetően valójában igen tagolt, amely tagoltság időszakunkban a nyilvánosságban is, és részben a jogalkotásban is megjelenik. Ilyen értelemben a nemesség még strukturális nagycsoportnak is alig nevezhető, hiszen a *Tripartitum* eszmei tradícióján túl csak néhány törvény és az ezekhez kapcsolódó jogi-politikai gondolkodás jelenti azt a tudati dimenziót, amiben a nemesség egésze valamilyen, a társadalmi észlelés szintjén jól azonosítható egységet jelent. Az iskolázottság-iskolázás tekintetében azonban – mint a következőkben ezt bővebben kifejtjük – ez a dimenzió éppenséggel fontosnak látszik, ami egy másik szempontból is indokolja és lehetővé is teszi a fenti szempontú elemzésnek a nemességre való szűkítését.

Ha a 13 köznemes emlékirót nézzük, 7 közülük középbirtokos nemes apától származott (4 katolikus, 3 evangélikus), 3 vármegyei hivatalnok⁵, egy uradalmi tisztviselő, és csak egy kisbirtokos nemes. E tizenhárom emlékirat elemzését a következő módon végeztem el. Azt a négy dunántúli nemest – Fiáth Ferencet, Balogh Gábort, Galsai Kovách Ernőt és Árvay Sándort – és ifjúkoruk azon eseteit állítottam az elemzés középpontjába, amelyben az iskolához való viszony legélesebben került felszínre. Először ezeket az eseteket egymással összevetve, párhuzamba állítva mutatom be, a többi emlékiratnak az egyes esetekhez kapcsolódó részleteire ezután térek ki. Ezen eljárás mellett az egymáshoz közeli közép-dunántúli helyszín⁶ és ugyancsak egymáshoz közeli születési évük szolt. Ez a közös helyszín Fejér, Veszprém és Zala megye, a korosztály pedig a 1820-as években születettek korosztálya. A többé-kevésbé közös helyszín és azonos korszak olyan kontextust⁷ jelenthet, amelyben a lehetséges összefüggések könnyebben megragadhatók. Fontos volt az is, hogy a négy személy közül az egyik megyei hivatalnok, egy másik pedig református kisbirtokos nemes, míg a két középbirtokosok közül a Fiáth család múltban betöltött tisztségei és rokoni kap-

⁵ Utóbbiakon azokat érteve, akiknek vélhetően fő megélhetési forrása a hivatalból származó jövedelem.

⁶ A dunántúli nemesi társadalom regionális sajátosságaira lásd Glósz J. 1991. 7., 122.

⁷ Ezen az alapon – és az eddigi regionális kutatási eredmények alapján – a Nógrád megyeiek kiválasztása is felmerült, hiszen ugyancsak négy emlékirat szerzője való ebbe a megyébe, közülük kettő középbirtokos, kettő megyei tisztviselő. Ez a kör egy Hont megyei középbirtokossal tovább bővíthető lenne. Másfelől viszont e memoárok szerzőinek születési éveai nagyobb időszakon belül szóródnak.

csolatai alapján határesetnek tekinthető a tipikus középbirtokos nemesség, a táblabíró „osztály” és az udvari szolgálatban álló hivatalnok (katona) nemesség között. A kiválasztásnál hangsúlyos szempont volt tehát az is, hogy a nemesség vagyoni „rétegzettsége” illetve csoportszerkezete is megjelenjen az iskolához való viszonyban. Fiáth a generációs szempont szerint nem illik pontosan a kiválasztottak közé, mert közel tíz évvel öregebb a másik háromnál, de lényegében mind a négyen a 20-as évek végével beálló gimnáziumi „dekonjunkció”, azaz az addig folytonos létszámnövekedés leállásának időszakában kezdték meg gimnáziumi tanulmányaikat.

Nemesség és iskola tanulmányok

Mielőtt bemutatnánk a részleteket, fontosnak tűnik annak a historiográfiai képnek a felvillantása, amely a jómódú birtokos köznemesség 18. századi felemelkedését ábrázolja.⁸ E kép azt a folyamatot jeleníti meg, amely során a nemesség „vitélő rendből” átalakul a reformkori „politikai osztállyá”, és ezzel párhuzamosan más strukturális dimenzióban, a tevékenységszerkezet felől nézve megindul a többé-kevésbé szakszerű hivatalnoki és értelmiségi réteggé, foglalkozási csoporttá válás irányában is. Ennek az átalakulási folyamatnak talán egyik legfőbb intézményi tényezője a „felsőbb”, azaz közép- és felsőfokú oktatás, az általa nyújtott „képzettség”, amely alkalmassá teszi a politikai hatalomra kerülő jómódú, nagy- és középbirtokos nemesség tagjait az értelmiségi és hivatalnoki *funkciók* eredményes ellátására. E képzettség összetevőinek jelentősége időszakonként változhatott – a 18. század első felében inkább az írásbeliségen és a fegyelemre való nevelésen lehetett a nagyobb hangsúly, később talán a retorikai és jogi műveltségen – de lényegét formális jellege, a tartalmi és szervezeti egységesség jelentette. A tartalmi egységességet hosszú időn át, egészen a reformkorig a latin nyelv és a sajátos politikai-jogi műveltség biztosította. A szervezeti egységességet pedig eleinte a jezsuiták által kialakított nevelési módszer, majd az ezt sokban megőrző és az egységes és központosított igazgatást és felügyeletet kiépítő királyi tanrendszer, az 1777-től 1848-ig érvényben levő jogszabálykönyv, a Ratio Educationis biztosította. A közoktatásnak ez a rendszere a laicizálódási folyamat megindulásával már nemcsak az egyház értelmiségi utánpótlásának feladatát látta el, hanem a diplomás világi szakértelmiség képzését szolgáló további funkcióval is bővült, és az állam, a felvilágosult abszolutista

⁸ Itt csak azokra a korábbi összefoglaló munkákra utalunk, amelyek az oktatás társadalomtörténeti szempontú megközelítésében ma is fontos kiinduló- és tájékoztató pontokat jelentenek: Marczali Henrik, Szekfű Gyula, Kornis Gyula és Szabó István. A későbbiek közül Benda Kálmán, Kosáry Domokos, R. Várkonyi Ágnes, Vörös Károly, Wellmann Imre illetve Szijártó M. István írásait emeljük ki.

monarchia is markánsan megfogalmazta – éppen a Ratio Educationisszal – igényeit az oktatási rendszer felé a hűséges, fegyelmezett és formálisan képzett állami hivatalnokok iránt. A Rationak, mint normaszövegnek a viszonya a valós gyakorlathoz persze nem egyértelmű, mivel egy hatalmi törekvést fejez ki: a királyi kormányzat felségjogon gyakorolt oktatáspolitikai céljait, amelyek persze folyamatosan konfliktusban álltak az oktatás iránt egyre nagyobb érdeklődést tanúsító, az országgyűléseken és ehhez kapcsolódva a megyei munkálatokban saját oktatáspolitikát kialakító birtokos nemességgel. De sajátos kompromisszumot jelentett másfelől az is, hogy ezt a felekezetek felettség szellemében fogant koncepciót formailag ugyan nem sikerült elfogadtatni a jelentős iskola-fenntartó protestáns egyházakkal, tartalmilag mégis erős hatást gyakorolt ez a nem katolikus oktatásra is. Ennek az oktatáspolitikának alapcélját a szabálykönyv általánosságban a következőképpen fogalmazza meg: „... ezt az iskola-rendszert az összes lakos társadalmi helyzetére és életkörülményeit egyaránt figyelembe véve kell kialakítani, hogy vallási megkülönböztetés nélkül, egyformán szolgálja mindenkinek közös művelődését, valamint a társadalom hasznát.” és „A legnagyobb gondossággal kell tehát kiválasztani a tudományokat és ismeretköröket, hogy ezek közül csupán az kerüljön tanításra, amely *kinek-kinek a leginkább megfelel jövőendő életkörülményei szempontjából*: semmi mást nem ajánlatos nyújtani ugyanis ebben a bontakozó életkorban, csak azt, mi később hasznos lehet.”⁹ Itt a rendi társadalom kulturális reprodukciójának, változatlan újratermelésének elvét láthatjuk. Ezt az általános megfogalmazást később, az oktatási rendszer szintjeit jelentő egyes iskolatípusok képzési céljait ismertetve részletezi a szabálykönyv. Mégpedig úgy, hogy meglehetősen részletesen ismerteti azokat a tevékenységi köröket, amelyek gyakorlásához biztosítja a megfelelő tudást (műveltséget és készségeket) az adott iskolatípus. Ezek a tevékenységi körök sajátos későrendi, igazgatási logikát követő társadalmi kategorizációt mutatnak: lakóhely (lakosok) és a tevékenység (hivatás és ágazat) képezik a besorolás alapját utalva a szokásos társadalmi gyakorlatra, és a közjogi nagy rendi kategóriák ezek mögött elhalványulva tűnnek csak fel.

A nemesség az előszóban, mint az „állampolgárok élethelyzeteinek sokféleségét” reprezentáló felsorolásban mint a „különféle hivatalokat ellátó nemesek”¹⁰ csoportja, jelenik meg. A szabálykönyv tehát egyfelől a nemességet általában mint hivatali tisztségviselőket, mint bizonyos funkciókat ellátó csoportot nevezi meg, és egyes kutatási részeredmények jelzik is a nemesek hivatalnokká

⁹ *Ratio Educationis* 1981. 220. Kiemelések: S. Cs.

¹⁰ A teljes szövegrész: „Ami végül az állampolgárok *társadalmi helyzetét* illeti: egyesek parasztok, mások különféle foglalkozást, kézművességet, adószedést, mesterséget, kereskedést űznek; ismét mások közhivatali vagy kincstári tisztségviselők; azután a hadsereg tisztjei, azután meg a különféle hivatalokat ellátó nemesek; végül a teljes papi rend, együtt a szerzetesi közösségekkel.” *Ratio Educationis* 1981. 220.

válásának azt a folyamatát, amelynek során a nemesek nemcsak a hagyományosnak tekintett intézményekben, a megyei és királyi hivatalokban, egyházi tisztségekben, de például a városi tanácsokban, és az uradalmi tisztviselők között is jelentős számban voltak megtalálhatók.¹¹ Az akadémia képzési céljának meghatározása sem sokkal többet árul el a nemességről: akik oda mennek, azoknak „Nyilvánvalóan az a szándékuk, hogy e szaktudományok segítségével megélhetésük hasznos eszközeit biztosítsák maguknak, vagy pedig az, hogy a királynak és a hazának majd értékes szolgálatokat végezhesenek.”¹² Ebben a meghatározásban sem nagyon ismerhetjük fel a jómódú birtokos nemességet, viszont a szöveg egyértelműen megfogalmazza a képzettségéből élő értelmiség típusát. Végül, csak jóval később, az „Utasítás a gimnáziumok tanárai részre” című fejezetben egy, az akadémiával kapcsolatos mellékes utalásban, néven sem nevezve kerül említésre a köznemesi elit, a bene possessionati: „azokban a tudós emberek képzésének alapjait rakják le; illetőleg az *állampolgárok magasabb rétegébe tartozóknak* szánták azt, hogy az ott szerzett bővebb tudás révén családjuknak, környezetüknek, társadalmi rétegüknek hasznára váljanak.”¹³ Ennyi utalást találunk mindössze arra a gyakorlatra, a jómódú birtokos nemesség iskolázására, amely a korábban említett historiográfiai képben is megjelenik. De nem túl világos az sem, hogy mit jelenthet a képzés céljára vonatkozó „*családjuknak, környezetüknek, társadalmi rétegüknek hasznára váljanak*” kitétel.

Néhány korábbi jogszabály és törvényhely pontosíthatja az e gyakorlatról alkotott képet. A legkorábbi ezek közül az, ahol a *Hármaskönyv* a megyei szervezetre vonatkozóan kimondja, hogy megyei „határozatokat és statutumokat pedig a nép többségével és józanabb részével kell hozni és megállapítani, mert különben azokat a nép vagy közönség statutumainak nem nevezhetjük. Ha pedig a nép két részre oszlanék, akkor a józanabb és előkelőbb rész határozata áll meg. Józanabb és előkelőbb résznek pedig azt nevezzük, a melyikben a méltóságra és tudományra nézve jelesebb és hírnevesebbek vannak.”¹⁴ A 18. század során ez a „józanág” pedig egyre inkább az oktatásban, a formális képzés során sajátítható el, és elsajátítását bizonyítvány igazolja, ami a hivatali alkalmasságnak, a kvalifikációnak az alapja,¹⁵ elsősorban a királyi-központi bürokratikus igazgatásban,¹⁶

¹¹ Rácz I. 1988.; Kállay I. 1984.; Hudi J. 1993.; Dominkovits P. 1991.; Dominkovits P. 1993.

¹² *Ratio Educationis* 1981. 221. Az első, 1777-es szabálykönyv ugyanezen a helyén még a következő állt: „Joggal nevezik akadémianak a felsőbbiskolák e harmadik típusát: itt ugyanis a magasabb tudományokat kiváló tudós férfiak oktatják, másrészt mert a főrendűek és a nemes férfiak gyermekei többnyire a tudományok elsajátításának e küzdőterén szokták bevégezni tanulmányaikat.” *Ratio Educationis* 1981. 21.

¹³ 227. § *Ratio Educationis* 1981. 327., kiemelés: S. Cs.

¹⁴ III. Rész. 2. cím. *Magyar Törvénytár* 1897. 379. Az utolsó mondat eredeti megfogalmazása: Sanior autem, et potior pars illa dicitur; in qua dignitate, et scientia fuerint praestantiores, elque notabiliores.

¹⁵ Marczali H. 1892. 13–14.

és kevésbé a rendi önkormányzat intézményét elsődlegesen jelentő megyei szervezetben.¹⁷ Erre, a megyei és királyi hivatalviselési gyakorlatra történhet az utalás a tanügyi szabálykönyvben az első helyen, és ez lehet az a tradíció, amely az akadémiák által átadott retorikai-jogi képzettség háttérében állt.¹⁸ Hozzávehetjük ehhez a második helyen felsorolt célok közül a „saját rétegének hasznára” történő tevékenységet, ha a reformkor előtti rendi képviseleti törvényhozásra, az országgyűlésen való részvételre gondolunk – a szabálykönyvet 1806-ban adták ki. De miként hasznosulhatott ez a képzettség a család és a „környezet” vonatkozásában?

Azt mondhatjuk tehát, hogy a nemesség iskolázottságának kérdése a normatív szöveggként kezelt tanügyi szabálykönyvben két különböző vonatkozásban jelenik meg a század elején. És elég körvonalazatlanul ahhoz, hogy ennek alapján az iskolázatással kapcsolatos korabeli egyéni szándékokat és a gyakorlatot a nemesség különböző csoportjai körében azonosítani tudjuk, illetve ezekhez a szövegrészletekhez, mint a döntéseket meghatározó normákhoz vagy orientációs pontokhoz köthessük. Így az emlékiratokat felhasználva keressük arra a választ, mi volt az iskolázottság jelentősége a középbirtokos nemesség számára, mennyire volt magától értetődő, szokásszerűen fenntartott gyakorlat a latin-retorikai előképzettségen (gimnázium) alapuló politikai-jogi végzettség (akadémia). Felvetődik az a kérdés is, hogy az iskolázottságnak ez a módja a hivatali szakszerűséget vagy a társadalmi csoport kulturális-magatartásbeli homogenizálódását, azaz egy sajátos csoportmentalitás kialakulását szolgálta inkább? Másrészt arra is kíváncsiak vagyunk, hogy ez a gyakorlat, mint minta megjelent-e tájékozási pontként a kisbirtokos vagy birtoktalan nemesség tudati horizontján? Végül arra a kérdésre is választ szeretnénk kapni, hogy maga az iskolázottság lehetővé teszi-e az egyének számára a közjogi renden, a nemességen belüli csoport-határok átlépését, a közjogi rend szociológiai értelemben vett renddé alakulását az azonos iskolázottság alapján?

Négy nemesifjú iskolai pályafutása

A következőkben bemutatjuk, miként jelennek meg ezek a kérdések a reformkor elején iskolába kerülő nemesfiúk esetében – pontosabban miként emlékeznek

¹⁶ E folyamat törvényi alapjait döntően az 1723. évi törvények rakják le. A nemesi hivatalviselés e folyamat során kialakult előjogát először II. József törli el, majd immár véglegesen az 1844:V. tc.

¹⁷ Hudi J. 1993. 142–143.

¹⁸ Erre a tradícióra hivatkozik majd később Berzeviczy Albert is: Berzeviczy A. 1894.

erre évtizedekkel később. A középpontba állított nemes fiúk¹⁹ legfontosabb életrajzi adatai a következők:

A legidősebb *Fiáth Ferenc*, katolikus, 1815-ben született a Veszprém megyei Akán, ifjúságát itt, majd a másik családi birtokon, a Fejér megyei Abán töltötte, bátyjával, nővérével, húgával és öccsével. A Fiáth család birtoka a két helységben ezer hold körüli lehetett, ennek alapján középbirtokosoknak tekintjük őket.²⁰ Apja cs. kir. kamarás, táblabíró, anyja báró Luzsénszky Franciska, báró Luzsénszky József György tábornok lánya, és ilyen módon a család Zichyekkel, Lambergekkel, Berényiekkel állt rokonságban.²¹

Balogh Gábor református, 1823-ban született a Zala megyei Köveskálón, ötödik és egyetlen fiúgyerekként. Balogh apja is és anyja, Györffy Zsuzsanna is a köveskáli nemesi közbirtokosság tagja volt, az apának korábban malma volt Diszelben és molnárként működött, ezután pedig szőlőbirtoka képezte a család jövedelemforrását.

Galsai Kovách Ernő katolikus, 1825-ben született szintén Zala megyében, Türrén, később három húga született. Apja birtokát vesztett, bizonytalan státusú nemesi családból származott, gimnáziumot végzett, előbb alsóbb megyei, később biztosi hivatalokat töltött be, majd várnagy lett Zalaegerszegen. Anyja, Rákóczy Julianna szintén nemesi családból származott, amelyben az apa és egyik bátyja uradalmi tisztek voltak és három lánytestvérük is gazdatiszthez ment feleségül.

Árvay Sándor katolikus vallású, 1826-ban született a Veszprém megyében fekvő Középiszkázon, két bátyja, egy nővére és egy húga volt. Apja táblabíró, középbirtokos – bár a birtok nagyságát pontosan nem tudjuk²² – nemes volt.

A FELSŐBB ISKOLAI TANULMÁNYOK MEGKEZDÉSE

A felsőbb, azaz az elemi oktatáson túli iskoláztatás – mint szülői szándék – a középbirtokosoknál magától értetődő, nem kérdéses. A Fiáth családban a másik két fiú is felsőbb iskolai tanulmányokat végez és a lányok is városi intézeti ne-

¹⁹ Fiáth F. 1878.; Balogh G. 1999.; Galsai Kovách Ernő: *Naplóm* 1. k. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 1419.; Árvay Sándor negyvennyolcas honvéd önéletrajza. Göcsej Múzeum Helytörténeti adattára 678–80.

²⁰ Glósz J. 1991. 7. Bár további kutatást igényel az, az egyébként nem meglepő tény, hogy 1812-ben a Veszprém megyei birtok-jövedelem listán Fiáth Lázár – aki minden bizonnyal azonos a később még szóba kerülő nagyapával – a hatodik helyen áll évi 3000 p. ft. jövedelmével: Hudi J. 1997. 224.

²¹ Kállay I. 1977. 205.; Schneider M. 1934a.; Schneider M. 1934b.; Schneider M. 1936.

²² Amikor az adóssággal terhelt birtokot 1838-ban eladta 80 000 Ft-ot kapott érte. Báró Splény Béla írja emlékiratában, hogy 20 000 Ft-ért 500 hold jó földet vettek a Komárom megyei Jászfalun 1835-ban, jó fizetési feltételek mellett: Splény B. 1984. 1. k. 234–37. Vö. még Glósz J. 1991. 7.

velést kapnak: a nővér Győrben, a hűg Pesten. Árvay apjának gazdasága tönkremegy, még képzésének befejezése előtt, majd nemsokára, 1844-ben meg is hal az apa, de az iskoláztatás ez nem befolyásolja: a már ügyvéd idősebb báty átveszi az apai teendőket és Sándor befejezheti a jogot, nővére apja halála után férjhez megy, hűgának sorsáról nem tudunk semmit.

Kovách esetében sem volt kérdéses a középiskolai tanulmány, apja annak ellenére, hogy négy évesen teljes árván maradt, a zalaapáti bencések és Inkey Ádám réesei (Zala) birtokos pártfogásával befejezte a gimnáziumot, és határozott elképzelései voltak fia nevelésével kapcsolatban. Lányai neveléséről is gondoskodott: a legidősebbet például Sümege adta leánynevelő intézetbe, és azért is akart Egerszegen álláshoz jutni, hogy a többi lány városi nevelését is biztosítani tudja.

Balogh apja viszont nem akarja, hogy fia magasabb iskolákat végezzen, jóllehet ő az egyetlen fia és a legkisebb gyereke. Ebben az esetben az anya az, aki a fiú iskoláztatását szorgalmazza, amiben vélhetően az is szerepet játszott, hogy az ő nagybátyja is Pápán folytatott tanulmányokat, majd katonatiszt lett és kapitányként kviétált. De az apa – mint az életrajzban olvasható „taníttatni egyáltalán nem akart 's e tárgyban kedves jó anyámnak, öreg szülőimnek, magának Márton Gábor²³ prédicátor úrnak is minden kérése, több éven át sikertelen volt.” Ennek okát is megmondta: „egyébként is illő dolog, hogy öregségére legyen segítségül kis gazdaságában”. Végül az apjához is érzelmileg közel álló, Balognál csak néhány évvel idősebb anyai nagybátyja kérésére engedett az addig hajthatatlan apa, így 1836-ban 13 éves korában beíratta őt a Pápai Kollégium második osztályába. Meg kell jegyezni, hogy Balogh apja is korán árvaságra jutott, rokonok nevelték és nem taníttatták, hanem molnár mesterségre adták. Még később – egy vesztés vagyoni per után – is felelmegeti feleségének fiúk taníttatásával kapcsolatos sérelmeit. Bár nemcsak erről lehetett itt szó, hanem Balogh apjának – egyébként válással végződő első utáni második – házasságán belüli mentalitásbeli különbségre is utal a következő részlet: „Több ezreket vitt el ezen gonosz per szegény szülőimtől, imádott jó anyám keserű szemrehányásokat kapott az én iskoláztatásom 's a miatt, hogy atyámat jó mesterségének, 's ez által anyagi jobb létének abba hagyására kényszerítette”.

A többi középirtokos nemesi önéletrajzban is, de általában is, a felsőbb iskolai tanulmányok megkezdésének indokait nem fejtik ki, Baloghé az egyetlen, amely említi és részletezi az ekörüli konfliktust. Véleményem szerint ő is azért, mert sorsfordítónak érezhette ezt a momentumot: iskolázatlan apjának akaratával szemben az anyai ágon megtalálható minta érvényesülése adhatott hangsúlyt élete e mozzanatának. Megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy a gimnáziumi

²³ Mint az emlékiratból más helyen kiderül a híres pápai professzor, Márton István testvére, Balogh keresztapja.

tanulmányok megkezdésének reflektálatlansága, annak evidens, szokásszerű voltát jelenti. De ugyanakkor felmerül a kérdés: vajon lehetettek-e az egyes, jómódú nemesség körébe tartozó emlékirók élettörténetében olyan momentumok, amelyek feledtetni segítettek a felsőbb iskola tanulmányok szokásszerű megkezdésének útjában álló akadályokat. A felhasznált emlékiratokban egyébként a felsőbb iskolai tanulmányok megkezdésének részletezése helyett, az azt megelőző tanulmányok módozatai, körülményei és esetleges következményei jönnek szóba. (Ezek a részletek megerősítik azt a történeti irodalomban széles körben ismert evidenciát, hogy a nemesfiúk családjuk anyagi lehetőségeitől függően minél később léptek be a nyilvános, iskolarendszerű oktatásba.)

GIMNÁZIUMI TANULMÁNYOK

Balogh Gábor közép és felsőfokú tanulmányait is egy helyen, Pápán a református kollégiumban végezte, ami érthető, hiszen református középiskola kevés volt a Dunántúlon, ráadásul ez főiskola volt, ahol a korabeli általános műveltséget nyújtó három iskolafokozat és a felsőfokú szakképzés teológiai és jogi formája egy intézmény keretén belül működött. A másik három fiú összesen tíz helyen végezte középiskoláit. A nem középiskolák székhelyén lakó gyerekek között statisztikailag kimutathatóan nagy az iskolai mobilitás. Az emlékiratok alapján ennek oka többféle lehetett: az idegen nyelv tanulása, a „cseregyerek” intézménye a leggyakoribb és széles körben elterjedt gyakorlat volt: a négy fiú közül Kovách ezért megy Kőszegre – bár nem nagy eredménnyel.²⁴ Emellett a gyerek mind kedvezőbb elhelyezése volt a legfőbb oka a gyakori iskolaváltásoknak. A szülők lehetőleg rokonokat, vagy bizalmas, hasonló műveltségű ismerősöket kerestek, és ahol ilyet találtak oda vitték a gimnazistákat tanulni. Az iskolaváltás zökkenőmentességét a Ratio egységes tanítási rendszere lehetővé is tette. De nem volt közömbös a fizetett bér és a szobatársak erkölce, iskolai szorgalma sem. A költségek nagyságrendjére vonatkozóan egy részletet és néhány adatot közlünk, mintegy vonatkoztatási pontként: Kovách apja 1838-ban Egerszegen beszélt az ott levő katonai zenekar karmesterével „*aki engem hajlandó volt magához kosztra venni, havi váltó, vagyis 4 pengő forintért, mit azonban a megyei urak nagyon soknak tartottak, és az atyámat megrótták, hogy ezáltal megdrágítja majd Kőszegen a többiek kosztbérét, ahová a Zalai urak fiaikat a német nyelv megtanulása végett vinni szerettek.*” Ez a „kosztbér” egy évben 100 váltó (40 pengő) forint volt: a megyei alispánnak 1500 (600), a főszolgabírónak 100 (400), az alszolgabírónak 500 (200), az esküdtnak 250 (100) forint volt akkoriban a fizetése. Az apjának is 100 pengő forint volt ekkor a hivataláért járó díjazása. Balogh pedig ezt írja az 1836-os pápai viszonyokról: „Az időben 100 váltó

²⁴ Pulszky, Fest, Klapka emlékirataiban is megtaláljuk ezt.

vagyis 40 pengő forintért 10 hónapra tisztességes kosztot-szállást-mosást lehetett kapni, 's nekem is ily ellátás jutott osztályomul.' És kontrasztként Fiáth költségei valamivel korábbról: 1824-ben, Győrben a Landthaller családnál négy szobában teljes ellátással, gyerekenként 750 váltóforint fizetségért; 1829-ben Fehérvárott Orsonics senator családjánál 1000 váltó forintért; 1834-ben pedig, amikor patvarián volt ott „Atyám kitartotta cselédjeimet és lovaimat, személyemre csak 1000 forint váltót = 400 forint pengőt adott évenként.”²⁵ Magukkal az iskolákkal, a tanárokkal kapcsolatban is lehetnek preferenciák vagy kifogások. A memoárok túlnyomó többségében kifogásolják a tanítók-tanárok durvaságát, a fizikai büntetések állandóságát, mindennapiságát – bár a tekintélyesebb nemesek fiait aligha érhatték ilyen inzultusok. A különböző szerzetesrendek iskoláinak légköréről Kovách fogalmaz meg véleményyt: „A mi ezen három tanító szerzet tanítását illeti, azt tapasztaltam, hogy ezek közül a legalaposabban tanítottak a piaristák, legkiméleltenebbek voltak a prémonstreiek, és a legnagyobb szabadságot élveztek a diákok a bencések alatt.”

HÁZITANÍTÁS

Kérdésselvetésünk szempontjából igen fontos a házitanítás, magántanítás témaköre, ugyanis ez mutatja meg azt, hogy a nemesség egyes, szociológiai értelemben vett rendi csoportjain belül milyen szerepe és mekkora jelentősége volt az iskolai tanulmányoknak. A négy dunántúli nemesifjú közül csak Fiáthnak volt iskolai tanulmányai alatt magántanítója: egy zalai kismemes jogot tanuló fia, akitől magyaryelvű olvasmányokat kapott – vélhetően életében először, és ezért említi ezt meg a szerző. Később a Pesten tanuló bátyjának ottani rossz magaviselete miatt apja őt nem küldi Pestre, a filozófiai tanfolyamra, hanem tanárt fogad mellé, egy teológiát végzett, de a papi pályára lépni nem akaró, ezért akkor éppen jogot tanuló férfiú személyében. (Fiáth ezt a megoldást egy kicsit nehezményezte, de apja kárpótolta lóval, vadászattal stb.) Balogh viszont a gimnázium utolsó osztályának megkezdésétől maga is tanította kisebb diáktársait, az így szerzett pénzzel fedezve élelmézését, később mikor kollégista lett és ott étkezett nagyrészt ruházkodására fordította keresményét. A többi középbirtokos memoárjában bőven olvashatunk a magántanítás változatos formáiról: a jó vagy jobb módú szomszéd birtokos gyerekével közös otthoni oktatásról, a tanítókkal együtt tett kisebb-nagyobb utazásokról, vagy olyan házi ünnepegről, amelyen a gyerekek – a lányok is – nagy társaság előtt mutatták be tudásukat.²⁶

²⁵ Fiáth F. 1878. 27., 32., 67.

²⁶ „...Géza fiamat pedig gondos szemeim előtt Videfalván nevelvén, mellette, hogy versenytársai legyenek, Gedely Ferenc és Békássy János jeles szorgalmú ifjakat tartottam, a természet-, zongora- s nyelvekben is taníttatván őket. 1840.ben résztint, hogy fiamnak ösztönt adjak a tudományok és könyvek szeretetére, részint tudományok iránti valódi kegyeletből, Gutteberg négyszá-

Kovách apja is, mint jól tanuló, de árva gyerek került a jómódú Inkey Gáspár mellé, hogy ösztönözze őt a tanulásban. Alighanem a rokoni szolidaritást kell látnunk abban, hogy Balogh is, az egyik iskolai szünetben együtt tanult unokaöccsével, Morocza Lajossal, a rokon Batthyány-uradalmi prefektus Morocza Dániel fiával és annak magántanítójával.

A középfokú, gimnáziumi tanulmányok során a különbség a jómódú nemes-ség és a kisenemesség között elsősorban a magántanítás meglétében látszik. Ennek keretében főként nyelveket, táncot és zenét tanulnak a fiatalok – lányok és fiúk egyaránt és gyakran együtt –, ennek során sajátították el a társasági érintkezésnek és viselkedésnek azokat a konvencióit, szabályait és gyakorlatát, amelyekre nem is hosszú idő múlva szükségük lett, amikor „felnőtt” társadalmi életet kezdtek el élni, bálokra, rokoni látogatásokra, egyéb társasági alkalmakra járván, hiszen ez az életkori szakasz a lányoknál már „az eladó sorba kerülést”, a fiúknál pedig a rokoni-rendi, társaságbeli kapcsolatokba felnőtt jogon történő „beiktatást” jelentette. Itt kell megjegyezni, hogy a lányok nevelése is több esetben valamelyik nagyobb város neves „intézetében” történik. Balogh Zsófia nevű nővére viszont az előbb említett Morocza Dániel körmendi házához kerül „házi teendők segélyezése, s részben alaposabb kiképzés végett”. (A különböző hangszeren való tanulás, hangszerekkel kísért, vagy kíséret nélküli éneklés egyébként általános, társadalmi helyzettől függetlenül divatozó szokásként tűnik fel ebben az időszakban – szinte mindegyik emlékiratban olvashatunk erről.)

A HÁZITANÍTÓK

Több olyan esetet találunk a memoárokban, amikor a házitanítónak a jellemformálásra is van igen széleskörű felhatalmazása. Maga a házitanítóság a tanító számára többnyire átmeneti, de általában a tanítvány felnőtté válásáig tartó tevékenység, ami – a honorárium mellett – sokszor bizalmi állás, a felsőbb kapcsolatok kiépítésének eszköze – mondhatni beruházás –, a különböző további állásokra való ajánlás alapja.²⁷ Más esetben pedig, a házitanító a család szolgálatában maradt egészen haláláig.²⁸ Van persze ellenpélda is, Vámbéry Ármin esete, de ő inkább nyelvekre oktatta házitanítványait, és csekély ilyen irányú elhivatottsága, valamint zsidó származása is nehezítette azt, hogy ilyen bizalmi

zados emlékünnepeit nagy számú vendég jelenlétében vidéfalvi házamnál megtartottam, melly alkalommal fiam s Gedely tanulójárta által szavallatok tartottak, Éva lányom pedig zongorán működött.” Kubinyi Ágoston önéletrajza OSZK Kézirattár Quart. Hung. 1334.

²⁷ Splény emlékiratában ez jól nyomon követhető Mátyás József, a fiatal báró nevelőjének történetében: különösen Splény B. 1984. 1. k. 228–229. De igen elterjedt gyakorlat ez, a korábbi és későbbi időszakban is: Széchenyi István, Podmaniczky Frigyes, majd Eötvös Lóránd, illetve Nagy Iván, Marczali Henrik, Angyal Dávid esetében, hogy csak a legismertebbeket említsük.

²⁸ Kubinyi Ágoston önéletrajza OSZK Kézirattár Quart. Hung. 1334.

viszonyba kerüljön munkaadójával. Ezek alapján az is valószínű, hogy a magántanító presztízse nagyban függött a rábízott feladat jellegétől és súlyától, a képzési szintű képzés, mint a nyelvek, zene, tánc inkább jelenthettek valamiféle szerződéses alapon létrejött szolgáltatást, amely során a tanító nem került szorosabb viszonyba alkalmazójával,²⁹ ilyenformán az sem biztosított számára „továbblépési” lehetőséget. Az előbbi, bizalminak nevezett kapcsolatnak alighanem szélesebb alapja van a házitanító konkrét – esetleg írásba is foglalt – feladatköre-nél. Több más esetet is találunk arra, hogy a magasabb rangú személyek keresik az alacsonyabb rangú, de iskolázott emberek társaságát.³⁰ Az ilyen kapcsolat természetesen nem a teljes egyenrangúságot, de az intellektuális partnerségen túl, egyfajta műveltségbeli közelséget, azonosíthatóságot illetve kiszámíthatóságot is jelenthetett, minden bizonnyal az iskolázottság alapján.

A PÁLYAVÁLASZTÁS

A gimnáziumi tanulmányok bevégzésével áll elő az első pályaválasztási döntési helyzet: egyházi, papi vagy szerzetesi pályára ekkor kell jelentkezni.³¹ A négy fiú közül kettő esetében merült fel a kérdés. Árvay Sándor erről így emlékezik: *„Megemlítem itt egy fontos esetét életemnek, midőn hatodik gymnasialis osztályt elvégezve hazamentem Pápára, Koronczay László apátplébános komolyan felszólított, hogy legyek pappá, ő kieszközli a veszprémi püspöknél, hogy beveggyenek s mint jó családból származónak biztos lesz az előmenetel. Én azonban kijelentettem neki, hogy sem hajlamot, sem hivatást magamban a papi pályára nem érzek, ezért nem is lépek azon pályára. Ha akkor atyám feltárta volna előttem anyagi helyzetét, azt hiszen pappá lettem volna, de atyám azt nem tette: nem erőltetett – úgymond – pályám választásában.”*

Balogh Gábort anyja – ki taníttatását leginkább szorgalmazta – papnak szánta, és sokat mond ennek a szándéknak a hátteréről az ezzel kapcsolatos történet: *„...mihelyt annyira fölnöttem, hogy szülőföldemen nevetség tárgya nem lettem, 's arra nekem Márton Gábor úr kedves keresztapám engedélyt adott, föléptem a köveskállai szentegyházban papolni. Minő boldog volt ekkor az én kedves jó anyám, 's itta az örömkönyveket még szigorú édes atyám is. Élénken*

²⁹ Vámbéry ír az 1851-ben Pesten működő „tanító-börzék”-ről, és a legjobb hírűről, az Orczy kávéházban működőről, az ott folyó „munkaerő-közvetítésről” a következőket jegyzi meg: „Annak rendje és módja szerint való üzlet volt az ilyen és úgy a vevő, mint az eladó jól járt vele.” Vámbéry Á. 1905. 74.

³⁰ Az egyik ilyen történet Fiáth nagyapjáé, Fiáth Lázáré, aki visszavonultan élt Abán és a helyi plébános volt állandó társasága, akit a fehérvári püspök kanonokká akart tenni, de inkább kártalanította őt a nyugdíjas katonatiszt a nyilvánvalóan áthelyezéssel járó előrelépés elmaradásáért, csakhogy megtarthassa társaságának. Fiáth F. 1878. 28. Ennek a történetnek szórakoztató ellenpárja: Splény B. 1984. 1. k. 185.

³¹ A pályaválasztásnak ezt az útját Rónay Jácint emlékirata mutatja be részletesen: Rónay J. 1996.

emlékezem, hogy keresztatyám egy magas tetejű kalapját adta kezembe, amit fel tenni nem tudtam, mert a nyakamba esett, és egyik palástját köré tekerte ruhám fölé, hogy papiasan jelenhessek meg.” További adalék ehhez, hogy egy, a kis mezőváros templomának ülésrendjéről szóló közlemény³² szerint, a nemes Györffy család a helyi közösség legnagyobb presztízszű, vezető családjá lehetett ebben az időben is, ők foglalták el a templomnak a szószékhez legközelebb eső padcsoportjainak helyeit (a férfiak a jobb oldalit, a nők a baloldalit), amelyeket pénzen váltottak meg ők is, mint a többi helyet bírók is, egy meglehetősen me-reven szabályozott rendszer keretében. És az is érdekes az eset szempontjából, hogy a „második padcsoport első két sorában ültek az értelmiségiek, a faluban vendégeskedő tanult emberek, akik a faluközösségben megbecsült személyek voltak”.³³ A harmadik padcsoportokban ültek a régebbi, tekintélyesebb családok tagjai, amelyek között azonban Balogh nevűt nem említi a történeti vonatkozások részletesen nem taglaló közlemény. A próba „papolás” ellenére végül Balogh mégis a jogi pályát választja majd.

Még két emlékiratban is megjelenik a „papak adás” – hangsúlyosan – szü-lői szándéka: az egyik esetben ugyan a fiú is kedvet érzett e pálya iránt, de bátyja nem sokkal korábban történt kivetkőzése a reverendából óvatosságra intette az apát, és a kisebbik fiú végül nem pap, hanem jogász lett.³⁴ A másik esetben az apa halála nyitotta meg a lehetőséget a papság elkerülésére.³⁵ Egy további esetben pedig a papi szeminárium utolsó vizsgája előtt gondolta meg magát a fiatalember és lett ugyancsak jogásszá. Az emlékiratok arról tanúskod-nak, hogy az egyházi pálya e társadalmi csoportnak alapjában a reformkor elején született nemzedékén belül már nem bír nagy vonzeróval. Az egyetlen pappá lett emlékiró is csak – az Árvayéhoz igen hasonló – kényszerhelyzetben vállalja fel az akkor még számára is idegen egyházi szolgálatot.³⁶ A szülők ilyen irányú szándékai viszont még jól láthatóan jelen vannak, és feltehetjük, hogy esetükben sokszor emocionális motívumok állhattak e szándék mögött, amelyek között egyaránt lehetett vallási meggyőződés és a nagyobb presztízsz utáni vágy (ami például Balogh esete kapcsán is felmerül bennünk).

³² Laczkovits E. 1982.

³³ Laczkovits E. 1982. 301.

³⁴ „A gymnasium 6-ik év végével pappá kellett volna lennem, mire gyermekégetől fogva mindig nagy hajlamom volt, de édes apám félve, hogy én is oly szégyent okozok neki, mint testvér bá-tyám, ki növendék papsága második évében kivetkezett, azt tanácsolta, hogy elébb a philosophiai tanfolyamot végezzem el.” Kacsokovics Lajos életrajza 1806–1888. OSZK Kézirat-tár Fol. Hung 1329. 10.

³⁵ A haldokló apa „... Gábor testvéremnek mondta meg, hogy ha maga nem tehetné, Gábor tudassa velem, hogy ha nincs kedvem a papi élethez, nem veszi rossz néven, ha ott hagyom azt a pályát; mely engedélye nekem nagy megnyugvásomra szolgált, mivel a papsághoz semmi kedvem sem volt...” *Naplójegyzetei Krasznay* 1998. 51.

³⁶ Rónay J. 1996. 21.

A négy dunántúli fiú közül egy, Kovách nem lett jogász, a többi három mind ügyvédi vizsgát tett. Nincs ez máshogy a másik 15 nemesi memoárt nézve sem: a szerzőik közül csak további két személy nem tanult jogot. A birtokos nemesiség műveltségéhez a jog hozzátartozott, a politikai szférában a hatalomgyakorlás (törvényhozás, igazgatás, bírászkodás), a magánszférában a birtokszerzés és birtokgazdálkodás eszközeként. A kisbirtokos, birtoktalan vagy birtokát vesztő nemesek számára pedig kenyérkeresetet, azaz megélhetést nyújtó foglalkozás akár a hivatalokban, akár ügyvédként vagy jogi képviselőként a városi, uradalmi igazgatás területén.

Az akadémiákon az általános műveltséget lezáró két évi filozófiai tanulmányok után, újabb két – az egyetemen három – év jogi stúdiumok következtek, és ez lényegében ugyanígy volt a protestáns kollégiumokban illetve líceumokban, csak ott némileg rövidebb idejű volt a képzés. Ez után egy éves, ügyvéd melletti joggyakorlat, a patvaria, majd újabb egy éves gyakorlat a királyi táblán, a jurateria, és a képzés befejezéseként az ügyvédi vizsga, a censura.³⁷ E két gyakorlati év már a kapcsolatépítés időszaka is, itt már javában érvényesülhettek a kiterjedt rokonsági, társasági kapcsolatok, az ajánlások, amelyek a hivatali kinevezéseknél döntő fontosságúak voltak. Fiáth már győri joghallgató korában nagytekintélyű jogászok társaságában forog, bálokon előtáncos, néhány társával együtt vívómestert fogadnak és vívásgyakorlatokat tartanak az ismerős alispán engedélyével a megyeháza egyik termében. Patvaristaként Székesfehérváron kerül be a megyei és a városi társaságba. Jurátusnak Pestre megye, de nem érzi jól magát a nagyvárosban. Árvay a joggyakorlatot ügyvéd bátyja és Zala megye tiszti ügyésze mellett végzi Zalaegerszegen. Balogh Zala megye főügyészéhez kerül patvariára, nagyrészt az ügyvéd és szolgabíró nagybátyja közbenjárásával, de a befolyásos református családból származó diáktársa, Kerkápoly Károly – ki előző évben töltötte ott a gyakorlatot – is ajánlotta őt. A gyakorlat idejére fizetés nem járt, sőt a megyegyűléseken való részvétel költségeit a gyakornokok vagy szüleik nagyrészt maguk állták.

A magyarországi felsőbb oktatás egyoldalúan jogi jellegének már a 18. század végén megjelent a kritikája, a jogászság túl nagy számából következő, elsősorban politikai kockázatokat magában rejtő körülményre kormányzati körökben is, de a megyék maguk is felhívták a figyelmet.³⁸ Ennek ellenére e képzésben részesülők száma a század elején igen magasra szökik, a kormányzat 1817-ben megszigorítja az ügyvédi vizsgára jelentkezés feltételeit – mindhiába. A túlsúlyos jogi képzés a század során végig napirenden maradt különösen a 48 után birtokait vesztő középnemesség, új kifejezéssel a dzsentri vonatkozásában. De a

³⁷ A kötelező ügyvédi vizsgát II. József rendelte el, majd az 1804-es *Instructio pro advocatis* kidolgozta és fenntartotta. Ez vezette be a jurateriát. Zlinszky J. 1974. 39.

³⁸ Kornis Gy. 1927. I. k. 518.

tárgyalt időszakban, a század első felében valójában nincs is alternatívája: a reformországgyűlések által követelt ipartanodák, műszaki felsőoktatás csírái vannak csak jelen, az egyházi pálya – mint láthattuk – nem vonzó, az agrárgazdasági, még inkább az orvosi képzés befogadóképessége szerény. Nem meglepő hát a jogászai végzettség fentiekben tapasztalható túlnyomó jellege: a fennálló hatalmi-társasági viszonyokba való betagozódás, befolyásos kapcsolatok szerzése, a presztízs mind ezt diktálja. Nem volt persze könnyű ezen az iskolai pályán végigfutni, különösen anyagi háttér hiányában. De talán még nehezebb dolga volt annak, aki el akarta kerülni.

A négy fiú közül egy, Galsai Kovách Ernő esete példázza ezt. Az ő esetében az apa személye döntő, az ő egyéni életútja, tapasztalatai határozzák meg a pályaválasztást, és talán ennek köszönhetően ezek nem mintakövetők, nem szokásszerűek – hanem a többihez képest leginkább racionálisnak nevezhetők. A gimnáziumot elvégezve huszárönkéntesnek áll és bejárja a napóleoni háborúk hadszíntereit. Ezután megyei tisztviselői állásokat tölt be: írnok, rendbiztos, katonai biztos. Gyerekei neveléséről határozott elképzelései vannak: a nagyobbik lányt – mint láttuk – Sümegen intézetben nevelteti, és az addig meglehetősen mobilis megyei tisztviselő már éppen véglegesen megtelepedni látszik Türjén – házat, földet és szőlőt vásárol – a megüresedő megyei várnagyi tisztet megpályázza Egerszegen, elsősorban azzal az indokkal, hogy a kisebb lányokat is városban tudja neveltetni. Ernő fiának rajzkészségét is korán felismeri és erre külön taníttatja. A német nyelv elsajátítása végett küldi a kőszegi gimnáziumba, vállalva fizetésének 40 százalékát kitevő, a környezet által is magasnak tartott többletköltséget a szállásra és kosztra – bár hiába, mert a gimnáziumban a német nyelvet nem tanították, a lakossággal pedig keveset érintkeztek a diákok, a német szállásadók pedig inkább ötlel tanultak magyarul. Pedig a német nyelvtudás hiánya nagy és költséges kitérőre kényszeríti majd apát és fiát a gimnázium utáni tanulmányi terveiket illetően. Ez utóbbi mozzanatot talán érdemes hosszabban idézni: *„A szünidő alatt Egerszegen megkezdődött a házi tanács okoskodása, hogy most már mi lesz énbőlőlem. [...] Tehát mi is lehetek? Papságról szó sem volt. A bik osztály végeztével mehettem volna keszthelyi gazdasági iskolába vagy is a mint akkoriban nevezték a Georgiconba. [...] Csakhogy azután mi lesz belőlem? az a kérdés merült fel. Más nem lehettem volna, mint egy uraságnál gazdatiszt. Csakhogy az időben, kivéve a nagy urodalmakat, a gazdatisztok állása csaknem a cselédek számába ment, olyan nagyobb birtoku uraságok mint Inkey Ádám is, kinek udvarában édes atyám néhány évig gyermekeskedett, csak kendezték ha nem tegezték a gazda tisztjeiket. Atyám pedig szegénységében is büszke nemes ember volt, ki csak néhány éve hogy sok fáradsággal és költséggel tudta megszerezni, családunknak a nemesi leszármazási okmányokat – így tehát azt nagyra is becsülte, és mint egy nemes ember fia világért sem akarta, hogy egyetlen fiából, egy másik nemes ember szolgája legyen. És akkoriban egy ne-*

mes urnak a fia, illendően csak a hazát és a vármegyét szolgálhatta. Így tehát engemet Keszthelyre a Georgiconba nem adott, – pedig bizony nem lett volna rossz, a mint a későbbi tapasztalataim tanusították! [...] Most jött a képnek a másik oldala: Ha elvégzem a lyceumot és a jogakadémiát, mint általában minden magyar uri ember fia szokott cselekedni ez időben, akkor mi lehetek? Kis vagyoni állásunkhoz képest egyébb nem prókátor! De miután jelenleg, minden magyar nemes ember fia jogot végzett, annyi sok volt Zalamegyében ekkor a prókátor, hogy egy mást falták, csak nem. Ez sem tetszett az apámnak. [...] Atyám mint világlátott ember, nem akart velem szűk körben maradni, – ha más-hova nem legalább Horvátországba visz engemet Akadémiára, Varasdra vagy Zágrábra, a hol ekkori szokás szerint a magyarok a határszéli megyékből sokan szoktak tanulni. Ez az eszme tetszett az atyámnak, ki szeretettel szokott viseltetni a rendkívülibb eszmék iránt, különösen mióta Egerszegre jöttünk, ez nála még fokozódott. Tehát egyelőre Varasd vagy Zágráb volt a jelszó. De végtére is atyám nyugtalan elméjében egy más gondolat villant meg, a mi nem volt rossz, és nagyon is jó lett volna, ha az úgy megtörténhetett volna a jövőben, a mi a közmondás szerint az Isten kezében van. Ebben az időben gr. Széchényi István egy új eszmekört teremtett a Magyar nemzetnek a realiztikus téren, a melynek keretében foglaltattak a gőzhajók, vasutak, hidak, utak, építmények, és a többi, melyeknek előállításához mind idegen nemzetséggű szak embereket kellett az országba hozatni, kik azután itt mind nagy vagyonra tettek szert. Miután én rajzolni is tudok, engem a technikára fog adni és legyek építész vagy is a mint akkor mondták architectus. Hogy fog majd kapni gr. Széchényi és a magyar közvélemény azon, ha egy magyar nemes ember fog az országban fellépni, mint architectus. Ez aztán szerencsés ember fog lenni az országban! [...] Pedig ezenkívül még prókátornak se lett volna rossz lennem, mert a későbbi időszak egészen mindent gyökeresen átváltoztatott Magyar országon, és valymi merész számításnak bizonyult az akkori viszonyok után merni egy ember életének és sorsának a számítását a hosszú jövőben, csak 40-50 évre is előre. [...] Egerszegen utánam sok szegényebb sorsu fiuk iparosoknak a gyermekei az ügyvédi pályán szép vagyont és tekintélyt szereztek, míg én a nagy világban, a nélkül hogy biztos célhoz jutottam volna... Az atyám tervének azonban az volt a bökkenője, hogy Polytechnicum Magyarországon nem volt, legközelebb Bécsben, ott is pedig a tudományokat német nyelven adták elő? tehát hol tanuljam most meg a német nyelvet úgy, hogy én a bécsi Polytechnicumban tanulhassak? Ez volt tehát most a kérdések, kérdése a mi új fejtörést okozott szegény atyám nyugtalan elméjének.” Így kerül a fiú Belovárba, a határörvidéki „militair mathematisches Institut”-ba, azaz kadétiskolába, „a melynek tanulmányai megfelelnek a matematika és fizikában a mi 7 és 8 ik osztályunknak, és természetesen a tannyelv a német”.

A másik kismemes, Balogh Gábort pályaválasztásának hátterét már korábban láthattuk. Választásának családi reakciójáról ezt írja: „Kedves anyámnak nagy szomorúságot okoztam, midőn ügyvédi pályára léptem – gyakornokul, a helyett, hogy még Pápán a theológiát végezve pap lettem volna. Édes atyám nem ellemezte ezen lépésemet, sőt némi megnyugvását lelte abban, hogy neki is lesz egy ügyvéd fia, aki őt és családját az esetleges igazságsértések ellen megvédi.” Ekkor sem történt más, mint addig: az apa ezúttal is a saját szempontjából értelmezte a történeteket – az emlékiró szerint legalábbis.

A pályaválasztás másik változata Fiáth apja szájából így hangzott: „elmehetsz Bécsbe a cancelláriához, vagy Budára a helytartótanácshoz, tiszteletbeli fogalmazónak: vagy ha inkább kívánod, vezesd az akai gazdaságot”. Lajos öccse is elvégezte a jogot, de katona akart lenni, és kadettnak állt a Walmoden vértsekhez. János bátyját szolgabíróvá választották Fejér megyében és átvette az abai 600 holdas birtokot. Ferenc pedig 1837-ben felesküszik Veszprém megyei tiszteletbeli aljegyzőnek – és az élettörténet ide vágó jelentős későbbi eseményei: 1839-ben 24 évesen Fejér megye másodalispánjává és országgyűlési követévé választják; 1845-ben valóságos tanácsossá nevezik ki a Helytartótanács-hoz; 1846-ban császári királyi kamarás lesz ő is, mint apja. A kormányzati tisztségviselés komoly beruházást igényelt, mivel tíz évnél tovább is tarthatott a fizetés nélküli tisztségek végigjárása.³⁹ Ehhez jelentős vagyoni háttér kellett „a szegényebbek mérnöki, orvosi vagy ügyvédi pályára, a gazdagabbak megyei, helytartósági, cancelláriai vagy törvényhozási pályára készültek”.⁴⁰ De volt más kizáró tényező is. Pulszky Ferenc vall erről: „...atyám pedig megyéjében az előkelő földbirtokosok közt élt, melyek függetlenségemet biztosították, mint protestánsnak nem lehetett kilátásom magas kormányhivatalra, kisebbek keresésére nem szorított a szükség. Minden előrelátás szerint tehát az »aurea mediocritas« [arany középser] várt reám, gazdálkodva jószágon, mint több tekintetes vármegyéék előkelő táblabírája s a protestáns egyház egyik felügyelőjére.”⁴¹ Az emlékiratoknak ezek a részletei megvilágítják azt, hogy miként válhatott a jómódú köznemességbe tartozók családjainak, környezetüknek és társadalmi rétegüknek hasznára a retorikai-jogi műveltség. A köznemesi elit több szerepkörben hasznosíthatta ezt a tudást társadalmi pozíciója reprodukciójához, ugyanakkor a hivatali alkalmazásnak, mint „kenyérkereset”-nek is alapjául szolgált az elitbe nem tartozók számára. E képzettség hasznosítása körében és módjában van különbség az elit tagjai és a többi, e végzettséggel rendelkező között. A négy nemes közül Árvay esete jó példa a rászorultságra. A másik oldalról, a

³⁹ Splény 48 éves korában kap először fizetés: Splény B. 1984. I. k. 391., továbbá Frankenburg A. 1868. I. k. 91–92.

⁴⁰ Fiáth J. 1878. 69.

⁴¹ Pulszky F. 1958. I. k. 43.

kisnemesek illetve közrendűek szemszögéből nézve a hivatali-jogászi pálya biztos megélhetést és rangbeli emelkedést jelentett, elsősorban az azonos képzettség okán.

Összegzés: norma, minta és a tudás hasznosításának stratégiai

A köznemesi elit számára ennek a képzési pályának ez elindítása, a gimnáziumba lépés – mint láttuk – szokásszerűen, magától értetődően történhetett. De alig ha kapcsolódott ekkor valamilyen „rejtett gondolkodási struktúrá”-hoz, „kollektív tudattalan”-hoz, hiszen a Ratio és a törvényszövegek világosan megfogalmazzák azokat a feladatköröket, amelyek ellátásához rendelődött ez a tudás és műveltség. Határozottan csoportnormának, a bene possessionati normájának tekinthetjük.⁴² A köznemesség többi csoportja szempontjából pedig mintának, olyan mintának, amely követése valamilyen azonosulást is jelenthetett a köznemesi elit értékrendjével, akkor is, ha a képzettség már döntően csak a „kenyérkereset”-et szolgálta. Ebben az esetben már felmerülhet a „rejtett gondolkodási struktúra” kérdése. A minta létezését és széleskörű hatását a honoráciorokkal, a nem nemesi származású felsőfokon iskolázott értelmiséggel kapcsolatos korabeli észrevételek, majd a megyei képviseltbe való beemelésük 1840-es években történő kísérlete is alátámasztják. De jellemző lehet a társadalmi hierarchiában felfelé való viszonyítás is. Fiáth alábbi véleménye mindenestre elgondolkoztató: „Mert míg a középnemesség, szive minden költészetével ragaszkodott hazájához, nemzetiségéhez, szokásaihoz: addig főuraink legfőlebb szájalommal néztek ezen törekvésinkre: gyermekeiket otthon taníttatták német Hoffmeisterek vagy francia »abbék« által. Megtanultak e két nyelven írni, olvasni s folyékonyan beszélni? – átfutották, úgy a hogy a humanisticus tanulmányokat, s 16 éves korukban lettek »Cadettok« valamely ezredben...”⁴³ A két báró, Splény és Podmaniczky emlékiratai alapján ugyanakkor jól látszik Fiáth előbbi véleményének sajátos nézőpontja is: ugyanis a két főrendi ifjú megszerezvén a jogi végzettséget továbbtanul. Splény a selmeci akadémián, Podmaniczky – talán a protestáns hagyományt követve – a berlini egyetemen hallgat egy évet. Ezt a berlini évet a következőképpen értékelte: „Ezen egy évi egyetemen való tartózkodásnak sem célját sem hasznát nem voltam képes belátni: hisz nem tudóst akartam magamból faragni, hanem sokat látott, sokat tapasztalt, élményei által gyakorlatilag képzett, az emberekkel s életviszonyokkal jól elbánni tudó ember-

⁴² Ez – nézetünk szerint – közel áll ahhoz, amit Max Weber a szociológiai értelemben vett rendi helyzet egyik alapelemének tekint: „a formális nevelés, és pedig ennek valamilyen [...] tapasztalati vagy [...] racionális *tana*, illetve a megfelelő életformáknak ezek alapján való birtokbavétele.” Weber, M. 1987. 307.

⁴³ Fiáth J. 1878. 157.

ré óhajtottam válni, aki ezen tulajdonai segélyével a politikai pályán kíván szerepelni; e szereplés nem sikerülése estében pedig bírjon azon tulajdonokkal, amelyek képessé teendik arra, hogy a jég hátán is megéljen.”⁴⁴ Ez a horizont más, mint a Fiáthé.

Magasabb, országos körökbe vezetett a fiatal jogászok útja, ha az országgyűlésre is eljuthattak. Fiáth ugyan már az 1832–36-os diéta idején eljutott Pozsonyba, de – mint megvallja – nem fedezte fel az országos politika helyszínén való részvételben rejlő lehetőségeket és az evvel kapcsolatos elvárásokat, számára inkább az előkelőbb társaság volt itt érdekes: „Kénytelen vagyok megvallani, elégületlen voltam saját magammal, mert az országgyűlési teremben alig voltam néhányszor: a társaságban, amelyben éltem, nem politizáltak, s én Pozsonyban komolyan mivel sem foglalkoztam, úgy hogy atyám kérdéseire alig voltam képes felelni.”⁴⁵ Árvayt és Baloghot pedig 1847-ben Zala megye küldte ki, tíz más jogvégzett fiatalemberrel együtt követői mellé tapasztalatot gyűjteni és titkári teendőket ellátni. A politika legfőbb fórumán való személyes jelenlét az országos politikai elit és a sorsdöntő események közvetlen közelébe kerülést egyszerre biztosította. Azt is feltehetjük, hogy egyfajta, a személyes ismeretségen alapuló csoportszellem is kialakulhatott ennek során (bár a két zalai jogász nem említi egymást). Ennek a gyakorlatnak a szocializációs szerepe igen erőteljesen jelenik meg több más memoárban is.

A tanulmányozott emlékiratokból az is kiderült, hogy a társadalmi kapcsolatok jellege, kiterjedtsége, egyáltalán megléte már az oktatással, pályaválasztással kapcsolatban is döntő jelentőségű volt. Nemcsak a tanárokkal ápolt jó viszony, a vidéki diákok elhelyezése, hanem az iskolán kívüli nevelés lehetőségeinek megteremtése, a társasági élet szocializációs jelentősége, a kevésbé formális jellegű „szakmai gyakorlat” – ami valójában nagyrészt a személyes kapcsolatrendszerbe való belépést jelentette – szempontjából is. Az alsóbb csoportoknál kétségtelenül fellelhető ebben is mintakövetés: ez a birtokos nemesség referencia csoportnak tekintésével a velük fenntartott, vagy kialakított személyes-rokoni-társasági kapcsolatokon keresztül valósulhatott meg. Nem ritka az erős rokoni szolidaritás a jobb módra jutó, vagy elszegényedő családok és a változatlan társadalmi-vagyoni helyzetű atyafiaik között. Persze a határok is érzékelhetők. Egy másik, érvelésmódja miatt ugyancsak figyelemre és további kutatásra készítő vélemény Fiáthé egy pályatársáról, Salamon Lajosról, „ki igen becsületes, nemes érzésű, lovagias jellemű, megbízható egyén lévén, bírta a köznemesség bizalmát. Kár, hogy atyja korán elhalván, gyermekkori nevelése elhanyagoltatott. E miatt alapos ismeretekkel nem bírt, s minden későbbi szor-

⁴⁴ Podmaniczky F. 1887. 2. k. 89.

⁴⁵ Fiáth J. 1878. 96.

galmával sem volt képes pótolni e hiányt.”⁴⁶ Vajon mire gondolhatott „alapos ismeretek” alatt Fiáth? Talán a nyelvismeretre, avagy az ezzel is összefüggő felsőbb kapcsolatokra: „Én voltam az összekötő kapocs [mint alispán] nagy uraink és a közép nemesség között; én vittem emezeket amazokhoz és megfordítva [...] Huszonnégy nemes család volt, a főrendeken kívül, kiket legalább egyszer egy évben meg kellett látogatnom.”⁴⁷ A Fiáth család tehát, melyet földbirtok-nagysága alapján középbirtokosoknak tekintettünk, de kapcsolataiban és ettől elválaszthatatlanul mentalitásában és műveltségében is több a táblabíró osztálynál. Erre az eset világít rá, amikor Ferenc nővére, Louise igen megtetszik Zsigának, patvarista társának. Ferenc – nem teljesen önzetlenül, hiszen neki meg Zsiga húga tetszett erősen – puhatolózik apjánál Zsiga házassági esélyeit illetően. Az apa vonakodik, először a felekezeti különbségre hivatkozik – Zsiga ugyanis protestáns. Bár elgondolkodtató az első érve is, miszerint csak az azonos felekezetűek hite biztosíthatja azt a lelki harmóniát, ami a gyerekek korai neveléséhez szükséges, számunkra a második érv az igazán figyelemre méltó: „hiszed-e – teszi fel a kérdést fiának –, hogy Louiset, a gyengéden vezetett, nemes nevelést, finom izlést nyert művelt nővéredet, a la durée boldogíthassa, Zsiga? ki igaz, hogy szép, jó becsületes fiú, de nevelés, képzettség, tudomány és műveltségben nem részesült.”⁴⁸ A legszorosabb kapcsolat, a házasság már nem volt lehetséges, és ezt a Ferenc is hamar belátta.

De alul is érzékelhetők – igaz másfajta – határok. Például a két zalai kisnemes kortársaihoz, diáktársaihoz való viszonya között van különbség. Balogh keresi, illetve fenntartja az anyai ágon rokon tekintélyesebb családokkal a kapcsolatot. Kovách emlékei között nem találunk olyan rokonokat vagy diáktársakat, akik a társadalmi emelkedéshez utakat nyithattak volna. Kovách esetében arra gyanakszunk, hogy ebben inkább az apának volt szerepe: bár nemességére büszke volt, nem kereste a nemesi elithez vezető kapcsolatokat, másrészt nehéz természete és nyughatatlan szelleme olyan személyiségjegyek voltak, amelyek a Baloghéhoz hasonló utat eleve járhatatlanná tették fia számára. Ugyanakkor a fiú meglehetősen önállótlannak is látszik, apja vele kapcsolatos elképzeléseit teljes mértékben magáévá tette.

Kovách apjának gondolkodása fiának neveléséről meglehetősen célirányosnak és újat keresően racionálisnak, ebben az értelemben modernnek mutatkozik – legalábbis fiának emlékeiben. Ha a két kisnemes helyzetét összevetjük, talán nem lényegtelen közös tényező az, hogy mindkét apa korán lett árva, ami a családi kapcsolatok, pozíciók öröklését nem tehető lehetővé. A különbség kettőjük között Kovách apjának iskolázottságában fedezhető fel: egzisztenciális sikerét,

⁴⁶ Uo. 169.

⁴⁷ Uo. 197.

⁴⁸ Uo. 74.

mint megyei hivatalnok sokban ennek köszönhette, ezért nagy jelentőséget tulajdonított ennek gyerekei nevelésében is. De ő eszköznek, alapvető eszköznek tarthatta az iskolát egy olyan életcél érdekében, amit ő maga tűzött fia elé saját életútjának tapasztalatai és példája alapján. (Ez utóbbit valószínűsíti az is, hogy neki is volt valamilyen emlékirata, ami nyilván mintakén szolgált a fia számára.) Talán ezért sem tudott az anyai ágon levő uradalmi tiszt mintáéig előtérbe lépni, mint Balogh esetében anyja szándéka fia lelkészi jövőjével kapcsolatban. Úgy tűnik Balogh viszont már maga választotta a jogász pályát – immár anyjának szándékával szemben –, jóllehet ennek a választásnak a motívumairól az emlékiratban semmit nem olvashatunk. Legfeljebb a 40-es évek második felének felfokozottan haladni akaró közhangulatára gondolhatunk a szöveg egésze alapján.

Irodalom

- Balogh Gábor 1999: Honvéd emlékeim. In „*Mi volt Magyar Ország, mi volt szabadsága...*” Emlékiratok. Vál., sajtó alá r. Forrai Ibolya, Bp. 297–331.
- Berzeviczy Albert 1894: *Közművelődésünk és a harmadik egyetem*. Bp. 39–41.
- Dominkovits Péter 1991: Hivatalviselő nemesek, hivatali pályák Győr vármegye tisztikarában 1816–1848. *Levéltári Szemle*. 1: 3–18.
- Dominkovits Péter 1993: Egy Vas megyei tisztviselő a XIX. század első feléből. *Vasi Szemle* 1: 81–90.
- Fest Imre 1999: *Emlékirataim*. Bp.
- Fiáth Ferenc 1878: *Életem és élményeim*. Bp.
- Frankenburg Adolf: *Emlékiratok* 1. k. 1868.
- Glósz József 1991: A Tolna megyei középbirtokos nemesség anyagi viszonyai a 19. század első felében. In *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve*. Szekszárd
- Hudi József 1993: Curialis nemesek Veszprém vármegye tisztikarában a 18. században. *Comitatus* 7–8: 138–143.
- Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. Szerk. Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre, Debrecen /Rendi társadalom – polgári társadalom 9./ 219–227.
- Kállay István 1977: Mór mezőváros története a 18. század végétől 1848-ig. In *Mór története*. Szerk. Farkas Gábor, Székesfehérvár 193–244.
- Kállay István 1984: Magánhivatali írásbeliség. A magyar hivatali írásbeliség fejlődése 1. *Magyar Herald* I. Bp. 39–40.
- Klapka György 1886: *Emlékeimből*. Bp.
- Kornis Gyula 1927: *A magyar művelődés eszményei* 1–2. k. Bp.

- Laczkovits Emőke 1982: A köveskáli református templom ülésrendje. In *A Veszprém Megyei Múzeumok közleményei* 16. Veszprém 301–303.
- Marczali Henrik 1892: Hivatalképesség és vizsgálat. *Magyar Paedagogia* 13–16.
- Molnár András 1989: Árvay Sándor emlékiratai. Részletek egy negyvennyolcas honvéd önéletrajzából. *Hadtörténeti Közlemények* 1: 94–114.
- Naplójegyzetei Krasznay Péter kemecsei lakosnak... Visszaemlékezések 1830–1861.* Bev. Benda Gyula, Bp. 1998.
- Pataki Ferenc 1995–96: Élettörténet és identitás. *Pszichológia* 4: 405–434.; 1: 3–47.
- Podmaniczky Frigyes 1887: *Naplótöredék 1824–1886.* 2. k. Bp.
- Pulszky Ferenc 1958: *Életem és korom.* Bp.
- Ratio Educatoinis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása.* Ford., jegyz. és mutat. ellátta Mészáros István, Bp. 1981
- Rácz István 1988: *Városlakó nemesek az Alföldön 1541–1848 között.* Bp.
- Rassy Tibor 1993: Pápay diák a szabadságharcban. Részletek köveskáli Nemes balogh Gábor honvéd főhadnagy önéletírásából. *Új Horizont* 4–5: 95–102.
- Rónay Jácint 1996: *Napló. (Válogatás).* Bp–Pannonhalma
- Sasfi Csaba 1998: Tandíj: elitképzés vagy közoktatás. II. József oktatáspolitikai rendeletei. *Századvég* 9: 133–157.
- Schneider Miklós 1934a: *Fejér megye nemesi összeírása. (1754., 1809.)* Székesfehérvár
- Schneider Miklós 1934b: *Fejér megye nemesi összeírása. (1818–21., 1828.)* Székesfehérvár
- Schneider Miklós 1936: *Fejér megye 1843. évi nemesi összeírása.* Székesfehérvár
- Splény Béla emlékiratai* 1–2. k. Bp. 1984.
- Vámbéry Ármin 1905: *Küzdélmeim.* Bp.
- Weber, Max 1987: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai* 1. Bp.
- Zlinszky János 1974: Az ügyvédség kialakulása Magyarországon és története Fejér megyében. In *Fejér megyei történeti évkönyv* 8. 7–140.

Tóth Árpád

A kapcsolatháló és funkciói

Társadalmi viszonyok egy reformkori mérnök naplója tükrében

Tanulmányomban egy megjelenés alatt álló napló¹ elemzésén keresztül keresek választ két nagyobb csoportba tartozó kérdéseimre. Előbb módszertani problémákat vetek fel a konferencia közös témája, a mentalitástörténet és ennek a „személyes források” útján való kutathatósága kapcsán. Ezután a naplóíró Pápay Károly kapcsolathálóját: annak szerkezetét és funkcióit vizsgálom.

*

A konferencia meghirdetett címe megítélésem szerint több olyan előfeltevést implicál, amelyek szorosan kapcsolódnak az általam vizsgált kérdéshez és forráshoz.

Először is: a mentalitástörténet durván az 1970-es évekre tehető divatja után mára veszített vonzerejéből. Ennek – megítélésem szerint – részint az az oka, hogy azóta a történetírás több olyan irányzatot, „iskolát”, szemléletet is létrehozott, melyek kérdésfelvetéseikben, módszereikben, az általuk feldolgozott forrásokban, továbbá keletkezésük külső körülményeiben – elhatárolódásaikban, ismeretelméleti alapozásukban – a mentalitástörténet rokonai.² A jelzett irányzatok megkülönböztetése több okból sem könnyű. A különbségek egy része nem is tartalmi természetű (hanem például nemzeti iskolához kötődik). Ennél fontosabb, hogy feltűnő átfedés mutatkozik „sajátos” megközelítések közt (csalódás a makroszintű összefüggések érvényességében, elfordulás a túlzottan mechanikus módszernek látott kvantitatív eljárásoktól, helyettük „puhább” források és elemzési technikák alkalmazása), illetve interdiszciplináris tájékozódásuk irányában (antropológiai fogalmak és megközelítés). Másrészt az egyes irányzatok viszonyáról – így mellé- vagy alárendeltségükről – távolról sincsen egyetértés az e kérdésekben állást foglalók között. David Gaunt például a mentalitástörténetet a történeti antropológia egyik résztémájaként határozza meg (mint ami „a kozmológiákkal vagy világnézetekkel foglalkozik”), pontosabban e kutatások Francia-

¹ A napló szövege az előadás elhangzása óta megjelent: Tóth Á. 1999.

² A legismertebbek a történeti antropológia, a mikrotörténet, az új kultúrtörténet és az Alltagsgeschichte.

országban e gyűjtőnév alatt folynak.³ Amikor viszont az irányzat jeles szerzőit és műveit sorolja (köztük Le Roy Ladurie *Montaillou* című könyvét, valamint Macfarlane és Ariès egy-egy munkáját, hogy csak olyan szerzőket említsünk, akiktől magyarul is olvashatunk), Ginzburg klasszikus művét, *A sajt és a kukacok* is ide sorolja, noha ennek szerzője kifejezetten distanciálja magát a mentalitástörténettől. Ginzburg számára ugyanis a mentalitástörténet „egy meghatározott világnézet mozdulatlan, rejtett, öntudatlan elemeinek szerepét” hangsúlyozza, s ennek alkalmazásával „másodrangúnak nyilvánítaná” Menocchio (története főszereplője) „világnézetének markánsan racionális összetevőit”.⁴ Wolf Lepenies viszont esszéisztikus nagyvonalúsággal úgy fogalmaz, hogy „aki a *mentalitás* terminusát túl puhának tartja, helyette *történeti antropológiáról* beszél”.⁵ Hosszasan lehetne sorolni a definíciós kísérletek további példáit. Számunkra ennél lényegesebb az a kérdés, hogy van-e egyáltalán ma még specifikus ismertetőjele a mentalitástörténetnek.

Ha van, akkor az valószínűleg egyfajta „történeti tömeglélektanhoz” áll közel, mely a mindennapok rutinizált megnyilvánulásain (közhelyeken, toposzokon) keresztül a kollektív tudattalan működését kutatja. Világnépeket, értékrendszereket próbál rekonstruálni. Ebben az értelemben előadásom közelebbi témája: egy személy kapcsolathálója – természetesen a másirányú következtetési lehetőségek mellett – közvetetten implikálhat társadalomképet, vallhat a társadalom működésének mechanizmusairól.

Felvetődik a kérdés, hogy milyen források segítségével lehet vizsgálni a mentalitástörténeti problémákat. Le Goff rövid programadó tanulmányában háromféle választ is ad e kérdésre.

a/ Mindenféle forrás tükröz mentalitást, még az összeírások és a rendeletek is, az osztályozás szempontjain vagy a hatalom felfogásán keresztül.

b/ Vannak a mentalitás történetének „kiváltságos kútfoi” is, melyeket ugyan nem határoz meg pontosabban, de ezek közé sorolja azokat, melyekben a marginális egyének jutnak szóhoz. (Talán e felfogás tág értelmezése ihlette e konferencia alcímét, amikor a „személyes forrásokat” általában jelölte meg.)

c/ Le Goff szerint „kialakulásukat és terjedésüket csak az alkotók és a népszerűsítők közege, illetőleg a közvetítő csoportok környezete világíthatja meg”, ezért „a tömegkommunikációs eszközök a mentalitás kiváltságos hordozói és alakítói” – és e konferencián is elhangzik olyan előadás, mely ilyen forrás elemzésére épít.⁶

³ Gaunt, D. 1985. 5.

⁴ Gaunt, D. 1985. 6.; Ginzburg, C. 1991. 25.

⁵ Lepenies, W. 1995. 200. (előadásszöveg 1994-ből; kiemelés az eredetiben). További példákat lásd Klaniczay G. 1990. 90.

⁶ Le Goff, J. 1976. 687–688.

E vázlatos áttekintés mindenesetre azt sugallja, hogy a konferencia címének két része közti megfeleltetés egyik irányból sem magától értetődő.

De még a személyes források tágabb csoportjába tartozó szövegek is más és más mértékben alkalmasak mentalitástörténeti elemzésre. Általánosságban elmondható, hogy minél nagyobb arányban tartalmazzák események leírását, mesélnek el cselekedeteket, nem pedig ezek észlelését és értelmezését, annál közvetettebben lehet csak következtetni világnézetre belőlük. Másfelől viszont éppen az események reflektálatlan rögzítése utalhat a tudat irracionális összetevőire. Ehhez kapcsolódik az a szempont is, hogy a retrospektív és a szinkron források (például memoár és napló) közt jellegzetes különbség, hogy az előbbieket szerzőjük többnyire tudatosan és a befolyásolás szándékával szerkeszti, és (ezért) gyakrabban épülnek racionalizált gondolatokra. Innen nézve a napló akár alkalmasabb forrásnak tűnhet, mivel egyszerre szinkron és introspektív: szerzője tehát feltehetően nem (vagy kevésbé) igazodik tudatosan elvárásokhoz, a történések lejegyzésekor alkalmazott szelekciós szempont és a megfogalmazás módja valószínűleg jobban közvetíti a tudat mélyebb rétegeit. Innen nézve akár előnyösnek is tekinthetjük, hogy az előadás alapjául szolgáló forrás inkább minősíthető „eseménynaplónak”, mint „gondolati naplónak”.

Kérdés ezek után, hogy egy napló alapján rekonstruált kapcsolatrendszer mit árulhat el arról – mint a mentalitás fogalma alá sorolható jelenségről –, hogy szerzője (és kora) hogyan észleli a társadalmi viszonyokat. Ennek vizsgálatát logikailag két lépésre bonthatjuk. Ezek: 1. a napló mint sajátos forrás mennyire alkalmas egy kapcsolatháló „teljes” feltérképezésére: mennyire adja vissza hitelesen a kapcsolattartás dimenzióit és jelentőségét, funkcióit; 2. milyen szempontokat nyújthat a kapcsolatháló a társadalomkép vizsgálatához. Az előbbiekre majd az elemzés közben próbálok választ adni. Az utóbbi kérdés fontosabb tényezői elvileg a következők:

1. A leírás szintjén: milyen a kapcsolatrendszer szerkezete, melyek a fontosabb dimenziói? Tehát melyek azok a társadalmi szegmensek, amelyekben a naplóíró mozog, mekkora köztük az átfedés?

2. E társadalmi csoportokban mennyire aktív, közülük melyek sajátos összetartozást erősítő rítusaiban vesz részt (ha vannak ilyenek), melyekben kezdeményező?

3. Az egyes társadalmi viszonylatok inkább hierarchikus természetűek (például pártfogás) vagy a résztvevők egyenrangúak?

4. Mi motiválja a naplóíró részvételét e kapcsolatokban: a karrierével összefüggő érdek, anyagi haszon reménye, spirituális cél, társadalmi presztízs, stb.?

Összességében a jelzett szempontok megvizsgálásával kiderülhet, hogy a naplóíró mely társadalmi körökben érzi „otthonosan” magát. E sajátos „választás” kitüntetett kategóriái az örökölt (például felekezeti, rendi jogálláshoz kapcsolódó) vagy a saját „teljesítményként” szerzett (például iskolai, foglalkozási,

baráti) kapcsolatok inkább – ha egyáltalán ezek határozottan elválnak egymástól. A kapcsolatrendszer „használatának” módja és funkciói pedig a társadalomról vallott felfogást jelzik.

E kérdések megválaszolása előtt szükséges röviden ismertetni a napló főbb jellemzőit, tartalmát.

* *

A napló – pontosabban naplótöredék – szerzője Pápay Károly, aki a napló írásának időszakában, tehát 1845 decembere és 1847 májusa között Baranya megyében élt.⁷ Az időszak elején szülei házában lakott egy kis faluban, Terehegyen, Siklós közelében. Apja közel két évtizede a nagymúltú református gyülekezet lelkésze (korábban egyébként a felső-baranyai egyházmegye főjegyzője, tehát a harmadik legmagasabb rangú egyházi tisztviselő a környéken), ő pedig a megye tiszteletbeli mérnöke. Ez azt jelenti, hogy 28 évesen állandó fizetés nélkül, alkalmi munkák (a falvak határának szabályozása, legelőfelosztás) után kapott jövedelmekből élt.

1846 tavaszán kerek három hónapos „tanulmányútra” indult azzal a céllal, hogy állást találjon vagy tovább képezze magát akár a vasútépítés, akár a vízszabályozás területén. De talán leginkább abban bízott, hogy az 1846 januárjában Pécssett részvényjegyzéssel megindult helyi vasúti vállalkozás mérnöki állásának elnyeréséhez kellő tudást, tapasztalatot fog szerezni. Az út során előbb néhány napos pesti tartózkodása alatt személyesen kérte Vásárhelyi Pál támogatását, hogy alkalmazza őt a Tisza-szabályozásnál. (Be is adta kérelmét, de Vásárhelyi néhány nap múlva váratlanul meghalt és ezzel Pápay számára megszűnt ez a lehetőség.) Ezután Pozsonyba utazott, ahol a nagy tiszteletnek örvendő Hieronymi vasútmérnöknel, a nagyszombati lóvasút főmérnökénél próbált szerencsét, aki fel is figyelt rá, elvitte a vasútpálya műszaki szempontból legérdekesebb szakaszaihoz, ám végül azt javasolta neki, hogy próbálkozzék inkább Bécsben. Az utazás legnagyobb részét valóban a császárvárosban töltötte Pápay, de hiába próbált a „központi vasút társaságnál” és más vasúti vállalkozásoknál elhelyezkedni, ez nem sikerült neki. Végül két és fél hónapja zömmel azzal telt, hogy eljárt a mozdonygyárba, olykor pedig (magyar ismerőseivel) az egyetemre, műszaki rajzokat másolt és – nem utolsósorban – vasútvonalakat próbált ki, vasúti építkezéseket figyelt meg.

Amikor hazaért, úgy látszott, ő számított a fő esélyesnek a pécsi-mohácsi vasút mérnöki állására. Ezt jelzi, hogy a Hieronymi által Pécsre küldött, tapasztalt mérnökkel együtt ő végezte a nyáron a lejt mérés munkálatait. De e bizony-

⁷ Az életrajzzal kapcsolatos forráskritikai problémákra lásd: Tóth Á. 1999. 209–210.

talán sorsú vállalkozás mellett más irányban is tett lépéseket: az egyik hatalmas környékbeli uradalom megürült földmérői tisztségét is megpályázta – majd el is nyerte. Októbertől ezután a sellyei-bólyi ikeruradalom alkalmazottjaként Sellyén élt, mely mezőváros egyébként gyermekkorának színtere volt. Megváltozott életét a belvizes ormánsági térség szabályozására tett erőfeszítések és az uradalmi tisztekkel folytatott kártyapartik töltötték ki. Figyelte a fiatal nőt, de tisztában volt azzal, hogy ő már nem számít ifjúnak, és hogy betegessége (például székletpanaszok, meghúlések, valamint a „netán támadható syphilis”, amire gyógyszert is kapott) sem tették őt partiképesé. 1847 januárjában végül vért kezdett köpni, hamarosan hazaköltözött szüleihez, és a tavasz eljövetelével is csak magánmegbízásokat vállalt – melyeket nagyjából ekkor felvett segéde végzett el helyette. A napló április végén szakadt félbe, de az uradalmi tisztartó jelentéseiből, valamint a terehegyi egyházi anyakönyvből tudjuk, hogy betegsége súlyosbodott, és hogy még 1847 októberében a tüdőbaj végzett vele.

* * *

A 17 hónapot felölelő, három és fél ívnyi terjedelmű naplóban viszonylag kevés az értékelés; a szöveg zömmel események leírását tartalmazza. A mintegy harmincöt olyan bejegyzés közül, melyek explicite érzelmet fejeznek ki vagy minősítenek, és amelyek árulkodó részleteket mesélnek el személyiségéről, a leggyakrabban előforduló témacsoportok a következők:

1. Lelkesedést kifejező mondatok. Ilyenek a hegedülni tanult Pápayt ért egyes zenei élmények (Liszt Ferenc koncertje Pécsen, egy bécsi hangverseny), de lenyűgözik a szakmai tapasztalatok (a Graz felé hegyre felvezető serpentin út vagy a bécsi gyárban látott gépek látványa), és a „világlátás”: a Bécs körüli utazások élménye. De újonnan megismert emberek iránti megbecsülését is lejegyzik olykor (például Hieronymi, Lechner mérnökök iránt).

2. A szerelemről szóló – esetenként a bejegyzések átlagos hosszához mérten kifejezetten terjedelmes – gondolatait kisebbrészt érzelmes leírások, nagyjából racionális mérlegelés teszik ki (például arról, hogy a párvalasztásnál mennyire fontos szempont a „jelölt” gazdagsága, az ész és a szív szerepéről a döntésben, illetve saját betegségéről).

3. A bejegyzések egyik jellegzetes csoportjában önvád, saját magával szembeni elégedetlenség fogalmazódik meg. Gyengeségeivel (például szellemi tespedésével) vet számot, később azért ostromozza magát, mert hagyja magát belesodródni a kártyázásba és fogadalmat is tesz, hogy nem játszik többet hazardjátékokat.

4. Félelem a betegségtől és a haláltól. Foglalkoztatja a környezetében lévő (öccse, uradalmi tisztvársa) romló egészsége és azok halálakor rendre saját közelgő végzetére asszociál.

5. Egyfajta sérelmi nacionalizmus. Pozsonyban például megbántva veszi tudomásul, hogy „a magyar saját hazájában annyira idegen”, Bécsben pedig azt érzékeli, hogy lenézik a magyarokat. A „nagypolitika” egyébként – a napló tanúsága szerint – nem érdekli; csak egyszer, Krakó osztrák megszállása után tesz erről rövid, „tiltakozást” kifejező megjegyzést.

6. Néhány esetben közeli rokonai iránti pozitív érzelmeit nyilvánítja ki: öccse haldoklásának időszakán kívül például akkor, amikor elköltözik otthonról, vagy amikor szülei – betegsége idején – egyszer váratlanul meglátogatják.

A felsorolt típusok közül talán csak az utolsó köthető logikailag kapcsolatrendszeréhez. Fontos módszertanilag azonban, hogy közvetetten olyan naplóbejegyzésekből is le lehet vonni következtetéseket a kapcsolatrendszerének funkcióiról, amelyek nem tartalmazznak ilyen minősítést. A kapcsolattartási „rítusok” említéseinek elemzésével, illetve annak vizsgálatával, hogy ezekben mekkora intenzitással és involváltsággal vesz részt, megállapításokat tehetünk társadalmi kötődéseiről.

Pápay Károly kapcsolattartásának a három fő eszköze a levelezés, az eljárás a – tág értelemben vett – „sokadalomba” és a személyes látogatás. Közülük a legsűrűbben előforduló a levelezés, noha természetesen nem tudhatjuk biztosan, hogy minden kapott vagy elküldött levélről tett említést naplójában. Az idő előrehaladtával mind gyakoribbá váló hivatalos levelezés nélkül is 20–25 levélre utal a szöveg. Jellemző, hogy a levelekre olykor néhány napon belül válaszol és az olyan jelentős alkalomkor, mint amikor megtudja, hogy elnyerte az uradalmi állást, számos ismerősének azonnal levelet ír.

A kapcsolattartás másik korabeli módja a vásárba és gyűlésekbe járás volt. Pápay eljár a Terehegytől két falunyira lévő siklósi vásárba (a mezővárosban több rokona is él, köztük az esperes-lelkész, akinél ebédel), Pécsert részt vesz a volt megyei alispán ingóságainak közárverésén. Szinte minden alkalommal ott van a megyei közgyűlésen, és az ezekkel egyidőben tartott egyéb rendezvényeken (gazdasági, vasúti gyűlések, bál, színház). Esetenként ilyenkor be is jegyzi a naplóba, hogy kikkel találkozott. Ide sorolhatók azok az alkalmak is, amikor a szomszédos falvak lelkészei gyűlnek össze, hogy névnapot ünnepeljenek, egymás gyermekei mellett keresztapaságot vállaljanak, stb.

A harmadik jellegzetes kapcsolattartási típus a személyes látogatás. Pápayékhoz ritkán érkezik vendég: a téli szezonban Pécsről vadászni jönnek ismerősök (rájuk panaszkodik is, hogy „alkalmatlanságot” okoznak a szüleinek), olykor pedig az egyházmegye tekintélyesebb lelkészei látogatják őket. Kétszer érkezik személyesen Pápay Károlyhoz vendég – gyermekkori barátok –, egyikük a pécsi megyegyűlés előtt egy nappal, nyilván ahhoz időzítve. Amikor ő utazik

Pestre, ott unokatestvérénél száll meg, több ismerősével találkozik, akik egy részét egyetemi éveiből ismerhette.⁸ Emellett Pozsonyban és Bécsben is élnek ismerősei, akikkel többször találkozik.

E kapcsolattartási módokon kívül elszórtan arról is tesz említést a napló, hogy híreket hall ismerősökről és maga is néhányszor közös ismerősökön keresztül küld üzeneteket. Ám ez a mód a valóságos gyakoriságához képest feltehetően jóval kisebb arányban jelenik meg a szövegben, mint például a levelezés.

* * * *

Az így körvonalazódó kapcsolatháló alapján több olyan társadalmi szegmens fedezhető fel, melynek Pápay tagja.

Legszorosabb a pályatárs *mérnökökkel* – köztük volt iskolatársakkal – tartott kapcsolata. Egyetlen alkalommal jegyzi le naplójában, hogy miről szól a neki címzett levél; ekkor Brodban, tehát a tervezett fiumei-vukovári vasútvonal térségében élő ismerősétől értesül arról, hogy az a vasutat tanulmányozza. Legjobb barátja, Buday István szintén mérnök. De nemcsak régi barátokat találunk mérnök ismerősei között: a Bécsben saját mozdonymodelljükön dolgozó Nagy testvérektől, akiket ottani tartózkodása idején ismert meg, később, szülőhelyére hazatérve is kapott levelet. A szöveg alapján eldönthetetlen, hogy bécsi baráti társaságából – a Polytechnicumra járó mérnökök közül – pontosan hány a régi és hány az akkor szerzett ismerős, mindenesetre gyakran töltik együtt az időt, és közösen indulnak Bécs környékén kirándulásokra.

A most említett – foglalkozási – csoport és az *egykori iskolatársak* között jelentős az átfedés, bár az utóbbiak közé olyanok is tartoznak, akikkel gimnáziumba járt együtt, illetve aki Debrecenben teológián tanult. Iskoláztatásáról általában elmondható, hogy Csurgón zömmel a dél-dunántúli református lelkipásztorok gyermekei között tanult. A csurgói gimnáziumban a gyerekek szüleinek nagyobb része somogyi volt, a baranyaiak apái közül viszont szinte mindegyik lelkész (köztük a már említett siklósi) vagy iskolarektor. A somogyi származásúak közé tartozik a már említett Buday, aki Csurgótól kezdve a debreceni kollégiumon át a mérnöki tanfolyamig feltehetően megszakítás nélkül osztálytársa lehetett Pápaynak, valamint Soltra Alajos, aki diákja is volt egy évig, amikor az eminensként tanuló Pápay utolsó csurgói évében praepceptor lett, vagyis az alsós fiúkat tanította. Soltra a naplóban mint a Debrecenben teológiát tanuló Pápay

⁸ A naplótöredék szövegének kiadása után jutottam hozzá a pesti Mérnöki Intézetben végzetek névsorához, mely szerint Pápay Károly 1842-ben itt szerezte végzettségét. A lista több más, a naplóban szereplő személy nevét is tartalmazza: *A M. Kir. József-Műegyetem oklevéljegyzéke...* 1929. 234–246. Kövér György segítségét ezúton köszönöm meg.

Imrétől, a naplóíró öccsétől hírt hozó személy szerepel, illetve mint akinek egykori sellyei tulajdonait használja Pápay. Valójában rokonok is voltak: a naplóíró nagybátyja Soltra-lányt vett el. De a somogyi református gimnáziumban tanult baranyai gyerekek között is többretű kapcsolat lehetett: Curgón tanult Pápay mind a négy öccse, sellyei származású elsőfokú unokatestvére (apai ágon), és több másodfokú unokatestvére (anyai ágon), akik közül Kossa esperes fiaival a napló tanúsága szerint barátságban is állt.

Pápay Károly *rokonságának* jelentős részét lelkész-családok tették ki, ezek férfi tagjai azonban nem mind voltak lelképászorok. Jellegzetes minta, hogy a lelkészek fivérei közt mezővárosi kézművesmestereket találunk; a naplóíró két nagybátyja például asztalos-, illetve kovácmester (Siklóson, illetve Sellyén). Közülük az előbbi készíti a mérnöki munkájához szükséges rajztábláját, valamint bútorait. Pápay Károly rokonsági hálójának vizsgálatához hasznos forrást jelentenek az anyakönyvek, melyek szerint Siklóson Pápai néven egy uradalmi hajdú is élt ebben a korban, valamint a közeli Terehegy környékén több jobbágy. Ezek rokonságát azonban nem sikerült bizonyítanom, emellett a naplóban sem szerepelnek. Okkal feltételezhető viszont, hogy Pápay maga is többgenerációs lelkészcsaládból származik – apai nagyapja ugyanis egyszer jelenik meg a naplóban, Kossa esperes temetésén, ahová a szöveg kontextusából ítélve távolról utazhatott; anyai nagyapja szintén a szűkebb térségben volt lelkész; és apai felmenői közé tartozhatott Pápai Takács János, a 18. század közepén Nyugat-Baranyában tevékenykedett és esperesnek is megválasztott prédikátor. Tény azonban, hogy a már említett Soltrán, Kossa-fivérekén valamint a „bácsi” és „néni” néven említett rokonokon és a szomszéd falu lelkészén (anyjának sógorán) kívül más, távolabbi rokon nem fordul elő a naplóban. Saját testvérei viszont különféle szerepekben is megjelennek: még Terehegyen élő öccsei segítenek a térképrajzolásban, Imre öccse a távolból (Berlinből és Debrecenből) leveleket küld neki, stb.

Pápayt tehát gyermekkorától főként *reformátusok* vették körül, ráadásul nemcsak családjában és iskolájában, de kollégái között is. Református ugyanis a többségében katolikus megyében és annak székvárosában az a két mérnök – a megye főmérnöke, illetve a sellyei uradalom volt mérnöke –, akikkel Pécssett legtöbbször dolga akad, de a Bécsben társaságát jelentő műegyetemi hallgatók között is legalább kettőnek református lelkész az apja. És itt említhető az az adat is, hogy az a személy, akinek hálás, hogy Bécsben végül engedélyt kapott a mozdonygyár látogatására – a korabeli hazai evangélikusság jeles alakjának, Schedius Lajosnak a fia, tehát szintén protestáns.

Ehhez képest meglepő lehet, hogy a naplóban nem hagy nyomot Pápay reformátusságának vallásos tartalma (azon kívül, hogy néhányszor fohászkodik Istenéhez), bár az is elképzelhető, hogy ezt csupán nem tartotta talán szükségesnek lejegyezni naplójába – gondolkodásának olyan rétegét képezve, mely nem is öltött írásos formát. Viszont hajlamos volt kihagyni a karácsonyi istentiszteletet,

hogy helyette otthon térképet rajzoljon, tehát munkáját végezze. Ennél is meglepőbb, hogy a naplóban egyetlen utalás sincs arra, hogy apja falujának lelkésze; ehelyett úgy jelenik meg a szövegben, mint akinek Pápay segít otthon a kertben a gyümölcsoportolásban. (Megjegyzendő, hogy az apa, Pápay Benjámín a megye jeles gyümölcsnemesítői és szakírói közé tartozott, akit ezért a Magyar Gazdasági Egyesület is kitüntetett.) Pápay Károly szekularizált tudatvilága mellett szólhat az az érv is, hogy nem őt, tehát az első fiút küldték szülei lelkésszolgálatára, hanem két évvel fiatalabb öccsét (aki viszont később a Tiszántúlon esperesi rangra is emelkedett), továbbá, hogy barátja és unokafivére, a siklói járási esküdt (és szintén lelkészfi) Kossa László pár évvel később katolikus nőt vett feleségül.

A napló szerzője szorosán kötődik tág értelemben vett *rendi közege*hez, a kiváltságos réteg alsó csoportjához, melybe a reformkor liberalizmusa a honorációrokat is befogadta. Nem találtam elegendő bizonyítékot, hogy eldöntsem: Pápay Károly nemesi származású volt-e, de az tény, hogy a Kossák rendelkeztek armálissal – hasonlóan más tekintélyes baranyai lelkészcsaládokhoz – és hogy Pápay megjelent a baranyai, sőt ottani utazásakor a pesti és pozsonyi megyei közgyűléseken is. Azt sem tudjuk, hogy a „tekintetes” cím milyen joggal – nemesként, uradalmi tisztviselőként vagy egyetemi végzettségüként – járt neki, mindenesetre a sellyei iratok rendre így említik. Valóban: uradalmi állásával ezen a szinten sikeresen beilleszkedett az úri világba: mind fizetése, mind a fizetési lista sorrendje szerinti rangja tekintetében közvetlenül a tisztartó után (és a számtartó előtt) állt, kártyapartneri tisztviselők, katonatisztek és papok voltak, és rangját tekintve jó partinak is számíthatott, ha a tisztartó lányát ajánlotta neki. Az is igaz viszont, hogy ezt a kört Pápay kissé lenézte: csömört érzett a léhakarthyázós életviteltől, sőt már amikor megkapta a sellyei állást, tehát anélkül, hogy személyes benyomást szerezhett volna a sellyei uradalmi tisztviselők életéről, felemás elégedettséggel írt életének e fordulataról. Így fogalmazott: „És mégis, a jelen szerencsém nem tartom nyereségnek reám nézve. Talán nagyszerű jövőmnek vágtam el ezáltal útját, azonban legalább bárminő csapás esetére biztosítva vagyok.”

Kapcsolatrendszerének dimenziói közül végezetül a felette lévőkhöz fűződő viszonyát említem. Valószínű, hogy kötődhetett a Batthyány-családhoz, akik birtokain töltötte életét: apja gyülekezeteinek, Sellyének, utóbb Terehegynek Batthyány Iván, illetve másodfokú unokatestvére Batthyány Kázmér voltak a földesurai. Maga Pápay a siklói uradalom több falujának felmérésében vett részt, sőt őt keresték meg Siklós mezőváros örökváltságának előkészítésekor is, végül Batthyány Iván fizetett alkalmazottja lett Sellyén. De már korábban is lehetett kapcsolata a családdal, ugyanis a napló egyik bejegyzése szerint korábban huzamosan tartózkodott Kanizsán – talán a kötelező mérnöki gyakorlatot végezte ott –, amely szintén az egyik Batthyány-uradalom központja volt. De nemcsak a Batthyányakhoz fűzhető patrónusi viszony – talán ezzel magyarázható, hogy

Bécsben éppen Somssich Pongrác személynökhöz fordult támogatásért először, akitől mint Baranya főispánjától pártfogást remélhetett és aki talán ismerhette őt mint – igaz tiszteletbeli – vármegyei tisztviselőt.

* * * * *

A fentiekből leszűrhető az a tanulság, hogy a kapcsolatrendszer bizonyos dimenziói között nagyarányú az átfedés: a barát jó eséllyel rokon, egykori iskolatárs, szakmabeli és hitsorsos is volt. Látszik azonban az is, hogy e körök közül egyekben nagyobb aktivitással mozog, másokban viszont kevésbé. A térség lelkész-társadalma gyermekkorától evidencia lehetett számára. Feltűnő azonban az, hogy már apja neve sem bukkan fel az anyakönyvekben azokban a helyzetekben, amelyekben pedig a baranyai papság zömével gyakran találkozni: szomszédos gyülekezeti lelkészek és az egyházmegyei előljárók gyerekeinek keresztelőjén keresztapaként és lakodalmán tanúként. A naplószöveg szerint Pápay szülei egyszer vettek részt temetésen, egyszer pedig lakodalomban valamelyik környékbeli faluban, ám a vonatkozó anyakönyv nem említi, hogy Pápay Benjámint más jelenlévő lelkészekhez hasonlóan tanú lett volna (a temetések résztvevőiről pedig nincs adat az anyakönyvekben). Még tanulságosabb, hogy Pápay Károly még ezen a két alkalmon sem vett részt, pedig az eltemetett lelkészné egyik öccsének keresztanyja volt.

Lehet természetesen, hogy Pápay elsősorban saját nemzedékéhez vonzódott, és ez a magyarázata annak, hogy levelezőtársai között (tehát kapcsolatrendszerének azon rétegében, ahol a kapcsolattartás több fáradságot, tehát nagyobb fokú érzelmi involváltságot igényelt) milyen nagy a volt iskolatársak aránya. Emellett szól az, hogy Imre öccsével is levelezik, aki ráadásul – ha a fogalmazásmód nem vezet félre – személyesen neki, és nem a Pápay családnak írt levelet. Lehetséges azonban egy olyan interpretáció is, mely általában a szerzett kapcsolatok – az örököltekhöz viszonyítva – intenzívebb megélését olvassa ki a napló szövegéből. Ezt támaszthatják alá például az olyan esetek, hogy sellyei tartózkodása idején alig tesz említést a tiszteletesről, aki pedig jóindulatú Pápayékhoz (nem kéri el a szokásos díjat Imre keresztlevelének kiadásához), többet említi viszont (nagybátyja mellett) Soltra barátját és – természetesen – az ottani uradalom tisztviselőit.

Végül az is megállapítható, hogy a napló mint forrástípus betekintést nyújt Pápay életének azon részébe, amelyet nem a fölé- és alárendeltségek határoznak meg, hanem a mellérendeltség. Ennek megfelelően látjuk, hogy hivatalos kapcsolatainak kívül – melyek az alkalmazás és a pártfogókeresés rendszeréhez kapcsolódnak, kezdve az éppen aktuális munkaadónál tett tisztelegő látogatásokkal egészen a pozsonyi és bécsi hivatali előszobai várakozásokig – viszonylag kiter-

jedt kapcsolathálója volt, mely nem ilyen hierarchikus szerkezetet követett. Azt is figyelembe kell azonban venni, hogy e – talán barátinak minősíthető – hálóról a napló alapján nehezen állapítható meg, hogy mennyire szolgált szűken vett, nyers érdekeket. Lehetséges, hogy Pápay valóban elsősorban szakmai hírek cse-réjére használta levelezését (mint ahogy a jelek szerint újságolvasása is főként e célt szolgálta). E kérdés eldöntéséhez azonban olyan forrásokra – elsősorban levelezésére – lenne szükség, melyek feltehetően már nem állnak rendelkezésre.

Irodalom

- Gaunt, David 1985: Történelem és antropológia. *Világtörténet* 4: 3–77
- Ginzburg, Carlo 1991: *A sajtó és a kukacok*. Bp.
- Klaniczay Gábor 1990: Történeti antropológia. In uő: *A civilizáció peremén*. Bp.
- Le Goff, Jacques 1976: A mentalitástörténet problémái. *Világosság* 683–689.
- Lepényes, Wolf 1995: A mentalitás történetétől a mentalitás politikájáig. *BUKSZ* 198–206.
- (A) *M. Kir. József-Műegyetem oklevéljegyzéke*. I. sorozat, 1873–1928. Bp. 1929.
- Tóth Árpád 1999: Pápay Károly (1817–1847) naplótöredéke. *FONS* 3: 209–275.

Szigeti István

**Az aggodalmaskodó politikus:
adalékok a politizáló középnemesség mentalitástörténetéhez**
Ghyczy Kálmán tevékenysége emlékiratának és levelezésének tükrében
(1825–1865)

Magyarország történetében a 19. század különleges helyet foglal el. Ekkor kezdődött el a polgári átalakulás bonyolult folyamata. Ebben a változó, átalakuló, sokszor forrongó korban élt Ghyczy Kálmán is, aki 1808-ban született és 1888-ban halt meg, így a 19. századi Magyarország minden nagy politikai eseményét átélte, sőt mint politikus részt is vehetett az alakításukban. Életének harminc éves korától hatvan éves koráig tartó, harminc évet felölelő, legtermékenyebb szakasza, az 1838-tól 1868-ig terjedő időszakra esett, amikor olyan fontos események történtek – reformországgyűlések, forradalom és szabadságharc, kiegyezés – melyek hosszútávon meghatározták az ország fejlődését. A politikai, gazdasági és társadalmi változásokhoz szorosan kapcsolódtak a gondolkodásmódbeli változások is, melyek részben megelőzték, részben követték azokat. Vajon a különböző társadalmi rétegek hogyan fogadták ezeket a változásokat, ki hogyan élte át az egészen új gondolkodásmódot, alkalmazkodást igénylő átalakulást? Szűkebbre véve a vizsgálandó kört, feltehetjük azt a kérdést is: lehet-e valamiféle mentalitást megállapítani a politizáló középnemesség körében ebben az időszakban, s ha lehet, akkor hányféle mentalitást, viselkedési struktúrát lehet elkülöníteni. Miből alakultak ki ezek a mentalitások, mi volt a tartalmuk és milyen összetevőik voltak? Mennyire éltek még a régi nemesi gondolkodási sémák, szokások, és miben, milyen mértékben jelentek meg az újak?

Jelen dolgozatomban Ghyczy Kálmán személyének vizsgálatával szeretnék képet adni róla, mint politikusról, nézeteinek és felfogásának alakulásáról, hangsúlyozva, hogy Ghyczy csak egyfajta gondolkodásmódot képvisel, s a politikusi mentalitás alapos meghatározásához összehasonlító elemzésekre lenne szükség a korszak politikusainak ilyen irányú vizsgálatával. Ahogy Ghyczy Kálmán személyesen átélte, megélte ezt a korszakot, s az ebből leszűrhető általános megfigyelések csupán részletek, melyek hozzájárulhatnak a 19. századi magyar politizáló középnemesség mentalitástörténeti tablójának megrajzolásához.

A vizsgálat alapjául szolgáló forrásokat Ghyczy Kálmán kéziratos emlékirata és ennek gépelt változata¹, valamint levelezése képezi. Az emlékirat két

¹ A gépelt változat hűen követi az eredeti, Ghyczy által kézzel írt emlékirat szövegét, terjedelme összesen 472 oldal. Az 1930-as években Nagy Miklós, a Parlamenti Könyvtár volt igazgatója

változata és a levelezés döntő része a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában, a levelezés kisebb része a Magyar Országos Levéltárban és az Országos Széchényi Könyvtárban található.² Az emlékiratot 1881 és 1887 között állította össze és írta le Ghyczy, fennmaradt levelei és egykorú jegyzetei alapján, részletesen tárgyalva életének eseményeit az 1887-es évig. Jegyzetei sajnos csak igen töredékesen maradtak fenn, de terjedelmes levelezése és emlékirata lehetőséget ad arra, hogy képet kapjunk Ghyczy gondolkodásmódjáról. Három nagyobb, jól elkülöníthető szakaszt fogunk megvizsgálni Ghyczy életében:

1. 1825–1842. – Ghyczy indulása, családja, neveltetése, pályájának kezdete, vármegyei működése.

2. 1843–1849. – az országgyűléseken való tevékenysége, a forradalomhoz való viszonya, részvétele az 1848–49-es eseményekben.

3. 1860–1865. – véleménye a megegyezési lehetőségekről Béccsel, álláspontja Magyarország helyzetéről és jövőjéről.

Azok az évek, melyeket most nem fogok vizsgálni, vagy nem túl jelentősek Ghyczy életében és mentalitásának vizsgálatában – ilyen az 1808–1824-ig és az 1850–1859-ig terjedő időszak –, vagy teljesen különálló periódus, és részletes vizsgálata már túlmenne ezen dolgozat keretein. Ilyen az 1867–1878-ig tartó időszak, amikor Ghyczy, bár már idősebb volt, de még aktívan politizált.

Család, neveltetés, pályakezdés (1825–1842)

Első fontos szempont Ghyczy mentalitásának vizsgálatában a származás, valamint családja társadalmi és anyagi helyzete. Ghyczy Kálmán régi, tekintélyes nemesi családból származott, apja Ghyczy Ferenc jelentős birtokokkal rendelkezett Komárom vármegyében.³ Emellett a Ghyczyek fontos tisztségeket töltöttek be a megyében. Maga Ghyczy Ferenc is 22 éven át – 1806–1828-ig – a megye meghatározó tekintélyének számított, előbb mint másod-, majd mint első alispán és országgyűlési követ.⁴ A család megyei vezető szerepe, és alispán apja nagy-

gépeltette le az emlékiratot, hogy kiadják, de erre végül nem került sor.

² Az MTA Kéziratárából származó leveleket, iratokat Ak.-val, a Magyar Országos Levéltárból származókat MOL-lal, az emlékirat gépelt változatát pedig E.-vel jelölöm. A gépelt változat jelzete Ak. Ms 4856/79. A levelezés kb. 300 levelet foglal magában, ezek főleg Ghyczy Kálmánnak írt levelek ill. általa írt levélfogalmazványok.

³ Ghyczy Ferenc Komárom vármegyei összes birtoka 1249 holdat tett ki. Ehhez jöttek még kisebb birtokok Nyitra vármegyében. Ld. Ghyczy Ignác, Kálmán és Mátyás osztálylevelét, kelt 1840. jan. 21., Komárom MOL P 293. 28. cs. 30–37.

⁴ Ghyczy Ferenc 1806–10-ig másodalispán, 1810–1828-ig első alispán volt, és kétszer, az 1811–12-es és az 1825–27-es országgyűlésen töltötte be Komárom vármegye egyik követi tisztségét. Ghyczy Rafael, Ghyczy Kálmán unokabátyja pedig 1823–1832 között főjegyző, 1832–1840 között másodalispán, 1840–1844 között első alispán, 1830-ban, 1832–1836-ban és 1839–1840-ben országgyűlési követ volt.

ban befolyásolta Ghyczy Kálmán érdeklődését és irányultságát. Gyakran voltak apjának hivatalából eredően vendégei, és „*politikai beszélgetéseikbe sokszor hallgatóztam*”⁵ írja Ghyczy Kálmán ifjúkorára visszaemlékezve. A politika iránti érdeklődés már igen korán megvolt benne, s ez nagyban köszönhető származásának és családja vezető szerepének a megyében.

A családi légkör és szülei természete is befolyásolta Ghyczy Kálmán jellemét. Apja ellentmondást nem tűrő, parancsoláshoz szokott ember volt és ez a jellemvonása családi körben is kiütöközött. Apjáról nem ír sokat emlékirataiban, csak annyit hogy „*nyers, hirtelen haragú ember volt*”⁶. Az ifjú Ghyczy Kálmán igen tisztelte apját, sőt félt is tőle. Feltétlen alávetettség és alázatos hang tűnik ki apjához írt fiatakori leveleiből⁷ is, sőt egyikben megemlíti, hogy „*...atyámnak gyermekségemtől fogva mind ez ideig engedelmességgel, iparkodással, szorgalommal tehetségem szerint örömeire lenni igaz fiúi szívvel minden kitelhető módon törekedtem*”⁸, ami szintén a szigorú apai tekintélyt jelzi. Vagyis mindenben engedelmes volt neki. Apja szigorú nevelésben részesítette, nem tűrt ellentmondást kis dolgokban sem. Arra az időre, amikor mint követi írnok apjával együtt a pozsonyi országgyűlésen tartózkodott 1825-ben így emlékszik vissza: „*Az atyám korán lefeküdt, nekem is le kellett feküdni, s ha az ágyban gyertya mellett tovább olvastam nagy csendességben azért is megszidott*”, amikor pedig egy étkezés alkalmával együtt ültek a másik komáromi követtel⁹ és írnokával „*s midőn történetesen én is a beszédbe avatkoztam, rendesen jól összeszidott*”. Arról, hogy a többi írnokkal együtt legyen szó sem lehetett „*mindig otthon kellett lennem, és pénzem úgyszólván nem is volt*”¹⁰.

Anyja, Szentiványi Tekla minden tekintetben ellentéte volt férjének. Gondos nevelésben részesült, a német mellett franciául is tudott és buzgón gyakorolta a katolikus vallást. Emellett halk szavú, szelíd asszony volt, aki szenvedett harásány és parancsolgató férje mellett, de alázatosan igyekezett eleget tenni elvárásainak. Ghyczy Kálmán szeretettel emlékezik meg édesanyjáról, „*angyalnak*” és „*áldott jó asszonynak*” nevezi.¹¹ Emlékirataiból kitűnik, hogy közelebb állt anyjához, mint rideg apjához, mert sokkal melegebb hangon és részletesebben is ír róla. Anyjától örökölhette féltékenységét, gátlásosságát és vallásosságát, ehhez járult aggodalmaskodó alaptermészete, melyet apja határozott jelleme csak még inkább fokozott.

Ghyczy Kálmán mentalitásának kialakulását a származás és a szülőktől örökölt jellemvonásokon kívül jelentősen meghatározta apja konzervatív, nemesi

⁵ E. 21.

⁶ E. 7.

⁷ Ghyczy Kálmán levele Ghyczy Ferenchez 1829. febr. 2. és márc. 4. Ak. Ms 4852/315–316.

⁸ Ghyczy Kálmán levele Ghyczy Ferenchez 1831. jún. 5. Ak. Ms 4852/320.

⁹ Id. Pázmándy Dénes.

¹⁰ E. 10.

¹¹ E. 7–8.

gondolkodásmódja is. Ghyczy Ferenc minden erejével a régi nemesi jogokat védelmezte, és ennek megtesztetését a megyei autonómiát.¹² Mint követ az 1825–27-es országgyűlésen nagy aggodalommal figyelte az események alakulását, és félve gondolt a szerinte „káros” változások várható következményeire. Azt latolgatták idősebb, hasonló elveket valló követársáival, hogyha a latin nyelv helyébe a magyar lép, mindenki megtudhatja, miről beszélnek az országgyűlésen, és a latin eltűnésével nem fogják a régi törvényeket ismerni, elfelejtik az ősi jogokat, és ez felforgatja a megyei berendezkedést és az ország romlását idézi elő.¹³ Félítették a régi hagyományos berendezkedést és kiváltságaikat egyaránt. Ez a felfogás vette körül az ifjú Ghyczy Kálmánt és ez volt a kiinduló pontja nézeteinek.

Az 1825–27-es országgyűlés azonban alapjaiban változtatta meg a 17 éves – akkor követi írnok – Ghyczy Kálmán látásmódját és viszonyát a politikához. Erről így ír emlékirataiban: *„...új világ tárult fel előttem, ott az országos és kerületi ülésekben kezdettem megérteni Hazánk történetét, megismerni törvényeit és jogait, s a nyomorult helyzetet melybe sodortatott, – láttam a harcot a múlt század nemzedéke s az újabb generáció az elavult aristocratiai eszmék és serdülőni kezdő demokratiai aspirációk között, láttam a szereplők között az önérdeket hajhászó és sok tudatlan embert s azon kevés számú egyént, kikről meggyőződésem, hogy személyes érdekeikre való tekintet nélkül, tévesen vagy nem tévesen, de tiszta meggyőződésük szerint a Haza érdekében nyilatkoznak, s akkor már elhatároztam magamban, hogy ezeknek, mint akikre a Hazának legnagyobb szüksége van, sorába lépek.”*¹⁴ Három fontos dolgot említ itt Ghyczy. Az első, hogy ezen országgyűlés ideje alatt látta meg Magyarország „nyomorult helyzetét”, ami egyrészt jelentett politikai elnyomást – erre utal az ország törvényeinek

¹² Egy fennmaradt anekdota híven tükrözi Ghyczy Ferenc erélyességét, és azt, hogy a vele szemben elkövetett sértést alispánként, a megye első választott képviselőjeként, a megyével szemben elkövetett sértésnek vette, és így is vett elégtételt érte. „Egy udvari szállító a szőnyi fogadóhoz ért és császárvárosi szép fogatát az éppen eleredt záposztól megóvja a téli kocsfészerből az akkor éppen Szőnyön idéző alispán kocsiját húzatta ki embereivel az esőre, és amikor az alispán kérdőre vonta, annak fennhéjázva, sértőn válaszolt. Erre az alispán őt hajdújával lezuhaita és büntetésül tizenkettőt csapatott rá. A szállító parancsára Bécsből »ad verbum regium audiendum« legmagasabb parancs jött, hogy Ghyczy Ferenc Ferenc császár előtt a Burgban jelenjen meg. »Hogy merészelt ön az én emberemen ilyen súlyos dolgot elkövetni – mivel képes eljárását menteni?« Ghyczy alispán előadta az előzményeket és nyugodtan így felelt: »Felséges királyom, megcselekedtem, de kénytelen vagyok mondani, hogy valamiképpen a felséges császár és király nagy birodalmában maga felséges uram parancsol, azonképpen a vármegyében ősi szokása szerint annak viceispánja parancsol.« Megtetszett a királynak az őszinte felelet, elővéve burnótszelencéjét az udvari tanácsoshoz fordult, aki tolmács is volt. »Na, Er sagt war... Ja, ja. Er hat wahrscheinlich Recht!« Majd az alispánhoz fordult nyájasabban és így fejezte be az audienciát: »Aber, nicht war, lieber Vicegeschpan, Sie werden das nicht mehr repetieren?«” Borovszky S. é.n. 530., 535.

¹³ E. 20.

¹⁴ E. 21.

és jogainak említése –, másrészt elmaradott, fejletlen viszonyokat – erre pedig az utal, hogy azt írja, ebbe az állapotba az ország „belesodortatott”, mások idézték elő. A második felismerése Ghyczynek, hogy két generáció, és egyben két gondolkodásmód harcol egymással: a múlt századi, elavult „aristocratiai eszmék”, és az új, egyre növekvő „demokratiai aspiratiók”. Már maga az, hogy régiként és újként állítja szembe a két gondolatrendszerrel jelzi értékítéletét: az új mellett áll. Azt azonban nem fejt ki bővebben, mit ért a két törekvés alatt. A harmadik fontos megállapítása, hogy már akkor, 1825-ben elhatározta, hogy a haza szolgálatába áll. Mivel a liberális törekvéseket jellemezte pozitívnak, ezért bizonyos, hogy az ellenzéki politizálásra gondolt, ezt értette a hazáért való önzetlen szolgálat alatt, és ehhez kívánt csatlakozni.

Azt, hogy az élete vége felé közeledő Ghyczy¹⁵ visszaemlékezése erre az országgyűlésre és saját akkori érzéseire hiteles, a következő néhány év eseményei mutatták meg. 1828-tól, ügyvédi diplomájának megszerzése¹⁶ óta tudatosan törekedett a „politikusi” pálya felé. Az országgyűlésbe a vármegyén keresztül vezetett az út, ezért a megyében kellett megfelelő tisztséget nyernie, hogy aztán követté választhassák, és az ország ügyeibe beleszólhasson. Ennek érdekében 1829 elején több levelet írt apjának¹⁷, nagybátyjának, Szentiványi Antalnak¹⁸ a család másik tekintélyének, és bátyjának¹⁹ is. Apjának azt írta, hogy gyermekkorra óta a vármegyénél akar szolgálni és kéri, egyezzen bele, hogy feladja pesti ügyvédsegédi állását, hazamehessen Komáromba és induljon a megyei tisztújításra²⁰. Ghyczy Ferenc végül beleegyezett, hogy hazajöjjön, de Szentiványi Antal előbb magához kérte Tatára és határozott fellépésével kényszerítette, hogy visszamenjen Pestre²¹. Közben ennek hatására apja is meggondolta magát, így még két évig – 1829 és 1831 között – Pesten maradt, és kénytelen volt ügyvédsegédként, majd uradalmi ügyvédként működni.²²

¹⁵ Az emlékiratban szereplő dátum (395.) szerint 1881-ben vetette papírra ezeket a sorokat. Ekkor Ghyczy 73 éves volt.

¹⁶ 1828. szept. 21.

¹⁷ 1829. febr. 2., márc. 4., márc. 12. Ak. Ms 4852/317–319

¹⁸ 1829. márc. 4. MOL P 293. 26.cs. Szentiványi Antal († 1836) konzervatív, aulikus középnemes, II. József császár alatt főszolgabíró, majd tatai és gesztesi uradalmi kormányzó. Jelentős – 3000 holdat meghaladó – birtokokkal rendelkezett Nyitra és Komárom vármegyében.

¹⁹ Ghyczy Ignác (1799–1870) Szentiványi halála után tatai és gesztesi uradalmi kormányzó, nemzetőr százados, majd 1865-ben és 1869-ben országgyűlési képviselő. Ghyczy Kálmánék hatan voltak testvérek: Ignác, Kálmán, Mátyás, Mária, Zsófia és Antónia.

²⁰ Ghyczy Kálmán levele Ghyczy Ferenchez 1829. márc. 4. Ak. Ms 4852/318.

²¹ Szentiványi fellépésének oka egyrészt az volt, hogy meggondolatlanságnak tartotta, hogy a fiatal Ghyczy a szép karriert ígérő királyi vagy magán ügyvédi pálya helyett a sok harcot ígérő megyei pályát választja. Másrészt attól félt, hogy az általa jobban kedvelt Ignác valamint Kálmán között vetélkedés indul a megyei pozíciókért. Lásd E.13.

²² 1829. márciustól 1830 májusáig ügyvédsegéd Zalay Alajos királyi ügyésznél, majd 1831 júniusáig a ráckevei királyi uradalom ügyvédje.

1831. június 5-én végül újabb levelet küldött apjának.²³ Ezt a levelét emlékiratában élete fordulópontjának nevezte.²⁴ Ez a legterjedelmesebb levele apjához – több mint 6 sűrűn teleírt oldal – udvarias, de határozott hangvételi. Már az elején nyíltan megmondja apjának „jóval ezelőtt életem célját már kijelentettem magamnak... hogy hazámat a vélekedésem szerint leginkább szükséges *oppositionnak* útján kívánom szolgálni, sőt annak megvalóságosítására való vágyásom üdö közben olly erős indulattá nőtt, hogy annak nem tagadom vagyont, tisztességet, életem nyugalmit, famíliám tekintetét, egyszóval mindent kész vagyok feláldozni.” Aztán hozzátette még „mind addig bármi történjen is velem nem fogok megnyugodni, míg gondolatomnak Isten segedelmével életet nem adok.” Részletesen meg is indokolja döntését: úgy véli a „*prókatori fortélyoskodásra*” nem alkalmas, nem akar királyi szolgálatot sem vállalni, de tanulással és a körülmények kedvező alakulásával megvalósulhat terve. Biztosítja apját, hogy senkinek sem fog a megyében útjába állni, de azt is hozzáteszi „*aki fél, nem akarja hogy össze ütközzünk, menjen ki az útból, egyforma jussunk van.*” Kéri apját ne tartsa vissza, hanem engedje hogy felelősen maga döntsön élete felett.²⁵

Ghyczy így értékelte sorsdöntő levelét emlékiratában: „*az érzületek, melyeket ezen levelemben nyilvánítottam, elég homályosak voltak ugyan, de teljesen őszinték, és tiszta lélekkel mondhatom, hogy az elhatározásomat hogy személyes tekintet nélkül, legjobb belátásom szerint, őszintén fogom a Hazát szolgálni, érdekeit védeni, egész életem folyama alatt szakadatlanul követtem.*”²⁶ Ezt a levelet joggal nevezi élete fordulópontjának több okból is. Először azért, mert benne egyértelműen kijelentette apjának, hogy ellenzéki politikus akar lenni, ez a célja, és ehhez megyei tisztséget akar vállalni. Ez világos beszéd volt, nem érthette félre senki, mint korábbi, óvatosabb hangvételi leveleit. A célt tehát meghatározta. Másodszer azért is határkö volt ez a levél, mert ekkor állt ki először határozottan és ellentmondást nem tűrően apja és a család akarata ellen. Ez volt az első igazán komoly önálló elhatározása. Ezzel a levéllel tette meg az első lépést, hogy elszakadjon apjától és egyben annak gondolkodásmódjától is.

Azt, hogy nem csak frázis volt Ghyczy azon kijelentése, hogy egész életében önzetlenül szolgált a hazát, alátámasztja az, amit eszményeiről ír: „*a classicus írók munkájában foglalt nagy eszmék: a szabadság, önzetlen hazaszeretet, a köz érdekébe való önfeláldozás magasztos elvei... nagy befolyással voltak saját ifjúkori kiképzetésemre s gondolkodásom módjára.*” Sőt azt is hozzáteszi, hogy nézete szerint az önzés és az anyagiasság „*mely ez újabb kornak jelleme... részben a classicai nevelés elhanyagolásának tulajdonítható.*”²⁷ A hazafias, pozitív

²³ Ghyczy Kálmán levele Ghyczy Ferenchez 1831. jún. 5. Ak. Ms 4852/320.

²⁴ E. 18.

²⁵ A bekezdésben található összes idézet az 1831. jún. 5-i levélből származik.

²⁶ E. 19–20.

²⁷ A fenti két idézet megtalálható: E. 22–23.

példákon alapuló iskolai nevelést nagy jelentőségűnek tartotta az emberi jellem kialakításában, és így a sajátjában is.

Szentiványi Antalt jellemezve pedig megállapította, hogy nagybátyja „*a monarchico-aristocraticus eszmék körén felül nem emelkedet... nem ismerte fel az újabb kort, melynek hajnala már akkor Hazánkban is habár még csak igen gyengén felcsillámlott, nem méltányolta az eszméket, melyeknek csírája már akkor is fejlődött s melyek utóbb az országnak gyökeres átalakulását eszközölték.*”²⁸ Azt is megmagyarázza, miért nem ismerte fel nagybátyja az új kort: „*a mint a generatiók egymást felváltják, azoknak a cselekvés terére lépésével változnak a nemzeteknek nézetei is, – s a küzdelmet az ó, és az új eszmék között az mérgesíti el legjobban, hogy az egymással szemben álló generatiók – mindegyik más más praemissákból indulván ki, nem érti, nem is értheti meg egymást.*”²⁹ A generációs ellentéteket ismét összekapcsolja a gondolkodásmódbeli ellentétekkel és természetesnek tartja, hogy a két tábor nem tudja megérteni egymást. Jó szemléltető példa volt számára nagybátyja és apja, valamint saját felfogása között levő különbség, ami abban nyilvánult meg, hogy sokáig nem engedték, hogy az általa választott megyei pályára lépjen. A fenti sorokat már életére visszatekintve írta le, és élesebben látta meg a reformkor generációi között feszülő gondolkodásmódbeli és mentalitásbeli különbségeket.

Érdekes egymás mellé állítani a három középnemes tervét az ifjú Ghyczy Kálmánra nézve. A konzervatív, udvarhű Szentiványi, aki egész életében a királyi szolgálatában állott, teljesen természetesnek tartotta, hogy Kálmán öccse is királytól függő állást vállaljon, legyen királyi ügyész, a nádor irodájában, vagy a Helytartótanácsnál működjön. Többször járt közbe és szerzett neki állást, de Ghyczy Ferenc mindig – fia nevében is – visszautasította ezeket a lehetőségeket.³⁰ Végül a ráckevei uradalom ügyvédi állását kénytelen volt Ghyczy Kálmán elvállalni. Ghyczy Ferenc sógorával szemben fiából független ügyvédet akart csinálni, eszébe sem jutott, hogy megyei pályát kínáljon neki, az országgyűlésen résztvevő nyughatatlan változtatni akarókra pedig mindig is rossz szemmel nézett. Az ifjú Ghyczy Kálmán pedig nem törődött a reális, megfontolt tanácsokkal, hanem a saját feje után ment és a megyei pályát választotta, még hozzá ellenzéki alapállásra helyezkedve. A három nemes háromfajta gondolatrendszeret képviselt.

Az 1832-es tisztújításon³¹ nagy csalódás érte a lelkes Ghyczy Kálmánt. Főügyésznek jelölték, de nem választották meg és csak aljegyző lett. Nagy búskomorság vett erőt rajta, megghiúsulni látta nagyra törő terveit. Végül apja szánta

²⁸ E. 22.

²⁹ Uo.

³⁰ 1827 júniusában a nádor akarta bevenni Ghyczyt irodájába, 1830 januárjában pedig tiszteletbeli királyi ügyvédséget ajánlottak fel neki. Ld. E. 8., 16.

³¹ A tisztújítás pontosan 1832. május 29-én volt.

meg és birtokai egy részét átadta gyermekeinek, Kálmán fia pedig haszonbér fejében kezelte azokat. Ghyczy Kálmán gazdálkodni kezdett, majd 1834-ben megházasodott, és csak igen lassan tudott olyan önálló anyagi bázisra és tekintélyre szert tenni, hogy esélye lehessen a követi állás megnyerésére. 1836-ban meghalt Szentiványi Antal, majd 1838-ban apja, akik után szépen örökölt.³² 1836-ban főjegyzővé választották és fokozatosan tekintéllyé vált a megyében. 1843-ban pedig – nagy elhatározása után 12 évvel – Komárom megye országgyűlési követül választotta Ghyczy Kálmánt.³³

Országgyűlési tevékenysége, viszonya az 1848–49-es eseményekhez (1843–1849)

Országgyűlési tevékenységét vizsgálva látjuk meg igazán, hogy mennyire volt a liberális reformok feltétlen híve, és mennyire őrizte meg a régi nemesi gondolkodásmódot. Magyarország jogainak csorbíthatatlanságáért határozottan és egyértelműen kiállt. Így a magyar nyelv ügyét is támogatta és szorgalmazta, azt hogy a Horvátországba kinevezett hivatalnokok tudjanak magyarul, különben „*a közkormány működése Horvátországban meg fog szűnni*”. Sürgette, hogy a magyar nyelv „*hozasson be a közigazgatásba, az egyházi és katonai ügyekbe*”.³⁴ Hasonlóan fontosnak tartotta Magyarország különállásának hangsúlyozását, s többször fel is szólalt annak érdekében, hogy Magyarországot ne nevezzék az Osztrák birodalom tartományának: „*Mindnyájan érezzük, hogy hazánk minden bajainak fő forrása az: hogy az ország nem a maga saját érdekei, hanem az ausztriai örökös tartományok érdekei szerint kormányoztatik, s e sérelem egyenesen azon törvénytelen szempontból ered, hogy hazánk az ausztriai birodalomnak alkotórésze – tartománya.*”³⁵ Határozottan kiállt a nemesi jogokért és nem hagyta, hogy a megyére nagyobb költségeket terheljenek. Kijelentette, hogy a börtönök fenntartási költségeit Komárom vármegye csak a nemesi rabok arányában hajlandó fizetni,³⁶ a városokról szóló törvényjavaslat kapcsán pedig hosszú beszédben foglalkozott azzal, hogy a városokhoz tartozó nemesi kúriákat vegyék ki a város fennhatósága alól.³⁷ Ghyczy gazdasági téren fejtette ki a legsokoldalúbb tevékenységet. Többek között egy leendő földhitelintézet tervének kidolgozásával foglalkozó albizottság tagjai közé is beválasztották. Az albizottság másik két tagja a kormány embere volt. Ghyczy álláspontja szerint az intézetnek a

³² Apjától 416 holdat, nagybátyjától kb. 15000 forintot. Lásd Ghyczy Ignác, Kálmán és Mátyás osztálylevele, 1840. jan. 11., Komárom MOL P 293. 28. cs. és az előbbieket megegyezése Szentiványi által rájuk hagyott birtokok elosztásáról 1840. nov. 16., Tata MOL P 293. 28. cs.

³³ A másik követ ifj. Pázmány Dénes lett.

³⁴ *Pozsony városában 1843-dik...* 1843. I. k. 120.

³⁵ Uo. II. k. 121. és IV. k. 334.

³⁶ Uo. II. k. 43., 77.

³⁷ Uo. IV. k. 163–166.

nemzet befolyása alá kell kerülnie, ezért az igazgató kinevezési joga az országgyűlést illeti. Végül a kész tervezetet mindkét tábla elfogadta és felterjesztették az uralkodóhoz. Azonban Bécsben elutasították a Ghyczy által szorgalmazott garanciákat, ezért, nehogy Bécs kezébe kerüljön az intézet irányítása, Ghyczy a kerületi ülésen a teljes tervezet elvetését javasolta. Ezen hazafiúi lépéséért száz követtársától megbecsülésük jeléül egy ezüst tintatartót kapott ajándékba.³⁸ Ghyczy önkritikusan így jellemzi az elvetett tervet: „szellemére és motivációjára nézve sokban jó – különösen az ország függetlenségét Ausztria irányában fejezi ki. [...] Ami hiba van benne, főképpen az, hogy a liberális irányba haladást az akkori közigazgatási viszonyokkal akartam összeegyeztetni, s elméleti hibákra kényszerített nagy bizalmatlanságom az akkori kormány iránt is.”³⁹

Három fontos sarokpontja volt Ghyczy akkori gondolkodásmódjának: az első a kormány iránti ellenszenv, a második a fokozatos korszerűsítés és átalakítás szükségessége Magyarországon, s a harmadik, az alapvető keretek – nemesi kiváltságok, régi berendezkedés – fenntartásához való ragaszkodás. Saját maga is elismeri ezt: „Kiindulási pontom az átalakulásnak fokónkénti életbe léptetése volt – inkább aristocratiai, mint demokratiai irányú volt, fő tekintettel a magyar közjogi elvek fenntartására.”⁴⁰ De Ghyczyt mérsékelt politikája nem akadályozta meg abban, hogy jó viszonyban legyen más elveket valló képviselőkkel.⁴¹ Így volt ez követtársával, ifj. Pázmándy Dénessel is. Ghyczy, bár „a rohamosan haladó demokratiai iránnyal” nem tudott megbarátkozni, ettől függetlenül kiegészítették egymást ifj. Pázmándyval. Így emlékezik kapcsolatukra: „mindezzel együtt követtársammal... ki az utóbbi irányra hajlandóbb volt mint én, jól jöttem ki, mert ő szerepelt politikai kérdésekben, én a közgazdaságiakban, a fő kérdésekben pedig mindig megegyeztünk.”⁴² Vagyis nem szeretett a sok összeütközéssel járó politikai kérdésekkel foglalkozni, ezt átengedte másnak, s inkább a hasznos és racionális gazdasági téren munkálkodott. Ghyczy Kálmán 1843–1844-ben mérsékelt ellenzéki volt, s ez az országgyűlés tette őt széles körben ismertté, itt bizonyította felkészültségét és munkabírását.

1844-ben megválasztották Komárom megye alispánjának, ami elismerése volt addigi megyei és országgyűlési működésének. Azonban egyre inkább félt a rohamos változásoktól, és bár ifj. Pázmándy Dénes kapacitálta, de nem küldtek a megye részéről küldöttséget az 1846-os ellenzéki konferenciára, csak ahhoz járult hozzá, hogy Pázmándy mint magánember elmenjen.⁴³ Ghyczy pedig 1847-

³⁸ E. 71. A tintatartó ma a Nemzeti Múzeumban található.

³⁹ E. 70.

⁴⁰ E. 41–42.

⁴¹ Szorosabb baráti kapcsolat fűzte Lónyay Menyhérthez, Trefort Ágostonhoz, Klauzál Gáborhoz, Vukovics Sebőhöz és Bezerédj Istvánhoz is.

⁴² E. 72.

⁴³ Ifj. Pázmándy Dénes levele Ghyczy Kálmánhoz 1846. márc. 27. Ak. Ms.4851/661.

ben váratlanul elvállalta az ítélmesterséget.⁴⁴ Ez alapvetően bírói funkció volt, az ország nagybírának – nádor, országbíró, személynök – munkatársai voltak, előadói és jegyzői feladatokkal. Nem kifejezetten politikai tisztség volt tehát, de mivel Bécs kinevezésétől függtek a nagybírák, óhatatlanul kormánytól való függetlenséget jelentett ez a funkció is. Ghyczy így indokolja döntését: *„Azon időben előre, de élénken érzettem, hogy az országba forradalom készül, ezt nem tartottam előnyösnek, sőt egyenesen veszélyes fiaskónak tartottam, – annyival inkább nem akartam részt venni, mert a liberális pártnak akkori túlzott demokratikus irányát – s erőszakos fellépését nem helyeseltem, s azért jó lélekkel mondhatom... szívesen menekültem a bírói kör csendesnek és neutrálisnak vélt révpartjába”*.⁴⁵ A semleges, politikamentes állás miatt vállalta el az ítélmesterséget. Ezzel ifjúkori elhatározását részben megváltoztatta, mert nem maradt meg ellenzéki politikusként, hanem bírói hivatalt fogadott el. Minderre a forradalomtól való félelem, és a radikális törekvések elutasítása vitte rá.

Az 1848. március 15-i pesti forradalom győzelme után gyors törvénykezési időszak következett, s Kossuth vezérletével az országgyűlés néhány hét alatt alapvető törvényeket alkotott. Ghyczy nagyon rossz szemmel nézte, hogy ez a komoly munka ilyen vágtatva történik. Hiányolta a meggondoltságot és alaposágot. Példának hozza emlékiratában az úrbériség megszüntetéséről hozott törvényt, amit a kerületi ülésben elfogadtak délután, az országos ülésen késő délután, majd este nyolc órakor a Felső táblán.⁴⁶ Ghyczyhez tartozott volna a tárgykör, de mivel nem találták, a másik ítélmestert⁴⁷ *„rántották elő”*⁴⁸ és így fogadták el a törvényt. Méltatlankodva jegyzi meg az eset kapcsán, hogy *„így mentek akkor a dolgok”*.⁴⁹

A megalakuló kormányból ketten is – Deák és Kossuth – fel akarták kérni államtitkáruknak. Így ír erről: *„szívesebben csatlakoztam Deákhhoz, mint Kossuthhoz, kinek eljárásával már akkor is sokban egyet nem értettem.”*⁵⁰ Az Igazságügyi Minisztérium államtitkári széke szintén megfelelő állás volt Ghyczynek, mert kifejezetten szakmai pozíció volt – ő felügyelte a minisztériumi osztályokat a törvényelőkészítést és a személyi ügyeket leszámítva – és így nem kellett politikával foglalkoznia. Szóhasználata, mellyel a forradalomban résztvevőket és az eseményeket jellemzi mutatja ellenérzéseit. *„Utcai zavar”*-ról, *„anarchia”*-ról, és a nép *„politikai ittasságáról”* beszél.⁵¹ A minisztériumban lelkiismeretesen végezte munkáját, még a bécsi kormány is fenntartotta a szabadságharc leverése

⁴⁴ A kinevezés 1847. november 4-én kelt.

⁴⁵ E. 86.

⁴⁶ Mindez március 18-án történt, és az 1848/IX. törvénycikkéről van szó.

⁴⁷ Hubay József.

⁴⁸ E. 95.

⁴⁹ E. 94.

⁵⁰ E. 101.

⁵¹ E. 98., 103.

után az igazságügy-minisztérium 1848. december végéig hozott döntéseit.⁵²

Amíg nyíltan nem került szembe Béccsel a kormány, addig Ghyczy is a minisztériumban maradt, sőt a kormány és Deák Ferenc miniszter lemondása után 1848 szeptemberétől decemberig államtitkárként ő vezette a minisztériumot. Biztonságból kiváltotta útlevelét, és eltökélte, hogy nem fog Debrecenbe menni az országgyűlésre. Az államtitkárságról való lemondását már december 5-én elküldte az Országos Honvédelmi Bizottmánynak, de mivel nem neveztek ki új minisztert, kötelességből a minisztérium élén maradt. Mivel sejtette, hogy kényszeríthetik arra, hogy Debrecenbe menjen, az indulás napján kora reggel egy rokona félreeső krisztinavárosi házában rejtőzött el, és ott volt három napig. Aggodalma beigazolódott, mert nemzetőrök keresték a lakásán, de hiába.⁵³ Döntése indokául azt hozza fel, hogy azért maradt Pesten, „mert soha nem helyeseltem a Kossuth által a nemzetre ráerőszakolt forradalmat, annak előkészítésében, életbe léptetésében tényező nem voltam, s azért annak védelmét, következményét elvállalni magamat... erkölcsileg kötelesnek nem tartottam.”⁵⁴

A forradalomért, ami már káros a nemzetre nézve, mivel erőszakot, és az udvarral való konfrontációt szült, Kossuthot és elbarátai kis csoportját teszi felelőssé. Az ország ezt nem akarta – véli Ghyczy, és mintegy összeesküdve, előre megfontolt módon hajtották végre Kossuthék a forradalmat. Az emlékirat olvasóját is figyelmezteti az ilyen veszélyekre: „Ha lesz, aki olvassa ezen iratimat, s bármely állásban részt vesz a közügyek kezelésében, annak számára írom ide azon tapasztalásomat, hogy az országgyűlések gyakran észrevétlenül – *sensim sine sensu*⁵⁵ – lesznek forradalmiakká. A korona s országgyűlés között támadott meghasonlás kezdetén hozatik egy határozat, melyet a forradalom elleni is elfogadhatónak, vagy legalább kisebb horderejűnek tartanak – jön utánuk egy másik, magában még szintén ilyennek látszó – ezt követi csakhamar több hasonló s midőn aztán egy idő múlva a forradalom ellenzője visszatekint a történelemre, csak akkor látja, hogy mennyire haladott le a lejtőn, amelyen visszafelé menni, sőt megállni is igen nehéz lett, s csakhamar lehetetlenné lesz. Így lett forradalmi az 1848 esztendei országgyűlés, melynek kezdetben talán 36 forradalmi tagja sem volt, az általuk titokban eleve kitűzött czélt következetesen követők izgatása folytán.”⁵⁶

A szabadságharcban nem is vett részt, visszavonult birtokára. Ameddig úgy tűnt a magyar kormány valóban működhet, az új alkotmányos berendezkedés létrejön, addig Ghyczy is részt vett a munkában, de amikor már fegyveresen kellett szembeszállni Béccsel, nem támogatta a Kossuth vezette OHB törekvése-

⁵² E. 105–106.

⁵³ E. 111.

⁵⁴ Azért is maradt, mert minden vagyona Komárom mellett volt és félt, hogy elkobozzák, és családja elszegényedik. E. 112.

⁵⁵ Lassan, észrevétel nélkül.

⁵⁶ E. 123.

it, és lelépett a politikai színtérről. Jól rávilágít Ghyczy mentalitására az alábbi jelentéktelen eset megemlézése. A forradalom kitöréséről és a március 15-i eseményekről egy szót sem szól, de kabátja elvesztéséről említést tesz: „1848. elején országos választmányba utolsó ülésen valaki elvitte jó téli felöltömet és helyette rosszabbat hagyott... bizony a rossz kaput – nem lévén több ülés, végképpen nálam maradt.”⁵⁷ Ezt a történetet akár jelképesen is érthetjük Ghyczy és az ország sorsának alakulásáról...

Megegyezési lehetőségek az udvarral (1860–1865)

A szabadságharc bukása után Ghyczy kisigmándi birtokán gazdálkodott, teljes visszavonultságban. Kapacitáltak, de nem vállalt hivatalt a Bach-rendszer alatt: „Hegyessy Péter régi barátomat, ki a pesti gyűléseken... Kossuth és pártja elleni fellépésével compromítálta magát, mint államtitkár megmentettem az üldözésektől... a német kormány alatt főállamügyész lett s akkor már ő támogatott engem. De utóbb nagy bajba akart hozni, mert igen unszolt, hogy én is vállaljak... hivatalt amit természetesen nem tettem.”⁵⁸ Ghyczy ragaszkodott az áprilisi törvényekhez, mint utolsó törvényes aktushoz, és elítélte az önkényuralom újbóli bevezetését. Ezt mutatja, hogy 1857-ben Ferenc József magyarországi látogatásakor ő is aláírta – 131, főleg konzervatív aláíróval együtt – azt a memorandumot, amelyben a 48-as intézmények mellőzését, az ország széttagolását és a németesítést panaszolták fel az uralkodónak.⁵⁹ Három évvel később, amikor Scitovszky hercegprímás a leendő országgyűlés ideiglenes választási szabályairól hívott össze értekezletet, Ghyczy kijelentette, a választójog szűkítésére azért nem kerülhet sor „mert az 1848-ki választási törvények lényege az, hogy a rendi országgyűlés helyébe népképviselői országgyűlés állítatott... az alkotmány széles demokráciai alapra fektetett, s nincsen emberi hatalom, mely azt országgyűlésileg megváltoztassa.”⁶⁰ Ezekben az években minden kibontakozást munkáló tanácskozásra⁶¹ meghívták Ghyczyt, akinek nagy tekintélye volt. Az országbírói értekezleten is – 1861. január 23. és március 4. között – ragaszkodott a 48-as törvényekhez, és követelte a magyar bíróságok és törvénykezési eljárás azonnali visszaállítását, szemben Deákkal, aki, az – 1849 után Magyarországon is bevezetett – osztrák jogrendszert lényegében fenn akarta tartani.⁶²

Ghyczy tekintélyének köszönhetően azt is, hogy az 1861-ben összehívott or-

⁵⁷ E. 88.

⁵⁸ E. 136.

⁵⁹ *Magyarország története...* 1987. 6/1. k. 493.

⁶⁰ Ghyczy Kálmán felszólalása a tanácskozáson, idézi: Szabad Gy. 1967. 157.

⁶¹ 1859 októberében br. Hübner rendőrminiszter szervezte tanácskozás, 1860. december Scitovszky hercegprímás szervezte tanácskozás.

⁶² Ráth Gy. 1861. 7. és következő oldalak.

szágyűlés közmegegyezéssel (240:5 arányban) elnökévé választotta.⁶³ Székfoglalójában megígérte: „*Tisztem kötelességeinek legfőbbike: a tanácskozások folyamának részrehajlatlan vezetésében áll. Ennek teljesítését szentül ígérem.*”⁶⁴ Nem volt könnyű dolga a házelnöki székben, de egy kortársa szerint jól megállta a helyét: „*kitűnően érti azt – ángyom asszonynak szólni, hogy menyem asszony is értsen belőle. Ha nagy a zaj a Házban, a karzatoknak kell lakolni érte, pedig zajtalanok és tisztetek. ...elnöklése modorában, a kérdések föltevésében és ismétlésében van valami tanáriás, de legalább megértheti mindenki.*”⁶⁵ Igyekezett becsületesen és pártatlanul vezetni az üléseket, egyik párt tanácskozásaiban sem vett részt és vezetőikkel sem politizált. „*Csupán barátságos magántársalgást*”⁶⁶ folytatott a képviselőkkel, de az uralkodónak küldött országgyűlési felirat elfogadása érdekében sem buzgólkodott Bécsben – mint házelnöknek ez feladata lett volna –, „*s csak oda törekedtem, hogy fenntartván a korona tanácsosai magyar részével barátságos összekötöttesemet, a dolgok menetéről amennyit lehetett megtudjak*”⁶⁷ – emlékezik.

Amikor az uralkodó nem vette figyelembe az 1848-as törvények visszaállítást kérő feliratot, és az országgyűlést feloszlatta, Ghyczy újból birtokára ment, és ismét elszigetelődött a politikai eseményektől. Nagy fájdalmat okozott neki, hogy felesége és két egy évet sem betöltött fia után büszkesége, 29 éves Ferenc fia is meghalt 1864-ben.⁶⁸ Teljesen egyedül maradt. Ebben a komor hangulatban és magányos helyzetben villámcsapásként érték Deák Ferenc kiegyezést megcsillantó cikkei 1865 májusában. Néhány nappal később e cikkek kapcsán komolyhangú levelet küldött Deáknak. Ebben aggódva figyelmezteti őt: „*te a... közös ügyek jövő kezelését illetőleg első szóra mindjárt kimondtad az utolsó szót... meredek lejtőn indultál meg... nem tudom, hogy hol fogsz folyvást engedményekre kényszerítve megállani.*”⁶⁹ Ghyczyn erőt vett az aggodalmaskodás, félt, hogy Deák túl sokat enged az őt befolyásoló „*októberi férfiak*”⁷⁰ hatására, s arra kérte Deákot, hogy „*a megkezdett ösvényen úgy haladj, hogy oda mindenkor visszatérhess a törvényességnek... erős várába*”. Kéri Deák bocsánatát, hogy ezeket leírta neki, de „*megírásukra magamat lelkiismeretemben kényszerítve érzettem*”⁷¹ – vallja be. Ez a levél Deáknak igen rosszul esett, s hívei megvádol-

⁶³ Az 1861-es országgyűlés... 1861. 1861. április 19.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Kákay A. 1861. 9–10.

⁶⁶ E. 168–169.

⁶⁷ E. 162.

⁶⁸ Két csecsemőkorú fia az 1850-es években, felesége 1858. július 21-én, Ferenc fia pedig 1864. június 8-án hunyt el.

⁶⁹ Ghyczy Kálmán levele Deák Ferenchez. Kisigmánd, 1865. május 26. Kónyi M. 1897. III. k. 429–430.

⁷⁰ Az Októberi diploma alapján kiegyezni akaró konzervatívokat hívták így.

⁷¹ Lásd a 69-es jegyzetet.

ták Ghyczyt, hogy a volt határozati párttal Deák ellen akar politizálni.⁷² Ghyczy ez ellen tiltakozott és sógorának írt levelében azt mondja, csodálkozik hogy a pesti közvélemény foglalkozik vele, mert „*eszébe sem juthatok senkinek én, ki oly általános visszavonultságban élek, ... többször hetekig nem találkozom senkivel*”, különben pedig „*magában álló ember... ki után senki nem áll.*”⁷³ Szerinte a határozati és fölirati most már értelem nélküli nevek, és nem is találkozott hónapok óta egy volt határozatival sem. Visszaemlékezve Deáknak írt levelére azzal indokolja elküldését, félt attól, hogy Deák „*mind több és több engedménybe fog akarata ellenére is sodortatni.*”⁷⁴ Nagyrészt Deáknak írott levelének volt következménye, hogy nem választották meg 1865-ben házelnöknek, és a kiegyezés mérsékelt ellenzékének számító balközépben kezdett el politizálni 1867 után.

Összefoglalóan a kiegyezést megelőző tevékenységének mozgatórugóiról így ír: „*Akinek az 50-60-as években a közügyekben résztvevő férfiak eljárásai ellen észrevétele van, vegye tekintetbe a közvéleménynek azon időben volt nagy ziláltságát, a nagy ellentéteket azok között, kik mindent reméltek, mindent mertek, s azok között, kik az országot végelbukástól féltették.*”⁷⁵ Nem kétséges, hogy magát az utóbbiak közé sorolta, s az ország sorsa felett érzett aggodalom vitte a fenti levél megírására. Ezenkívül alaptermészete, valamint családjá elvesztése is sokkal borúlátóbban láttatták vele a politikai kibontakozás lehetőségét.

Megpróbáltunk képet adni Ghyczy Kálmán tevékenységén, gondolatain keresztül az általa képviselt nemesi mentalitásról. Nem beszélhetünk esetében egységes, egysíkú gondolkodásmódról. Erősen keveredik a konzervatív, nemesi mentalitás – ősi nemesi jogok védelme, forradalomtól való félelem, összeütközések kerülése –, és a liberális irányba haladás – a korszerűsítés, a polgári átalakulás szükségességének elismerése, és annak támogatása. De Ghyczy Kálmán körül többféle, tőle eltérő tartalmú mentalitást bizonyító viselkedést figyelhetünk meg, ezeket apja, Ghyczy Ferenc, és nagybátyja, Szentiványi Antal képviselte. Úgy vélem, csak egy részét tudtuk leszűrni azoknak az összetevőknek, melyek Ghyczy mentalitását kiadják, s bizonyára sok minden bújik még meg viselkedése és megállapításai mögött, sőt az idős, emlékiratait író, fiatalkorára visszaemlékező s tetteit minősítő Ghyczy ismét egy más mentalitás hordozója.

⁷² Huszár Ferenc levele Ghyczy Kálmánhoz 1865. júl. 6. Kónyi M. 1897. III. k. 431.

⁷³ Ghyczy Kálmán levele Huszár Ferenchez 1865. júl. 10. Kónyi M. 1897. III. k. 431–432.

⁷⁴ E. 186–188.

⁷⁵ E. 212.

Irodalom

Borovszky Samu (szerk.) é.n.: *Magyarország vármegyéi és városai*. Magyarország monográfiája. Komárom vármegye. Bp.

Az 1861-es országgyűlés Képviselő házának kéziratos naplója. Pest, 1861.

Kákay Aranyos [Kecskeméty Aurél] 1861: *Országgyűlési fény és árnyképek*. Pest

Kónyi Manó 1897: *Deák Ferenc beszédei I–V*. Bp.

Magyarország története 1848–1890. Főszerk. Kovács Endre, Bp. 1987. /Magyarország története tíz kötetben 6/1./

Pozsony városában 1843-dik esztendei pünkösdi hava 14-dik napjára rendeltetett Magyarországi Kögyűlésének naplója. Pozsony, Pest, 1843.

Ráth György 1861: *Az országbírói értekezlet a törvénykezés tárgyában*. Pest

Szabad György 1967: *Forradalom és kiegyezés választűjén (1860–61)*. Bp.

Cieger András

A bukott politikus
Lónyay Menyhért naplója és levelezése

Írásom célja, hogy a bukott politikus típusára, illetve a bukás lélektanára irányítsa a kutatók figyelmét. Tehát nem a hatalomhoz vezető út állomásait, nem is az adott politikus lemondásának valós okait elemzem, hanem azt, hogyan sikerül a politikusoknak feldolgozni a vezető tisztségből való kikerülés tényét és annak körülményeit, illetve hogyan értékelik menesztésüket. Végül az is vizsgálható, hogy milyen hatást gyakorol a bukás a politikus későbbi magatartására. E sok tekintetben aktuális témának a vizsgálata a politikusi személyiség (lelki alkat) megismerésének fontosságát hangsúlyozza a történelmi, politikai folyamatok elemzésekor. Ebben (is) segítségére lehet a történelem- és a politikatudomány-nak a Magyarországon is lassan meghonosodó pszichohistória (illetve részben a politikai pszichológia).¹

Tanulmányomban a kormányzati tisztségeket vállalók lemondásának eseteire koncentrálok, hisz a bukás veszélye érthetően itt volt a legnagyobb, és az innen való kényszerű távozás járt a leghangosabb nyilvánosságbeli reakciókkal. A konferencia kiírásának megfelelően a felvázolt problémát a politikusok személyes megnyilvánulásainak elemzésével igyekszem megvilágítani. Az első nehézséggel ekkor találkozok a kutató. Politikusaink egy jelentős részétől ugyanis nem maradt fent semmilyen szempontunkból használható forrás, pedig tudjuk, hogy közülük többen biztosan vezettek naplót, ám azok elpusztultak, vagy valahol kallódnak. Nem áll rendelkezésre továbbá olyan kiadvány, amely például a dualizmus korából származó és még fellelhető memoárirodalmat foglalná magában, így a téma feldolgozása teljesen a kutató leleményére van bízva. Végül itt kell megemlíteni, hogy sajnálatos módon a korszakból meglehetősen kevés napló, visszaemlékezés, levelezés került kiadásra, megfosztva a történelem és a híres életutak iránt érdeklődő szélesebb olvasóközönséget ezen források tanulmányozásának örömétől.

Magyarországon az 1867. február és 1917. június között eltelt ötven év alatt 17 kormány váltotta egymást, ez a szám – ha a posztokat tekintjük – 170 poten-

¹ Ezen új megközelítési módokról bővebben: Lányi G. 1988.; Botond Á. 1991.; Lányi G. 1997. A személyiséget, az egyéni jellemvonásokat és azok változásait középpontba állító történelmi elemzésekre néhány magyar példa is akad: Kornis Gy. 1933.; Sándor P. 1981.; Lackó M. 1986.; Erikson, E. H. 1991.

ciális bukási lehetőséget rejtett magában. Egy tisztséget persze többen is betölthettek ugyanazon kormány működési ideje alatt, más esetekben viszont az adott politikus egyszerre több posztot is vitt a kormányban, illetve több egymást követő kormányban is szerepet vállalt, így számításaink szerint a tárgyalt öt évtized alatt 104 politikus foglalhatott helyet a bársonyszékekben, vagy ha úgy tetszik, vállalhatta a kudarc kockázatát. A kockázat pedig meglehetősen nagy volt, a kormányzati politika még a dualizmus korában is – amellyel kapcsolatban a választások tétnélküliségéről szokás beszélni – „veszélyes üzemnek” számított. Sőt mivel a pártok és kormányok váltógazdasága nem alakult ki, a kormányzat lényegében egy folyamatos belső cserélődést élt át (hasonló volt a kormánypárt helyzete is, hisz a különböző csoportok, frakciók kiválása és beolvadása egy sajátos belső dinamikát eredményezett).² Már a kiegyezést követő első kabinet-ről (az Andrássy-kormányról) el lehet mondani, hogy működésének négy éve alatt csak a miniszterelnök maradt a helyén, egyébként viszont minden minisztérium legalább egy minisztert „elfogyasztott”. A legtöbb miniszterrel mégis Tisza Kálmán dolgozott együtt: a kilenc poszton 24-en fordultak meg (igaz, kormányzása 15 évig tartott).³ Azzal, hogy kinek miért kellett távoznia, itt nem kívánunk foglalkozni, hisz a konkrét politikai szituáció mindenkinél más volt. Csak annyit jegyzünk meg, hogy egy-egy miniszter hivatali ideje elsősorban az uralkodó-miniszterelnök-kormánypárt hármásának bizalmától függött, ha egy is ezek közül megvonta a bizalmat, a menesztés hamarosan bekövetkezett. Állításunkból két dolog következik: egyrészt tehát nem a szakértelem, a rátermettség volt a döntő, másrészt pedig az ellenzék (vagy netalán a közvélemény) egyedül nem volt képes a buktatásra, bár a bizalmi válságot elindíthatta.⁴

Maguk a politikusok is tisztában voltak a kormányzati szerepvállalás várható negatív következményeivel, ezért többen megpróbálták kitérni előle. Ismeretes, hogy Ghyczy Kálmán csak az uralkodó és politikustársai többszöri rábeszélésére vállalt végül tárcát a haza érdekére hivatkozva (előtte mindenféle kifogással próbálkozott),⁵ Eötvös József szintén egyedül csak a haza kedvéért fogadta el a posztot, egyébként tudta, magánemberként nem jár jól a döntéssel.⁶ Csengery Antal viszont tudatosan megőrizte függetlenségét, pedig a kiegyezést követő

² A gondolat első megfogalmazója Hanák Péter volt: *Magyarország története 1890–1918*. 1. k. 167.

³ A kormányok működésének alapvető adatai megtalálhatóak: Bölöny J. 1987.

⁴ Az itt felvetett gondolatok bővebb kifejtését lásd: Cieger A. 1998b.

⁵ Kozári M. 1996. 106–107., 111., 121. A teljes visszaemlékezés eredetije a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában (MTAK Kt.) található.

⁶ Eötvös J. 1941. 224.

években több alkalommal is miniszteri tisztséget próbáltak ráerőltetni.⁷ Igen jellemzőnek véljük Pauler Tivadar 1871-ből származó feljegyzéseit, melyekben saját miniszteri szerepvállalását így értékelte: „Istenem! Mily teher van vállamon, hogy fogok annak megfelelni, szédeleg a fejem és összeszakadok a teher és felelősség súlya alatt. [...] A gondviselés oly polcra emelt melynek szédelgő magasságára soha nem gondoltam, és mely már eddigel is nyugalmas életem megzavarta, kevés örömet, sok keserűséget okozott és dicsfénye által nem kárpótol a csendes magánélet nyugalmaért.”⁸

Nem mind a 104 politikus tekinthető persze bukottnak. Tizen közülük meghaltak szolgálatuk teljesítése közben, további politikusok más fontos beosztásba távozhattak (pl. közös minisztériumok, házelnöki poszt). Ugyancsak kiesnek azok, akik nem személyesen buktak meg, hanem testületileg. Azaz amikor az egész kormány, vagy a kormánypárt bukkott, akkor a felelősség és a bűnhődés kollektív volt, ezáltal meg is oszlott (pl. Tisza István kormánya 1905-ben, a Fejérváry-kormány 1906-ban, a második Wekerle-kormány 1910-ben, de a Bitó-kormányt is ide lehet sorolni az 1875-ös pártfúzió időszakából). Így is marad természetesen számos politikus, akinél élhetünk a bukás gyanújával, csakhogy nem rendelkezünk tőlük közvetlen forrással menesztésükkel kapcsolatban.

Mielőtt végre belekezdzenék a híres politikusi bukások elemzésébe, el kell ismernünk, hogy akadtak néhányan, akik emelt fővel távozhattak, vonulhattak vissza. Ismét Pauler Tivadar jegyzeteiből idézhetünk, most saját távozásáról 1875-ben: „Hála Istennek, hogy oly becsületesen menekültem meg négy évi működés után, tisztességgel, becsülettel, mit az utolsó törekvések is mutatnak”.⁹ A napló tehát elárulja, hogy szerzője szinte örömmel szabadul meg nehéz feladatától, és felmentésekor a legfontosabbnak azt tartja, hogy becsülete sértetlen maradt és több évi kormányzás sem volt képes tönkretenni jóhírét. Pauler ezután leírja, hogy minisztériuma beosztottjai milyen érzékenyen búcsúznak tőle, a legnagyobb megtiszteltetés viszont csak ezután éri őt: a király érdemei elismeréseként kitüntette, sőt barátián kezet is szorított vele. Pauler egyébként három év múlva ismét miniszter lesz egészen haláláig. Vele kapcsolatban szokták az életrajzok megemlíteni, hogy hosszú ideig egyedül az ő temetésén jelent meg személyesen az uralkodó. Itt kell hangsúlyoznunk azt, hogy mennyire fontos volt egy-egy személycsere megítélésekor a király magatartása. Minden uralkodói gesztusnak (pl. kitüntetés, kihallgatás) fokozott jelentősége volt a leváltott sze-

⁷ Lónyay Menyhért például még kormányának szerkezetét is átalakította volna azért, hogy Csengery tárcát vállaljon. Erről: Lónyay Menyhért Csengery Antalhoz Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt.) Levelestár 1872. aug. 20.

⁸ Pauler Tivadar: Napi jegyzetek II. köt. OSZK Kt. Quart. Hung. 2611. 1871. febr. 11. és 1871. dec. 31.

⁹ Pauler Tivadar: Napi jegyzetek II. köt. OSZK Kt. Quart. Hung. 2611. 1875. márc. 1. és 2.

mély politikai pályájának alakulásában. Ezek az uralkodói megnyilvánulások jól jelezték a bukás mértékét, illetve azt, hogy van-e esély a politikai hatalomba való visszakerülésre (azaz átmeneti vagy végleges volt-e a bukás).

A politikusok menesztése természetesen nagyon sokféle ok miatt bekövetkezhetett, ám vizsgálataink szerint a bukás két típusa mégis jól elkülöníthető. A típusalkotás kulcsfogalma a korszak mentalitásának egyik fontos eleme, a Pauler által is emlegetett *becsület*, pontosabban az egyéni, a személyes becsület.¹⁰ Az első (népesebb) csoportba azokat a politikusokat sorolom, akik ugyan különböző politikai ügyek miatt megbuktak, de becsületük, erkölcsi tekintélyük sértetlen maradt. Nekik jó esélyük volt arra is, hogy később visszakerüljenek a kormányzatba, vagy más fontos hatalmi pozícióba. A bukás oka, mint már említettük, sokféle lehetett: Kerkapoly pénzügyminiszter például az 1873-as hitelválságba, Tisza Kálmán a véderőtörvénybe, Wekerle a házassági törvényekbe, Bánffy az „ischli klauzulá”-ba bukott bele. A sor még folytatható lenne. A közös azonban az, hogy a bukás ellenére az itt említett személyek nem kényszerültek távozni a politikai közéletből. Kerkapoly továbbra is képviselő maradt, az uralkodótól megkapta a Lipót Rend nagykeresztjét, sőt a valóságos belső titkos tanácsosi címet is; Tisza nem igazán szerette a rendjeleket, így az uralkodó fiainak adta meg a grófi címet, a szabadelvű párt pedig továbbra is kikérte Tisza véleményét (a háttérből irányított tovább); Wekerle még két alkalommal foglalhatott helyet a miniszterelnöki székben (közben pedig a Közigazgatási Bíróság Elnöke volt); Bánffy pedig megkapta a Szent István Rend nagykeresztjét és az uralkodó főudvarmesterévé nevezte ki.

A hasonlóság ellenére azért hangsúlyozni kell azt is, hogy a felsorolt politikusok egyéniségüknél fogva különbözőképpen fogadták menesztésüket, bár erről meglehetősen kevés személyes forrással rendelkezünk. Kerkapoly miniszteri búcsúbeszédében egyfajta mártírszerepet vett magára: „Teljesíttem kötelességemet, amint azt Isten tudnom adta. készséggel magamra veszem és viselem a felelősség rám eső részét. Szangvinizmussal és optimizmussal vádolnak, pedig teljes életemben nem voltam az... Mindez nem az én vétkem, hanem az én végzetem.”¹¹ Tisza saját menesztését egyértelmű bukásként élte meg, annak ellenére is, hogy jó taktikai érzékének köszönhetően végül Kossuth állampolgársága kapcsán mondott le, így méltósággal távozhatott. Tisza egy álhírré válaszolva Falk Miksának írott keserű levelében így fogalmaz: „...Tisza Kálmán sem meg nem engedett, sem meg nem tilthatott semmit, mert már 1890. március 13-án véglegesen fel lett mentve a miniszterelnöki teendőkből, vagy ha jobban tetszik

¹⁰ A becsület fogalomról és annak jelentőségéről korábban már szólt a párbajok kapcsán Szabó D. 1991.

¹¹ Képviselőházi beszédét idézi: Kövér Gy. 1986. 106.

megbukott mint miniszterelnök.”¹² Életrajzírója szerint egyébként távozását követően egyre inkább befelé forduló lett, egyre hosszabb időt töltött a saját miniszterelnökségének idejéből származó képviselőházi naplók olvasgatásával és az emlékek felidézésével.¹³ Bánffy viszont később is igen aktívnak bizonyult. Csalódva az uralkodóban és a kormánypártban, lemondott az udvarmesteri címről, kilépett a pártból és egy újat hozott létre, majd 1905–1906 folyamán az ellenzéki koalíció egyik vezére lett.¹⁴

Talán meglepő, de Lukács Lászlót és hírhedt bukását is ebbe a csoportba sorolom. Az Európa legnagyobb panamistájának kikiáltott miniszterelnök lemondásának története jól példázza a magánerkölcs és a közkerkölcs különbözőségét. A Lukácsot ért legjelentősebb vádak ugyanis arra vonatkoztak, hogy Lukács segítségével a Munkapárt az 1910-es választásokon törvénytelen kampánypénzekhez jutott hozzá. Tehát – a bebizonyosodott tények szerint is – Lukács a pártja érdekében követett el törvénytelenéseket és nem saját hasznára, bár ez utóbbival kapcsolatban is hangzottak el vádak, de ezek vagy nem voltak bizonyíthatóak, vagy elhalványodtak a fő bűn mellett. A személyes becsület így sértetlen maradt (vagy legalábbis kisebb „horzsolásokkal” megúsza). Lukács bukását higgadtan vette tudomásul: „Ezt nem vártam volna, de azért a világ nem fog összedőlni.” A pártja ovációval fogadta, az uralkodó meleg hangvétellű kéziratral mentette fel. A politikus továbbra is pártja egyik vezetője maradt, a háború után pedig a felsőház tagja lett.¹⁵

A második csoportba viszont azon kormányzati politikusok kerültek, akiknek a személyes becsülete is jelentősen sérült menesztésük során. Későbbi magatartásukban, pályájukban ez a tény meghatározó különbséget eredményezett az előző csoporthoz képest. A teljesség igénye nélkül három esetet tárgyalok itt részletesebben, jellemző módon mindhárom a gazdaság és a politika kényes kapcsolatát példázza.

Ha a politikai ranglétra növekvő fokai szerint ismertetjük az ügyeket, akkor gróf Zichy-Ferraris Viktor belügyi államtitkár esetét kell először említeni 1879-ből. Zichyt az ellenzéki sajtó azzal vádolta meg, hogy hatalmával és összekötte-

¹² Tisza Kálmán Falk Miksához OSZK Kt. IV/912. 1890. okt. 8.

¹³ Vécsey T. 1931. 310–338.

¹⁴ Bánffy érzéseit jól illusztrálja az kis üdvözlőkártya, amelyet bukása után nem sokkal Herman Ottónak küldött: „Lakcímed nem tudva csak elkésve köszönhetem meg szíves újévi üdvözletedet. Nem tagadom, hogy az nekem valóban jól esett, sok érdekes tapasztalatokat tettem az utolsó időben, és mondhatom csak inkább keserű mint kellemesek voltak. Kettősen jól esik, hogy olyan is van ki irántam hálára kötelezve nincs és mégis meghozza jókívánságait.” Bánffy ezután még kitér „állítólagos” barátai magatartására is. Bánffy Dezső Herman Ottóhoz MTAK Kt. Ms 250/270. 1900. jan. 2.

¹⁵ A perről részletesen: Gerő A. 1996. 46–59. A per anyagát nyomtatásban a korabeli nyilvánosság is megismerhette: Fábrián B. é.n.; Fábrius 1913.

téseivel visszaélve állását magánvagyonára gyarapítására használta fel (pl. pénz ellenében kitüntetések, főnemesítéseket járt ki, továbbá a Sugárút és különböző vasutak építtetőinek tett nem éppen önzetlen szívességeket). A vádak súlyosak voltak és részben Zichy felettése, Tisza Kálmán belügyminiszter–kormányfő ellen irányultak. Zichy minden fórumon próbálta megvédeni becsületét, mely során azonban ügye egyre nagyobb érdeklődést váltott ki, újabb és újabb vádakkal nehezült, és a politikus egyre jobban belebonyolódott a védekezésbe. A politikai–társadalmi elit, amelynek eddig ő is meghatározó részese volt, fokozatosan elfordult tőle, egyrészt azért, mert feltehetően egyetértett a vádakkal, másrészt pedig el akarta kerülni, hogy az egyre szövevényesebb botrány további politikusokat rántson magával. Zichy először természetesen párbajkihívásokkal üldözte vádlóit (pl. az ügy kirobbantóját Asbóth Jánost), ám azok rendszeresen kibújtak e terhes kötelezettség alól, sőt Zichyt kezdték gyávasággal vádolni. Zichy eközben önként lemondott hivataláról, hogy magánemberként próbálja igazolni magát, becsületbíróság és parlamenti vizsgálóbizottság felállítását kérte, ám ezek a testületek nem vagy csak igen lassan szerveződtek meg. Zichy keserűségében képviselői mandátumáról is lemondott: „ez elhatározásomnak ne keresse más indokait, mint amelyek egy önérzetében tiszta embernek feltétlenül irányadók, midőn méltatlanul meggázolt becsülete helyreállítására az önigazolás végső eszközeihez folyamodni kényszerítették” – írta a Ház elnökének küldött levelében. Hamarosan azonban a társadalmi közélet is száműzte őt: kizárták a Pesti Lovaregyletből és a Nemzeti Kaszinóból. Végső megoldásként arisztokrataként a nyilvánossághoz fordult ügyével és közzétette az őt igazoló dokumentumokat: „Ezzel a tisztelt közönség elé bocsátom önvédelmemet” – zárja munkáját.¹⁶ Ám ez sem hozta meg számára a megváltást. Végül 1880 májusában egy újabb párbaj során súlyosan megsebesült, a több napi szenvedés után bekövetkező halál jelentette Zichynek a végső megnyugvást. A vádakat jogi fórumok sosem vizsgálták.

Polónyi Géza függetlenségi párti igazságügyminiszter esete 1907-ből a következő: A hatalomra jutott ellenzéki koalíción belül az ellentétek igen hamar jelentkeztek, ezt jelzi a Polónyi-ügy is. Lengyel Zoltán ellenzéki politikus azzal vádolta meg a minisztert, hogy korábbi fővárosi bizottsági tagságát személyes vagyona növelésére használta fel. Polónyit minisztertársai sajtóper indítására szólították fel, hogy tisztázza magát, Wekerle miniszterelnök pedig meglehetősen rosszálló véleményének adott hangot Polónyival szemben. Polónyi ezért jobbnak látta, ha lemond, hisz igazságügyminiszterként mégsem illet pereskednie. A vád ezt követően egy évekig elhúzódó, több pert magában foglaló peres-

¹⁶ Az ügy dokumentumait az ellenzék nyomtatásban is közölte: Sarkady E. 1879. Zichy feltehetően ekkor szánja el magát arra, hogy saját bizonyítékaival ő is a nyilvánossághoz fordul: Zichy-Ferraris V. 1880. az idézetek a 61. és 75. oldalakról származnak.

kedést és több párbajt eredményezett. Polónyi már egy 1908-as beadványában kifakad az öt sorozatosan érő rágalmak ellen: „Megtámadott becsületem védelmében megtettem azt, hogy évtizedekre visszanyúló ügyekben, ahol a tanúskodásra hivatottaknak egész serege meghalt, pert indítottam és követeltem a bizonyítást. A vádlott elítéltetett. És most visszatérhetek a kezdet elejére, annak reménye nélkül, hogy valaha az ügynek befejezését megérhessem.”¹⁷ Még 1910-ből is arról van tudomásunk, hogy perét újratárgyalják. Polónyi idegeit igencsak megviselte a becsületéért folytatott állandó harc, külföldön próbálta kipihenni a támadásokat: „Lelki nyugalmam helyreállítása céljából – sikertelenül – tett botorkálásom – majd azt írtam, bujdosásom – közepette ide érkeztem és megyek vissza a küzdelmeknek és szenvedéseknek hazájához [...] Elöttem nehéz idők állanak. Hangulatom szerint a teljes visszavonulást választanám” – írta barátjának Olaszországból 1910-ben.¹⁸ Ugyan továbbra is képviselő maradt, de jelentős tisztséget már csak rövid időre 1918-ban vállal (a Közmunkák Tanácsának lesz az elnöke). Ismereteim szerint az öt ért vádatat soha sem sikerült bizonyítani, ám a becsületén ejtett folt mindvégig megmaradt.

Végül a harmadik példa talán a legismertebb és az egyik legelső esete egy politikai erkölcsi bukásának. Gróf Lónyay Menyhért miniszterelnök 1872-es bukása és későbbi magatartása, érzései – szerencsénkre – kiterjedt levelezéséből és naplójából jól rekonstruálhatóak. Bukásához az utolsó lökést Csernátony Lajos elhíresült parlamenti felszólalása adta meg. Beszédében az ellenzéki képviselő sajátos logikával, ám igen hatásosan kapcsolta össze a magán- és a közérkölcset, illetve a magánvagyon és a közvagyon sorsát: „Én kérdem gróf Lónyay Menyhért kormányelnök urat: nem épített-e házat, nem vett-e uradalmakat akkor, mikor az ország deficitben van... Én egyszerűen azt tartom, hogy ezen országban mindenkinek van joga gyarapodni, vagyonosodni, gazdagodni, de a minisztereknek nincs ehhez joguk, még a legbecsületesebb módon sem akkor, midőn az ország deficitben van, gróf Lónyay Menyhért, hogy ha nem kormányelnök, milliókat milliókra halmozhat.”¹⁹ Lónyay erre még azon az ülésen – a kortársak szerint – élesen reagált, ám Csernátony ellen mást nem tett, a Képviselőháztól és a kormányparttól várta a tiltakozást, ez azonban elmaradt. A házelnök nem figyelmeztette az ellenzéki honatyát, a Deák-pártból többen egyetértőleg mosolyogtak, a pártértekezleten pedig meglehetősen fagyos volt a légkör. Így Lónyay már a történetek másnapján tisztában volt bukásával, csupán a kedvező alkalmat kívánta megvárni: „Nem akarok a tegnapi incidens folytán

¹⁷ *A Tekintetes budapesti kir. Ügyészséghez...* [1908.] 2.; Polónyi párbajáról: Szabó D. 1991. 335–337.

¹⁸ Polónyi Géza Kaas Ivorhoz Magyar Országos Levéltár (MOL) P-336. 9. tétel 3. doboz 1910. febr. 21.

¹⁹ *A Magyar Országgyűlés...* Képviselőház – Napló, 2. k. 1872. nov. 18. 30.

leköszönni, de majd találok módot a tisztességes megválásra, nem érdemel a párt tőlem mást, csakis a Felségért maradnék...”²⁰ A méltó távozásra alkalmas pillanat azonban egyre késett, Lónyay és miniszterei között kölcsönös bizalmatlanság volt, az uralkodó, a politikustársak nem voltak hajlandók kiállni a kormányfő mellett, aki már egy nappal Csernátony felszólalása előtt ezt jegyezte fel naplójába: „Azt elmondhatom, hogy állásom nehéz, nem sikerült egy év alatt az átvett helyzetet jobbra változtatni... [a miniszterek] bizalommal nem fogadtak, s bizalmukat megszerezni nem sikerült”²¹. Lónyaynak végül csak nagy nehézségek árán sikerült elérnie azt, hogy az egész kormány együtt adja be lemondását, melyet az uralkodó néhány nap múlva el is fogadott. A nyilvánosság előtt azonban ennek ellenére is világos volt Lónyay személyes bukása, hisz az új Szilávy-kabinet szinte változatlan személyi összetételben állt fel, kivéve persze Lónyayt.

Lónyay egyébként már korábban is észlelte azt a bizalmi válságot, amely közte és a párt vezetése között kialakult, magánvagyonának gyarapodása miatt pedig hosszabb ideje támadásoknak volt kitéve: „... számot vetettem magammal, meggyőződésemmel Deáknak és nektek a főtényezőknél elmondom, ha akarjátok leszek eszköz, ha nem úgy nincs mit keresnem azon helyen, melyen vagyok, vigye a felelősséget más, ha azonban akarjátok velem együtt, úgy őszinte együttműködést kívánok [...] Te is tudod, hogy míg miniszter voltam jobban prosperáltam, mint azóta... nem megyek úgy mint előbb vagyonilag előre, kivéve a meglévő érték emelkedését, s mégis annyi méltatlan gyanúsítást kell eltűrni: egészséges, rendes állapot ez?” – írta Csengerynek még 1872 augusztusában.²²

Összefoglalva: Miniszterelnöksége végére Lónyay *csalódott* munkatársaiban, a pártban és önmagában is, *kudarcként* élte meg miniszterelnöki tevékenységét, elszalasztott lehetőségként fogta azt fel (eddiggi töretlen és meredeken ívelő karrierje csúcán nem erre számított, elképzelései sem valósultak meg). Bukása azonban nem ezért volt végérvényes. Nem tudta személyes becsületét megóvni a folytonos és minden oldalról elhangzó rágalmaktól (pedig még a sajtótörvényt is szigorítani akarta) és ez tovább növelte a vele szemben kialakult

²⁰ Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez MOL. P-470. 1. tétel 1. csomó 1872. nov. 19. Hasonlóan fogalmaz két nappal később naplójában is: „Nagy önküzdés kell ahhoz, ha valaki illy viszonyok közt egy pillanatnál is tovább marad azon állásban, melyre őt a király iránti ragaszkodás és a haza iránti szeretete állítja. Elmondhatom, nagyon kell valakinek a hazát szeretni s magát épen nem vagy igen kevésbé, hogy illy viszonyok közt kitartani képes legyen.” MOL. Filmtár 37156. 1872. nov. 21.

²¹ Lónyay Menyhért feljegyzése MTAK Kt. Ms. 5307/34. 1872. nov. 17. Pauler Tivadar, a kormány tagja Lónyay helyzetéről így ír: „Lónyay szeretné még kihúzni a dolgot, de nem megy, úgy látom ellene van az intriqua a kabinetten kívül és belül, és nem érdemi, hogy érette az ember kitegye magát: 'ki másnak vermet ás, maga esik belé.'” Pauler Tivadar: Napi jegyzetek II. köt. OSZK Kt. Quart. Hung. 2611. 1872. nov. 28.

²² Lónyay Menyhért Csengery Antalhoz OSZK Kt. Levelestár 1872. aug. 16.

bizalmatlanságot. Jól érzékelt Lónyay ellehetetlenülését az ellenzéki Ugron Gábor is: „Én azt hiszem Csernatony nyílt ajtót ütött be s a kívánt és hiányzó lökést adta meg. Azt sem tartom, hogy Lónyay süllyedő állását megerősítette volna, mert az ilyen történhetik akkor, midőn a miniszter tudatlan ügyetlensége az ok, de itt a *becsület*. A kényes becsület védelmét lehetetleníti, hogy a jobboldali lapok kezdték legelőbb vádolni a kormányt...”²³

Lónyay távozása utáni magatartására a *sértettség*, a nagyfokú *keserűség* és egy folytonos *önigazoló szándék* volt jellemző. Hosszabb időre távol maradt a képviselőházi ülésektől, és másfél évig fel sem szólalt azokon. Utolsó, 1873. januári beszédeiben, naplójában és az év végén megjelent *Közügyeinkről* című könyvében viszont sorra igyekszik cáfolni az ellene felhozott vádakát és kifejteni azon elveket, amelyek gyakorlati megvalósítására korábban képtelennek bizonyult.²⁴

Politikai passzivitásából lényegében 1873 őszén, a pénzügyi válság hatására mozdult ki először, de különösen 1874–1875 fordulóján vált aktívvá és kapcsolódott be a fúziót megelőző tárgyalásokba. Ebben az időszakban írásaiban az *elégtétel utáni vágy* szólal meg, politikai cselekedetei viszont *határozatlanságot* árultak el. Leveleiben, ha nem is gyakran, de találunk utalásokat, amelyek azt sejtetik, bízott politikai és erkölcsi rehabilitációjában. Eleinte ezt a kedvező belpolitikai szituációtól és részben híveitől várta: „Én csak azon elégtétel után vágyódom, hogy reám [azaz velem – C. A.] számoljanak, a többivel nem gondolok, hatalom után éppen nem vágyódom.”²⁵ Persze azért ez utóbbit sem szabad kizárni.

Lónyay a háttér- és személyi politizálás mestere volt. Kiterjedt levelezése, kapcsolatrendszere és számos rokona segítségével újságírókat mozgatott, lapot pénzelt, támogatta a nevében fellépő ún. vacsorapártot (1874 közepén a csoport a Deák-párt ötödét tette ki), rokonainak járt ki állásokat, sőt személyesen is részt vett titkos politikai tárgyalásokban. Nyílt politikai fellépésre (pl. pártalapításra) azonban nem vállalkozott, távol állt tőle az ilyesfajta szerep (nem engedte ezt reformkori szocializációja és talán félelme egy újabb politikai kudarcától). Ez azonban ellenfeleit újabb támadásokra ösztönözte, az érte harcolókat viszont elbizonytalanította.²⁶

²³ Ugron Gábor Bartha Miklóshoz OSZK Kt. Levelestár 1872. nov. 19. (Kiemelés az eredetiben.)

²⁴ Kornis Gyula könyvében így fogalmaz Lónyay személyiségével kapcsolatban: „Lónyay Menyhért miniszterelnökre sohasem bizonyították rá, hogy hivatali állását vagyonszerzésre használta fel, de a vád nyilai mégis benntaradtak politikai jellemében: azontúl elvesztette politikai ütőerejét.” Kornis Gy. 1933. I. k. 191.

²⁵ Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez MOL. P-470. 1. tétel 1. csomó 1875. febr. 3.

²⁶ Az 1873–1875 közötti Lónyayt is érintő politikai események elemzésére itt nincs módom, erről részletesen: Cieger A. 1999.

Lónyayanak minden próbálkozása ellenére sem sikerül kitornie politikai *kegyvesztettségéből*. Mindig az események közelében van, de sosem ő irányít, a végső politikai tárgyalásokon pedig rendre elvetik a nevét: így volt ez a Bittó-kormány és a fúziós Wenckheim-kormány alakulásakor is.²⁷ Lónyay végül már csak az uralkodóban bízott, tőle várta személyes becsületének, tekintélyének helyreállítását. Egyedüli vágya az volt, hogy a király még egyszer fogadja és kikérje véleményét a politikai helyzetről: „Egyre megvallom vágyódom, és ez az, hogy a Felség hívasson, ez által bizalmát nyilvánítsa, s nekem lenne alkalmam vele a helyzetről szólni”, valamint „...csak egy dolgot szeretnék megvallom elérni, s ez az egy, hogy a Felség hívasson. Ez lenne az elégtételelem, melyre vágyódom”.²⁸ Lónyaynak ez a vágya sem teljesült, sőt tudjuk, hogy az uralkodó kifejezetten haragudott rá.

Az 1875-ös fúzió kapcsán ismét csalódnia kellett, nem sikerült visszatérnie a politikai hatalomba, sőt az uralkodó bizalmát sem sikerült helyreállítania (pl. bukása után már semmilyen kitüntetésben nem részesült). A nyilvánosság előtt igyekezett higgadt maradni, üdvözölte a pártok egyesülését, ám naplója mély keserűségéről árulkodik: „Jegyzeteim rég elhagytam, mert mélyen megundorított a politika, elkedvetlenített az emberek magaviselete. Hálátlan lennék, ha ezt általában mondanám az emberekről, maradtak barátaim a visszavonultságomban is, kik annál jobban ragaszkodnak hozzám, mentől nagyobb méltatlansággal viseltettek irányomban különösen azok: kiket leköteleztem, ennél fogva kiknek hálával kellett volna irányomba viseltetni.”²⁹ Lónyay nem volt hajlandó belépni az új kormánypartba, függetlenként politizált tovább. Itt kell megemlítenem, hogy talán átmeneti kimerültsége, rossz lelkiállapota miatt Lónyay 1875. márciusi leveleit (tehát közvetlenül a fúzió után) rendszerint hibás dátummal látta el (hónap és nap), kiderül ez a levelek tartalmából, illetve abból, hogy néhányat valaki (pl. a címzett: Lónyay Albert) átjavított. Csalódását mutatja az is, hogy hosszú idő után most először nem indult a választásokon: „Nincsen hozzá kedvem, mit csináljak én a pártok mostani helyzetében az alsóházban? Mameluk nem lehetek, Sennyeyánus még kevésbé.”³⁰ Ezzel lezárul politikai pályájának egy meghatározó korszaka.

²⁷ Ghyczy Kálmán visszaemlékezéseiből: „Lónyay és Somssich lehetetlenségében mind a ketten egyetértettünk” – jegyzi meg Szlávyval folytatott kormányalakító megbeszélése végén. A királyi audiencián 1874 márciusában Lónyay neve pedig már fel sem merült. Erről: Kozári M. 1996. 108. Pauler Gyula naplójában pedig ez áll: „Bittó előadja a bécsi dolgokat: Tisza közjogi tekintetben kielégítő választ adott; Ő Felsége Sennyey és Lónyayra haragszik, mert ők okozták a confusiót.” Pauler Tivadar: Napi jegyzetek II. köt. OSZK Kt. Quart. Hung. 2611. 1875. febr. 18.

²⁸ Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez MOL. P-470. 1. tétel 1. csomó 1875. febr. 10. és 13.

²⁹ Lónyay Menyhért feljegyzései MTAK Kt. Ms 5306/7. 1875. febr. 15.

³⁰ Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez MOL. P-470. 1. tétel 1. csomó 1875. jún. 30.

Lónyay egy évvel később ugyan ismét mandátumot szerez egy időközi választáson, sőt 1878-ban is bejut a képviselőházba, ám ekkor már nem számít veszélyes hatalmi tényezőnek, ekkor már nem áll mögötte képviselőcsoport, sem saját újság. Ennek ellenére számos más képviselőhöz hasonlóan ő is szövetkezik Tisza Kálmán megbuktatására: 1878-as mandátumát az Egyesült Ellenzék támogatásával nyerte el. Tisza azonban maradt. Ezzel élete utolsó jelentős politikai terve is kudarcot vallott. Ezek után hátralévő éveiben visszavonult az aktív politizálástól.

A Lónyay erkölcstelen vagyonosodását, harácsolását hangozó vádak azonban nemcsak politikai tekintélyét és kormányzati törekvéseit tették tönkre, de – feltehetőleg nem készakarva – megtámadták magánéleti elveit is, amelyek szintén súlyosan érintették őt. Hátrahagyott iratai szerint saját és családja pénzügyeivel kapcsolatban fő elve a *takarékosság* és a mérsékletesség volt (az ország pénzügypolitikájával kapcsolatban is ezt hirdette). Fiaihoz intézett intelmeiben így fogalmaz: „Gyermekeim legjobban tudhatják édes anyjukkal együtt, mennyire igyekeztem takarékos lenni... egyedüli indoka volt a függetlenség megőrzése, az aki csak annyit költ mennyit évenként bevesz derangirozhatja magát, nehézségekben meg másokra szorul, s így többé nem független... Kezdődnek a gondok a nyugtalanság, tehát fiaimnak is azt tanácsolhatom költsenek kevesebbet, mint amennyit minden, még kedvezőtlen évben is bevehetnek, s nem fogják nyomni a mindennapi gondok, a vagyon melyet örökölnek vagy szereztek megmarad s gyermeküknek anyagi jövőjét is képesek lesznek előmozdítani.”³¹ Lónyay egész életében családja érdekeit tartotta szem előtt, az ő boldogulásuk érdekében sok áldozatot képes volt meghozni (kölcsonöket adott, gazdaságtalan birtokokat átvett, állásokat járt ki stb.), ezért különösen fájhatott számára, hogy valamiféle öncélú, fényűző vagyonosodással vádolták meg.

A teljességhez hozzá tartozik az is, hogy Lónyayt nem csak a politikában érték mély csalódások. Legidősebb fia magatartása és életmódja meglehetősen sok szomorúságot okozott az apai szívnek. Lónyay Béla sem a politikában, sem a magángazdaság terén nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A rábízott birtokokat nem volt képes megfelelően irányítani, a pénz kifolyt a kezei közül, így eladósodott (rendszeresen apjától kért kölcsön), sőt házassága is végérvényesen megromlott. Lónyayt élete utolsó évében újabb fájdalom érte: meghalt Menyhért nevű fia, akire pedig büszke volt. Halála előtt néhány hónappal keserűen ezt írja: „Nagyobb aggodalom, nagyobb fájdalom nem érhet mint ha saját gyermekünket ennyire süllyedni látjuk, midőn kétségbe esnünk kell jövője felett... Csak jelleme lenne és becsületessége, akkor még remélnék... Azon cso-

³¹ Lónyay Menyhért saját gazdaságára vonatkozó jegyzetei MTAK Kt. Ms 5306/21. 1873. ápr. 9. Lónyay Menyhért anyagi körülményeiről bővebben: Cieger A. 1998a.

dálkozom, hogy hol tanulta e henye életet és haszontalanságot, most már rosszaságot”, „Béla már nekem nem ír... jó fiam Menyust kellett elveszítenem!”³²

Végül fontos hangsúlyozni, hogy Lónyay politikai bukása ellenére egyéb közéleti funkcióit megtarthatta (igaz újakat nem szerzett): elnöke maradt a Magyar Tudományos Akadémiának, a Magyar Földhitelintézetnek, világi főgondnoka pedig a Dunamelléki Református Egyháznak. A politikai döntéshozatalból viszont 1872 után végleg kikerült, személyes becsülete, politikusi tisztessége pedig ettől fogva örökösen bizonyításra, védelemre szorult. Harca úgy tűnik hiábavaló volt. Történetírásunk és az utókor jobbára csak bukására hajlandó emlékezni.

Irodalom

- Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya* Bp.
- Böllöny József 1987: *Magyarország kormányai 1848–1987*. Bp.
- Cieger András 1998a: A Lónyay-Kappel vagyoni nyomában. Egy 'újarisztokrata' család vagyoni helyzete és életkörülményei a 19. század második felében. *Történelmi Szemle* 1–2: 87–112.
- Cieger András 1998b: A kormányférfi. A dualizmuskori kormányzati politika egyes kérdéseiről. *Századvég Tél* 3–23.
- Cieger András 1999: A politika forgószinpadán: Lónyay Menyhért útja a politikában (1873–1875). *Századok* 463–496.
- Eötvös József 1941: *Naplójegyzetek – Gondolatok (1864–1868)*. Közéteszi Lukinich Imre, Bp.
- Erikson, Erik H. 1991: *A fiatal Luther és más írások*. Bp.
- Fábián Béla (sajtó alá rend.) é.n.: *A Désy–Lukács-pör*. Bp.
- Fábius 1913: *A Désy–Lukács-per okmánytára*. Bp.
- Gerő András 1996: „A Désy–Lukács-ügy” In uő.: *Az utódok kora*. Bp. 46–59.
- Kornis Gyula 1933: *Az államférfi. A politikai lélek vizsgálata* 1–2. k. Bp.
- Kozári Mónika 1996: Ghyczy Kálmán naplója az 1874. évi kormányválságról. *Történelmi Szemle* 1: 106–107.
- Kövér György 1986: *1873. Egy krach anatómiája*. Bp.
- Lackó Mihály 1986: *Halál Párizsban. Grünwald Béla történész művei és betegségei*. Bp.
- Lányi Gusztáv 1988: Mi a történelmi szociálpszichológia? *Pszichológia* 1: 123–135.

³² Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez MOL. P-470. 1. tétel 2. csomó 1884. júl. 25. és aug. 5.

- Lányi Gusztáv 1997: *Politikai pszichológia és politikatudomány*. Bp.
A Magyar Országgyűlés nyomtatványai (1872–1875). Képviselőház – Napló 2. köt.
- Magyarország története 1890–1918*. Főszerk. Hanák Péter, Bp. 1978. /Magyarország története tíz kötetben 7/1./
- Sándor Pál 1981: A pályakezdő Deák portréjához. *Századok* 522–556.
- Sarkady Elemér 1879: *Az Asbóth–Zichy ügy*. Bp.
- Szabó Dániel 1991: Párbaj a dualizmus korában, avagy a haza a vívóteremben. In *Társadalmi konfliktusok*. Szerk. Á. Varga László, Salgótarján /Rendi társadalom – polgári társadalom 3./ 331–338.
- A Tekintetes budapesti kir. Ügyészséghez Előterjesztése Polónyi Géza főmagánvádlónak Lengyel Zoltán vádlott elleni bűnperben*. Bp. [1908.]
- Vécsey Tamás 1931: *Tisza Kálmán. Politikai és publicisztikai tanulmány*. Cell-dömölk
- Zichy-Ferraris Viktor 1880: *Nyílt levél a közönséghez*. Bp.

Hudi József

Egy kispolgár pályafutása a 19. században
Adatok Francsics Károly veszprémi borbélymester életrajzához

Francsics Károly neve ismerősen cseng a magyar memoárirodalmat ismerők előtt, hiszen emlékiratainak válogatott szövegét Vörös Károly szerkesztésében a Magvető Könyvkiadó már közel negyedszázada kiadta.¹ A ma már antikváriumi ritkaságnak számító kötet adott először hírt az addig ismeretlennek számító veszprémi borbélylegényről, az első munkás-írók egyikéről. Vörös kitűnő bevezető tanulmányában egyenesen úgy foglalt állást, hogy „ez az első legkorábbi valóban irodalmi igényű önéletírás, mely kétkezi dolgozó ember kezéből magyar nyelven kikerült”. Hozzátette azonban azt is, hogy „Francsics munkája nem lehet társtalan mű, s tanulságai a figyelmet az ilyen irányú – irodalmunk egy ilyen vonulatát is felderíteni képes – kutatások lehetőségét talán így is felhívhatják.”²

Francsics Károly naplóit és visszaemlékezéseit összesen 6 vaskos kötetbe másolva hagyta az utókorra; közel 3200 oldal (kb. 150 szerzői ív) terjedelmű életművének mintegy hatoda vált nyomtatásban hozzáférhetővé.

Vörös válogatása a Véghely Dezső (1840–1897) veszprémi születésű történelmszű gyűjteményéből az Országos Széchényi Könyvtárba került 5 kötet alapján készült, s ennél fogva nem ölelte fel a teljes életpályát.⁴ A kiadvány a mesterember életét születésétől Veszprémbe kerüléséig, 1827-ig, majd 1849-től 1870-ig követi nyomon. A második, 1827–1849 közötti időszakot felölelő visszaemléke-

¹ Francsics K. 1973.

² Francsics K. 1973. 22.

³ Szentkirályszabadjai Véghely Dezső Veszprém-ben született 1840. november 28-án, református nemes családban. Az elemi iskolát szülővárosában, gimnáziumi tanulmányait részben Veszprém-ben, részben Pápán és Sopronban végezte, majd a budapesti tudományegyetemen 1875-ben szerzett ügyvédi oklevelet. Ettől kezdve Veszprém város, majd 1878-tól Veszprém megye főjegyzője, 1881-től haláláig alispánja. Véghely Veszprém megye monográfiájának megírását tartotta céljának, de csak az okleveles anyag összegyűjtéséig jutott el. Több oklevéltár összeállításában és kiadásában közreműködött, egyik alapító tagja volt az 1860-as években a Dunántúli Történetkedvelők Egyesületének, majd a Magyar Történelmi Társulatnak (1867). Sírhelye a veszprémi alsóvárosi temetőben található. Gazdag irathagyatékának egy része a Nemzeti Múzeumba, onnan az OSZK Kézirattárába került, ma részben itt, részben az Országos Levéltárban, részben a Veszprém megyei Levéltárban őrzik. Fő műve: *Emléklapok rendezett-tanácsu Veszprém város közigazgatási életéből. (Az 1875-ik évi jelentés töredéke.)* Veszprém, 1886. A kötet, címével ellentétben, a megyeszékhely XVIII–XIX. századi település- és közigazgatástörténetét dolgozza fel, s ma is jól használható.

⁴ Francsics kéziratainak lelőhelye: OSZK Kézirattár Quart. Hung. 1550.

zés-kötetet az 1980-as évek elején fedezték fel, s kiadására most történtek meg az előkészületek.⁵ Emellett a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum a Vörös-féle kiadásnál teljesebb CD-publikáció megjelentetését is tervbe vette, melynek alapját az eredeti kézirat gépelt változata képezné.⁶

Az immár teljessé váló életmű ismeretében megrajzolható Francsics pályája.⁷ Francsics Károly Veszprém megye második legfejlettebb, privilegizált jogállású mezővárosában, Pápán született 1804. november 30-án.⁸ Apja, Francsics László szíjártómester Vas megyei katolikus kisnemesi; édesanyja, Majer Anna Kőszeg környéki német családból származott.⁹ Visszaemlékezéseiben mindkettőjüket szűkszavúan jellemzi. Édesapjáról visszafogottan, édesanyjáról meleg hangon ír. „Apám kis zömök ember volt [...] egészséges piros, vidám tekintetű, nyájas. Haján, bajuszán setét éj honolt. Mindig simára borotválkozva; pödrött bajuszt visellt. [...] Viselete magyar volt: egész gyermekségem ideje alatt ibolyaszínű dolmány, setétkék nadrág, rézsarkantyús kordován csizmák, félmagas kalap voltak viseleti.” – idézi fel apja alakját emlékezetében.¹⁰ „Anyám Kőszeg tájékáról való német asszony volt. Gesztenyeszín haja, világoskék szeme, halovány tiszta arca nem kis vonzalommal bírt. Különösen szörnyű szelíd természete apámat – [kit] gyakran láttam dühös felhevülésben – anyagi mód megszelídíté. Viselete – apám kívánságára – magyar fejkötő, redős szoknya, bő kétszél kék kötény, ezüstcsatos rékli, sarkos cipő volt.”¹¹

Francsics László a másodsor is özvegységre jutott asszony elvételével két házat, teheneket, sertéseket, és tekintélyes ingóságot szerzett, de rosszul gazdál-

⁵ Vörös Károly szerint az 1827–1849 közötti kötet 1948-ban még a veszprémi múzeumban volt, ma „lappang”. Vö.: Vörös K. 1963. 260. A kötet fénymásolatát Schildmayer Ferenc balatonalmádi mérnök az 1980-as évek első felében – elmondása szerint – Ausztriából szerezte meg, s annak egy példánya segítségével 1998 elején visszakerült a múzeumba. A napló 1848. márciusi bejegyzéseiből többször közöltem részleteket: Hudi J. 1991.; Hudi J. 1994. 144–145.; Hudi J. 1998. 2001-ben a második kötet teljes szöveget szeretném közzétenni.

⁶ A publikációt Tóth G. Péter történész-muzeológus készíti. Itt említem meg, hogy Tóth G. Péter az 1998. márciusában megnyitott 1848-as veszprémi emlékkiállítás forgatókönyvének összeállításakor Francsics kéziratát használta fel a nyilvánosság szimbolikus tereinek azonosítására. V. ö. „Hisz ez ma a mi ünnepünk hazáért szabadságért!” Egy veszprémi borbély a forradalomról. A Laczkó Dezső Múzeum kiállítása 1998/1999. Veszprém, 1998. VI–VII.

⁷ Az életrajzhoz felhasználható korábbi Vörös-szövegek közül kiemelem a Veszprém Megyei Múzeumi Közleményekben megjelent írásokat. Vörös K. 1963.; Vörös K. 1967.

⁸ A pápai r. katolikus anyakönyvben csak Francsics Károly keresztelési adatát jegyezték fel, mely szerint 1804. december 1-jén tartották keresztvíz alá. Veszprém Megyei Levéltár (a továbbiakban: VeML) IV. 482. Felekezeti anyakönyvek mikrofilmgyűjteménye. Pápa r. k. születési anyakönyve, 1804. 178.

⁹ Édesanyja lánykori nevét Francsics nem említi, azt az anyakönyvből ismertük meg.

¹⁰ Francsics K. 1973. 22.

¹¹ Francsics K. 1973. 26. Anyjához fűződő bensőséges viszonyát jelzi, hogy közzétett visszaemlékezéseiből lánykori nevét sem ismerjük meg. Apjától fokozatosan elhidegül. Öregségére teljesen elszegényedő apját szánakozással vegyes bosszankodással látja vendégül, ha az évente egyszer meglátogatja. Valószínűleg az alkati hasonlóság, ami ellenérzéseket vált ki Francsicsból.

kodott, s nemcsak a hozomány került újra; műhelyéből is „eltűnt” a két segéd és az inas, mert hiányzott a tőke mestersége folytatásához. A Francsics-házaspárnak négy gyermeke született: három lány és egy fiú. Károly Bábi nénye után második volt a sorban, őt követte Anna és Ágnes, akik még kisgyermek korukban elhunytak.¹² Hősünk gyermekkorában is szinte állandó betegeskedéssel telt, ami részben összefüggött a család zilált anyagi helyzetével. Később azonban makkegészséges lett, s egészen idős koráig nem volt szüksége orvosi segítségre.

Francsics személyiségfejlődésében meghatározó szerepet játszott a családi környezet. Szülei az évek során sem tudtak ötről hatra jutni, s polgári létfeltételeket biztosítani a gyermekek számára. Jobbára „zsellérként”, albérlőként laktak másoknál. Az állandósult anyagi gondok, apja indulatos természete is akadálya volt a harmonikus házasságnak. A két kislány halála után az apa depresszióssá vált, s egy ideig az édesanyának kellett gondoskodnia a család fenntartásáról.

Francsics a pápai elemi iskolának mindössze két osztályát járta ki, s mivel hanyagul tanult, édesapja úgy döntött, hogy borbély mesterségre taníttatja. 12 évesen, 1816-ban lett hősünk inas Sillinger (Schilinger Krisztián) úrnál, a pápai sebészceh senioránál (vezetőjénél), aki egyúttal a vármegye sebészi tisztét is betöltötte. Francsics azonban nehezen tűrte a házicseléd szerepét, s emiatt több alkalommal is összetűzésbe került mesterével, aki korbáccsal akarta jobb belátásra bírni. Természetesen az ellenkező hatást érte el: csupán a fiú agresszivitását növelte.

Francsics 1820. december 31-én szabadult fel az inas sorból, s mint segéd megkezdte vándoréveit. 1827-ig bejárta a dunántúli és felsőmagyarországi városokat: megfordult Szombathelyen, Kiscellen, Győrött, Pesten, Pozsonyban, Érsekújváron és Nyitrán, majd visszatért szülővárosába, ahonnan üres vándortarisznyával, szükséges bizonyítványok nélkül érkezett Veszprémbe. Vándorévei korhely, rendetlen, megbízhatatlan legénnyé tették. Szülővárosából is adósságai miatt kényszerült távozni. Biztosítékként visszatartott iratait csak évekkel később sikerült visszaszereznie. Korábban csak a vándorló legények elbeszéléseiből ismerte Veszprémet, mint „szegény, girbe-görbe, elszórt, fertelmes ronda, nyomorult várost”, ettől fogva azonban – egy rövid fővárosi kitérőtől eltekintve – 1880-ban bekövetkezett haláláig otthona lesz a megyeszékhely.

Veszprémbe, Halas János úr műhelyébe kerülésétől kezd megváltozni. Megismerkedik a református iparoscsaládból származó Jákói Zsófiával, későbbi élettársával, aki 1853-ban a felesége lesz. A sánta varrólánynak köszönhető, hogy Francsics 1832-ben végképp felhagy a korhelységgel, s nemesebb foglaltsággal tölti idejét. Olvas és kertészkedik, Zsófi 12–15 éves serdülő lányok

¹² Az adatokat Francsics közli. A család pontos leszármazását a kötet közlésekor fogom pontosítani. Érdekeséggé válik megjegyezni, hogy Francsics elhallgatta a család múltját: apját elszórt megjegyzéseiből ismerjük meg, nagyszüleitől egy szót sem írt, holott a nemesi hagyomány általában 3–4 nemzedékig is visszanyúlt az időben.

számára fenntartott magánoskolájában (varróiskolájában) segédkezik, a környéken kirándul vagy éppen „polgári társaságba” jár. „Naponként nőtt bennem a böcsületvágy, kezdtem csinosan ruházkodni, ha kimentem sétálni, mindég polgári társaságot kerestem, s hogy végre kifogyjak endicséreteimből, még csak azt említtem, hogy utóbb korhely bajtársaimat szánakodva kezdtem nézni, s minden borból leázott embertől az undorodásig csömörlöttem. Szóval, nem én voltam az az ember, aki előbb.” – jegyezte fel később.¹³ Hogy az elhatározás szilárdnak bizonyult, részben Jákói Zsófia érdeme, aki 1834-ben házukhoz veszi Francsicsot albérlőnek, s a következő évben arra is megkéri, hogy szabad idejében a lányiskolában is legyen segítségére. Francsics ettől kezdve nemcsak saját kedvtelésére, hanem a serdülő lányok szórakoztatására is olvassa a korabeli szerelmes „románokat” és verseket. Az iskola udvarán, majd Halas úr kertjében is neves virágkertészetet alakít ki Müller József püspöki franciakertész segítségével. „... virágokat tenyészteni, körbe-körbe szép könyveket olvasni, mégpedig naponként pár óráig a leány oskolában fennszóval – hogy ennél dicsőbb foglalkozás egy fiatalember számára van-e még a föld hátán? Azt határozza meg az olvasó.” – vetette papírra 1842 táján.

Szabadidős tevékenysége a későbbiekben újjal egészült ki. 1846 unalmas téli napjain naplót kezdett írni, s elhatározta, hogy eddigi életét is megörökíti. „Amint a borbélyból kertész lett, úgy idő múltával még író is vált belőlem.” – írta nem kis büszkeséggel. „Még most is, midőn e sorokat írom – olvashatjuk 1847-ben – jóízűen mosolygom, hogy hogyan jöhettek én azon gondolatra, hogy tanulatlan, értetlen író létemre hogyan tudtam íráshoz fogni, s naplót kezdeni és folytatni, pedig csakhogy elkezdtem, hanem folytattam is.” 1847 nyarán – 43 évesen – kezdett hozzá az eltelt 20 év megírásához, s ezzel párhuzamosan naplóját is vezette. Az írás, a szellemi függetlenség gyógyír a „folytonos szolgálásra”, melynek csak 1853-ban szakad vége, mikor Halas végre átadja neki borbélyüzletét, megnősülhet, s végre a maga ura lehet. Halas kétemeletes kis házát, anyósa földjeit megszerezve, tekintélyes polgár, 1859-ben almádi (balatoni) szőlőbirtokos lesz. De a későn jött kispolgári idill nem tart soká, mert az 1860-as évektől egyre sorjáznak az anyagi gondok. Balul kiütött vállalkozásaival Francsics mintha az apai mintát követné. Nem térülnek meg szőlőbeli beruházásai, a politikai divattá vált szakállviselés tönkreteszi borbélyüzletét. Előbb csak adóhátralékaik nőnek, 1870-ben már foglalnak is náluk. 1871-ben meghal felesége, s Francsics végképpen magára marad. Gyermeük nincs, csupán felesége unokaöccsére, Földes Mihályra számíthat, aki az ő segítségükkel tanul a pesti egyetemen. A következő évtized egyre nagyobb nélkülözések közepette, betegeskedéssel súlyosbítva telik. 1877-ben meg kell válnia Fő utcai házától, melyet Auer Lipótné vásárol meg tőle; 1879-ben a veszprémi Táborállás dülőben fekvő két hold 302 négyszögöl szántóján kénytelen túladni: ezt özv. Jákói Mihályné

¹³ Az idézeteket itt és a következőkben Francsics emlékiratai II. kötetéből (1827–1849) vettem.

Ferenczi Terézia veszi meg tőle.¹⁴ 1880. július 4-én a végelgyengülés következtében fellépő halál tesz pontot a kisember életére.¹⁵

A Veszprémben eltöltött több mint félszáz év mindennapjait Francsics naplói alapján összeállított visszaemlékezései őrizték meg számunkra. A Georgi Lajos és Jádi József veszprémi könyvkötők által bekötött példányokat először feleségének szánta; annak, aki őt „az erkölcs útjára vezette”, de romló szemei miatt ő már nem olvashatta, így annak unokahúgára, Pongrácz Linára bízta hagyatékát.

Francsics modern írónak számít abban az értelemben, hogy saját élményeit, a maga zárt kisvilágának eseményeit örökítette meg. A külvilág csak annyira érintette meg, amennyire életére hatást gyakorolt. Az előkerült kötet a hosszúra nyúlt legényeletről szól, de közben megismerjük a megyeszékhely mindennapi életét 1848 előtt és 1848/49-ben; részt veszünk egy vármegyei tisztújításon, elkísérjük az író t füredi és pesti kirándulásain, ott lehetünk az első balatoni gőzhajó, a Kisfaludy vízre bocsátásánál. Gömbölyded betűkkel rótt emlékiratai egy szabálytalan, sok próbatétellel terhes életpályát mutatnak be; a főhős sorsa azt a réteget, a városi kispolgárság azon típusát reprezentálja, amely a 19. század második felében kibontakozó magyarországi kapitalizmus kihívásaira nem találta meg az adekvát választ.

Irodalom

Francsics Károly 1973: *Kis kamorámban gyertyát gyújték*. Válogatta és sajtó alá rendezte Vörös Károly, Bp.

Hudi József 1991: A Veszprém megyei sajtó 1848 tavaszán. *Napló* március 15. 5.

Hudi József 1994: Nemesvámos 1848/49-ben. In *Nemesvámos története*. Veszprém 144–159.

Hudi József 1998: Francsics Károly 1848. évi naplójából. *Comitatus* 4: 53–57.

Vörös Károly 1963: Francsics Károly veszprémi borbélymester pályafutása. In *Veszprém Megyei Múzeumi Közlemények* 1. 259–270.

¹⁴ Veszprém Megyei Levéltár VII. 6. c. A Veszprémi Járásbíróság mint Telekkönyvi Hatóság iratai. Veszprém város telekjegyzőkönyvei, No. 584. Francsics és felesége nevén Veszprémben az alábbi ingatlanok voltak az 1861. évben: az 57. számú Fő utcai ház (737 hrsz., területe: 34 négyszögöl), egy táborállási szántóföld (2 hold 302 négyszögöl) és két fejesvölgyi szántó (607 ill. 665 négyszögöl). A Halas-Auer házon ma Auer Lipót (1845–1930) világhírű hegedűművész emléktáblája látható. A tulajdonos-változás idején Auer már az orosz Cári Balett szólóhegedűse volt, nem ebben a házban született.

¹⁵ VeML IV. 482. Felekezeti anyakönyvek mikrofilmgyűjteménye. Veszprém város r. katolikus halotti anyakönyve, 1880. No. 159. Francsics halála előtt felvette a „halottak szentségét”, ami azért érdekes, mert 1819-ben gyónt utójára. Veégh Sándor káplán temette el július 6-án a veszprémi köztemetőbe. Sírja nem maradt fenn.

Vörös Károly 1967: Inasélet Pápán a XIX. század első negyedében. In *Veszprém Megyei Múzeumi Közlemények* 6. 345–358.

*Függelék**Francsics Károly élete és „írói utóélete” évszámokban*

- 1804. november 30.:** Pápán megszületik Francsics Károly. Édesapja szíjártómester, édesanyja háztartásbeli.
- 1805 körül:** A család a kollégium tőzsomszédságában lévő házát eladja és győri úti vámház melletti lévő házba költözik.
- 1810:** Édesapja, Francsics László borkereskedéssel és kimeréssel kezd foglalkozni, de vállalkozásába belebukik.
- 1814–1816:** a helyi elemi iskola két osztályát végzi el, a harmadik osztályból kimarad, mivel rossz eredményei miatt apja kiveszi az iskolából.
- 1816–1820:** Borbélyinas Pápán, Schilinger Krisztián mesternél, vármegyei sebésznél. 1820 szilveszterén legénnyé avatják.
- 1821–1822:** Megkezdí vándorlását, első állomása Szombathely, majd Kiscell.
- 1823–1824:** néhány hónapot Győrben tölt, majd Pesten legénykedik.
- 1824–1826:** Borbélylegény Érsekújváron, Nyitrán. Nyitrán éri a hír: anyja 1826. január 28-án elhunyt.
- 1826–1827:** Visszakerül Pápára. Apja ekkor már negyedik feleségével él együtt, aki elhagyja. Francsicsnak adósságai miatt el kell hagynia szülővárosát. Sümegen keres állást, de nem talál.
- 1827. június 27.:** Megérkezik Veszprémbe, Halas János borbélymesterhez, vármegyei sebészhez szegődik. Az év őszén megismerkedik Jákói Zsófiával.
- 1832–1833:** Miután szerelmével, Jákói Zsófiával összeveszett, féltékenységtől hajtva Pestre megy és ott dolgozik, majd 1833 januárjában visszatér Veszprémbe. Ettől kezdve Veszprémbe éli le életét.
- 1834. október 17.:** részt vesz a Veszprém megyei tisztújításon; garázdasága miatt a megye börtönébe zárják.
- 1835:** „Tanító” lesz Jákói Zsófia leányiskolájában, mely 1858-ig működik.
- 1842 nyarán** Pestre látogat, megtekinti a Lánchíd alapozási munkáit.
- 1846:** Megkezdí naplója írását. Július végén Füredre kirándulnak kocsival.
- 1847:** Naplójával párhuzamosan írja 1847 előtti életére vonatkozó visszaemlékezéseit.
- 1848. április 16.:** Apja 76 évesen a Pápa közelében fekvő Mihályházán elhunyt. Fia nem vett részt a temetésén.
- 1850:** Folytatja emlékiratai írását, melyet 1856-1857 táján fejez be.
- 1853:** Az özvegyen maradt Halas Jánostól átveszi annak borbélyüzletét, felveszik a veszprémi polgárok közé és a sebész céhbe. Szeptember 26-án feleségül veszi Jákói Zsófiát. Házasságuk gyermektelen marad.
- 1856:** 5000 forintért (részben kölcsön felvételével) megvásárolja Halas János borbélymester házát.
- 1857:** A veszprémi Polgári Casinó felveszi választmányi (vezetőségi) tagjai közé.
- 1859 nyarán** 4 napos pesti utazást tesznek feleségével. Az év őszén megvásárolják sógornőjének, Földes Mihálynénak az almádi ún. Sósutai dűlőben fekvő mintegy három és fél holdas szőlejét.
- 1862:** Kezdenek szűkölködni, hozzá kell nyúlni anyagi tartalékaihoz.

- 1863:** Megkezdi visszaemlékezéseinek kötetekbe rendezését; művét később felesége unokahúgának, Pongrácz Linának dedikálja.
- 1866:** Kilép a veszprémi Polgári Casinóból.
- 1870:** Adósságaik miatt ingóságait lefoglalják lakásukban. Előfizeti Madarász lapját, a *Nép zászlaját*. Ez év végén befejezi a naplóírást.
- 1871. október 4.:** Meghalt felesége, Jákói Zsófia.
- 1873:** Befejezi visszaemlékezései írását, melyek 1870-ig követik végig életének alakulását.
- 1880. július 4.:** A veszprémi közkórházban, végegyengülésben elhunyt Francsics Károly.
- 1902–1903:** Az 1848/49-i naplórészleteket megjelentetik a *Veszprémi Hírlap* című egyházmegyei, és a *Veszprémvármegye* című veszprémi lapban.
- 1948:** Nagy László részleteket közölt a *Bakony-Baltoni Kalendáriumban* Francsics 1848–1849-es naplójából.
- 1962:** Vörös Károly a *Vasi Szemle* és az *Arrabona* című folyóiratokban részleteket közölt az emlékiratokból.
- 1967:** Vörös Károly a *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* című évkönyvben részleteket közöl Francsics gyermek- és inaséveiről.
- 1973:** Megjelenik Francsics naplóinak és emlékiratainak Vörös Károly által válogatott szövege.
- 1991:** Az előkerült II. kötetből először közöltem részleteket a *Napló* című Veszprém megyei lapban.

K. Horváth Zsolt

Társadalmi kirekesztés és a „saját idő”

Az „ötvenes évek” kirekesztő mechanizmusai az emlékezet és a történelem szemszögéből¹

Társadalmi kirekesztés – „ötvenes évek” – emlékezés: kedvelt témák a kortárs történetírásban, s úgy gondolom, hogy értelmezési pozíciójukból kifolyólag eleve egy társadalomtörténeti diskurzusnak szabnak irányt. Más kérdés persze, hogy lehet-e *csak* társadalomtörténetről beszélni az „ötvenes évek” esetében, egy olyan korban, amikor a *politikum* megszabta – és szabta meg a mindennapi életben (is) – az elgondolható és a kimondható igen szűkre szabott határait, ahol a szociális mozgások mélystruktúráiban is fellelhetjük a *politikum* kisebb-nagyobb morzsáit. E dilemmához fogódzót nyújthatnak a francia történetírásban újból – noha egészen új dimenzióban (!) – megjelenő „vissza a politikához!”, „vissza az eseményhez!” (Pierre Nora) vagy „vissza a levéltárba!” (Arlette Farge) típusú régi-új útkeresések,² melyek végső soron azt a kérdést fogalmazták meg, hogy „lehetséges-e történelmi eseménynek társadalomtörténete?”³ A politikum, mint a „legátfogóbb nézőpont”⁴ visszatérése azonban nem szabad, hogy elhomályosítsa a társadalom rezdüléseit, ha tetszik a politikum *társadalmi befogadását*. Erre már csak azért is jó okunk van, mert több évtizeddel az események megtörténte után a történetekre való emlékezés, vagy éppen ellenkezőleg a szándékos felejtés,⁵ hallgatás problematikája, valamint a *személyesen megélt események* történeti megjelenítésének kérdése jóval problematikusabban merül fel, mint a rendszerváltást megelőző időszakban. „A kelet- és közép-európai kommunista rendszerek összeomlása – írja Erős Ferenc – nemcsak politikai, hanem pszichológiai értelemben is rendszerváltást hozott. Ennek a pszichológiai értelemben vett rendszerváltásnak egyik megnyilvánulása az emlékezet tartalmának, formáinak, társadalmi kereteinek átalakulása.”⁶

¹ A tanulmány teljes változata már megjelent: K. Horváth Zs. 1998.

² A teljesség igénye nélkül néhány tanulmány: Nora, P. 1974.; Ozouf, M. 1993.; Le Goff, J. 1994.; Krause, A. 1994.; Suter, A. 1997.

³ Suter, A. 1997: 544.

⁴ Ozouf, M. 1993. 23.

⁵ Az emlékezés és a felejtés problematikáját vizsgálja – nem elsősorban történeti szempontból – Roth, M. S. 1989.

⁶ Erős, F. 1992. 97.

Magyarországon az „ötvenes évekről” való beszéd közbeszéd tárgya, mégis úgy vélem, ez esetben nem lehet szó az „emlékezet túlcsondulásáról”, inkább a kollektív emlékezet által *fenntartott*, s a „hivatalos történetírás” által korábban *megkonstruált* múlt-kép konfliktusában írható le a probléma. A személyesen előadott „emlékezetmegőrző”⁷ folyamatok során az adott eseménysor megélői gyakran úgy érezték, hogy az általuk előadott elbeszélések historizálása, történeti feldolgozása során elvész a személyes tragédia valódi súlya, a történeti elbeszélésben való megjelenítés lényegesebben kevesebbet tár fel a személyesen megélt múlt borzalmaiból, mint azt a túlélők fontosnak tartanak. Ez a folyamat veti fel az emlékezet és a történelem közötti határ kijelölésének szükségességét.

Pierre Nora – sokak számára programadó – tanulmányában⁸ alapvető különbséget tesz a megélt esemény személyes lecsapódása (emlékezet) és a között a szellemi tevékenység között, mely azt értelmezhetővé teszi (történelem).⁹ S míg az emlékezet-kutatók tagadják, hogy lenne spontán, önmagát gerjesztő, nem-szervezett és nem irányított emlékezet,¹⁰ addig írásában Nora idealizálja az emlékezet jelentőségét, „számára az egyéni emlékezet személyessége, a megélt tapasztalat mélysége és hitelessége kínálja a múlt reprezentációjának ideális lehetőségét: az egyéni emlékezetben őrzött múltkép a *személyességen* keresztül birtokolja a megjelenítéshez szükséges autoritást”.¹¹

Ha azonban figyelembe vesszük azt, hogy az emlékezések szinte kizárólag a kutatók kezdeményezése nyomán jönnek létre, így – Braun Róbert nyomán – azt mondhatjuk, hogy „az emlékezet nem a múlt személyesen őrzött élő »valósága«, hanem egy, az emlékezők, az emlékezetet rögzítők és a kulturális tér egyéb szereplőinek [...] interakciója folyamatában alakuló, változó képzet.”¹² Ez volta-képpen rendkívül problematikusá teszi az *oral history*-elbeszélések „hitelességét” is. Ahogyan Renaud Dulong könyvében fogalmaz, „a tanúságtétel [*témoignage*] egy – az elmesélt esemény révén megerősített – elbeszélés”,¹³ következőképpen az *észlelés – emlékezés – elbeszélés* képlékeny, idővel változó, egymást is befolyásoló hármassága határozza meg azt, s így a szemtanú és a történeti tanúságtétel ismeretelméleti státusza felettébb komplikált kérdéssé válik.

⁷ E fogalomhoz lásd Connerton, P. 1991. 41.

⁸ Nora, P. 1984. Recepciójához, a teljesség igénye nélkül lásd Ozouf, M. 1993.; Krakovitch, O. 1994.; Le Goff, J. 1994.; Krause, A. 1994.

⁹ Nora, P. 1984. XVIII: „...franciául csak egy szó van, mely a megélt történelmet és az azt értelmezhetővé tevő szellemi tevékenységet jelöli, (melyet a németek *Geschichte* és *Historie* szavakkal különböztetnek meg.)” Nota bene: ez nem egyedül Pierre Nora történelem-szemléletére jellemző, hanem az *Annales* harmadik nemzedékének egészére. Vö. Certeau, M. 1974. 34. 2. jegyzet; Certeau, M. 1975.; Stoianovich, T. 1976.; valamint Krause, A. 1994. 462.

¹⁰ Mayer, A. J. 1992. 27.

¹¹ Braun, R. 1995. 62. Kiemelés: K. H. Zs.

¹² Braun, R. 1995. 63.

¹³ Dulong, R. 1998. 11.

Bartlett¹⁴ szerint a *percepció* már eleve csak a történések viszonylagosságát képezi le, s ehhez konstruál a tanúságtévő egyén – repizodikusan – részleteket, „kiegészítve” a szemantikus tartalmat,¹⁵ melyet tovább módosít az *emlékezés* mind kognitív, mind társadalmi vetülete,¹⁶ mely az *elbeszélés*, a *narráció* során mindinkább az adott társadalmi diskurzus szempontjai szerint „rendezi át” a történések értelmezését,¹⁷ s ehhez vegyük még hozzá, hogy Reinhart Koselleck szerint „a temporális szemszög köti az elmúlt valóságot a fikcióhoz, mégpedig az elbeszélő formában való megjelenítés okán”.¹⁸

*

Némi elméleti bevezető után tekintsük át tanulmányom magját, a voltaképpeni esettanulmány kiindulópontját, aminek során levéltári forrásokra támaszkodva mutatom be Markovics Szilárd gépészmérnök esetét, melyet azonban nem egy időszak sajtószerű *termékének*, hanem a kultúra *részének* tekintek: az érdekel, hogy a kultúrán mint közegen belül egyes emberek hogyan próbálnak uralmat gyakorolni, míg mások hogyan hoznak létre ellenállást, s egyáltalán „hétköznapi emberek” hogyan dolgoznak fel konfliktusokat mindennapjaik során. A történet, melyet az alábbiakban elbeszélések csak egy, az államszocializmus idején megvalósult sok-sok társadalmi és politikai kirekesztésből, ám tanulmányomban ezen az egy eseten keresztül vizsgálom milyen is volt „az ötvenes évek szűk levegője” – ez adja az írás mikrotörténeti jellegét.

Markovics Szilárd okleveles gépészmérnök – feleségével együtt – Szegeden magánvállalkozóként tartott fenn egy műszaki kereskedést és egy javítóműhelyt,¹⁹ ugyanakkor 1946. február 26-án a Magyar Országos Gépkocsi Üzemi Rt. alapító vezérigazgatójaként találhatjuk, egészen november 9-ig, mikor is a jegyzőkönyvbejegyzés szerint kénytelen elhagyni a részvénytársaságot.²⁰ A kiválás során jegyzőkönyvi köszönetet,²¹ ill. Bebrits Lajostól dicséretet és 41.500 forint végkielégítést,²² majd a sportszervezés terén elért eredményeiért a Magyar Köz-

¹⁴ Bartlett, F. C. 1985.

¹⁵ Kovács, A. 1992.

¹⁶ Hunter, I. M. L. 1968.; Harré, R. 1997.; és Halbwachs, M. 1976.

¹⁷ Pléh Cs. 1986.

¹⁸ Koselleck, R. 1990. 252.

¹⁹ Magyar Országos Levéltár (MOL), XIX-F-6-yy, 3.d., 10.892.sz.űi.

²⁰ MOL, XXIX-G-16-a, 1.d. 1.t., „Igazgatósági ülések jegyzőkönyvei”. Az Rt. elnöke Bebrits Lajos lett, közvetlen helyettese pedig Markovics Szilárd.

²¹ 1946. XI. 1-i dátummal elismerő szolgálati bizonyítványt is kap. Lásd: MOGÜRT Szolgálati bizonyítvány. (Magándokumentáció.)

²² MOL, XXIX-L-2-m, 104.d., 2393.sz.űi.

társasági Érdemérem arany fokozatát kapta.²³ Ezzel egyidőben a szegedi üzlet részbeni Budapestre helyezésével egy újabb autóalkatrész üzletet, valamint egy autószerelő műhelyt nyitott. Anyagi helyzetére jellemző, hogy ebben az időben fenntartotta szegedi és budapesti lakását, egészen 1950-ig, mikor is az államosítások során minden ingatlanától, voltaképpen a megélhetésétől megfosztották. Markovics Szilárd 1950 októberétől a Teherjavító Vállalatnál helyezkedett el mint osztályvezető, de „kapitalista múltja miatt” a minisztériumban eltanácsolták az „autó-vonaltól”. 1951. január másodiktól már a MÁVAG mozdonygyár technológusaként dolgozik, ám hamarosan, július 27-étől áthelyezik a Kohóipari Tervező Irodához, a KITI-hez. „Itt kezdődött aztán az igazi munkatempó!” – írja egy levelében, hisz a KITI ekkor már gőzerővel dolgozott a Sztálin Vasmű tervezésén és Diósgyőr átrendezésén. Mivel a tervezőirodának ekkor nem volt adminisztrációja, sem határidő- és tervosztálya, így a szervezőkészségéről közismert Markovics Szilárdra bízta ennek megszervezését. Munkája elismerése gyanánt kapott is 1500 Ft újítási díjat, valamint megnyerte a november 7-i és a december 21-i munkaversenyeket. Mint láthatjuk Markovics Szilárd karrierje – „kapitalista múltja ellenére” – ismét emelkedik, melyet egy-egy kollégája nem nézett jó szemmel. 1951 decemberében egy kolléganőjétől származó feljelentő levél született, mely „kitergeti” Markovics szűk körben hangoztatott véleményét, melynek célpontja elsősorban a tervezőiroda párttagsága volt, akiknek munkamorálját minősíthetetlennek nevezte, majd tágitva ezt, véleményét az egész apparátusra kiterjesztette egy – még Szegeden az ostrom alatt történt – esettel konkretizálva, midőn a Komócsin testvérek, Márton és Mihály a szó szoros értelmében kirabolták őt.²⁴ Ez a Komócsin Mihályhoz íródott informális feljelentő levél²⁵ – akkori szóhasználatban „feljegyzés” – másolata aztán csatolva lett Komócsin – akkor XII. kerületi párttitkár – Kossa István kohó- és gépipari miniszterhez íródott leveléhez. E feljelentéshez Komócsin ennyi megjegyzést fűzött: „Markovics részéről velem kapcsolatban felvetettek egyszerűen rágalmozások, [...] Markovics házában vagy üzletében soha nem jártam, a Komócsinok között Márton nevezetű nincsen [...] Markovicsot személyesen nem ismerem, de azt tudom róla, hogy Szegeden munkásnyűző, kapitalistaként ismerik, aki a dolgozókkal rendkívül goromba volt, megrugdosta és megpofozta őket. [...] Értesülésünk szerint Markovics külföldi kapcsolatokkal is rendelkezik.”²⁶ Komócsin Mihály levele után az események gyors fordulatot vettek: a miniszter behívatta a KITI igazgatóját és személyesen közölte vele a bejelentést és annak tartalmát. E

²³ Magándokumentáció

²⁴ MOL, XIX-F-6-yy, 3.d., 10.892.sz.üi.

²⁵ Informális, hiszen nem a bíróságon jelentette fel Markovicsot, hanem az „érintett” párttitkárnál. Ugyanezt az eljárást valószínűleg bíróságon is végigvihette volna, lásd erre Kahler F. 1992. és Kahler F. 1993. eseteit.

²⁶ MOL, XIX-F-6-yy, 3.d., 10.892.sz.üi., „Szigorúan bizalmas” minősítéssel

momentummal egyidőben azonban belekerül a minisztériumi ügyiratba egy újabb jelentés, melyet azonban nem az előző informátor, Markovics kolleganője (akit az egyszerűség és az adatvédelmi törvény miatt nevezünk *Füzikének*) tesz, hanem egy újabb informátor – az informátor informátora – jelent magáról a feljelentő személyről. Nos, ez esetben a feljelentő *Füzi*ke lekáderezéséről beszélhetünk, hisz a vallomást tévő személy nem volt más mint az egykori komornyik, aki részletekbe menően ecsetelte gazdáinak a két háború között folytatott „burzsoá” életvitelét, pazarlását. A „fordulat éve” után a feljelentést tévő hölgy egyszerre csak feltűnik a pártban, s a kizárások, kirekesztések első számú zászlóvivőjévé válik.²⁷

Noha az 1056/1951-es számú KGM utasítás²⁸ épp a fegyelmi hatáskör *decentralizálásáról* szól, Kossa – Komócsin nyomására – nem bízta a döntést egy esetleges fegyelmi vizsgálatra,²⁹ hanem dörgegelmes hangú levélben utasítja a KITI igazgatóját, „*hogy Markovitsot [sic!] 1 hónapon belül a KITI-től távolítsd el!*” Az ügy elintézése innen már nem lehet kétséges, hamarosan megszüntették Markovics Szilárd munkaviszonyát, s ezzel egy időben a feljelentő kolleganőt, *Füzikét*, a lekáderezés negatív eredménye miatt elhelyezték posztjáról – szintén Komócsin nyomására – visszahelyezték eredeti állásába.

Markovics ezután, igazát bizonyítandó, hosszas levelezést folytat a minisztériumokkal: mindhiába, végül az is tudomására jutott, hogy feljelentőjét, *Füzikét* elbocsátották. Eddig követhető Markovics története levéltári dokumentumok alapján, ám ezen a ponton kilépve az elsődleges értelmezési körből, próbáljuk meg az eseményt tágabb horizonton értelmezni. Elsősorban arra keresem a választ, hogy mi lehetett a marginalizálás elsődleges motivációja, másodsorban pedig azt, hogy maguk a marginalizáló személyek hogyan használták ki egy zárt ideológiai rendszer – az államszocializmus eszmeiségének – sajátosságait, pontosabban hogyan „játszottak rá” a hatalom monolit grammatikájára. Amennyiben e kirekesztési mechanizmust egy kulturális folyamat részeként gondolom el, úgy önkéntelenül rákérdezek a hatalom struktúrájára, a felügyelet technológiájára³⁰: látni fogjuk, hogy az akkori makrohatalom szemében „bűnös előélettel” rendelkező személyek hogyan gyakorolnak *felügyeletet* egymás felett. Az ilyen – fentebb bemutatott – konfliktusokban „a társadalom nem annyira társadalmi kategóriákra osztható rétegek formájában jelenik meg, mint [...] vizsályokkal, gyűlölködésekkel, mindennapos perpatvarokkal megosztott [...] csoportok képeben.”³¹ Valóban nem tradicionális csoport egy munkahelyi közösség, hisz – s

²⁷ Uo.

²⁸ Közzéteszi a *Nehézipari Közlöny* 1951/4. sz.

²⁹ Nota bene: fegyelmi vizsgálatot nem is kezdeményezhettek volna (nem is tették meg), mivel munkaügyi értelemben Markovicsot aligha tudták volna felelősségre vonni.

³⁰ Foucault, M. 1990.

³¹ Klaniczay G. 1987. 206.

voltaképpen ez a gyors kirekesztés sikerének titka – e csoportot atomizált, elszigetelt emberek tömege alkotja, mégis jellemzőek rá a hagyományos közösségek együttélési, vagy jelen esetben kirekesztési mintái: így a szolidaritás (érdek), vagy a marginalizálás (ellenérdek) nem a közösség szempontjai szerint, hanem az egyén szándékai mentén artikulálódnak. „A tisztán személyes vagy egyéni érdekeket a szervezetlen, egyéni cselekvés szolgálhatja ill. szolgálja a leghatékonyabban. Nyilvánvaló, hogy teljesen fölösleges a szervezet ott, ahol a szervezetlen, egyéni cselekvés legalább olyan jól, vagy még jobban szolgálhatja az egyén érdekeit, mint egy szervezet”³² – írja Mancur Olson. Markovics Szilárd esetében a vele egy szobában dolgozó *Füzike* az, aki személyes érdekei miatt felmondja a munkatársi együttélés normáit: Markovics kirekesztése tehát utat engedhet személyes, érvényesülési ambícióinak.

Füzike, talán önnön példájából kiindulva, nagyszerűen tudta mik a hatalmi nyelvezet „értékmércéi”, milyen „bűvös szavakat” kell kiejteni ahhoz, hogy megsérüljön a zárt államszocialista ideológiai rendszer hatalmi grammatikája. E nyelvezetet felhasználva kerültek aztán bele a levelezéstörténetbe a „*goromba, munkásnyúzó kapitalista*”, a „*külföldi kapcsolatokkal rendelkező*”, a „*rendszer ellen lázító*”, a „*rendszer hibáin kéjelgő*” kifejezések, melyek nyilvánvalóan messze meghaladták az időszak tűréshatárait. „A zárt ideológiai rendszerben uralkodó szimbolikus univerzum – mondja Klaniczay Gábor – [...] azt a *fogalmi nyelvet* szabja meg, amivel az adott korban bármilyen világnézeti probléma végiggondolható, bármilyen politikai vagy kulturális törekvés megfogalmazható.”³³ A feljelentés szövegei nyilván épp azokat az elemeket hangsúlyozzák ki, melyek e fogalmi nyelvbe nem illeszkednek. Jelen eset jól példázza, hogy hogyan lehet a „rendszer ellensége” idióma mögé irigységet, agressziót, félelmet, rosszindulatot³⁴ bújtatva és azt egy meghatározott személyre vetítve, a politika szférájába utalni illetve politikus színben feltüntetni egy társadalmi konfliktust.

Füzike azt is jól látta, hogy múltjával, valamint a csoporthierarchiában elfoglalt pozíciójával nem lesz képes végigvinni egy ilyen folyamatot, ezért paradox módon azt mondhatjuk, hogy *egy párttitkárt, illetve azon keresztül egy minisztert „állított” maga elé ill. mellé*, hogy célját elérhesse. Ilyeténképpen pont az ellenkezője történt annak, mint amit Hannah Arendt a totalitáriánus rendszerekben létező elszigetelt emberek hatalom-nélküliségéről, s ekképpen cselekvőképzetlenségéről írt.³⁵ Ekképpen könnyen belátható az a hipotézis, hogy esetünkben nem csak a makrohatalom gyakorolhat ítéletet emberek felett; ez esetben e mikrohatalmi technikák (besúgás, feljelentés) segítségével – arendti értelemben

³² Olson, M. 1997. 14.

³³ Klaniczay G. 1990. 123.

³⁴ Sabeau, D. W. 1988. 182.

³⁵ Arendt, H. 1992. 594.

vett – hatalom nélküli, atomizált emberek³⁶ is kezdeményezhetnek, befolyásolhatnak és működésbe lendíthetnek egy „miniszteri és pártgépezetet”.

A hatalom szemszögéből ugyanakkor azt érdemes szemügyre venni, hogy az államgépezet hogyan „működtette” a felügyelet rendszerét: esetünkben azt a megállapítást vonhatjuk le, hogy az ötvenes évek politikai konszenzusához viszonyítva „kedvezőtlen társadalmi előélettel” rendelkező emberek – s vajon kinek a múltjában ne akadhatott volna kivetni való elem, ha a rendszer határai ennyire szűkre szabottak voltak? – egymás felett gyakoroltak felügyeletet. Amikor a hétköznapiok részévé válik a „bármikor rám kerülhet a sor” félelme, úgy könnyen belátható, hogy ezzel az atmoszférával „tartja sakkban” alattvalóit a hatalom, illetéknéppen minden ember egy-egy fogaskerék a gépezetben. Az ilyen jellegű marginalizálási mechanizmusokban tehát nem elsősorban a makrohatalmi szféra osztja ki a szociális szerepeket (kirekesztő-kirekesztett), hanem a közösségben lévő feszültségek, viszályok, konfliktusok hozzák azt felszínre. Ekképpen az esetet hangsúlyozottan *társadalmi*, s nem *politikai konfliktusként* gondolhatjuk el. Ezzel egyszersmind azt is hangsúlyozni kívánom, hogy a hatalom és a felügyelet foucault-i koncepciója³⁷ nyomán, azt nem feltétlenül egy intézménnyel, egy apparátussal kell minden esetben azonosítanunk, hanem inkább a hatalom gyakorlásának egyik eszközeként, aspektusaként gondolhatjuk el, egy technológia gyanánt.

Hannah Arendt elszigeteltség-definíciója³⁸ kapcsán megjegyezhetjük, hogy atomizált emberek levelek formájában ugyan artikulálni tudják szándékaikat, ám a – hirschmanni értelemben vett – tiltakozás [*voice*]³⁹ *önmagában kevés*: az érdekérvényesítéshez szükséges kapcsolati háló elemei már nincsenek meg, a közösségi kohéziót „észrevétlenül” felszámolták. „A társadalmilag fontos kérdéseknek a közösségen belüli hangos megvitatására... csak akkor nyílik lehetőség, ha létezik társadalmi nyilvánosság... Ellenkező esetben szűk közösségen belül sem lehet nyíltan beszélni, a szó helyét ekkor veszi át a suttogás. A nyilvános beszéd berekesztését nem a süket csönd követi tehát, hanem állandó, sokszor nehezen érthető... morajlás, melyet azok értenek leginkább akiknek azonos a kódrendszerük, akik közel állnak egymáshoz, és akik gyakran arról ismerik föl egymást, hogy meghallják a félhangos szavakat, folytatni tudják a félbeharpott mondatokat” – írja Rév István.⁴⁰

³⁶ Rév, I. 1996. 151–152.

³⁷ Vö: Shiner, L. 1982.; Gyáni G. 1983.; Certeau, M. 1987a.

³⁸ „Az elszigeteltség [*atomisation*] az a zsákutca, amelybe az emberek akkor szorulnak, amikor megsemmisül életüknek az a politikai szférája, ahol közös ügyeik érdekében együtt cselekszenek.” Arendt, H. 1992. 595.

³⁹ Hirschmann, A. O. 1995. 38.

⁴⁰ Rév I. 1987. 167.

* *

Előadásom harmadik részében azt a kérdést szeretném körüljárni, hogy egy *oral history*⁴¹ révén hogyan jeleníthető meg egy ilyen diskurzus személyessége,⁴² hogyan viszonyul egymáshoz *élmény és történet*. E, harmadik fejezetben tehát a „képzetrendszer” [*imaginaire*], e tudattalanul megalkotott „történelmet” vizsgálom, ahogyan ezt az *Annales* egyik 1993-as, tematikus száma tette.⁴³

Ez azért fontos számunkra, mert „az egyén számára a társadalmi struktúra feltételei és problémái a »saját időben« bontakoznak ki; az egyéni cselekvést az egyéni idő igazítja, és cselekvéseink társadalmi következményei is abban csapódnak le” – írja Martin Kohli⁴⁴. A „személyes történelem” azonban – eltérve ezzel az életút-kutatástól – nem azzal foglalkozik, hogy miként mozognak, „utaznak” az egyének életük folyamata során a történelmi időben és térben, hanem azzal, hogy *egy adott történelmi időben, egy jellegzetes társadalmi folyamatot, viselkedésmintát, egy személy bizonyos életperiódusának ábrázolásával hogyan lehet illusztrálni, miként hangsúlyozható ezzel az adott esemény lecsapódása, személyessége, a „saját időben” való megélése*. Ez tehát nem feltétlenül egy „személy történelme”, hanem egy személy történetén – tehát *személyességén* – keresztül jelenít meg, s a – szó szoros értelmében – „érezkeltet” egy társadalmi problémát, konfliktust.

Ebben az esetben a „történetrekonstrukció alapja kimondatlanul is a szóban forgó személy feltételezett szubjektuma, melyet az elbeszélő a mindennapi emberi viselkedés ismert pszichológiai szabályszerűségei alapján állít elő. [...] Módszerének alapja az analógia” – mondta Lackó Mihály egy helyen.⁴⁵ A fentebb hangsúlyozott „történet személyessége” kifejezés mögött akaratlanul is meghúzódik tehát egy naív lélektani szál, s következésképpen az analógiák segítségével rekonstruált – vagy megalkotott(?) – személyiség így nem hordoz semmilyen partikuláris tulajdonságot, hanem a körötte zajló események, történések, viszályok, kontaktusok hordoznak sajátosságokat, ennek – a saját maga által szőtt – hálózatában érhető „tetten” az egyén. Egy hagyományos értelmezési stratégiának tehát abból a feltételezésből kell kiindulnia, hogy a személy, akit meg kell értenünk nagyon hasonló hozzánk, „hogy az ő világa, akárcsak a miénk, emberekből áll, akiknek személyiségük és indítékaik vannak; és hogy ő is, mint mi mindnyájan, arra vágyik, hogy melegséget, szeretetet, biztonságot ta-

⁴¹ Markovics Éva-interjú. Készítette K. Horváth Zsolt 1997-ben. Magánarchívum.

⁴² Benveniste, É. 1966. 238–239.

⁴³ *Annales E.S.C.*, 48 (3, mai-juin), 1993.

⁴⁴ Kohli, M. 1990. 176.

⁴⁵ Lackó M. 1997b. 305–306.

pasztaljon, sikereket érjen el, és elkerülje a fájdalmat, a nélkülözést és a betegséget.”⁴⁶

Nos, esetünkben problémát vehet fel, hogy az orális történet beszélője (Markovics Szilárd lányáról van szó) nem azonos az esemény átélőjével, tehát voltaképpen egy értelmezési *síkváltásról* is beszélhetünk. Ez azonban – véleményem szerint – nem hatástalanítja a történet személyességét, mivel maga a beszélő is részese volt – noha csak háttérszereplőként – az eseményeknek: így egy Te-ként ő is „benne áll” a hagyomány folyamatában. A „Te tapasztalatát is az a paradoxon jellemzi, hogy valami, ami velem szemben áll, saját jogát érvényesíti, és teljes elismerésre kényszerít – s épp ezáltal »értem meg«. De úgy gondolom..., hogy az ilyen megértés nem a Te-t érti meg, hanem az általa nekünk mondott igazat” – mondja Hans-Georg Gadamer.⁴⁷ Itt a „saját időben” való megélés mint tapasztalati megértés az, amely az elbeszélés személyességét hordozza tehát.

Markovics Szilárd 1952. március 14-től, tehát elbocsátása napjától tizenegy levelet írt eltérő helyekre, Kossa István miniszternek, Hámor Mihály KITI igazgatónak stb. Az általam feltárt levéltári dokumentumokból (re)konstruált szubjektum egy a változás révén meggyötört, kisémmizett, s végül kirekesztett embert jelenített meg. Az a jogos kritikával illetett „naív pszichológizálás” tehát, melyet fentebb vázoltam, e történetrekonstrukcióban is jogosnak minősülhet, amennyiben összevetjük az orális elbeszélésből megrajzolt „apa-szubjektummal”, mely ugyan egy kirekesztett, ám önnön helyét mindig újrafogalmazó, vesztett helyzetet nem ismerő, invenciózus ember karakterét jelenítette meg.⁴⁸

Amennyiben az *emlékezés* időszerkezetét – mely az időben előbbit a másikban gondolja el – összevetjük a *történeti feldolgozás* időszemléletével – valami kronológiailag megelőz valamit –, úgy Michel de Certeau nyomán kijelenthetjük, hogy „az idő két stratégiája ütközik itt össze”.⁴⁹ Az ő gondolatait figyelembe véve tehát nem kell csodálkoznunk azon, hogy más a történetírás eszköztárával megjelenített személy szubjektuma, s megint más a szóbeli emlékezés apa-képe, jelen esetben olykor kifejezetten ellentmondó; ez azonban nem a múlt „valóságának” megváltozása, hanem az *eltérő időkezelés*, s ekképpen a „történetátírás” különbözőségeinek eredménye. Míg a „sűrű szövetű” levelezéstörténetből előhívott szubjektum eminens jellemzője a marginális helyzet, a képességekhez mérten alulértékelt pozíció és az ebből fakadó igazságtalan helyzet, egyszóval a méltánytalanság érzése, addig az orális történet apa-szubjektuma elsősorban az autonóm, szociometrikusan kedvező megítélésű, rendkívül tehetséges, egy-

⁴⁶ Davidson, D. 1993. 176.

⁴⁷ Gadamer, H-G. 1984. 16. Kiemelés: K.H.Zs.

⁴⁸ Markovics Éva-interjú.

⁴⁹ Certeau, M. 1987b. 99.

szersmind elnyomott, ám újból és újból talpra álló, helyét újrafogalmazó ember karakterét jeleníti meg hangsúlyosan.⁵⁰

Voltaképpen két, eltérő egyént bontakoztathatnánk ki a történetekből, ha nem vennénk figyelembe a két dokumentumforrás gyökeresen különböző időstruktúráját. A két szuverén forrásból tehát nem két szubjektumot (re)konstruálhatunk, hanem a *szubjektum két időbeli szemléletét* érhetjük tetten: a levéltári dokumentumok elesett, jogosulatlanul megalázott, kirekesztett emberét, valamint az orális történet mindig megújuló, kreatív apáját, aki be van ágyazva a beszélő személyének ifjúkori élményvilágába,⁵¹ mely minden akkor megélt eseményt emocionális alapon *historizál*: így válik önmaga is – Paul Ricoeurrel szólva – a kimondás játéka révén részévé a kimondott valóságnak.⁵²

Az interjúból kibontakozó történet voltaképpen a Markovics Szilárdról szóló – a lánya által megrajzolt – személyes történet másik oldala: tanulmányom második fejezetének mikrotörténetét így alakítja, így formálja „személyes történelemmé” az emlékezés aurája. A fentiek fényében – úgy gondolom – alig is lenne értelme felvetni azt, hogy melyik áll közelebb a múlt „valóságához”: ítéleteinkben egyszerűsödik a történelem.

Források

MOL, XIX–F–6–yy = Kohó- és Gépipari Minisztérium, Kossa István miniszter iratai

MOL, XXIX–F–51 = Iparművek Képviselete Állami Rt

MOL, XXIX–F–163–a = Kohó- és Gépipari Tervező Vállalat, Általános iratok

MOL, XXIX–G–16–a = Magyar Országos Gépkocsi Üzemi Rt., Általános iratok

MOL, XXIX–L–1–q = Magyar Nemzeti Bank, Hitelügyi Osztály

MOL, XXIX–L–2–m = Pénzügyi Központ, Deviza főosztály - felszámolási csoport

A munkafegyelem megszilárdítása. (Végrehajtási utasítás a 190/9/1951. N.T.sz. határozathoz.) In *Nehézipari Közlöny. A Kohó- és Gépipari és a Bánya- és Energiaügyi Minisztérium hivatalos lapja*. I. évfolyam 4. szám: 31–33. (1951. június 14.)

A Vilmos császár út 62. sz. ház lakóinak köszönetnyilvánítása. (1946. február, magándokumentáció.)

⁵⁰ Például: „Az apu egy nagyon jó eszű, reális pasas volt.” Vagy: „... abszolút jó fej volt az apu...” Markovics Éva-interjú.

⁵¹ A mindennapi emlékezés szociálintropológiájához lásd Magyarai N. L. 1992.

⁵² Ricoeur, 1981: 294.

- Elismerés az orosz tehergépjárművek javítása terén kifejtett teljesítményekért. (1946. május 20., magándokumentáció.)
- MOGÜRT szolgálati bizonyítvány Markovics Szilárd részére. (1946. november 1., magándokumentáció.)
- A Magyar Köztársasági Érdemérem Arany Fokozata. (1947. december 5., magándokumentáció.)
- Belkereskedelmi Minisztérium Áruházi Kereskedelmi Igazgatóságának dicsérete Markovics Szilárd részére. (1958. április. 11., magándokumentáció.)
- Markovics Éva-interjú. Készítette K. Horváth Zsolt 1997-ben. (A szerző tulajdonában.)

Irodalom

- Arendt, Hannah 1992: *A totalitarizmus gyökerei*. Bp.
- Benveniste, Émile 1966: *Problèmes de linguistique générale*. Paris
- Bartlett, Frederic C. 1985: *Az emlékezés. Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány*. Bp.
- Braun Róbert 1995: *Holocaust, elbeszélés, történelem*. Bp.
- Certeau, Michel de 1974: *L'opération historique*. In *Faire de l'histoire*. 1 k. Szerk. J. Le Goff – P. Nora, Paris 3–41.
- Certeau, Michel de 1975: *L'écriture de l'histoire*. Paris
- Certeau, Michel de 1987a: *Microtechniques et discours panoptique: un quiproquo*. In *Histoire et psychanalyse entre science et fiction*. Paris 37–50.
- Certeau, Michel de 1987b: *Psychanalyse et histoire*. In *Histoire et psychanalyse entre science et fiction*. Paris 97–117.
- Connerton, Paul 1991: *How Societies Remember*. Cambridge
- Davidson, Donald 1993: *Az irracionalitás paradoxonai*. In *Filozófusok Freudról és a pszichoanalízisről*. Szerk. Erős Ferenc, Bp.
- Dulong, Renaud 1998: *Le témoin oculaire. Les conditions sociales de l'attestation personnelle*. Paris
- Erős Ferenc 1992: *A kollektív emlékezetről*. *Café Babel* 3–4: 97–102.
- Foucault, Michel 1990: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Bp.
- Gadamer, Hans-Georg 1984: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata*. Bp.
- Gyáni Gábor 1983: *Hatalom kicsiben és nagyban. A patriarchalizmus történeti változatai*. *Világosság* 425–432.
- Halbwachs, Maurice 1976: *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris–La Haye
- Harré, Rom 1997: *Érzelem és emlékezet: a második kognitív forradalom*. In *Replika* 25: 141–152.

- Hirschmann, Albert O. 1995: *Kivonulás, tiltakozás, hűség*. Bp.
- Hunter, Ian M. L. 1968: *Memory*. London
- K. Horváth Zsolt 1998: : Historizált emlékezet mint „személyes történelem”. *Századvég* 8: 33–66.
- Kahler Frigyes 1992: Bírói gyakorlat a hétköznapi koncepciók ügyeiben (1949–1956). Az eljárásjog főbb alapelvei a jogszolgáltatásban. *Magyar Jog* 39 (11): 658–666.
- Kahler Frigyes 1993: Bírói gyakorlat a hétköznapi koncepciók ügyeiben (1949–1956). Egyes eljárásjogi intézmények: feljelentés, letartóztatás, bizonyítási eszközök és a vádirat. *Magyar Jog* 40 (2): 73–79.
- Klaniczay Gábor 1987: A boszorkányvád szociológiája a 18. századi falvakban és városokban. In *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. Szerk. Á. Varga László, Salgótarján /Rendi társadalom – polgári társadalom 1./ 201–207
- Klaniczay Gábor 1990: A zárt ideológiai rendszer. In uő.: *A civilizáció peremén. Kultúrtörténeti tanulmányok*. Bp. 115–132.
- Kohli, Martin 1990: Társadalmi idő és egyéni idő. Az életút a modern társadalom szerkezetváltozásában. In *Időben élni. Történeti–szociológiai tanulmányok*. Vál. Gellériné Lázár Márta, Bp. 175–212.
- Koselleck, Reinhart 1990: *Le futur passé. Contribution à la sémantique des temps historiques*. Paris
- Kovács András 1992: Szóról szóra. *BUKSZ* 88–94.
- Krakovitch, Odile 1994: Les archives d'après Les lieux de mémoire, passage obligé de l'Histoire à la Mémoire. *La Gazette des Archives* 1: 5–22.
- Krause, Anthony 1994: Az Annales befejezetlen kalandja. *BUKSZ* 460–464.
- Lackó Mihály 1997a: Széchenyi elájul. *2000* 5: 44–53.
- Lackó Mihály 1997b: Széchenyi értelmezések: lélektan és szövegten. *BUKSZ* 303–315.
- Le Goff, Jacques 1994: Franciaország emlékezete. *BUKSZ* 456–459.
- Magyari Nándor László 1992: Élettörténeteink áthangolása. Szempontok az emlékezési gyakorlat vizsgálatához. *Műhely* 4: 50–53.
- Mayer, Arno J. 1992: Emlékezet és történelem. A Judeocidium emlékezetének és elfeledésének nyomorúsága *Café Babel* 3–4: 23–32.
- Nora, Pierre 1973: Pour une histoire contemporaine. In *Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel*. 2. k. Toulouse /Méthodologie de l'Histoire et des sciences humaines./ 419–426.
- Nora, Pierre 1974: Le retour de l'événement. In *Faire de l'histoire*. 1. k. Szerk. J. Le Goff és P. Nora, Paris 210–228.
- Nora, Pierre 1984: Entre mémoire et histoire. La problématique des lieux. In *Les lieux de mémoire*. I. *La République*. XVII–XLII. Szerk. Pierre Nora, Paris:

(Magyarul: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas* 1999. 3: 142–157.)

Olson, Mancur 1997: *A kollektív cselekvés logikája*. Bp.

Ozouf, Mona 1993: Le passé recomposé. *Magazine Littéraire* 307: 22–25.

Pléh Csaba 1986: *A történet szerkezet és az emlékezeti sémák*. Bp.

Rév István 1987: A nagy hisztéria, avagy az önmagát beteljesítő jóslat. *Medvetánc* 3–4: 157–186.

Rév István 1994: In mendacio veritas. *2000* 9: 51–61.

Rév István 1996: Az atomizáció előnyei. *Replika* 23–24: 141–158.

Ricoeur, Paul 1981: The Narrative Function. In *Hermeneutics and the Human Sciences*. Cambridge 274–296.

Roth, Michael S. 1989: Remembering Forgetting: Maladies de la Mémoire in Nineteenth-Century France. *Representations* 26: 49–68.

Sabeau, David Warren 1988: Az egység szent köteléke. A közösség egy tizenhárom éves boszorkány szemében (1683). In *Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben*. Vál. Vári András, Bp. 156–191.

Shiner, Larry 1982: Reading Foucault: Anti-method and the genealogy of the power-knowledge. *History and Theory* 21: 382–398.

Shvoy Kálmán *titkos naplója és emlékirata* (1918–1945). Bp. 1983.

Stoianovich, Traian 1976: *French historical method. The Annales paradigm*. Ithaca–London

Suter, A. 1997: Historie sociale et évènements historiques. Pour une nouvelle approche. *Annales H.S.S.* 3: 543–567

B. Virághalmy Lea

Az életrajzi módszer bölcseleti vonatkozásai¹

Magyarországon már a második generáció nő fel úgy, hogy emberi méltósága, egyetemes emberi hivatása kérdőjeleződik meg a mindennapokban. Az ember tudja (ha nem is érzi hazánkban), hogy különbözik az állattól, s arra törekszik, hogy ezen kiváltsága értelmes természetében, szabad akaratában és a föld feletti uralmában ki is fejeződjék. Értelemmel irányított, korlátok közé szorított kulturális feladatunk ez, a helyzet megkövetelte társadalmi, gazdasági és politikai háttér-ismeretekkel.

Joggal merül fel a kérdés: van-e, vagy egyáltalán volt-e valaha olyan közvetlen tapasztalásunk, amely az emberi méltóságunkról való gondolkodásra ösztönzött minket? A korlátokat önmagukban hordozó, állandó döntésekből álló emberi szabadságra és önrendelkezésre épülő társadalmi és jogrendben „...önmagunk megvalósítását csak úgy érhetjük el, ha igazodunk az értékek világához, ahol abszolút értékekkel is találkozunk. Vannak értékek, amelyeket nem magunk találtunk ki, és amelyeket nem változtathatunk meg, ha nem akarunk lesüllyedni az emberi szint alá.”²

Mi az ember? Mi a hivatása? Miben rejlik az érték lényege? Ezek olyan fogalmak, amelyek tisztázása a mentalitás-történet kutatásához újra feladatunkká vált.

Ez volt az első gondolatom, amikor a konferenciára készülve a kiváló történetíró, főgimnáziumi tanár, Makkai Ernő *Az életrajz bölcseleti problémája* című, 1913-ban, Kolozsvárott írott tanulmányát³ olvastam. Ő téziseit Böhm Károly főművére, az *Ember és világa* III. kötetében kidolgozott értéktanára alapozta. Ma már az én fiatal generációm a kérdést más, számomra nem elfogadható oldalról közelíti meg. Kérem tekintsék ezért mentalitás-történeti előadásomat problémafelvető, hosszabb távú vitaindító tanulmánynak.

*

Az ember véletlenül múló születése és biztos, elkerülhetetlen halála nem számítható ki előre; tettei viszont általa értelemmel és szabadon irányítottak, egy

¹ Tanulmányomhoz a Faludi Ferenc Akadémia nyújtott segítséget.

² Messner J. 1993. 19–20.

³ Makkai E. 1934. 24.

meghatározott cél érdekében. Térben és időben az ember a hozzá hasonlóan egyszeri, megismételhetetlen és szuverén módon cselekvő embertársaival együtt él és alkot, akiknek tetteire pusztán törvényszerűség alapján előre következtetni nem lehet. Ebből a környezetéből életében nem tud kitörni, hiszen emberi lény/lényege korától, történelmétől elszakíthatatlan.⁴

Méltóság és szépség rejlik e tág lehetőségek szabadságában, amely egyben korlátokat is szab. E korlátok meghatározzák nemcsak cselekedeteit, hanem azokon keresztül determinálják magát az embert is, akinek történelmében ezek a tényezők különböző mértékben dominálnak. Vizsgálatuknál ki kell emelni az eredetileg nem az ember belső igényeiből fakadó, hanem valamiféle külső elvárásnak megfelelő tényezőt: az „idegen-meghatározottságot”⁵, amely három, egymással szervesen összefüggő részből áll:

1. Az erkölcsi jó kapcsán Arisztotelész vallja, hogy a természetének megfelelő élet tudja csak boldoggá tenni az embert, mivel a megfelelő lelki alkatnak – helyes gondolkodással párosulva – evidens az erkölcsi jó, amely nem cél számára, hanem a természetes cselekedeteiből következően okozza a boldogságot. Zénon etikája szerint az ember éljen összhangban a logosszal, vagyis a tulajdonképpeni létével és a természettel, amelyet követnie kell, hiszen az adja számára a törvényt. Aquinói Szent Tamásnál az embernek természetes vágya van Isten látására (*desiderium naturale videndi Deum*), Nietzsche Zarathustrája pedig a húsból és vérből való természeti embert biztatja, legyen azzá, ami valójában. Ezekből a példákban is látszik, hogy az ember az állatvilághoz hasonlóan kiszolgáltatott „eleve elrendelt” természeti szükségszerűségeknek. Függ az ember attól, ami *van*, de ennek lehetőségein belül már ő döntheti el, hova helyezi a hangsúlyt.

2. A következő meghatározó szféra a kötelesség. Választás nincs, teljesítenem *kell* azt, amit a társadalom, az egészség, bizonyos élethelyzetek, munkakörök megkövetelnek. Ennek elmulasztása elkerülhetetlenül visszaüt. Ezt értelmileg be kell látni, el kell fogadni, sőt – annak tudatában, hogy ez az emberre ruházott kötelesség – önmagát felülmúlva teljesítését akarni is kell. Így az eredetileg az emberre kényszerített kötelesség-szerep (amennyiben hittel, jó lelkiismerettel, szívesen el tudja fogadni) feladatává, majd hivatásává válhat. A kötelesség által szigorúan lekeskenyített út ekkor kiszélesedik, az eddigi idegen cél, amely korábban meghatározta életét, most annak értelmévé válik. Így léte az „idegen-meghatározottságból” a legmagasabb szintre lép, az „önmeghatározottságba”, amely az emberi méltóság legnagyobb formája.⁶

⁴ Rahner, K. 1991. 127–128., 144–145.

⁵ Vö. Henrici, P. 1993. 6–11.

⁶ Az önmeghatározottság elérésének ez az egyetlen sikeres útja, másképpen történő megvalósítása inkább öngazolásnak tekinthető.

3. A természetes ösztönök és az emberre rárótt objektív kötelességek mellett a véletlennek alapvető szerepe van. Az élet véletlen találkozásból születik, az ember vágyai, feladatai a véletlen szeszélyének *lehetnek* kitéve. A sorsát határozzák meg az embernek előre nem várt, a szürkéségből megmagyarázhatatlanul kitörő ajándék találkozások, amelyek a szeretetben realizálódnak. Karl Rahner szerint „a szeretet... levezethetetlen egyszerűségében létező személyre irányuló akarat”⁷. „A szeretet fölfénylő tisztasága”⁸ pedig a megismerés. Ezzel szemben „a véges olyan megismerése, amely nem a szeretetben látja beteljesedni – és akarja beteljesíteni – tulajdon legvégső lényegét, sötétséggé változik”⁹. Ez a sötétség gátolja az embert társa elvárásainak megismerésében, amelynek – jó lelkiismerettel – éppen a saját akaratánál döntőbbnek kellene lennie. Am, ha ez megvalósul, akkor a másik felé irányuló tetteit már nem idegen tényezők fogják meghatározni, hanem a másik, a társa, vagyis léte „mástól meghatározottá” válik.

Az embernek természeténél fogva belső igénye van arra, hogy mindig valami magasabbhoz viszonyuljon. A felvilágosodásig az egészségesen megoszló három meghatározó tényező szabta meg az ember viszonyulásának tárgyát, változó módon és intenzitással, de mindig együtt, heteronóm formában.

Az ember azonban fellázadt, és felborította az egyensúlyt: az egyik tényezőt kiragadta összefüggéseiből, és kizárólagossá, autonómmá tette. Kant etikájának alapelve az emberi tetteket meghatározó, az erkölcsi értékek tiszteletéből fakadó törvény, amely a kötelességérzeten alapul. A kategorikus imperativusz, a „cselekedj úgy, hogy akaratod maximája egyúttal mindenkor egyetemes törvényhozás elvéül szolgálhasson”¹⁰ révén az értelmes és felelősségtudattal rendelkező ember önmagát határozza meg. Az autonómia ebben a formában biztosítja az ember méltóságát, kötelességként (!), hogy úgy használjam „az emberséget mind magamban, mind mindenki más személyében, mindenkor mint célt, sohasem mint pusztán eszközt”¹¹. Fichténél a legfőbb kötelesség az akart tett, amely által szabad lesz az ember, mert *énje* intelligenciaként valósulhat meg.

Míg az idegen-, a más- és az önmeghatározottság heteronóm egysége különböző helyzetekben mindenki szintjének megfelelően biztosította a döntési szabadságot, addig a felvilágosodás – amely már képes a tudomány által a világot újjáteremteni – ezt félretolva, helyébe az önmaga, mint tiszta „észlény”¹² által meghatározott, kivetített törvényt helyezve, parancsba adta a szabadságot. Ennek viszont gátja volt ismételten a társadalmi körülményeken is

⁷ Rahner, K. 1991. 110.

⁸ Uo.

⁹ Uo.

¹⁰ Kant, I. 1922. 19–54., 75–93.

¹¹ Kant, I. 1796. 99–100.; Kant, I. 1797. §23–44.

¹² ein vernünftiges Wesen (J. G. Fichte)

alapuló különbözőség. Vizsgáljuk meg Helvetiust: „Az ember általában csak azoknak az eszméit tükrözi vissza, akik a környezetében vannak.”¹³

Az egyenlőtlenség megszüntetésére így két dolgot tehetünk: vagy a társadalmon kívül neveljük fel Émile-t, ahogy Rousseau tette, vagy – mivel Csokonai szerint kanász marad, akinek a nevelője kanász – a társadalmat változtatjuk meg. Ez magától is végbemehet, ugyanis a magántulajdon révén polarizálódott közösségben egyesek a megszerzett politikai hatalmuk révén eljutnak oda, ahol „az egyenlőtlenség végső határa és utolsó pontja” van, „amely bezárja a kört, és azt a pontot érinti, ahonnan kiindultunk; itt minden egyes újra egyenlő lesz, mert mindnyájan semmik”¹⁴. Ezt a folyamatot a politika gyorsíthatja meg, amely Rousseau szerint nem objektív történelmi tény, hanem főleg erkölcsi kérdés, amely arra irányul, hogy mihez kell, hogy joga legyen az embernek. Az ebből a jogból születő végrehajtó hatalom a közakarat megállapodásán, szerződésén alapul, s bármikor visszahívható a közösség maga szabta, tagjait egyformává, testvérivé tevő törvénye alapján. Ezt a gondolatot Robespierre teljesen magáévá tette.

A keresztény Európa hegemoniája – amelyet számára a világ missziókkal történő inkultúrálása biztosított – megszűnt a 19. századra. Az Egyház az egységét is fenyegető új világ tudatformáihoz nem kívánt felzárkózni, „öt sebet”¹⁵ nem gyógyította. Az ellenállásra így kívülről képtelennek tűnő, visszahúzódó Egyház számos híve megingott, - magát önmeghatározva - régi, neveltetéséből eredő keresztény értékrendszerének természetfölötti motivációját kiiktatva „emberbaráttá” vált.

A folyamat ellen fellépő Georg Hermest a pozitív kétkedésből pusztán gyakorlati ésszel kikövetkeztetett szilárd hitről (a kinyilatkoztatás többé-kevésbé figyelmen kívül hagyására hivatkozva), Rosminit pedig az intuitív úton, következtetés nélkül megragadott megismerésről (meghatározottságról) vallott nézetei miatt az Index Kongregáció elítélte. A helyzeten nem az egyes teológusok, hanem majd a IX. Piusz pápa által összehívott egyetemes zsinat volt hivatott segíteni, az alapkoncepció szerint az Egyház teológiai fogalmának tisztázásával.

De a Róma megszállása és a porosz–francia háború miatt megszakadt I. Vaticanum csak a „Dei Filius” és a „Pastor Aeternus” konstitúciókat fogadta el, így az eretnekként való elítélés és az infallibilitás dogmája az Egyház támadóit a későbbiekben még radikálisabb szembefordulásra készítette. Ennek szívós, leküzdhetetlen bázisát a már a feudalizmusban közösségi privilégiumokkal ren-

¹³ Helvetius, C-A. 1975. 403–438.

¹⁴ Rousseau, J-J 1966. 273.

¹⁵ 1. nemzeti nyelvű liturgia lehetőségének hiánya, 2. a papság nem megfelelő képzése, 3. püspökök világi fejedelmektől való függése, 4. püspöki kinevezésekből az alsópapság jogtalan kizárása, 5. világi hatalmak beavatkozása az Egyház belügyeibe - Rosmini Serbati, A. 1848. 313.

delkező tulajdonos és képzettségi polgárság szolgáltatta, amelynek állandó piacra termeléséhez megbízható ország- és nyelvismeretre, írni, olvasni, számolni tudásra volt szüksége. Ők a polgári haszonelvűségből kiindulva egy ponton túl az abszolút monarchia ellen fordultak, és a kereszténység Isten előtti egyenlősége helyett „kifizetődőbbnek” találták a törvény előtti egyenlőséget. Ez akkor biztosított számukra, ha a valóságos élethelyzetek kiszámíthatóan egyformák – azaz ez csakis egy szűk elit zárt, szociálisan nem értelmezhető ideológiája lehet. A nagy francia forradalom egész emberiséghez viszonyulása elbukott, az utána következő űrt ez a közösségre vonatkoztatott emancipációs szabadság-gondolat, a liberalizmus töltötte be – vagyis az egyénnél értékesebb nemzet és állam, amely a magát akaratként megvalósító ész hatalmára épül.¹⁶

* *

Az ember biológiai, filozófiai és pszichológiai egyéniségét ezek a tényezők szüntelen alakítják. „Mert az élet – írja Bergson – hajlam, s minden hajlam lényege kéveformán bontakozni, növésének puszta tényével széttartó irányokat teremteni, melyek közt megoszlik a lendülete. Ezt észleljük önmagunkon is annak a speciális hajlamnak fejlődésében, amit jellemünknek nevezünk. Ha visszanezünk saját történetünkre, mindegyikünk látja, hogy gyermekkori egyénisége, bár oszthatatlanul, mégis különféle személyeket egyesített magában, melyek, mert születőben voltak, együtt maradhattak... De az egymást átható személyiségek növekedőben összeférhetlenné válnak, s minthogy mindegyikünk csak egy életet él, kénytelenek vagyunk választani. És valóban szüntelenül választunk... Az időben befutott utunk tele van hintve mindannak hulladékaival, amik elkezdtünk lenni, s amiké válhattunk volna.”¹⁷

Ha azt kutatjuk, milyenek az ember gondolatai, s hogyan, minek a hatására lettek olyanná, akkor meg kell találni azt a műfajt, amelyben leginkább kereshetjük a vizsgált személyiség többé-kevésbé állandó megnyilvánulásait, ítékezéseit azokról a magatartásformákról, érzésekről és tapasztalatokról, amelyek az adott kultúrkörben kialakultak. Karl Rahner a transzcendencia és a történelmi-ség viszonyát vizsgálva megemlíti: „amit jelenségnek nevezünk, az nem más, mint amivel az ember történelmében találkozik: az összes világon belüli létező, nemcsak a közvetlenül érzékileg megismerhető tárgyak, hanem – teljes létében és cselekvésében – maga az ember is, aki a megismerésben és közös, valamint környező világával érintkezvén megragadja saját történelmi lény(eg)ét.”¹⁸

¹⁶ Hegel szellemfilozófiájában az abszolút szellem konkrét megjelenése a történelemben az állam.

¹⁷ Bergson, H. 1930. 95–96.

¹⁸ Rahner, K 1991. 168.

Az ember szellemi lelkének aktív változása – azaz történetisége – csakis passzívan elszenvedett fejlődésében gyökerezhet, egymást mintegy átjárva és egymásra épülve (conpenetratio). Yeats önéletrajzában így ír: „semmit sem változtam tudomásom szerint, s mégis úgy kell lennie, hogy gondolataim megváltoztak, tudomásom nélkül”.¹⁹ Wordsworth szerint: „a legtöbb költővel az volt a baj, hogy nem tudták tekintetüket állandóan tárgyukon tartani. Pillantásuk túl gyorsan repdesett, meghatározták, átformálták, felhasználták a tárgyat.”²⁰ Benjamin Disraeli „válasza” erre: „ne verseket olvass, hanem életrajzokat, mert ez az elmélet nélküli élet”.²¹

Egy ember sorsából, történetéből sokat tanulhatunk, annak pusztá tényei mögé látva, ha hagyjuk azokat megszólalni saját környezetükben, világukban, amelyet André Varagnac így határozott meg: „közösségi hit hitelvek nélkül, közösségi gyakorlat elmélet nélkül”.²²

A mentalitás-kutatás módszeréül tehát a biográfiát választom, amelyet – az ógörög költőéletrajz-típus ellenhatására kialakult filozófus-életrajz legismertebb képviselője, Diogenész Laërtiosz nyomán – a Pallas lexikon így határozott meg: „a történetírás egy faja, mely egyes személynek élettörténetét adja elő. Az így felfogott életrajz nem szorítkozik hőse életének külső eseményeire, hanem a belső ember rajzára, jellemzésére törekszik, s nevezetesen azt a kapcsolatot kutatja, mely az egyén és azon viszonyok közt fennállt, melyekbe történetileg helyezve volt, mint hatottak azok ő reá, s mint hatott ő is ki azokra... Az életrajz a többi történeti fajoktól lényegesen különbözik abban, hogy nem az események fonalán halad, hanem az egyént teszi ábrázolása központjává, a körül rajzolja meg a kort és a kor eseményeit.”²³

A tudományáganként változó életrajzi módszer fogalmának jelentése a Jacques Le Goff-i szellemes meghatározásban gyökerezik tehát: „a mentalitás-történet... mindenekelőtt a pszichológiai mélyrétegek archeológiája, majd – mivel e roncsok összefüggő, szinte logikus egységet alkotnak – e pszichikai rendszerek megfejtése, amelyek roppant közel állnak az *intellektuális barkácsoláshoz*”.²⁴ Vagyis ez a metódus jellemző a pszichológiára, pszichiátriára, de a szociológia és a kriminológia is használja, valamint idegen kultúrák tanulmányozására már a néprajz is.

A történelem-tudományokban még nem vált egy teljes, hétköznapi értelemben „átlagos” emberi élet kutatása kellőképpen megszokottá, amelynek oka a kidolgozáshoz szükséges megfelelő koncepció hiányában kereshető. Le Goff

¹⁹ Titon, J. T. 1982. 96.

²⁰ Uo.

²¹ Köstlin, K. 1982. 121.

²² Uo.

²³ A *Pallas Nagy Lexikona* VI. Bp. 1896. 25.

²⁴ Le Goff, J. 1976.

szerint „a mentalitások története” ugyanis „arra kényszeríti a történészt, hogy tüzetesebben vegye szemügyre szakterületének alapvető jelenségeit: a folyamatosság, a veszteségek és a cezurák arányát az örökölt szokások területén (vajon honnan, kitől származik, mikor keletkezett egy-egy érzület, kifejezés, vagy mozdulat?), a hagyományokat, vagyis a társadalom »mentális« újratermelődésének folyamatát, s végül azokat a fáziseltéréseket is, amelyeket részint az egyénnek a változásokhoz való roppant lassú alkalmazkodása, részint a különböző történelmi szektorok egyenlőtlen fejlődése idéz elő... A tunya mozdulatlanság ugyanis, ez a nagy történelemformáló tényező inkább a szellemi, mint a nála sokkal gyorsabban fejlődő anyagi struktúrákkal kapcsolatos... A gondolkodásformák, a mentalitás változik a leglassabban. A mentalitás-történet a lassúság története.”²⁵

Így szinte berobbant a humán tudományok korábban megszokott elvont struktúrájába a Thomas és Znaniecki által, a gyökerüket vesztett lengyel emigránsok körében végzett, személyes dokumentumokra épülő kutatássorozat.²⁶ Az egyszerű vizsgálati jelentésnek indult mű a szociológiai irodalom klasszikusává vált; lényege az átélt valóság egy meghatározott összefüggésben történő múltbéli megragadásának gyakorlati – és nem statisztikai (!) – alkalmazása. Ebben az intencionális játékban azonban az egyéni reakcióknak általános értéket tulajdonítani nagy veszéllyel jár, ezért a megfigyelt magatartást mindig össze kell vetni a vizsgált egyéniség történelmében tapasztalt megnyilvánulásokkal. Chałasiński – Znaniecki módszerét felhasználva – 1930-ban diplomamunkájában ezt írta: „csak az önéletrajz teszi lehetővé a szociológus számára azt, hogy pontosan határozza meg – a társadalmi tudat szempontjából – a különböző intézmények szerepét”.²⁷

Znaniecki módszerével először a lengyel Társadalomtudományi Intézet (Institut d' Economie Sociale) vezető egyénisége, Krzywicki fordult szembe, a statisztikához ragaszkodva. Az életrajzi visszaemlékezések alapján kutatócsoportja technikailag tökéletesen kidolgozta az attitűd-gyakoriságok táblázattrendszerét.

A másik ellentétes elemzési mód az ún. lefedési szabály szerinti értelmezés (covering-law explanations), mikor csak általános szabály szerint meghatározott

²⁵ Le Goff, J. 1976. 686.

²⁶ Thomas, W. I. – Znaniecki, F. 1918–1920. A felméréshez a szerzők külföldre emigrált lengyelek és otthon maradt családtagjaik között váltott mintegy 15 ezer levelet elemeztek, s ebből illusztrációként 764-et, valamint egy teljes önéletrajzt közöltek.

²⁷ Markiewicz-Lagneau, J. 1982. 15. Chałasiński 1931-ben megjelent elméleti, módszertani műve irányadó lett a két világháború közötti szociológiában, s az egyre inkább „lengyel módszerként” emlegetett (Z. Dulczewski), a visszaemlékezést meghirdetett pályázatokkal segítő új megközelítési mód komoly hatással volt a csehekre, az amerikaiakra és az angolokra is.

feltételek mellett történhetnek meg bizonyos események, s a kutatás azokra a tényekre irányul, amelyek „lefedik” a feltételeket – azaz megfelelnek annak.²⁸

A mentalitás-kutatás módszerének további tökéletesítéséhez számomra Robert Redfield elgondolása szolgált, amely szerint egy ún. tipikus életrajzon (a *typical biography*²⁹) keresztül – egy nagy anyag tudományos feldolgozásával készített generalizált életrajz – az olvasó az adott társadalom tagjaként éli át a történetet. Redfield szerint: „ez olyan módszer, amely megnyit egy bizonyos dimenziót, láthatóvá teszi azt, amit egyébként nem látnánk meg. Például: az elvárások és a valóság közötti különbséget, vagy azt, hogy a társadalom érték-normáinak mekkora jelentősége van a nép döntéseiben és a választási helyzetekben.”³⁰ Ez az alapgondolat szerintem David Mandelbaum módszerével valósítható meg; ő a puszta kronológikus sorrenden kívül három megközelítést javasol.³¹

1. Az egyéni élet „dimenziói” az azt meghatározó főbb tényezőkhöz adnak különböző kategóriákat, mint a biológiai dimenzió, készen beprogramozott fejlődéssel, a kulturális dimenzió, előre gyártott általános foratókönyvével, amelynek elvárásai a társadalmi és (más formában) a pszichoszociális dimenzióban ismétlődő konfliktusok hatására módosulnak, átértékelődnek.

2. Különösen nagy hangsúlyt kap az egy csapásra, vagy fokozatosan; előírászerűen, vagy improvizált jelleggel bekövetkező fordulópont, mikor az ember új szerepvállalásra kényszerül (kulturális), kapcsolatai megváltoznak (társadalmi) és új éntudatot alakít ki (pszichoszociális dimenzió). A teljes fordulópontok Karl Jaspers-i határhelyzetében a föltétlen – amely „úgy lép hozzám, mint tulajdonképpen énem követelése puszta létemen”³² – „irányítja néma döntéseivel az élet útját; nem mutatható ki egyenesen, bár állandóan hordozza az életet”³³.

3. Ezek a szempontok az ember bizonyos tevékenységi indítékait kioltó társadalmi változások vizsgálatánál kitűnő eszközül szolgálhatnak, mivel egyben a fennmaradáshoz szükséges „adaptív készséget”³⁴ is bemutatják.

A kutatási gyakorlatban felmerülő következő döntő kérdés: mit tekinthetünk életrajzi dokumentumnak. Ezt Erikson így fogalmazza meg: „tágabb értelemben idetartoznak az összes írásos formában, vagy hangfelvételen megőrzött kijelentések, amelyeket egy ember önmagáról, vagy életének eseményeiben való részvételéről tesz... Itt lényegtelen, hogy a leírt benyomások a magánélet története-

²⁸ Titon, J. T. 1982. 87–88.

²⁹ Vö. Redfield, R. 1955. 182.

³⁰ Tobiassen, A. H. 1982. 78.

³¹ Vö. Mandelbaum, D. G. 1982. 34–38.

³² Jaspers, K. 1969. 54. – Az idézetet Nyíri Tamás fordította.

³³ Nyíri T. 1983. 447.

³⁴ Vö. Kluckhohn, C. 1945.

nek eseményeire vonatkoznak-e, vagy történelmi folyamatokéra. Ennek a két területnek a szisztematikus szétválasztása amúgy is lehetetlen, mert az élettörténet és a történelmi folyamatok egymástól kölcsönösen függenek, és egymást kölcsönösen befolyásolják.”³⁵ Le Goff szerint: „mindenekelőtt azok a dokumentumok, amelyek szokatlan, vagy marginális magatartásformákról és érzelmekről adnak hírt; ezek épp az átlagostól való eltérésükkel világítanak rá az emberek mindennapi gondolkodásmódjára”³⁶. A Robert Redfield-i módszer értelmében a tipikus életrajzhoz tartozó olyan események (születés, legkorábbi gyermekkor, halál, temetés vagy mély „hullámvölgyek”), amelyekről az ember már nem tud, vagy nem akar nyilatkozni, kortárs vallomásokból, szakirodalomból kikövetkeztethetők.

Levéltárosként ezeket a meghatározásokat tovább kell pontosítanom forráskritikai szempontból, két tekintetben is.

1. Azt, hogy a dokumentum, vagy adat mennyire reprezentatív, nem az dönti el, hogy a kutató személy a társadalom ranglétráján hol helyezkedik el, hanem, hogy mennyire képviseli a vizsgált életformát.

2. Érdekes, összetett probléma, hogy a forrás – akár írásos dokumentum, akár annak pusztulása miatt szóban hagyományozott mondanivalója – mennyiben tükrözi a valós eseményeket. Charles Olson szerint az életben két, egymással szervesen összefüggő, egymást kiegészítő hozzáállást (stance) különböztethetünk meg.³⁷

Az egyik a történelem, amely – a Karl Rahner által „felvillantott” fogalomnál maradva – „olyan történés, amely nem vezethető le és nem számítható ki valamely előzetes általános alapból... mindig egyszeri, megismételhetetlen, csak önmagában érthető, valami, ami nem egy általános törvény esete csupán”³⁸, így kutatásához a múltban megtörtént eseményeket (res gestae) fel kell tárni, rendszerbe kell foglalni. Herodotosz nevét – historia rerum gestarum – az „ἱστορίων” (magától felfedezni) igéből származtatja, s valóban a „hisztor” (tanult ember) „amikor... odafordul történelméhez, akkor... specifikusan emberi szellemiségéből következően elvileg ráruházott föladatát teljesíti”³⁹ – azaz felfedezi azt.

Ezzel szemben Olsonnál az ember másik lehetséges viszonyulása az eseményekhez nem a feltárás, hanem a „csinálás” (facio – fictio), a kitalálás. Ez nem azonos a hazugsággal (locutio contra mentem) – mivel az már tudást feltételez –, hanem a tévedéshez hasonlóan az, amikor az ember nem-tudását pozitív formában fogalmazza meg, s – tudatalatti vágyból, félelemből is – úgy állítja be, mint

³⁵ Lehmann, A. 1982. 48.

³⁶ Le Goff, J. 1976. 687–688.

³⁷ Vö. Olson, C. 1970. 10–23. Olsonnál a „stance” mindig a múlthoz viszonyul.

³⁸ Rahner, K. 1991. 127.

³⁹ Uo. 173.

igaz és helyes ismeretet. Ez a látszat-igazság mindig valamilyen hiányra mutat rá, amelyet a kutatóknak fel kell dolgozniuk. „Az az energia, amit ebbe fektetnek, hogy (a fikciónak) értelmet szerezzenek...: kultúra.”⁴⁰ Erre érzett rá Jacques Le Goff is, mikor a mentalitás-történet forrásainak másik kategóriájába – kellő kritikai hozzáállással – az irodalmi és a művészeti alkotásokat sorolta. „Mivel kutatói nem az »objektív« jelenségekkel, hanem e jelenségek *reprezentációjával* foglalkoznak, roppant fontosak számukra a képzelet dokumentumai. *A középkor alkonya* című... művében Huizinga megmutatta, hogyan segítheti elő az irodalmi szövegek tanulmányozása egy kor jellemző érzelmeinek és mentalitásának megismerését.”⁴¹

* * *

„Következésképpen az ember... szellemi természete folytán lényegileg a történelemre tájolt”⁴², egyedi szellemi élete történelmileg meghatározott. A tapasztalatok, képességek s élethelyzetek nemzedékről-nemzedékre hagyományozódva biztosítanak folytonosságot a megismerésben és értékelésben – azaz a mentalitások történetében. Ez „alapvető jelentőségű az ember szellemi-történelmi lény(eg)e számára. Hiszen az ember eredendő értelmében nem »historiai tanulmányok« révén fordul oda történelmének »múltjához«, hanem azáltal, hogy ez az »elmúlt« egy élő tradícióban (emberi-történelmi időben mérve) jelenvaló marad, sőt tulajdonképpen még mindig lesz.”⁴³ Ez Karl Rahner vallomása, amelyre Dienes Valéria így „válaszolt”: „S életekből, emberekből, / Múltakból és jelenekből, / Gondolatból, ismeretből, / És Mindenségszeretetből / Készítjük a bennünk élő / Istenarcú Végtelent.”⁴⁴

Irodalom

Bergson, Henri 1930: *Teremtő fejlődés*. Bp.

Dienes Valéria 1983: Októberi emberek. In *Hajnalvárás*. Bp.

Helvetius, C-A. 1975: A szellemről a társadalomhoz való viszonyában. In *A francia felvilágosodás morálfilozófiája*. Szerk. Ludassy Mária, Bp.

⁴⁰ Köstlin, K. 1982. 127.

⁴¹ Le Goff, J. 1976. 688.

⁴² Rahner, K. 1991. 174.

⁴³ Uo. 176.

⁴⁴ Dienes V. 1983. 58.

- Henrici, P. 1993: Az ember meghatározása. *Communio. Nemzetközi katolikus folyóirat* 1/3
- Jaspers, Karl 1969: *Einführung in die Philosophie*. München
- Kant, Immanuel 1796: *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*. Gratz
- Kant, Immanuel 1797: *Die Metaphysik der Sitten* 2. Königsberg
- Kant, Immanuel 1922: *A gyakorlati ész kritikája*. Bp.
- Kluckhohn, C. 1945: The Personal Document in Anthropological Science. In *The Use of Personal Documents in History, Antropology and Sociology*. Social Science Research Council Bulletin 53: 79–115.
- Köstlin, K. 1982: Folklór az életrajzban: Hazugságtörténetek? In *Az életrajzi módszer alkalmazása és eredményei a néprajzban és az antropológiában*. Szerk. Küllös Imola, Bp.
- Le Goff, Jacques 1976: A mentalitástörténet problémái. *Világosság* 683–689.
- Lehmann, A. 1982: Autobiográfiai módszerek. Lehetőségek és eljárások. In *Az életrajzi módszer alkalmazása és eredményei a néprajzban és az antropológiában*. Szerk. Küllös Imola, Bp.
- Makkai E. 1934: *Az életrajz bölcséleti problémája*. Szeged
- Mandelbaum, D. G. 1982: Egy életrajzi tanulmány. Gandhi. In *Az életrajzi módszer alkalmazása és eredményei a néprajzban és az antropológiában*. Szerk. Küllös Imola, Bp.
- Markiewicz-Lagneau, J. 1982: Az önéletrajz Lengyelországban, avagy egy szociológiai módszer társadalmi alkalmazása. In *Az életrajzi módszer alkalmazása és eredményei a néprajzban és az antropológiában*. Szerk. Küllös Imola, Bp.
- Messner J. 1993: Mi az emberi méltóság? *Communio. Nemzetközi katolikus folyóirat* 1/3
- Nyíri Tamás 1983: *Filozófiatörténet*. Budapest
- Olson, C. 1970: *The Special View of History*.
- Rahner, Karl 1991: *Az Ige hallgatója*. Bp.
- Redfield, Robert 1955: *The Little Community*. Chicago
- Rosmini Serbati, A. 1848: *Delle cinque piaghe della Santa Chiesa trattato dedicato al clero cattolico*. Lugano
- Rousseau, Jean-Jacques 1966: Értekezés az emberek közti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól. In *Filozófiatörténeti segédkönyv*. Szerk. Simon E., Bp.
- Thomas, W. I. – Znaniecki, F. 1918–1920: *The Polish Peasant in Europe and America. Monograph of an immigrant group* 1–5. Boston
- Titon, J. T. 1982: Az élettörténet. In *Az életrajzi módszer alkalmazása és eredményei a néprajzban és az antropológiában*. Szerk. Küllös Imola, Bp.
- Tobiassen, A. H. 1982: Mit értünk életrajzi módszeren? In *Az életrajzi módszer alkalmazása és eredményei a néprajzban és az antropológiában*. Szerk. Küllös Imola, Bp.

Mi és mások

Erdélyi menekültek levelei 1916-ból

Az első világháború népi kéziratos forrásairól az 1970-es évektől kezdődően nagy számban jelentek meg publikációk.¹ Ezek az elemzések és a forrásközlések elé írt bevezető tanulmányok kiemelték, hogy a népi írásbeliség vizsgálata által a korabeli paraszti társadalom gondolkodásmódjáról, egész pontosan ennek a gondolkodásmódnak a változásáról kaphatunk képet. A változásáról, hiszen éppen az első világháború volt az a „világraszóló” esemény, aminek hatására az addig meglehetősen zárt paraszti világkép jelentős módosuláson ment át. A frontot megjárt katonák világlátott, sokat tapasztalt emberekként tértek haza. A „nagyvilág hírein” kívül nemegyszer magukkal hozták a lövészárók-egyenlőség eszméjét és az erőszak elfogadását is. Az ő leveleik, naplói, visszaemlékezései alkotják elsősorban az első világháborús népi kéziratos forrásokat.

Csakhogy éppen a megváltozott életkörülmények, a frontélmény hatása miatt ezek a katonák – bármilyen sokan voltak is – már egyáltalán nem a hagyományos, századfordulós paraszti világ kultúrájához tartoztak. Saját családjuk rurális gondolkodásmódjához képest „modernnek” számítottak. Annak a katonának, aki a harctéren a Skoda gyár ágyúit kezelte, vagy megtanulta, hogyan kell a besorozult gépfegyverhevedert kiszabadítani, már nem számított csodálatosnak a cséplőgép. Az otthon maradottak, különösen a nők, még rácsodálkoztak a háború utáni világ némely technikai újdonságaira, de a leszerelt bakák közül sokan már gépmesterként helyezkedtek el az uradalmakban.

Ha a világháborúnak a hátországra gyakorolt hatását kívánjuk megvizsgálni, akkor elsősorban az otthonmaradottak, különösen a nők által írott forrásokat érdemes szemügyre vennünk. Ilyen források azonban jóval kisebb számban állnak rendelkezésre, mint a katonák által jegyzett kéziratok.²

Az 1916-os Erdély elleni román támadás hatására legalább 200.000 ember kényszerült otthona elhagyására.³ Ezeket az embereket a magyar közigazgatási hatóságok tervszerűen széttelepítették majdnem mindegyik magyarországi vármegyébe. A román csapatok gyors visszaszorítása miatt a menekültek hat-kilenc

¹ Az első világháborús népi kéziratos forrásokkal kapcsolatos irodalomról lásd Környeyné Gaál E. 1985.

² Egy első világháborús katona anyjának néhány leveléből idéz: Takács É. 1981. 243–253.

³ Az 1916-os román támadás elől 156.079 fő bizonyítottan elhagyta otthonát. Az Magyar Országos Levéltár forrásai azonban arra utalnak, hogy a menekültek létszáma ennek akár a duplája is lehetett. Erre vonatkozólag ld. Csóti Csaba: Az 1916-os román támadás és menekültügyi következményei. Szakdolgozat, JPTE Pécs, 1998.

hónapi távollét után visszatérhettek otthonukba. Mivel a többségében paraszti származású menekülteket – céltudatosan – falvakban, magánházaknál helyezték el, könnyen kialakulhatott barátság az erdélyiek és az őket befogadók között. Egyes menekültek hazatértük után levelezési kapcsolatot tartottak fenn egykori szállásadóikkal. A Somogy Megyei Levéltárban az erdélyi menekülteknek mintegy másfél tucat levele maradt fenn. A levelek szerzői többnyire nők, akik lejegyezték az utazások megpróbáltatásait éppúgy, mint aggodalmukat a háború miatt.⁴

Az alábbiakban nem a katonalevelekből már jól ismert eseményekkel, jelenségekkel (háborús élmény, békevágy) kívánok foglalkozni, hanem azzal, hogy milyen viszony alakulhatott ki a befogadó somogyi gazdák és a többségében maros-tordai és csíki menekültek között. Az azonos társadalmi helyzeten túl mennyiben érezték úgy e két távoli vidék lakói, hogy akit befogadtak, illetve aki befogadta őket, az olyan, mint „mi”? Az erdélyiek szemében mennyire lehettek a somogyiak „mások”?

A menekültek, csakúgy mint a katonák, kiszakadtak hagyományos természetföldrajzi életterükből. Ez a változás azonban – a már említett menekültelhelyezési politikának köszönhetően – korántsem volt olyan mélységű, mint azok esetében, akik a frontra kerültek.

*

Az első probléma, ami a menekültek és a somogyiak közti kapcsolat tanulmányozása során felmerül, az, hogy vajon milyen mértékig váltak a befogadó faluközösség részévé ezek az emberek. Ebből adódik rögtön a második kérdés is: hogyan tekintettek az őket befogadókra és milyennek ítélték a falubeliek hozzájuk való viszonyát?

A levelekből gyakran rekonstruálható azoknak a köre, akikkel ezek az emberek mindennapi érintkezésbe kerültek. Az, hogy hány emberrel alakult ki közelebbi kapcsolata a menekülteknek, tájékoztatást adhat arról is, hogy a menekülés sokkját átélő emberek mekkora kör számára tették nyilvánvalóvá a háború borzalmait. Aki ugyanis meghallgatta az ország másik végéből Somogy megyébe áttelepítettek kálváriájának történetét, annak a számára nyilvánvalóvá vált, hogy a háború őt is elérheti, akkor is, ha nem kell a frontra vonulnia. Ennek a felismerésnek az általánossá válását jelzi az is, hogy a menekültek leveleikben gyakran

⁴ Az egykor Somogy megyében elszállásolt menekültek levelei azért maradhattak fent, mert egy közigazgatási tisztviselő elleni fegyelmi vizsgálat során az illető tisztviselő, ártatlanságát bizonyítandó, összegyűjtött néhány levelet, amit a vizsgálati anyaghoz csatoltak. A továbbiakban elemzés alá vett levelek – egy kivételével – a Somogy Megyei Levéltár (továbbiakban SML) alispáni iratai között a 26681/1921. sz. alatt találhatóak.

így fogalmaznak: „[Isten] őrizze meg szép magyar hazájukat az ilyen gaz népektől és a meneküléstől, hogy a mi sorsunkba ne jussanak mert minket a menekülés nagyon de nagyon megrontott.”⁵ (Székely István hídvégi menekült levele.)

A maros–tordai Harvadtről, Személy Jánosnétól 1917 áprilisában érkezett levélben a következő polányi személyek szerepelnek:

- Rozi és szülei (3 fő)
- kicsi Józsi
- Lajos
- Talinger Józsi
- Pali bácsi
- Pintér János bácsi
- a bíró úr és neje (2 fő)
- Pintér Mari
- Jováncai Mariska (a vezetéknev rosszul olvasható!)
- Mak Pista
- árva (vagy Árva) Jancsi
- Réz Ferenc és Ferencné (2 fő)
- Getner György és Györgyné (2 fő)
- Gertner úr unokái (2 fő)
- Endrike (Andrea vagy Endre)
- szolga

A fenti 22 fő azt mutatja, hogy a szállásadókon (valószínűleg Rozi és szülei) kívül a község többi lakója között is szép számmal akadtak „közelebbi” ismerősök. A felsorolt személyek egy részéről biztosan megállapítható, hogy a szállásadók rokona. (Például Lajos és kicsi Józsi, akiket a címzettekkel együtt köszöntenek a levél első sorában.) Gertner Györgyét a levél írója „*kedves György bácsi és kedves szomszédasszony*” formulával szólítja meg, ami egyértelművé teszi, hogy közvetlen szomszédokról van szó. Gertnerék ugyanakkor módosabb emberek lehettek, vagy Gertner György valamilyen tisztséget viselhetett a faluban, mert amikor a levél nem hozzájuk, hanem róluk beszél akkor a „*Gertner úr*” formula szerepel.

Ezt a feltétlen tiszteletet a társadalmilag feljebb elhelyezkedő iránt a katonalevelekben néha felváltja a feljebbvaló leszólása, sértegetése. A frontra került bakák leveleiben és naplóiban – a háború vége felé – a kötelező tisztelet nemegyszer eltűnik a társadalmilag (és katonai rendfokozatot tekintve) feljebb álló

⁵ SML. Főispáni iratok 25/ 1917, 18268. sz.

személlyel szemben.⁶ A menekültek gondolkodásában a parasztembernek az úr vagy módosabb gazda iránti tisztelete nem kérdőjeleződik meg.

Ennek a tiszteletnek sarkított példája az a levél, amelyet 1917. március 20-án özv. Barabás Györgyné, Udvarhely megyei, Bordos közégi lakos írt Somogyiszil jegyzőjéhez. A gondoskodást megköszönő rövid (15 soros) levélben a bordosi asszony szinte eposzi jelzőkkel halmozza el a Somogy megyei tisztviselőt. A jegyzőt „jóakarátú, jószívű, tekintetes jó jegyző úrnak”, feleségét „tekintetes jó jó jegyzőné asszonyságnak” szólítja. A „jó jó” mint fokozás többször is előfordul a levélben. Az egykori menekült az „*egek urától*” kér áldást a falu jegyzőjére „*szépáldásért, jószerencséért*” és sok aranyért fohászkodik a jegyző és családja számára. A módosabb gazda, a társadalmilag feljebb álló személy tehát ugyanúgy „más ember” a menekültek számára, mint a somogyiaknak. Néha jobb ember is, mint amilyenek a falubeliek látják őket, hisz a menekültet csak segítik, támogatják, vele szemben nem érvényesítenek rekvirálási rendeleteket. Erre utal Székely István levelében akkor, amikor azt írja a kaposvári tisztviselői karról, hogy „*Kaposvárnak minden tisztviselője minket pártfogásába fogadott és rólunk gondoskodott*”.

Ha tovább vizsgáljuk a maros-tordai Személy Jánosné levelét, akkor nemcsak a szomszédságból és a szállásadó rokon köréből kikerülő ismerősöket találunk ott, hanem olyasvalakiket is, akikkel Személyné elsősorban gazdasági kapcsolatban állt. Réz Ferencet és Réz Ferencnét, akikkel kapcsolatban megjegyzi, hogy tőlük vette a búzát, ugyanolyan szeretettel köszönti, mint szállásadóit.

* *

Azt, hogy a hozzájuk igazán közel álló emberekről mit gondoltak a menekültek, jól példázza, hogy mennyire fogadták el szállásadóikat „magukfajta” embereknek. A levelezés ténye és a közvetlen stílus – amely a jegyzőnek vagy a főispánnak írt levélből természetesen hiányzik – éppen azt mutatja, hogy sem a menekültek, sem az őket befogadó somogyiak nem tekintették a másikat „idegenek”. A lakóhelyeik közti nagy távolságnál és az eltérő mezőgazdasági adottságoknál fontosabbnak bizonyult, hogy a paraszti világnak középpontjában mindenhol a mezei munka, a gazdaság irányítása állt. Ezen a ponton mindegy, hogy valaki gabonából vagy gyümölcsből vitt többet a piacra, a problémák azonosak voltak. Árak, időjárás, a férj vagy a fiú a fronton. A tájnyelviség csak a néprajztudományban választotta el ezeket az embereket egymástól, a mindennapi életben,

⁶ Dombi József székelyudvarhelyi születésű katona 1916. december 19-én így írt levelében: „Istók örmester kijátszott velem de nem baj mert én is ki vele. Nem gondolta a rongyos, hogy jogos indokon alapul.” (A levél Szöcs János csíkszeredai történész tulajdona.)

úgy látszik, nem volt jelentősége. Az egykori menekültek azokról az emberekről, akiket önmagukkal egyenrangúnak tekintettek, családi hangon emlékeztek meg. Ezt a családiasságot jól szemlélteti az az eset, amikor a már idézett Személy Jánosné tudakozódott a Harvadtó környéki falvakban elszállásolt dunántúli bakáktól, hogy „*nincs-e vagy egy polányi*” közöttük.

Lakatos Jánosné, szintén harvadtői egykori menekült egyenesen csomagot akart küldeni egykori somogyiszi ismerősének, akiről úgy hallotta, hogy Dicsőszentmárton környékén katonáskodik. Lakatosné buzgólkodását azonban a somogyi barátok nem fogadták hasonló lelkesedéssel. Amikor 1917 karácsonya előtt a harvadtői asszony somogyi ismerősei meglátogatták a katona „Pozsárt”, aki valóban Dicsőszentmártonban állomásozott, nem is értesítették erről egykori vendégüket. 1918 februárjára aztán, miután Lakatos Jánosné több levelezőlapjára sem érkezett válasz, az egykori menekült szomorúan jegyezte meg: „*úgy látszik, hogy szégyell[tek] bennünket fölkeresni*”.

Az ehhez hasonló sorokból kitűnik, hogy a somogyi gazdák, bár amíg a házukban laktak, nagy szeretettel vették körül a menekülteket, azok hazatérte után nem nagyon erőltették a kapcsolattartást. Ezzel szemben az erdélyiek családtagjukként tekintettek egykori szállásadóikra, csomagküldéssel igyekeztek meghálálni jóságukat. A csomagokban általában férfi szalmakalapok, almák, masnik fordultak elő. Vagyis olyan dolgok, amelyek a paraszti világban személyes ajándékoknak számítottak.⁷ Küldtek azonban olyan praktikus ajándékot is, amivel dicsekedni is lehetett. Ilyenek lehettek azok az oltó ágak, amelyekről Személyné azt írta, hogy „*nagyon finom gyümölcsöt hoz[nak]*”. Nem is beszélve annak a sütőtöknek a magjáról, amelyről megjegyzi, hogy „*én ott [Somogyban] ilyen pompás tököt még nem láttam*”. Az erdélyi háziasszony azonban nem csupán Polányban akart dicsekedni hazai gyümölcsoltványaival, de férje előtt is a Somogyban megtanult káposztás rétesel, amelyet ő „*polányi süteménynek*” nevezett el.

Mindezek apró, félmondatos megjegyzések a levelekben. Nagyon is árulkodnak azonban arról, hogy két paraszttasszony mennyire hasonló módon gondolkodott az ország egymástól nagyon távol eső vidékein. Ami fontos volt az asszonyok számára, természetesen a háztartással, a gazdasággal és a családdal volt kapcsolatos. A már említett bordosi Barabás Györgyné – aki annyi jókívánsággal halmozza el levelében a „jó jegyzőt” – például részletesen leírja, hogy hazautazásuk során milyen volt az étkezés, és hogy nagy volt a tömeg. Arról azonban, hogy hazautazásuk során egy hadifoglyokat szállító szerelvény „utasai” fellázadtak, csupán azért ír egy fél mondatot, mert az egyik fellázadt fogoly a vonat elé lökött egy „*nagycsaládos bácsit*”. Egy férfi levelében – különösen, ha katona volt – valószínűleg nagyobb szerepet kapott volna a hadifoglyok lázadása is.

⁷ *Néprajzi Lexikon*, alma és kalap címszavak.

* * *

Az eddig elmondottakból kiderült, hogy a menekültek nem tekintették idegennek, „másnak” azokat az embereket, akik szállást biztosítottak a számukra Somogy megyében. A levelek tele vannak a közös problémák felvetésével és az e problémák iránt való érdeklődéssel. Ilyen az időjárás és a „*lesz -e béke?*” kérdése. A somogyi „urakat”, vagyis a közigazgatási tisztviselőket, módos polgárokat és a birtokosokat ugyan másnak tekintették, de ők másságukat – vagyis vagyonukat és műveltségüket – a menekültek érdekében (is) kamatoztatták, amivel kivívták az erdélyiek háláját.

Azt, hogy egyesek gondolkodásában mégis megjelent egyfajta különbségtétel, inkább csak sejteni lehet. Az egyetlen ilyen utalás a hídvégi (Háromszék megye, Kézdi járás) Székely Istvántól olvasható, aki a már idézett mondatában a somogyi főispánnak azt írja, hogy az Isten óvja az ellenség támadásától „*szép magyar hazájukat*”. Ez esetben nem világos azonban, hogy vajon a székely öntudat vagy az erdélyországi különállás tudatalatti megnyilvánulásával van-e dolgunk. Lényeges azonban, hogy a másság feltételezése nem jár együtt sem negatív, sem pozitív előjellel. Ha létezett is a hídvégi székely ember fejében a megkülönböztetés a magyarországiak és az erdélyiek viszonylatában, ennek a megkülönböztetésnek a természete csupán „állapotként” határozható meg.

A hazatérő menekültek a háború sújtotta Dél-Erdélyben lényegesen rosszabb körülmények közé kerültek, mint amilyen életszínvonalat Somogyban megszokhattak. Emiatt új törésvonalak keletkeztek, ahol a „mi” fogalmába a menekültek gondolkodásában azok tartoztak bele, akik elmenekültek, és akik a menekülteket befogadták. Az otthon maradottak számítottak már „másoknak”, mégpedig úgy, hogy ez a másság negatív tartalmat is hordozott.

* * * *

A korabeli források tanúsága szerint a román és az osztrák–magyar katonaság, valamint az otthon maradottak (vagy csupán később elmenekülők) az üresen maradt portákat nemegyszer kifosztották, feldúlták. Az összetört berendezések, kifosztott gazdaságok felemlegetése vissza-visszatérő motívuma majdnem mindegyik levélnek.

A hazatérők számára az idegeneket az osztrák–magyar és német katonaság hadfiai jelentették. A sokféle nemzetiségből álló hadsereg a korabeli hivatalos források szerint 1916-ban körülbelül ugyanakkora kárt okozhatott a civil lakoságnak, mint a támadó román csapatok. Ebből következően a hazatérők nem tekinthettek egyértelmű szimpátiával a katonákra. Egyrészt megvolt bennük a hála érzése, másrészt azonban rá kellett döbenniük, hogy egzsztenciájuk tönk-

remenetelét részben felszabadítóiknak köszönhetik. Az éles ellentmondást néhányan úgy igyekeztek feloldani, hogy a magyar nemzetiségű katonában a felszabadítót, a más nyelven beszélőben a fosztogatót látták. Erről tanúskodik Személynének az a kijelentése, ahol arról panaszkodik, hogy a *cseh*⁸ katonaság mennyi kárt okozott otthonában és gazdaságában. Ugyanekkor a Dicsősémmártonban állomásozó polányi ismerősnek csomagot küldött táborhelyére. A somogyi kapcsolat tehát annyira mély volt, hogy átvészelte a „paradigmaváltást”, vagyis a Polányban megismert férfiban nem a katonát látták.

Azzal, hogy a menekültek ideiglenes szálláshelyükön új barátságokat kötöttek, megkönnyítették önmaguk számára a régi szomszédokkal való szakítást is. A fejvesztett menekülés időszakában ugyanis a menekülők egy része szerencsétlen sorstársainak portáira vetette magát. Az, hogy valakinek a házát saját falubelije fosztotta ki, olyan erős felháborodást váltott ki, hogy a tolvajokkal szemben érzett indulat néha a háború által felkorbácsolt nemzetiségi ellentétek fölé tudott emelkedni. A hídvégi Székely István szerint *„az ellenség nem tett annyi kárt mint az itthon maradottak”* és *„román, magyar egy tolvaj volt; egyik nagyobb a másiknál”*. Akad persze arra is példa, hogy a fosztogatót *„kirekesztették”* a magyar nép fogalmából. A csíkszentmiklósi Historia Domus szerint *„a sok lopást mind a megszállás alatt hazajött lakosságnak tulajdonították s újrománoknak gúnyolták [őket]”*⁹.

Valószínűleg az otthon maradottakkal való szakítás is ösztönözte a levélírást, hiszen a falubeliek egy része már idegenné, még hozzá ellenséges, gyűlöletes idegenné vált a hazatérők számára. Valódi rokonaikat, barátait már nem a szomszéd faluban, hanem Somogy egyes községeiben keresték.

A somogyi vendéglátóknak azonban megmaradtak a helyi kapcsolataik is. Számukra kisebb volt a jelentősége a távoli erdélyrészi ismerősökkel való kapcsolattartásnak. Sokan valószínűleg ezért nem válaszoltak az egykori menekültek leveleire, csomagjaira. Az erdélyiek számára kicsiny világuk széttörése akkor vált teljessé, amikor rá kellett döbenniük: somogyi ismerőseik számára ők már nem fontosak. Az eleinte kedvesen, majd egyre követelőzőbben fogalmazott, válaszlevelet kérő üzenetek helyett egy idő után a szomorú beletörődés hangján búcsúztak el egykori szállásadóiktól. A szintén harvadtói Truffán Andrásné 1918 februárjáig próbálkozott fenntartani kapcsolatait egykori polányi ismerőseivel. Utolsó levelét ezekkel a szavakkal zárta: *„maradok szerető ismerősök a távolba”*.

⁸ Kiemelés: Cs. Cs.

⁹ Csíkszentmiklós község Historia Domusa, 26. p.

* * * * *

A forrásként felhasznált levelek alapján elmondható, hogy a Somogy megyébe került menekültek gondolkodásában egy év alatt átrendeződött a „mi” és az „idegen”, a „hasonló” és a „más” fogalma. Meglepően könnyen és rugalmasan viszonyultak ezek az emberek személyes kapcsolataik hirtelen megváltozásához. Igaz, rendkívüli körülmények között történt ennek a kapcsolatstruktúrának az átalakulása. A somogyi emberekhez való kötődést, az azonosulást nagyban megkönnyítette a menekülteket befogadó közeg jóindulata. Ehhez a tapasztalathoz adódott a menekülteknek az a felismerése, hogy hagyományos kapcsolatrendszerüket fenntartani – erkölcsi okokból – nem lehet. A kialakuló új ismeretségi kör jelentősége az, hogy a menekülésre kényszerült parasztemberek olyan személyekkel találtak kapcsolódási pontokat, akiről a jelentős távolságok miatt korábban a „messziről jött ember” mesélhetett volna jót-rosszat egyaránt. A Somogyban elszállásoltak – elsősorban nők – világképe tehát kitágulhatott. Ez a „nyitás” a nagyvilágra természetesen nem lehetett olyan mértékű, mint a számtalan frontot és nagyvárost megjáró katonáké, arra azonban alkalmas volt, hogy a férfiak mellett a falusi nők számára is mérhetővé (viszonyíthatóvá) és felfoghatóvá váljanak a korabeli Magyarországon a távolságok.

A személyes kapcsolatok átrendeződését azonban nem lehetett hosszú távon fenntartani. Ennek oka részben a műveltségi hiányosságokban keresendő. A menekültek leveleinek jelentős része alacsony szintű íráskészségről árulkodik. A Somogy megye és Dél-Erdély közötti jelentős távolságot pedig csak rendszeres (legalább havonkénti) levelezéssel lehetett volna áthidalni. Döntőbb volt azonban, hogy a Somogy megyei vendéglátók nem voltak fogadókészek egy ilyen kapcsolattartásra. A Somogy megyében elszállásolt menekülteknek azonban még így is szerencséjük volt az őket befogadó gazdákkal. A dél-dunántúli vármegyében szeretettel és gondoskodással vették körül az oda érkezetteket. Eközben a Veszprém megyei Pápa városának környékén elszállásolt csíki menekültek számára „sok lelki keserűséget okozott az ottani lakosság gúnyja és meg nem értése”.¹⁰

A fentiek figyelembevételével megállapítható, hogy a háború sújtotta vidéken lakók személyes kapcsolataival összefüggésben is igaz volt, ami felprédált otthona viszontlátásakor jutott Személy Jánosné eszébe:

„...elég szomorú, hogy csak így szolgál nekem az szerencse...”

¹⁰ Csíkszentmiklós község Historia Domusa, 27. p.

Irodalom

- Környeyné Gaál Edit 1985: *Az első világháború emlékei a népi kéziratok forrásokban és szájhagyományban*. Debrecen
- Takács Éva 1981: Tábori levelek az első világháborúból című tanulmányában In *Somogyi Múzeumok Közleményei* 243–253.

Félelem és remény az összeomlás árnyékában

Márki Sándor kolozsvári naplójáról

Írásomban egy terjedelmes napló néhány kötetének mentalitástörténeti szempontú vizsgálatát szeretném elvégezni. A napló szerzője a maga korában meghatározó történészek közé tartozó Márki Sándor; a vizsgálandó naplórészlet 1918 októbere és 1921 nyara között keletkezett Kolozsváron. A Márki-napló néhány részletének tanulmányozása révén figyelemreméltó szempontokat kaphatunk a napló műfajú dokumentumok mentalitástörténeti forrásként való felhasználásához. Ugyanakkor az általunk kiemelt naplórészletek talán töprengésre készítő gondolatokkal szolgálhatnak a magyar–román viszony történetét tanulmányozó kutatók számára is.

A vizsgált napló szerzőjét, Márki Sándort az 1880-as évektől az első világháború időszakáig a vezető történészek között tartották számon. A rendkívül termékeny kutató szakirodalmi munkásságát feldolgozó bibliográfia 1244 tételt regisztrál s az életmű kiemelkedő csúcspontjában sem szegény.¹ Az Arad vármegye és Arad szabad királyi város történetét feldolgozó két kötetes munkája a századforduló körül született megyei monográfiák egyik mintaadó darabja.² A kor kiemelkedő történészi teljesítményei közé sorolhatjuk a három kötetes, kortörténetet is adó Rákóczi Ferencről szóló életrajzát.³ Számos historiográfiai jelentőségű Márki-publikációt lehetne felsorolni, de talán fontosabb, ha arra utalunk, hogy Márki Sándornak volt olyan könyve, mely évtizedekkel halála után, a szakmán túli, szélesebb értelmiségi körökben is élte nevének. 1882-ben, aradi középiskolai tanár korában írott, több kiadást megért Dózsa monográfiája⁴ hivatkozási alap volt még az 1930-as évek értelmiségi diskurzusaiban is.

Márki történészi hatását megsokszorozta tanári munkája; kilenc évig tanított Aradon, majd egy budapesti gimnáziumba került. A tanári és kutatói tevékenység mellett sok kiadást megért tankönyveket írt, oktatásban használt térképeket készített. A középiskolai tanárkodás után 1892-ben lett a kolozsvári egyetem egyetemese közép- és újkortörténeti tanszékének tanára. Irathagyatékának tanúsága szerint azok közé a professzorok közé tartozott, akik a katedráról leszállva is figyelemmel kísérték tanítványaik sorsát. E tanári attitűdnek köszönhetően Márki rendkívül széles és friss szakmai és szakmán kívüli kapcsolathálóval ren-

¹ Monok I. 1992.

² Márki S. 1892–1895.

³ Márki S. 1907–1910.

⁴ Márki S. 1883.

delkezett. Gazdag kapcsolatrendszerét tovább bővítette sokirányú kulturális és közéleti szerepvállalása. A szakmai-kulturális egyesületektől a katolikus egyház világi tisztségein keresztül a kolozsvári tiszteletbeli tanácsnokságig terjedt önként vállalt feladatainak skálája. Tanári és közéleti szerepvállalásának köszönhetően Márki pontos információkkal rendelkezett a kolozsvári, sőt az erdélyi társadalmi és politikai eseményekről s jól ismerte a tisztviselői-értelmiségi réteg gondolkodását és szokásait.

Akár Aradon, akár Kolozsváron, akár Szegeden kutatjuk Márki munkálkodásának nyomait, azt tapasztaljuk, hogy példás rendbe szedett iratok sokaságát hagyta maga után. Az iratkötegek között találunk oklevélmásolat-gyűjteményt, kéziratos múzeumi katalógust, gondosan bekötött levélkötegeket, fordításokat és személyes dokumentumokat. Szinte magától értetődő, hogy egy, az események rögzítésére törekvő ember naplót is ír. Márki 1873. május 1-jén vetette papírra első naplóbejegyzését s a rendszeres és lelkiismeretes naplóírást 1925-ben bekövetkezett haláláig nem is hagyta abba. Az 52 éven át vezetett naplófolyam több mint 200 szerzői ívre rúg.⁵ Márki Sándor feljegyzéseiben elsősorban dokumentált, tényeket rögzített. Jó stílusú, szabatos, folyó szövegben írta le a nap eseményeit, olykor egy-egy dokumentumot – például nagyon fontosnak ítélt levelet – is bemásolt, beragasztott feljegyzései mellé. Noha a szerző a személyes eseményeket és a maga érzelmi reakcióit is rögzítette, a napló hangnemét bizonyos távolságtartás jellemzi. A naplóíró közvetlen érzelmeire a leírt eseményekhez fűzött megjegyzések mellett többnyire az adott témára fordított terjedelemből, a stílus kisebb-nagyobb változásaiból következtethetünk. A különleges terjedelmű, gazdag tematikájú Márki-napló igen sok szempontú kutatásra alkalmas értékes forrás. Krónikája a modern magyar történettudomány kialakulásának, első nagy korszakának és a tudományos intézményrendszer kialakulásának. A hazai egyetemi oktatás dualizmus kori történetének is elsődleges forrása e napló, a kolozsvári egyetem 1892 utáni történetének pedig páratlan dokumentuma. A napló hitelesen rögzíti Kolozsvár és Erdély egyik fontos társadalmi rétegének életét. S nem utolsó sorban Márki Sándor feljegyzései a tükör pontosságával mutatják be a Monarchia magyar felső középosztályának mindennapi életét, szokásait, mentalitását.

A naplószorozatnak van egy elkülönülő része: Márki Sándor a korábban évek szerint tagolt feljegyzéseit – minden bizonnyal utólag – megbontva az 1918. október 31-én kezdődő krónikarészletnek a *Metamorphosis Transsylvaniae* címet adta. Ez a fejezet 1921. augusztus 3-ig, a Márki család szegedi letelepedéséig tart. Az ez idő alatt született négy vaskos kötet terjedelmében, felépítésében és tartalmában is eltér a korábbiaktól. Az első lényeges különbség, hogy a nap-

⁵ Márki Sándor 1873 és 1925 között vezetett naplóit magántulajdonban vannak. A Békés Megyei Levéltár megvásárolta a napló másolatait, e példány a Békés Megyei Levéltár xerox-tárában található. A napló első kötete megjelenés alatt áll.

lóbejegyzések egyre hosszabbá válnak s Márki sorai mellett szaporodnak a bemásolt és beragasztott dokumentumok. A korábban elsősorban a szerző számára kitüntetett jelentőségű eseményeket rögzítő napló fokról-fokra az impériumváltás krónikájává alakul át. Amint Márki számára egyre bizonyosabbá vált, hogy a román megszállást Erdély státusának megváltozása követheti, úgy bővült a figyelemmel kísért területek skálája s kiszélesedett a lejegyzett események forrásainak köre. Korábban elsősorban a maga részvételével lezajlott eseményeket, az őt magát vagy szűkebb környezetét közvetlenül érintő híreket és információkat jegyezte fel. 1919-től a maga által szerzett közvetlen információk mellett mind nagyobb teret adott a széles ismeretségi körében halott s alig-alig kontrollált híreknek. Gyakran kivonatolta a magyar és román lapokban olvasott, számára fontosnak tűnő cikkek egyes részleteit. Az újságok révén a naplóba sűrített események köre alaposan kibővült, ugyanis Márki a magyar sajtó mellett a helyi és országos román lapokat is követte.

Különös figyelmet érdemel az a tény, hogy a napló írója kezdettől fogva eredetiben olvasta a román újságokban és más nyomtatott fórumokban megjelent állásfoglalásokat és híreket. Márki Sándor azon történészek közé tartozott, akik pályájuk indulásától fogva tudatosan figyelték a román kultúra, elsősorban a román irodalom és a történettudomány fejlődését. Még egyetemi hallgató korában tanult meg románul, román történeti tematikájú tanulmányok, közlések és recenziók mellett nagyobb munkákat is publikált: 1880-ban *Bihari román írók* című kötetében a maga által készített fordításokkal illusztrált kisebb monográfiában mutatta be Bihar román kultúráját a népdaloktól a tudományos irodalomig.⁶ 1918 után egykori nyelvtankönyvét elővéve felfrissített román tudását s rendszeresen olvasta az Erdély, az egyetem, a maga és családja sorsának alakulásáról hírt adó román sajtót.⁷

A Márki-napló *Metamorphosis* része tehát közvetlen és közvetett forrásokból szerzett valós és téves információkat, kommentárokat, a kommentárokhoz fűzött újabb vélekedéseket s eleve a befolyásolás szándékával írott újságcikkeket tartalmazó szövegek együttese. Márki természetesen pontosan tudta, hogy az általa lejegyzett tények egy részének aligha lehet valóságtartalma. Nem egy bekezdést távolságtéremtő félmondattal kezdett: „*susog Midasz király nádasa*”; „*Mindenváró Ádám azt mondja*”. Valószínű, bizonyos idő után egy, a román berendezkedés történetét feldolgozó munka forrásanyagának is szánta feljegyzéseit, mindenesetre tudatosan terjesztette ki érdeklődésének körét. Erre utal a naplórészlet egyik zárómondata: „*Immár körülbelül helyes-töves ember lévén Szegeden... befejezem a Metamorphosis Transsylvaniaet, melyben harmadfél esztendő óta krónikáiró módjára jegyezgettem föl még útszéli pletykákat is, mert*

⁶ Márki S. 1880.

⁷ A naplóba beírt románból fordított cikkek mellett egész kötet cikk- és versfordítást őriz a szegedi egyetemi könyvtárban lévő Márki-hagyaték (MS 419).

*ezek is odatartoztak a hol nagyon bizó, hol nagyon csüggedő hangulat jellemzéséhez.*⁸

Épp a rögzített információk sokszínűsége teszi különösen értékes forrássá a Márki-naplót. Gyáni Gábor a napló társadalomtörténeti forrásértékét vizsgáló tanulmányában igen fontos szempontot ragadott meg, amikor a naplót mint a szubjektív történelem forrását értelmezte: „A napló fő értéke nem a történelmi múltra vonatkozó elsődleges adatok biztosításában, hanem a szubjektív történelem szinte primer dokumentálásában rejlik. Magyarán: az átlagemberektől származó efféle dokumentumok nem azért nélkülözhetetlenek a történésznek, mert belőlük rekonstruálható a múlt politikai köztörténete vagy gazdasági- társadalmi makrofolyamata, ezekre a célokra a napló, valójában, szinte teljességgel alkalmatlan. Kivételesen becsessé az teszi a naplót és a hozzá fogható dokumentumokat, hogy a bennük foglalt információk a múlt belső átéléséről szólnak...”⁹ A Márki-napló egy, hatását nemzedékeken átsugárzó, különleges jelentőségű történelmi pillanat szubjektív átélését közvetíti felénk. A napló a szerző krónikaírói szerepfelfogásából eredően az erdélyi, azon belül is elsősorban a kolozsvári társadalom széles spektrumát teszi láthatóvá. Hóstatí parasztok, tisztviselők, magánok egyaránt szereplői a feljegyzéseinek. Van azonban, a szerző társadalmi állásából eredően, egy réteg, amely központi helyet foglal el a naplóban; Márki leggyakrabban köz- és magántisztviselők, tanárok, helyi politikusok, egyházi vezetők között forgott. A napló a tükör hűségével vetíti elénk, hogy ez a közvélemény formálásban, a politika alakításában oly befolyásos réteg hogyan élte meg Erdély román megszállását, a békeszerződést, a román berendezkedés különböző időszakait. Mivel ez a réteg – akár Erdélyben maradt, akár Magyarországra telepedett – az oktatásban, a közvélemény alakításában, a politika artikulálásában továbbra is kulcsszerepet játszott, érdemes megvizsgálni, hogy a román megszállás utáni években milyen gondolkodásformáló s milyen racionálisan aligha feldolgozható, de éppen ezért identitás- és mentalitásformáló élményekkel találkozott.

A mentalitástörténet definiálásával kísérletező történészek a cselekedeteket mozgató, gépiesen beidegződött tényezőket, egy történetileg körülhatárolható közösség gondolkodásának azonos meghatározóit keresik. A mentalitástörténet azt kutatja, ami közös Caesar és a legutolsó legionárius gondolkodásában – írta Jacques Le Goff.¹⁰ A konferenciának keretet adó kötet szerkesztője, Peter Dinzelbacher definíciója szerint: „A történelmi mentalitás a szokások, gondolkodási formák, tapasztalatok olyan tényezőgyűtese, amely egy meghatározott időben, egy meghatározott közösségen rajtahagyja a lenyomatát. A mentalitás

⁸ Márki Sándor: *Metamorphosis Transsylvaniae* (a továbbiakban *Metamorphosis*) 1922. augusztus 3. Békés Megyei Levéltár. Xerox-tár.

⁹ Gyáni G. 1997. 27.

¹⁰ Le Goff, J. 1976. 685.

cselekvésekben nyilvánul meg.”¹¹ Hasonló meghatározást ad Wolf Lepenies is: a mentalitástörténet „... alighanem olyan kulturális evidenciákról beszél, melyek a társadalomban rögzített és kinyilvánított normák szintje alatt identitásképző és magatartásvezérlő módon működnek”.¹² A Lepenies által említett „identitásképző és magatartásvezérlő” tényezőket hosszú időtartamok egymásra rakódó tapasztalatai formálják ki, épp ezért a mentalitás lassan változik. Ám a közösségek életében vannak új helyzetet teremtő különleges történelmi pillanatok, amelyek olyan intenzitású új hatásokat hoznak, amelyek átalakítják az adott kollektívum gondolkodását, pontosabban a közösség korábbi tapasztalatainak addig kevésbé hangsúlyos elemeit állítják előtérbe.

Ilyen rendkívüli fordulat volt az erdélyi magyarság életében 1918-ban Erdély román megszállása s ezt követően a terület Romániához csatolása. A román megszállástól a trianoni döntésig eltelt bő másfél esztendő, majd a békeszerződést követő két év alatt szerzett tapasztalatok és élmények alaposan átalakították az erdélyi magyarság gondolkodását és elindították mentalitásának átformálódását. Mivel Erdély magyar társadalmából legnagyobb számban éppen a köznépmény- és politikaformáló csoportok és rétegek települtek át Magyarországra, az 1918 után Erdélyben átélt események nem lebecsülendő hatást gyakoroltak a magyarországi közgondolkodásra is. Márki Sándor naplói alapján megragadhatjuk „az identitástudatot és a magatartásvezérlő tényezőket” formáló élmények többségét.

Az 1918 utáni másfél év eseményeinek átélését és feldolgozását elsődlegesen meghatározta az állandó bizonytalanság és információhiány. A megszállást követően a katonai hatóságok rendkívüli állapotot vezettek be, azaz felfüggesztették a különböző civil szervezetek működését, sajtó- és levélcenzúrát rendeltek el. Magyarországi levelekhez és újságokhoz még a legjobban tájékozottak is alig-alig jutották. Márki 1919. február 10-én jegyezte be naplójába, hogy kerek 40 nap után sikerült budapesti laphoz jutnia.¹³ Ugyanebben az időben az egymásnak ellentmondó kusza információkat rögzítve megjegyezte: „*Ilyen süketek csak a szegény középkori krónikások voltak.*”¹⁴ Hogy a helyzet másfél év alatt alig-alig változott, arra utal egy 1920 júniusában papírra vetett bekezdés: „*Jellemzi a kínai falak mögött való életet, hogy az Akadémiának egy dec. 9-én feladott, nyomtatott meghívóját tegnap kaptam meg. Ide is ragasztom emlékezet okául, hiszen hónapok óta így is az első postai szállítmány, amit Budapestről kaptam.*”¹⁵ A helyi magyar lapok a cenzúra alapos munkáját dokumentáló fehér foltokkal jelentek meg, így a sokak számára legfontosabb kérdésekről ezekből sem lehetett tájékozódni. A normális körülmények között legfrissebben és leg-

¹¹ Dinzelbacher, P. 1993. XXI–XXII.

¹² Lepenies, W. 1995. 200.

¹³ Metamorphosis, 1919. február 10.

¹⁴ Uo. 1919. január 15.

¹⁵ Uo. 1920. június 6.

jobban tájékozott körök sem jutottak információhoz: Grandpierre Emil például a Romániához került erdélyi magyarság politikai szerveződésének első korszakáról beszámoló írásában megemlítette, hogy még a kisebbségi szerződés román aláírásáról is csak alaposan megkésve, egy becsempészett angol lapból szereztek tudomást a magyarság képviselőinek lehetőségeit kereső erdélyi politikusok.¹⁶ Milyen hírforrások állottak rendelkezésre? Maradtak a román nyelvű országos és helyi lapok, ezek érdeklődésre számot tartó írásait a kolozsvári magyar újságok is átvették s maradtak – Márki szavait idézve – a „hóstáti és szalonhírek”, vagyis a helyi társadalom paraszti rétegében, illetve a polgári-, és mágnás házakban cserélgetett információk. A két hírcsatorna gyakran ugyanazokat az értesítéseket kapta fel és görgette tovább. A hosszú ideig tartó bizonytalanság még a társadalmi és politikai értelemben legaktívabb csoportok kezdeményezőkézségét is visszafogta. Ugyanez a bizonytalanság sok-sok család számára a hétköznapi döntéseket is óriási feszültségforrássá tette: a kiutasított vagy a hűségeskü megtagadása miatt kitelepülni kényszerült tisztviselőknek biztos fogódzó nélkül kellett eldönteniük, hogy eladják-e az egész életük munkájával szerzett vagy örökölt ingatlanjaikat; és a döntés meghozatalakor még azt sem tudták, hogy a pénzt és egyéb ingóságait magukkal vihetik-e. *A bizonytalanság azután táplálója lett a többnyire konkrét valóságmaghoz kötődő meg-megújuló félelemhullámoknak és a biztató hírek nyomán felcsapó reménykedésnek.*

A Márki Sándor által reprezentált rétegből a személyes, egzisztenciális aggodalomnál nagyobb félelmet váltott ki a nemzet, a haza sorsa. Az 1919-es naplórészekben egymást érik a haza elvesztésének, a nemzet széthullásának rémével viaskodó sorok. Április 14-én a következő mondatokat vetette papírra: *„Magyarország függetlenségi nyilatkozatának 70. évfordulóján először ünnepelehetnénk mint függetlenek; de hogy ünnepeljünk, mikor nemcsak országunk, hanem nemzetünk létele is egy hajszálon függ s Kossuth helyett Kun Béla áll a kormány élén?”*¹⁷ Édesanyja halála hasonló gondolatokat juttatott eszébe: *„Édes jó anyám halála és Krisztus feltámadása emlékezetének a napján, bizony, a két génusz közül már nem a Remény, hanem az Emlékezet vezet, mert a másik anya, kinek védőkarjaiba tett édesanyám, a Haza is a halállal vívódik.”*¹⁸ Hosszan lehetne idézni, a „talán minden összeomlott”, a „mint bomlott kéve, széthull nemzetünk” konklúzióval végződő bejegyzéseket. Márki egyike volt a Monarchia keretei közé illesztett függetlenségi hagyományokon nyugvó nemzeteszmeforrásoknak és ápolóinak. Számára világszemlélete alapjait megrengető, elfogadhatatlan és feldolgozhatatlan tény volt a történeti Magyarország összeomlása. Márki az összeomlás legvilágosabb jelének tekintette az önkormányzati és állami intézmények elvesztését, valamint a nemzeti szimbólumok fokozatos eltűné-

¹⁶ Grandpierre E. 1928. 132.

¹⁷ Metamorphosis, 1919. április 14.

¹⁸ Uo. 1919. április 19.

sét. Pontosán bejegyezte naplójába: 1919 januárjában átvették Kolozsvár igazgatását, majd következett a megye átadása, azután az ítélőszék és a törvényszék. 1919. május 12-én pedig következett a legfájdalmasabb lépés: a nagyszabeni Kormányzótanács képviselői átvették a Ferenc József Tudományegyetemet, melynek a neves történészprofesszor egy napja megválasztott bölcsészkar-déjánja volt.

A magyar állami és önkormányzati intézményrendszer felszámolása már széles réteget érintett egzisztenciálisan is. A közvetlen egzisztenciális fenyegetettséget tovább növelte a kiutasítási és lakásrekvirálási gyakorlat. A román be rendezkedés előrehaladtával óriási lakáshiány lépett fel: tisztviselők, katonatisztek, egyetemi tanárok elhelyezéséről kellett gondoskodni. A lakáshiány megoldását a város román igazgatási és rendőri hatóságai összekapcsolták a magyar tisztviselői réteg kiszorításával. 1919. október 29-én jelent meg a kolozsvári rendőrprefektúra kiutasítási rendelete, amely szerint öt nap alatt el kellett hagyniuk Kolozsvár területét – többek között – mindazoknak, az esküt nem tett tisztviselőknek, „akik nem az egyesített román területen születtek”.¹⁹ Párhuzamosan a román szervek igyekeztek kontroll alá vonni a lakások lakóit. A tisztviselői kar az ország egész területéről rekrutálódott, így nagyon sokakat érinthetett ez a rendelkezés, az egyetemi tanároknak pedig nagy többsége kiszolgáltatottá vált. A rendeletet teljes mértékben nem hajtották végre, ám ez az utasítás lehetőséget teremtett sok-sok magyar tisztviselői család kiutasítására, s lakásaik rekvirálására. Ez már nagyon konkrét, állandó félelem volt, s állandóan napirenden voltak széles körben ismert, tiszteletnek örvendő emberek kíméletlen kiköltöztetésének rémtörténetei. A napló tanúsága szerint a lakásügyek szabályos pszichózis forrásává váltak. „A közönség már azon rémüldözik, hogy a magyarokat az egész első kerületből (a belvárosból) kiutasítják. Bizonyos, hogy a »kíméleti idővel« sem törődnek” – olvashatjuk a napló 1919. októberi bejegyzéseinek egyikében.²⁰ Ugyancsak sok konfliktusnak lett forrása a katonatisztek, tisztviselők magyar családokhoz való kényszerű beköltöztetése. A kellemetlen együttélésnek két szintje volt, ha a lakó és a család ki is alakított valamilyen modus vivendit, ez akár a háziak cselédei és a beköltöztetett tiszt tisztiszolgájának konfliktusain is felborulhatott.

Márki naplójában, amelyet változatlanul az események rögzítését célzó dokumentumnak tekintett, nem kereste az okokat, de azért kirajzolódnak azok a pontok, amelyek jelezték, hogy a későbbiekben a Márki által fémjelzett réteg hol fogja keresni a történetek felelőseit. Már a fegyverszünet körülményei, a hadsereg villámgyors szétszűlése általános megdöbbenést keltett. „Ilyen esztelen fegyvertételt a magyar történelem nem ösmer. Akárki szíjat hasíthat a hátunkból” –

¹⁹ A III. ker. rendőrprefektúra (Cluj) 156–1919. Eln. sz. rendelete. Metamorphosis, 1919. október 30.

²⁰ Metamorphosis, 1919. október 15.

írta naplójába 1918. november elején.²¹ A későbbiekben gyakran ismétlődnek a magára hagyatottság érzését jelző és az éppen hatalmon lévő kormányok, a kultuszminisztérium, vagyis a központ tehetetlenségét, akarategyengeségét emlegető bejegyzések. Ezek a mélyen átélt élmények előrevetítik, hogy az ország szétदारabolásának okait kereső későbbi viták során a többség sokkal fogékonyabb lesz a közvetlen felelősöket megnevező magyarázatokra, mint a Monarchiabeli Magyarország nemzetiségi feszültségeit vizsgáló elemzésekre.

Márki naplója magyarok és románok új körülmények közötti találkozásának még egy nagyon fontos, gondolkodást és érzelmeket egyaránt befolyásoló mozzanatára hívja fel a figyelmet. A magyar fél társadalmi-politikai szerepet vállaló rétegeinek gondolkodását erőteljesen meghatározta a közjogi szemlélet. Emellett a társadalom egésze etalonnak tekintette a dualizmus kori Magyarország tulajdon- és jogbiztonságát. A jogközpontú szemléletet hűen tükrözi az egyetemi tanárok magatartása. Amikor 1919 májusában a hűségeskü letételére felszólító ultimátumot megkapták, a karok azonnal megtartották a dékán- és rektorválasztásokat, hogy az új egyetemi tanács legitimációját növelendő, a választás az egyetem falai között, vagyis birtokon belül menjen végbe. A rektor jelölésére jogosult matematikai kar jelölési jogáról önként lemondott, hogy az átmeneti körülmények között az egyetem jogi képviselőjének ellátására alkalmas jogász kerülhessen a rektori posztra. Így lett rektor a magánjog neves professzora, Kolosváry Bálint. Amikor 1920-ban a románok által átvett egyetem pótlására a magyar felekezetek egy felekezeti közti egyetem felállításához fogtak, jogalapként az 1645. évi linzi és az 1648. évi münsteri békében biztosított és elismert egyetemes iskola-fenntartási jogra hivatkoztak.²² Vagyis követtek egy, az abszolutizmus idején a pápens körüli csatározások során a bécsi udvarral szemben bevált módszert. Számos hasonló részt lehetne a naplóból kiemelni; például a magyar lépések megtervezésénél mindig döntő szempont volt a jogfeladás elkerülése, mintha ebben az időben még minden közszereplő fülében ott csengett volna Kossuth híres mondata: „... a jogot, melyet az erőszak elveszen, vissza lehet szerezni, s veszve csak az van, amiről a nemzet maga lemondott.” Ez a szemlélet alig-alig hozott eredményt, sőt, alkalmanként komoly indulatokat váltott ki a másik félből. A linzi és münsteri békében garantált iskola-fenntartási gyakorlat Órománia területét nem érintette, a magyar szempontból gondosan felépített, a jogfeladás látszatát is kiküszöbölő jogi konstrukció román oldalról irritációt váltott ki, mert azt olvasták ki belőle, hogy a magyar fél nem hivatkozik román törvényekre s közvetlenül tárgyalni sem akar. A magyar fél oldalán az váltott ki hasonló ingerültséget, hogy a maga közjogi eszköztára használhatatlanná vált, s az erre alapozott kommunikáció érthetetlen a szembenálló fél számára. Mindehhez hozzájött a hétköznapi jogbizonytalanság: a szilárd jogi keretekhez szokott

²¹ Uo. 1918. november 7.

²² Bővebben: Erdész Á. 1998. 264.

magyar társadalom átélte azt, hogy a lakásrekvirálást elrendelő tisztviselőtől a repatriáló vonat kerekét utoljára megkopogtató vasutasig mindenki számára adott egy kis játéktér, amelyet maga ellenőriz s amelyet jövedelemszerző forrásként használ. Az elemzett naplóban számos olyan szituáció leírását olvashatjuk, amely kisebb-nagyobb vesztegetési pénzek átadását írja le. E jelenetek egyik oldalon egy csiszolt, s a résztvevők számára világosan kommunikált összjátékot mutatnak, míg a másik oldalról érkezett szereplő, a magyar fél, ezt a kommunikációt sem nyelvi, sem tartalmi szinten nem érti. Így a helyzet gyakran konfliktussá alakul, de ha a gyakorlati megoldás – a pénz átadása révén – sikerül is, a magyar fél többnyire a kiszolgáltatottság és a megalázottság érzését viszi magával.

Egyfelől a politikum terétől a lakások ajtaján belüli személyes szféráig a félelem, a szorongás különböző fokozatainak jelenlétét érzékelhetjük, másfelől a naplóbejegyzések a remény meg-megújuló fellobbanásairól is tudósítanak. A remény ugyanúgy a bizonytalanság, az információhiány közegében termelt meg, mint a félelem – csak jóval kevesebb volt a valóságmagva. A remény egyik forrása, kiváltképp az 1918 utáni időben, a szinte állandó csodavárás volt. Egy jellegzetes kis történet Márki Sándor előadásában: *„Éppen ebédhez ültünk, mikor egy »Vienna« jelzésű repülőgép ment át a házunkon s egy kis csomagot dobott le a szomszéd tanítónőképző kertjében; a gyerekek azonnal áthozták s az éppen hazaérkező Szerb Miron román alezredes bontotta fel a kilőtt tölténybe dugott levélkét, melyben a bécsi román nemzeti tanács küldötte kéri az állomásparancsnokságot, hogy a leszállóhelyre autót küldjön. Ezzel az alezredes azonnal a rendőrségre ment s már szemben találta Popp rendőrfőkapitányt, ki a hirre jött (a Rozsnyayéknál lakó román tiszt értesítette); s így azonnal visszatért. Az utcáról sokan jöttek be hozzánk érdeklődni, mi van a cédulákon s kértek ilyen cédulákat, amilyenek persze nincsenek. Délután, hallom, már mégis azt beszéltek, hogy ez állott rajtuk: »Türelem. Jön a segítség. Károlyi.« Mintha Károlyinak az egész idő alatt eszébe jutott volna, hogy legalább ilyen biztatásokkal vigasztalja a minden felől elzárt Erdélyt!”*²³ Az apró történet kerek, Márki a valóságmozzanatot és a nyomában keletkezett „hír” felröppenését is nyomon tudta követni. Számos hasonló hír járta be ezekben az években Kolozsvárt; 1919 nyaráig a frontokról érkezett „tudósítások” adtak tápot a reménykedésnek, később, a békeszerződés megkötéséig, a diplomáciai tárgyalásokról érkezett kedvezőnek látszó információmorzsák generáltak reményeket, hogy azután a várt fordulat elmarádása miatt a bizakodás ellentétébe csapjon.

Reménykedést indított el minden külföldi látogató is, ha tett egy biztató vagy legalább annak értékelhető gesztust. Ha egy Kolozsvárra érkező francia tábornok a magyar küldöttséget is fogadta s a küldötteket legalább meghallgatta, már szárnyra is keltek a támogatásáról szóló s mind kerekébbé váló történetek.

²³ Metamorphosis, 1919. március 17.

Ugyancsak nagy reményeket fűztek a különböző protestáns egyházak Erdélybe látogató képviselőihez. 1919 októberében egy angol unitárius lelkész érkezett az erdélyi unitárius egyház meglátogatása végett Kolozsvárra. A napló tanúsága szerint vendégeskedése társadalmi eseménnyé vált, s csakhamar híre futott, az amerikai támogatásnak: „... *politikai nyilatkozataiban nagyon zárkózott, de azt a benyomást kelti, hogy Anglia és Amerika mellettünk vannak...*” – írta első helyzetjelentésében Márki. Sokan össze is gyűltek, hogy meghallgathassák: „*Az unitárius templomban több akolbeliek találkoztunk ugyanazon érzésben, hogy meghallgassuk Drummond-nak az angol és amerikai unitáriusok nevében hozott üdvözlését, melyben színe sem volt a politikának, mégis valami polit[ikai] biztatást keresett benne mindenki. Föl is hangzott utána az angol himnusz; a magyar nem, azt nem szabad énekelni.*”²⁴ A külföld iránt megnyilvánuló reménykedés egyszerre rejtette magában a két világháború közötti magyar közvélemény jellemző irányait: a reményekben való csalódás kedvezett a külföld elleni indulatok erősödésének, ugyanakkor az első világháború után átélt diplomáciai kiszolgáltatottság felértékelte bármilyen nemzetközi támogatást, legyen annak irreálisan nagy ára is.

A Márki Sándor naplójából kiragadott mozzanatok jelzik, hogy az erdélyi magyarság gondolkodását, társadalmi reflexeit milyen irányban formálta át az 1918 utáni néhány év. Hogy ezek az élmények milyen erejűek lehettek, azt példázza az utolsó idézet! 1920. október 3-ának krónikáját Márki a következő megjegyzéssel zárta: „*Ma egy kollégám úgy találta, hogy az utóbbi két év alatt tíz esztendőt öregedtem.*”²⁵ Aligha lehet kétséges, hogy a „szubjektív történelem” a történeti folyamatok olyan erejű formálója, amelyre a korábbiaknál lényegesen nagyobb figyelmet kell fordítanunk.

Irodalom

- Dinzelbacher, Peter (szerk.) 1993: *Europäische Mentalitätsgeschichte*. Stuttgart
- Erdész Ádám 1998: A kolozsvári felekezeti magyar egyetem 1920–1921. *Történelmi Szemle* 3–4.
- Grandpierre Emil 1928: Az erdélyi magyarság politikai küzdelmei az Egyesült Magyar Párt megalakulásáig. *Magyar Szemle* október 130–136.
- Gyáni Gábor 1997: A napló mint társadalomtörténeti forrás. In *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv XII*. Szerk. Nagy Ferenc, Nyíregyháza
- Le Goff, Jacques 1976: A mentalitástörténet problémái. *Világosság* 683–689.

²⁴ Uo. 1919. október 22. és 26.

²⁵ Uo. 1920. október 3.

Lepénies, Wolf 1995: A mentalitás történetétől a mentalitás politikájáig. *BUKSZ* 198–206.

Márki Sándor 1880: *Bihari román írók*. Nagyvárad

Márki Sándor 1883: *Dósa György és forradalma*. Bp.

Márki Sándor 1892–1895: *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története* 1–2. k. Arad

Márki Sándor 1907–1910: *II. Rákóczi Ferenc* 1–3. k. Bp.

Monok István (szerk.) 1992: *Márki Sándor szakirodalmi munkássága*. Szeged

Hadifogság a Távol-Keleten

A napló magánszemély által írt, nem kiadásra szánt írásmű. Mivel nem utólag követi az eseményeket, kevesebb tévedés lehet benne, másrészt szubjektív, de nem tartalmazhat előre megfontolt hamisítást.¹ 1990 óta az I. világháborús hadifogoly naplók közül egyre többet ismerhet meg a nagyközönség is. Jellemző lehet rájuk a szubjektivitás, de ez esetünkben nem okoz nehézséget, mivel az általunk bemutatandó és elemzendő napló szerzőjének iratai között, egy pénztárkönyv is megőrződött, amit 1917 májusától, hazatértéig vezetett. Ez a dokumentum jól kiegészíti a naplót, realitásával még hitelesebbé teszi, megerősíti a benne leírtakat.

Az alább elemzésre kerülő napló írója Antal Vilmos, 1896. december 31-én született Nagykörösön. Nagyapja a városban asztalos céhmester volt, édesapja már értelmiségiként, ügyvédként, majd árvaszéki ügyészként tevékenykedik.² Emellett a református főgimnázium igazgató tanácsának tagja, presbiter. Fia Nagykörösön végezte elemi és középfokú tanulmányait, és itt érettségizett 1915 márciusában.³ Májusban pedig bevonult katonának és kiképzésben részesült. Naplóját a harctérre vezénylésekor, 1916. január 17-én kezdte vezetni. A 29. gyalogezredben szolgált, mint hadapródjelölt, majd következett a tiszttovábbképző iskola. Tényleges szolgálata az orosz fronton, Galiciában február 18-án kezdődött meg, amikor is beosztják a VI. század 1. szakaszához. A 29. *Gyalogezred Hadtörténeti Emlékkönyve* alapján az ezred 1916. első felében a következő helyeken állomásozott: Alt-Zuckán, Rarancén, Toporoutzon, Cernavkán és végül Dobronoutzon.⁴ A szerző fogságba esésének napján az ezred emlékkönyve a

¹ Bán P. 1989. 50.

² Balanyi B. – Rác L. – Ványi J. 1994. 7–8.

³ Uo. 8.

⁴ Sgardelli C. 1936. 104. Részletek a naplóból: „máj. 10–20. 14.én 9 h. 30 ! felszerelés, indulás pihenőre Csernowkára, néhány napra. Első éjszaka az erdőben teltek, a következő nap a faluban elszállásolva; foglalkozás: rajvonal, zártrendű gyakorlatok. 20.án zlj. ügyeleti tiszt. máj. 20–31. 21.én indulás reggel Csernovkáról, útközben Pflanzler-Baltin hads.parnok szemlét tart, majd egy Dobrowitztól 3 kmre lévő erdőben sátoztáborot ütünk és letelepedünk. 22.én az itteni I köz. huszáre. állását, szóval a rajvonalat tekintjük meg, tájékoztatva magunkat netaláni ellentámadás esetére. - 23.án este felszerelés, indulás a Dobrowitz előtti állásokhoz tartalékba, innen azután munkára járunk a rajvonalba, ahol 7. Ulánus, 1,8. köz. huszár, 16. horvát honvéd gy. ezredek vannak vonalban. 22.én Lukács fhdgy. helyett Molnár hdgy veszi át a szdparnokságot. 29.én hadapróddá való előléptetésem jön ezr. napiparancsban. Este felváltása az itteni huszárcsapatnak a rajvonalba. Nagy erő, igen nehéz szolgálat! jun. 1–10. Háber fhdgy szd.parnok lett, Molnárnak a pljhoz való vezénylése miatt. 4.én hajnali

következő hadieseményeket említi: „máj. 22 – jún. 4.: Állásban Dobronoutz keleti szegélyén és attól északra, VI. 4-én hajnaltól délig tartó pergőtűzben és az azt követő túlerejű orosz támadásban az ezred négyötöd része megsemmisült. II. zlj. parnok elesett. Ezr. prk. I. zlj. parnok fogságba került.”⁵ Az ezredből mindössze nyolc tiszt és hadapród, kétszáz főnyi legénység maradt meg.⁶ A támadás a Bruszilov offenzíva része volt, a magyar hadtörténetírás a luck-oknai katasztrófaként tartja számon. Június 18-ára már egész Bukovina az oroszoké lett. Az orosz hadsereg új támadó taktikát alkalmazott, az osztrák magyar hadvezetés pedig elkövette azt a hibát, hogy részben tartalékosokat vetett be.⁷ Ennek lett áldozata Antal Vilmos is több ezrekkel együtt és került orosz hadifogságba, ami közel négy évig tartott: A darnicai gyűjtőtáborban 1916. június 12. és 14. között tartózkodott Antal Vilmos, majd Primorszkaja Kormányzóság különböző táborokban töltött el közel négy évet (Ivanovo-Ovonesensk 1916. június 19. – 1916. szeptember 10; Razdolnoje 1916. október 13. – 1917. október 4., Habarovszk 1917. október 6. – 1918. szeptember 19.; Krasznaja-Rjécska 1918. szeptember 19. – 1920 májusa). Csak 1920-ban került haza a Marinam nevű hajóval, az úti költség 300 yen volt – ebből 200 yen megtakarításként rendelkezésére állt – a hiányzó részt a svájci konzul fedezte.⁸ Hazatértét követően a kecskeméti Jogi Akadémiára iratkozott be 1921 őszétől, és 1924. március 31-én fejezte be tanulmányait és kapta meg jogi diplomáját a Pázmány Péter Tudományegyetemen. Ügyvédjelölt, ezt követően községi ügyvéd lett, 1926-ban városi aljegyző Nagykőrösön, majd árvaszéki ülnök. Innen nyugdíjazták 1949-ben, amit B-listázás is megelőzött, ezután nagyon nehéz körülmények között élt. 1966. május 8-án hunyt el.

Tanulmányom célja a napló ismertetése, észrevételek tétele és következtetések levonása. A napló adatgazdagságának köszönhetően külön-külön fejezetet

1/2 4 h-tól irtózatot, dobpergő ágyú-tűz, az állást agyonra lövik. 12 h után zárótűz, a muszkák betörik a balszárnnyat, felgöngyölik egy darabon a frontot 1 és benyomulnak a rajvonal háta mögé, innen azután hátbakapnak bennünket és elfogják az egész zljat, ezr.parnokot és később az egész ezredet. Az orosz parnokhoz visznek bennünket, innen pedig megyünk tovább egy faluba, Mielnicébe ott a szabadba hálunk...”

⁵ Sgardelli C. 1936. 104.

⁶ Uo. 156.

⁷ Liptai E. 1985. 75–76.

⁸ Részlet a naplóból: „1920 április. 10–20. Két hajó van, amelyekre lehet jelentkezni önköltségen. 300 Jenbe kerül, de kevesebbel is lehet jelentkezni, amely összeget azután a svájci megbízott, Montaudam kipótolná 300 Jenre. - 10.én benne voltam Wladivostokban, jártam Srausznál Gyurkónál, Budánál, Huszár Sándornál, aki szintén hazafelé készül. - jan. 20.áról lapot kaptam. - Varga Lászlóval, egy földivel beszélgettem. - 16.án 85 Dollárt váltottam a 2.14, össz, 181.90.ért Vladivostokban. - április. 17.én 200 Jennel a hajóra beneveztem. április. 20–30. Állandó séta a környéken és Vladivostokban. A hajó 26.ára volt jelezve, de úgy látszik késni fog, mert még nem érkezett meg. - 28.án dut. bejött »Honsu Marn/ú« nevű gőzösünk. Valószínű 5.én indulunk. - Igen sok levelet viszek haza. A m. kormány táviratozott, hogy a dán consul kezdje meg a hazaszállítástunkat azonnal!”

szentelhetek az orosz életmód és politikai történések leírásának; a hadifoglyok mindennapi életének; a foglyok élelmiszerral és egyéb cikkekkel való ellátottságának bemutatására. Ezeket művelődési és sporttevékenység, a Magyarországról-otthoniakról szóló hírek és a hitélet tárgyköreit tartalmazó fejezetek követik.

Oroszország

A fogságba esést követően a foglyokat először Oroszország központi vidékeire vitték, ahol nem sokat mozoghattak szabadon. Azért így is volt mit tapasztalni, főleg egy húszéves fiatalember számára. Kijeven⁹ keresztül Ivanovo-Ovone-senszkebe érkeztek. Itt a táboron kívül nem nagyon mozoghattak a hadifoglyok, de azért sok mindent észrevettek, például a női hiúságra, vagy az új „sportra”, a kerékpározásra vonatkozóan.¹⁰ Ez utóbbi nem sokban különbözött a magyarországi helyzettől. Az orosz élet minden apróságára kiterjed főhősünk figyelme: az ünnepeket, utcai istentisztelet, az utca képét is precízen leírja.¹¹ Azonban nem sokáig kísérheti figyelemmel az orosz életformát, ugyanis eldölt, hogy a hadifoglyokat Habarovszk (Távól-Kelet) környéki táborokba viszik. Így aztán sokkal többet láthatott hősünk a nagyvilágból, mint azt valaha is gondolta volna, hiszen érettségizett emberként nyilván rendelkeznie kellett ismeretekkel Oroszországról, ha mással nem is, mint ami a történelem és földrajz órákon elhangzott. A részben paraszti gyökerű nagykőrösi társadalom fiatal tagjaként a mezőgazdaság megfigyelésére külön gondot fordított kényszerű utazása közben is. Nemcsak azt figyelte meg milyen gabonaféléket termelnek a vidéken, hanem azt is például, milyen alakja van aratás idején az asztagoknak. De emellett megfigyelte azt is milyen nemzetiségű emberek lagnak egy-egy vidéken.¹²

⁹ „1916. jun 11.én Kiewben alszunk a kocsiban. Szép nagy város, remek épületekkel, gyönyörű tornyokkal.”

¹⁰ „Vasárnap van, ezt arról lehet főleg következtetni, hogy nagy divatú, flancos ruhákban sietnek be a nők a városba, ti. rendkívül nagy az a bizonyos tetszési vágy, ami nálunk is ki van fejlődve: szép csinos ruhát mutogatni, szakajtó kalapot hordani és így versenyezni egymással: kié a szebb, a pazarabb? Ez a nők hiúsága! A kerékpározás a virágkorában él, különösen a nők űzik ezt a szórakozó sportot.” – 1916. július 1–10.

¹¹ „1916 július 20–31. Semmi nagyobb esemény nincs. Vasárnap az oroszok istentiszteletet tartottak az utcán, ti. itt ez a szokás, hogy valamelyik vagyonosabb gazda az utcában a templomi oltárhoz szükséges székeket és asztalt kirakja, ezután ételeket tesz az asztra és azokat megszenteli a pap. Azután a közeli kútból is vizet hoznak és azt is megszenteli a pap, a szentelés után minden hívő iszik a megszentelt vízből. Az isteni tisztelet előtt az utcán lévő házakat is megszenteli a pap. Mikor az isteni tiszteletnek vége, tovább mennek az utcán v. másik utcára térnek át.” „keletiesség jellemzi az utcák elrendezését, amely a házak faviskó és emeletes faház együtt, csoportosításban lehető fel. Meglátszik, hogy a város egy sziget az erdősegek ama rengetegében, amely az egész Orosz birodalom területét ellepi, mert mindenütt csak az elmaradottság, a piszkosság az, ami legjobban szembeötlő.” – 1916. augusztus 31.

¹² „Később 1916. szept. 12–13 között Sulya város után már a termékeny szántó-földek váltakoznak.

Az Urálon túl Szibéria újabb látványosságokat kínált a 20. század eleji kényszerű „turistáknak”, ahol nemcsak a tajga szépsége ragadta meg őket, de a Bajkál-tó ill. környékének érintetlensége, emlékül pedig kavicsokat szedettek. Mielőtt úticéljukat elérik, Kína egyik vidékén, Mandzsúrián át vezet útjuk.¹³ Távol-Keletre éppen az aratást követően – a tarlóégetések idején – érkeznek, és az alföldi embernek kísértetiesnek tűnnek a lángoló mezők. A hadifoglyok az elkövetkező közel négy évben Oroszország Primorszkaja (Tengermellék) nevű kormányzóságán belül „költözködnek”, egyik táborból a másikba. Így a hazatérésig nagyobb utazásokra, megfigyelésekre már nincs több lehetősége főhősünknek. Ezt tükrözi a vizsgált napló is. De sok mindent érzekeltek a hadifogolytáborok kerítésein belül is, pl. a csunguzok betörései a nagyobb városokba élelmiszer és zsákmány szerzése céljából.

Teljesen más téma kerül előtérbe 1917 tavaszától: azok a politikai változások, melyek gyökeresen felforgatják a világot. Ezekről több forrásból értesülnek: egyrészt hallomás útján, másrészt már 1916 júliusától többen is tanulják az orosz abc-t és ragozásokat. Az orosz újságok közül – ahonnan az információ a birtokukba kerülhetett – csak a *Novoje Wrémsja* és a *Ruskoje Novo* szerepel cím szerint is megemlítve, ill. később, 1919 ősze folyamán nikolszki lapok (helyi orosz újság lehet, de a pontos megnevezés nem szerepel). Ezek mellett angol és francia újságok és később amerikai lapok – közöttük amerikai magyar újságok – könynyítik meg a hadifoglyok számára a tájékozódást. (1916 decemberében, amikor az újságok a német békeajánlatról írnak, ők kimondva-kimondatlanul már a hazautazásban reménykednek.¹⁴) Még a nagy változások előtt, 1917 februárjában,

Mint rendes termény erre úgy szerepel a kender, köles; zab, búza, rozs is van elég! Ezen a vidéken szinte feltűnően érdekes úgy a gabona betakarítása, mint a népek különös egyszerű élete, műveltségi foka; A gabonát egész más alakban rakják itt, részint e közmondás miatt: ahány ház, annyi szokás, részint pedig itt termés sokkal rosszabb talajban nő és így rossz úgy a szár mint a kalász. A csomók rakásának körülbelül ez az alakja. [rajz] Itt laknak már az oroszokon kívül morávinok is, akik úgy öltözékekben, amint műveltségben rendkívül alacsony fokon állanak. Később újra nagyobb városok jönnek Arzanas, Szaransk, Szamara, Raewka, Ufa, amelyekben a közepes drágaság még mindig tapasztalható! Szamarában már egész ázsiai típusú alakok: néhány kínai, japán található, a szántóföldeken tevék is sűrűn láthatók. Ufában, 16.án este érkeztünk.”

¹³ „Mandzsúriában már egész más a földművelés, itt már látszik az, hogy nem Oroszországban vagyunk. A kínaiak szorgalmas munkája látható az egész vidéken: rendezett, barátságos, lapostetejű házikók, nagy dohányföldek és rendes gazdálkodás az egész vidéken. Nagyobb kínai városokon Cicikár, Chasbin, Ptogranicsenáján haladunk keresztül és 9.én elhagyjuk Mandzsúriát.” – 1916. október.

¹⁴ „1917 - Újra beköszöntött a másik év, újra egy fordulata a földnek fejeződött be! És a háború borzalma egész formájában még mindig diadalmaskodik! Béke hangok szállnak ugyan már futó pehelyként a levegőben, de ennek tollá való alakulása még ez új esztendő nagy feladata! A remények kecsesgetnek, de nem biztosak! A jó mag el van hintve a talajban, de még nem valószínű, hogy azt a tavasz megnöveli e, a nyár megéri e, érett gyümölcsé?! Ilyen érzelmek és gondolatok szelik, lüktetik agyam sejtjeit itt a szibériai fogság szenvedéseiben és kínjaiban, táplálva

Razdolnojén tábori lapot szerkesztenek, melynek stílszerűen a „*Béke*” címet adják. A nyomdai munkálatokba áprilistól már a napló szerzője is bekapcsolódik.

Azokról a változásokról, melyek 1917 márciusában következtek be – II. Miklós lemondása a trónról, köztársasági államforma¹⁵ – szinte azonnal tudomást szereztek a hadifoglyok is, hőszünk az eseményeket a magyar 1848-al rokonítja és teljesen világos számára a petrográdi és a moszkvai kerület vezető szerepe is.

1917. május 1-én a razdolnojei tisztitábor lakói a város lakosságával együtt ünnepeltek a népünnepélyen és hallgatták egy petrográdi – valószínűleg bolsevik – kiküldött világbékéről szóló beszédét.¹⁶ Az ünneplés akkora volt, hogy a tisztek őrizet nélkül sétálhattak a városban egész nap. Este teára voltak hivatalosak, ahol a komité elnökével találkoztak. Az elnök sajnálatának adott hangot, hogy a zsarnok cár seregei verték le a magyar honvédseregeket 1849-ben. Június–szeptember folyamán a „nagy fölfordulás” az a szökepcsolat, amivel a hadapród kommentálja az eseményeket. Olvasnak a Kornyilov tábornok vezette beavatkozásról, a hadsereg demoralizálásáról, bár érdekes, hogy ezt nem az Ideiglenes Kormány 1. számú parancsára vezették vissza, mely a hagyományos katonai fegyelem megszüntetésével bizottságoknak adta át a tisztek és a fegyverzet feletti ellenőrzés jogát.¹⁷ A napló 1917 őszén sem tartalmaz sokkal több, az orosz politikai élet eseményeit érintő bejegyzést, mint addig. A november 7-i események bejegyzésére november 20–30. között kerül sor: „*A bolsevikok legyőzték Kerenskyt Lenin kezében a hatalom. A béke mielőbbi bekövetkezését várjuk.* – néhány mondattal későbbi megjegyzés ugyanebből az időszakból – *A fegyverszünetet 3 hónapi időtartamra javasolta Lenin a hatalmaknak és a béketárgyalás azonnali megkezdését.* – *Az a hír, hogy a hadifoglyok kicserélése mielőbb megkezdődik.*” A következő dekád idején a szerző már a 10 napos fegyverszünet megkötéséről ír. Decemberben már többet hallanak az Irkutszk környéki, men-sevikek és bolsevikok között zajló harcokról. Egyre nehezebben tudnak hírekhez jutni, ekkor már régóta nem olvashatnak újságot és csak vesztegetés útján tudnak információt szerezni az országban ill. a kerületben történő eseményekről.

bennem azt a hitet, hogy a szülői hajlék meleg tűzhelyén újra könnyes csókokkal üdvözölhetem rég nem látott szerelmes szüleimet és testvéreimet, ismerőseimet!”

¹⁵ Heller, M. – Nyekrics, A. 1996. 23.

¹⁶ „*Máj. 1.én , a világ szociálista ünnepén a raszknei komité az általuk rendezett népünnepélyre az egész hadifogoly tisztí tábort meghívta, amelyet mi olyan föltétel mellett elfogadunk , hogy ott politikai jellegű beszéd vagy ellenséges érzületű beszéd nem lesz. Reggel 11 h. kor indultunk német katona banda mellett négyes sorokban az orosz katonasággal és saját legénységünkkel a kórház melletti térre, ahol egy petográdi kiküldött hangsúlyozta a világ béke mielőbbi megvalósulását, az összes nemzetek testvériesülését, az orosz szabadságnak és a nagykorú köztársaságnak kivívását.*”

¹⁷ Heller, M. – Nyekrics, A. 1996.17. – az „1. számú parancsot” 1917. március 1-én adta ki az Ideiglenes Kormány.

1918. januárjában az újabb hírek, az egyház és állam szétválasztása, a katonai rangok eltörlése, a Gergely-naptár bevezetése, de leginkább a béke kérdése foglalkoztatja a hadifoglyokat, hiszen ettől függ, mikor is térhetnek végre haza. Karácsony és újév táján még súlyosabbnak tűnik a magány, a fogság, a távolság a családtól, különösen egy ilyen fiatal ember számára. A breszt-litovszki béketárgyalásoknak és a megkötendő békének tehát érthetően nagy figyelmet szentelnek „hadifogoly-körökben” is.¹⁸ De a békekötés nem hozta meg a hazautazást, erre még néhány évet kellett várniuk.¹⁹

1918 májusában Primorszkaja a szovjethatalom elleni harc egyik tűzfészkevé válik. 17-én a Vlagyivosztk felé vasúton szállított csehszlovákok elfoglalják Cseljabinszket, majd június 8-ig még Novonyikolajevszket, Penzát, Szizrát, Petropavlovszkot, Omszket és Szamarát is. A csehszlovák légió tagjai Ausztria–Magyarország hadseregében nem voltak hajlandók harcolni, és tömegesen – századok, ezredek – adták meg magukat és kerültek orosz fogságba. A közel 200.000 főből válogatták az 50.000 főt számláló csehszlovák légiót.²⁰ A habarovszki táborban tartózkodó hadapród mindkét oldal által sújtottan írja le róluk amit hallott és tapasztalt.²¹

¹⁸ 1918. „jan. 10–20. A béke delegáció Brest-Litovskban ismét összeült. Elvben elfogadta Németország az annexio és controbutió nélküli feltételeket.

febr. 10–20. Oroszország a háborút befejezettnek tekinti a központi hatalmakkal, de a békét nem írja alá, tekintettel a túlzott követelésekre. - A németek elfoglalták Dwinsket, az oroszok felajánlották a békét a német Hoffmann ibnoknak.

febr. 20-28. A németek Petrográd ellen nyomulnak, hogy minél hamarabb kikényszerítsék az oroszokkal külön békét.

márc. 10–20. Egy Péterváron megjelent magyar nyelvű újság került hozzánk, amely támadja a tiszteket és a kormányt a kicserélést illetően, hogy csak a tiszteket viszik haza, a legénységet mellőzik. - Kutató, figyelő szemünk mindinkább közelebb látják azt, hogy el fog érkezni nemsokára a szabadulás, hazamenetel órája... - 17. A moszkvai alkotmányozó gyűlés ratifikálta a békeszerződést.” -

¹⁹ „jan. 1–10. Remények, sóhajok, rejtelmes tapogatózások vannak szemünk előtt egy új év kezdetén. - A görnyedt foglyok fáradtan várják a közeli, örömehezó békét, im kezdem naplómnak új rovatát gondolva a legjobbra ez esztendő folyásáról.”

²⁰ Heller, M. – Nyekrics, A. 1996. 63.

²¹ „1918. jun. 10–20. A vörös gárdisták – a mi bakáink – a városban sétálás közben lefokozzák a tiszteket, úgy hogy nem tanácsos kitérítéssel ellátott blúzban kimenni. Popovics nevű álszázados a vezetőjük, aki mint egy legényünk felismerte Árgyelán szakaszvezető, bejár a táborba és toboroz a vörös gárdába. Az oroszok tehetetlenek velők szemben, mert a vörös gárda az egyedi fegyveres hatalom Chabarovskban. - A kórházvonal Csitában van. -

jun. 20–30. A vasút vonal a cseh–szlovákok és a vörös gárdisták kezében van Csitán tul. A fehér gárdisták és a cseh–szlovákok Wladiwosztkban uralomra jutottak, ...erős harc van köztük és a bolsevikok között. -

jul. 1–10. A cseh–szlovákok Wladiwosztkot elfoglalták és előrenyomulnak, Szpaskoe előtt állnak, igen idegesek Chabarovszkban is a bolsevikok emiatt, mert rövidesen itt lesznek a csehek és a fehér gárdisták, és megdöntik hatalmukat.

jul. 10–20. A cseh–szlovák előrenyomulás Nikolsk mellett szünetel, a Bajkálnál szintén nincs jelentékeny esemény. Irkutzk a cseh–szlovákok kezében.”

1918. júliusában a japán kormány elhatározza Szibéria egy részének megszállását és a előkészületek megkezdését.²² A helyzet a japán cirkálók, majd hadsereg megjelenésével még kuszáltabbá válik, 1918 szeptemberében a helyzetre jellemző mondatok kerülnek a naplóba: „*A tábor kapuján belül orosz, kívül japán űr áll. Az orosz tisztek felrakták rangjelzéseiket. - A cseheket, tótokat mozgósítják, az állomásokon japán őrség van, szóval a régi háborús állapot kezd visszaállni.*” Ráadásul még egy újabb költözés, bár nem túl messzire: Krasznaja-Rjécskára.

A következő évben a napló nagyon szűk szavúvá válik, pedig az ellátásuk, most már – november óta – amerikai fogolyként sokkal jobb, mint előtte bármikor, de éppen ekkor kérdéssé válik a hadapródok fizetése és hónapokig kölcsönökből próbál megélni főhősünk. Az oroszországi helyzet egy-két tömondatban szerepel, nem központi kérdés a foglyok életében.²³ 1920-ban felgyorsulnak a katonai események és a politikai élet is fordulatosabbá válik. A bolsevikok előrenyomulnak és ennek köszönhetően 1920 áprilisában egy átmeneti államforma alakul ki, a Távól-keleti Köztársaság. A napló írója szerint ez „szovjet köztársaság” volt – nem is tévedett sokat, hiszen 1922-öt követően, amikor is a japánok elhagyták a Távól-Keletet – amely később, az OSZSZK-hoz való csatlakozása során valóra is vált. Május 10-i hazaindulásáig a hadapródot már nem foglalkoztatták a szovjet-orosz belügyek, inkább szülei és Magyarország sorsa miatt aggódik. Még hazafelé utazik, amikor Magyarország képviselői aláírták a trianoni békét.

Élet a tiszti hadifogolytáborokban

Antal Vilmos számára a fogság az orosz mellett amerikai és japánt is jelentett, váltakozva és persze más-más életszínvonalon. Ezek a táborok, ahogy már a címben jeleztem tiszti táborok voltak, amelyekben teljesen más volt az ellátás, mint a legénységi táborokban.²⁴

Hősünknek ilyen szempontból szerencséje volt, hiszen néhány hónap kivételével a tiszti fizetést kapta a hadifogolytáborban is, és az, hogy a tiszti táborban él egyszer sem kérdőjeleződött meg. Ugyanis az nem volt teljesen eldöntött tény a háború folyamán: hogy a hadapródok, hadapród őrmesterek, egyéves önkéntesek a tiszti állományba vagy a legénységibe tartoznak-e.²⁵ Ezen a tényen nagyon sok múlott, mivel a tisztek egészen más bánásmódban részesültek, mint a le-

²² Baja B. – Lukinich I. – Pilch J. – Zilahy L. 1931. 370.

²³ „1919. jul. 10–20. kaptam. - A bolsevikok előre nyomulnak Szibériában jul. 20–31. Cseljabinskot a vörösök elfoglalták.”

²⁴ A hadifoglyok státusáról a genfi nemzetközi konferencia (1907) rendelkezett. Az I. világháború idején még respektálták a foglyok státuszát, a II. világháborúban már teljesen más volt a helyzet.

²⁵ Baja B. – Lukinich I. – Pilch J. – Zilahy L. 1931. 36.

génység: pl. jóval magasabb anyagi juttatást kaptak, nem vitték el őket dolgozni, mozgásterük sokkal nagyobb volt. Az anyagiakat illetően beszéljenek a tények, a hadifoglyok számára kiutalt összeg: a tisztek számára napi 75 kopek, a legénység számára pedig ennek egyharmada 25. A tisztek valameddig legényt is kaptak, így Antal Vilmosnak egy ideig egy német legény állt rendelkezésére, akinek segítségével még az iskolában szerzett nyelvtudását is kamatoztathatta, fejleszthette.²⁶ Ez a későbbiekben is nagyon fontos maradt számára. Ugyanis a tábor lakóinak nagyobbik részét az Osztrák–Magyar Monarchia közös hadseregének tisztjei képezték, így az első nyelv a német volt – ezen a nyelven tették a közleményeket is először közzé –, a magyar csak azután következett.²⁷ A megélhetés azonban egyre nehezebbé vált, különösen azért, hogy Primorszkaja Kormányzóságból 1918-ban eltűnt a készpénz és a hadifoglyok járandóságát csak rendszertelenül fizették ki.²⁸ Az étkezés is egyre többet emésztett fel. Így ahhoz, hogy a tisztek tartani tudják „életszínvonalukat”, sokszor kevés volt a fizetés, nem egy esetben kölcsön felvételére is szükség volt. Erre szerzőnknek is lehetősége nyílt nemegyszer, mind az amerikai konzuli titkártól, mind a dán konzul titkárától is tudott kölcsönöket felvenni.²⁹

1916-ban a razdolnojei tiszti tábor lakói egy volt kozáklaktanyában kaptak szállást, ahol a berendezést ugyan maguk a foglyok állították elő, de az olyan elengedhetetlenül szükséges tárgynak, mint például a paplan stb. beszerzésére is nyílt lehetőség. Ameddig volt hely bőven, még színpad felállítására is nyílt mód, bár később 1917 márciusában a hely szűke miatt ez lebontásra került, amit a tiszti tábor minden lakója igen sajnált. Mindennek ellenére a kabaré előadások ezután sem szüneteltek. 1917 októberében a tiszti tábor Habarovszkba költöztetésével a lakók életkörülményei is gyökeresen megváltoztak: rossz priccseken, szalmazsákokon, sőt a földön kénytelenek közülük egyesek feküdni. Az udvar is piszkos, kicsi, nem véletlen, hogy a járványok egymás után látogatják a tábort. A szobák hiányának gondján a hadifoglyok úgy segítettek, hogy a nagy helyiségekből ún. boxokat kerítettek le, ugyanis ezek az óriási helyiségek nemritkán 200–250 ember befogadására voltak képesek.³⁰ A helyzet a költözéseket követő-

²⁶ „1916. július 17–18. Egy német birodalmi katona lett a legényem, így van kilátás német szót tanulni.”

²⁷ „1916. nov. 20–31. Símesch alezredes parancsnokunk, aki az összes belső ügyeket intézi és képvisel bennünket az orosz parancsnokság előtt. Minthogy a régi tábor legnagyobb része közöshadsbeli tiszt, azért itt minden hivatalos közleményt először németül, azután magyarul hirdetnek ki. Ez az állapot egy kis összezördülést okoz a honvédek és a közösök között, amelyet azonban hamarosan elsímítanak és a régi szokás győz.”

²⁸ Baja B. – Lukinich I. – Pilch J. – Zilahy L. 1931. 318.

²⁹ „1918. aug. 1–10. A dán consultól havonként 20–25 R.-t kapunk, hogy így pótoljuk valahogy szorult helyzetünkben élelmézésünket. 1918. okt. Fizetésről szó sincs, 50 Rubelt mind levonják és még 10-zel tartozunk a markotányosnak. Féladagot eszem, hogy egypár kopeket kaphassak az apró kiadásaim fedezésére.”

³⁰ Baja B. – Lukinich I. – Pilch J. – Zilahy L. 1931. 94.

en mindig sokkal rosszabb lett, hiszen az előző helyen már – aránylag – kényelmesen berendezkedtek és ellátták magukat „minden kényelemmel”, az új helyen pedig újra kellett mindent előről kezdeniük. Így jártak 1918 szeptemberében is, amikor még a japánok felügyelete alatt költöztek Krasznaja-Rjécskára, ahol aztán újra orosz felügyelet alá kerültek. Jelentős engedménynek számított a táboron belüli kávéház és kaszinó létesítésének lehetősége, ami az egyetlen szórakozási lehetőséget rejtette magában. A vízvezeték természetesen a foglyok építhették meg, sőt ígéretet kaptak a villany bevezetésére is. Másfél-két hónap múlva újra ugyanez szerepel problémaként a naplóban.

Változás a tábor amerikai kézbe kerülésével következett csak be 1918. november közepén.³¹ Ekkor a pérvaja-rjécskai és nikolszk-usszurszkiki táborok japán fennhatóság alá, míg a habarovszki (krasznaja-rjécskai) amerikai kézbe került. Az amerikaiak igyekeztek emberhez méltó körülményeket teremteni a táborban, viszont sor került a box-rendszer megszüntetésére is.³² Ebben az időszakban nehézséget jelentett Antal Vilmos hadapród számára, hogy hadapródok tisztak-e és jár-e nekik fizetés. Az ügy végül is kedvezően oldódott meg hősünk és társai számára. Az amerikaiak alatt kötelező volt mindenkinek a kávéházban étkezni, ez a fizetésük egy harmadát emésztette fel, mintegy 8 dollárt, a többivel

³¹ „1918. nov. 10–20. Az amerikaiak átvetek bennünket. Naponként 3.-szor van hús, fekete; rendkívül erősen táplálnak bennünket, hogy valamennyire rendbe hozzák a teljesen lezúllott egészségünket. Megígérték, hogy ruhát, ágyneműt és más apró szükségleti cikkeket fognak rövidesen nekünk szállítani, hogy a rongyokból kivetkőztessék a teljesen összetört embereket. - Színházat, villanyt, vízvezetékét, éttermet adnak-építenek, hogy a sok nyomorúságot és zavart némi kényelemmel válthassuk ily sok megpróbáltatás után fel.

nov. 20–30. A vízvezeték elkészült, most már csak a vasút felvezetése van hátra. - Naponta lehet haza lapot, levelet írni. - Általában meg vagyunk elégedve úgy az élelmezéssel, mint a bánásmóddal. Az amerikaiak a legnagyobb figyelemmel kísérik mindenféle kérésünket és ügyünket. - A consultól kínai cipőt, sipkát, nadrágot, fehérneműt, kesztyűt, kapcát kaptunk.”

³² „1919. febr. 1–10. A hadapródok és jelöltek nem kapnak fizetést. Egyelőre kölcsönökből kell élnem, amelyet Fejes Pali ad, febr. 4. én kaptam 10 Dollárt tőle. Fejes tőlünk más boxba költözött, helyette Moskovitz jött a boxba lakni. - Az amerikai alezredes leszedette a box falakat, kasszárnya rendszert vezetett, minden negyedik nap fahordás, mint kényszermunka; mindez azért, mert Réder őrnagy megtagadta, hogy a kozákokkal egy teremben étkezzünk. Egészséges vagyok, kissé felhagyott az idegesség.

febr. 10–20. Amerikai cabaré volt itt. - Fejes Pál zls. lemondta a kölcsönt Knapp János javára és így én most Walter Matyitól és az ezr. alapból kapok. Igen kellemetlen napokat okoz a pénzügy, különösen ez a felmondás tett nagyon rossz benyomást az illető urakra. - Szép időjárás.

febr. 20–28. Nagy tisztaság és rend uralkodik a lakó helyiségekben. - Cabarék megkezdődtek. - Egyelőre még mindig fizetés nélkül kölcsönökből élek. - Cipőt, téli fehérneműt, kesztyűt, harisnyát kaptam az amerikaiaktól. - Igen erős főfájásom volt, nagyon rosszul éreztem magamat valami 9 nap óta, amit Fejes és Knappal történt ügyem okozott. - Jó idő jár az első posta is megérkezett én is várom már türelmetlenül.

márc. 1–10. Különbféle bizottságok látogatták a tábor; amerikai vöröskereszt, attasék, a dán consul és végül egy vezérkari ezredes. - Állandó munka van, most egy kissé gyengébb az élelmezésünk, ami a vasúti szállítás nehézségeinek tudható be. - A fizetésünk még mindig nem intéződt el, erős a remény, hogy egyáltalán nem kapunk fizetést.”

szabadon rendelkezhetek.³³

1919 nyarától az amerikaiak végképp átadják a tábor fölötti parancsnokságot a japánoknak³⁴, a helyzet így némileg változik, főleg a fegyelem tekintetében. A naplónak ez a része már csak 2–3 mondatot tartalmaz egy-egy dekádra vonatkozóan, és főként a hazatérés foglalkoztatja, ugyanis a német hadifoglyok hazaszállítása megkezdődött, így a magyarok is joggal várhatták hazatérésüket.

Élelmezés és ellátás

Az alábbiakban egy részletes feljegyzés következik az étkezésekről a napló szerzőjének tollából. (Ez ugyan nem a naplóban, hanem a naplóíró egy másik füzetében maradt fenn, de talán még szemléletesebb a napló idevágó szövegrészleteinél.):

„Élelmezés a fogság alatt

Jun. 4-én, elfogatásunk napján igen összetörve voltunk és így a nagy harcok kiállása után nem igen gondolt senki sem másra, mint hogy szerencsésen megmenekülve életét megmentse. Éhséget és szomjúságot ugyancsak érzett már a gyomrunk, de azért ezek kielégítése mindenképpen gátolva volt, részint attól való félelmünk miatt, hogy a mieink visszaverik a támadásokat és ha a foglyokat késnek elszállítani, netalán kiszabadulhatnak, részint pedig az ezen a vidéken táborozó nagy orosz csapatoknak szükséges volt a train által szállított élelem adag. Első este rendkívül öröm fogott el bennünket, - a Dnyeszter partjára érkezve - midőn orosz bakák, komisz, forgácsos katona kenyérral megkínáltak. Mi, mint a sáskák, úgy emésztettük meg a kis kulimájszot és a Dnyeszter piszkos, lófürdetésre használt vizéből jóízűen ittunk, megmerítve sipkánkat. Egy ideig tovább haladtunk a Dnyeszter szépen kékülő vize mellett, majd országút lett újra a gyászos fogolytársaságnak sétatere. Egy-egy kút akadt az úton, ide szaladtunk ki menet közben és örömmel hörpögettük a markunkból a jó hideg vizet, mely egyedüli volt, ami táplálta bennünk a menetképességet. Rára felé egy nagyobb faluba, Mielnicébe értünk, itt már alig bírtuk húzni magunk után a lábunkat és kiűn a szabadban éhen szomjan lefeküdtünk. Másnap reggel az ottani vöröskeresztes teázó helyen teát reggeliztünk barna ill. szalonnás, korpás fekete tézta-habarccsal és kétszersülttel. Tovább az úton kenyérral és vízzel, a hátizsákomban megmaradt szalámmal tápláltam magam. Este Hutinba érünk. Itt a vöröskeresztes kórház vacsorát adott fehér kenyeret, túrót, tojást és szalonnát. Végén teát. Másnap már Hirschllet folytatjuk együtt az utat és hófehér bulkival tömjük gyomrunkat. Kamenec-Podolskiba érkezünk, itt egy áristomban vacsorálunk rízsmoslékot, fekete kenyérral. Reggel Löffler ezredes szalámit, kolbászt,

³³ Baja B. – Lukinich I. – Pilch J. – Zilahy L. 1931. 490.

³⁴ Uo. 492.

szalonnát vesz részünkre az illetékből és ezt eszünk. Délbe bevagoniroznak bennünket az állomáson és útnak indulunk. 9.én az állomásokon levő bódékból vásárolunk be tolakodással ennivalót: kolbászt és bulkit. Az illeték naponta egy rubel 50.kopek, ebből élünk.10.én Kozatinba, vendéglőben velőt ettünk tarhonyával és mivel itt nincs szeszes ital Oroszországban, limonádét és vizet ittunk. 11.én Kiewben vagyunk és a közeli boltokból vásárolunk. 12.én a darniczai fogolytáborba visznek, ahol a vonatba kapunk jó levest és darab húst fehér kenyérral, de másnap már koplalunk és csak nehezen sikerül egy darab kenyeret kapni. 14-15-16.án az állomásokon veszünk fehér kenyeret, sonkát, disznósajtot, kolbászt. 17.én Moszkvában elosztanak bennünket, az elosztó helyen kapunk fekete kenyeret levest, száraz kását és egy darab füstölt húst

18.án Ivanovo-Vosnesenskbe érkezünk, ahol a vendéglőből étkezünk ebéd 50 kopek, vacsora 28 kopek; reggelire tejet 7 kopekért és hozzá ... bulkit eszünk. Később megunjuk a vendéglői étkezést és jun. 25.-étől magunk főzünk Vécsei nevű pesti fiú ügyes szakácsnak bizonyul közülünk és ő ossza be az étrendet. 4 naponként 2 Rubelt fizetünk ebből jön az ebéd, vacsora, de reggelit és kenyeret ezenkívül szoktunk venni, továbbá a teához szükséges cukrot is külön hozatjuk. Reggeli áll egy bulkiból és fél liter tejből, melyből uzsonnára is szoktunk eltenni, és néha a bulkihoz, ha sok pénzem van, vaját is szoktam fogyasztani. Ebéd elég változatos, asszerint is különböző, hogy milyen nap és mennyi pénzünk van! Rendesen csak főzelék van feltéttel, ilyenkor a vacsora túró hagymával v. gernadirmars. Mindennapi ételek ebédre: gomba leves, rizs leves, hosszútészta leves, savanyú tojás leves, krumpli leves stb., azután krumpli, bab borsó, kelkáposzta, savanyú káposzta, rizs főzelék, továbbá krumpli terc. A főzelékek rendszeren füstölt szalonna v. sonka, marhahús, disznóhús, borjúpörkölt, marhapörkölt, feltéttel szoktak lenni. Vasárnap v. hetenként egyszer-kétszer rendes itthoni ebéd is van ú. M. leves kirántott disznó hús, mákos v. diós tészta, vagy tejbe sült bulki. Ezenkívül szoktunk még lekváros és szalonnás gombócot is főzni. Uzsonnára a megmaradt tejet isszuk meg üresen, míg a vacsora grenadirmars, túró, tészta tejberizs, paprikáskrumpli, rántotta, krumpli terc, lerakott krumpli szokott lenni, utána egy kis forró tea cukrosan, citrom és rum nélkül tekintettel arra, hogy az előbbi drága, az utóbbihoz meg nehezen jutni. Hébe-korba vaját szalonnát is falatozok, de ez fölösleges dolog, mert jól lakik az ember a mindennapi kosztal, ha bőven eszik hozzá jó barna kenyeret. Van itt az oroszoknál még egy különös étel a szárított hal, még nem kóstoltam meg, nem lehet valami kedves, izletes étel! VIII/13 Antal Vilmos

Ritkán csirkepaprikással is izesítjük étkezésünket. A juhhúst is megpróbáljuk, ami elég kellemesnek és jónak bizonyul a viszonyoknak megfelelőleg. VIII/2

Igen nehéz húshoz jutni, itt is fogytán az állat állomány. VIII/11

Galambhúst is megkóstoljuk néha, ami az udvaron bolyongókból kerül ki. Retek, alma egyedüli gyümölcs. IX/5. Újra visszatér a régi úti élet Ivanovóból Habarowsk, majd Razdolnoe felé. Fehér kenyér, vaj, kolbász, szalonna, császár-

hús, sonka, rántotta, paprikás krumpli, májpörkölt, méz, dinnye, alma, tükörtojás, tea, kirántott és füstölt hal, sajt, bulki képezik a napi ételmezt. Razdolnoéhoz érkezéstől egy orosz vállalkozó állít ki leves, hús, főzelékkal és tészta ebédet és hús főzelék vacsorát 21 Rubelért. Reggelire kolbász, császárhús, sonka, kaviár, vaj szolgál, Ezenkívül különböző segélyalapokat fizetünk. 1916. XI/25.

Chabarovskban igen drága az ételmezés, egy óra 32 R., majd 35 és 45. Igen nehéz a megélhetés 1 font kolbász 2.10, 1 font császárhús 2.50 és így tovább. Egy kenyér 2.80R. A consul segélye a takarékoskodásunk által is alig tudjuk magunkat fenntartani. XII/28 1917

Havonta egyszer cukrot 1.10ért és néha a consultól kapunk 1 r.-t.

Krasznojá-Rjécskán vízhiány, jellemzi a drágaságát, hogy egy font kenyér 2.60-3.00 R-be kerül. IX/20 1918”

Eddig a részlet, a leírás főleg a fogság első idejét érinti, a későbbiekről nagyon szűkszavú. Ekkor valószínűleg a pénztárkönyv vezetése miatt nem volt már arra szükség, hogy külön feljegyzéseket vezessen az ételmezésről.

A napló szerzője középosztálybeli körülmények között, vidéken nőtt fel, igényes étkezésekhez szokott és emiatt az étkezéseire a fogság idején is nagy hangsúlyt fektetett. 1916 végén már a razdolnojei tábori étkezési bizottság tagja – ekkor az orosz gazdaság még nem omlott össze teljesen. 1917 őszétől már egyre többször szerepel a naplóban a „drágaság” szó és a „rubel árfolyamának esése” kifejezés. Az illetményük egyre nagyobb részét emésztette fel az ételmezés, ráadásul fizetésüket is egyre inkább össze-vissza kapják meg. Ezen a helyzeten próbál segíteni a habarovszki svéd vöröskeresztes megbízott, Sven Hedblom és a dán gr. Bonde. A naplóból nyilvánvalóvá válik számunkra, hogy amit a vöröskereszt és képviselői megtehettek a hadifoglyok érdekében, azt meg is tették akár az életük kockáztatásával is.³⁵ Másrészt a naplóban „consuloknak” nevezett vöröskeresztes megbízottak segítsége a mindennapokban nagyon sokat jelentett, ez részben az általuk folyósított segélyeknek ill. a náluk rendelhető áruknak volt köszönhető. 1918-ban már kenyér-hiány tombolt Oroszországnak ezen a részén is, de legalább tejkonzervet még kaptak. A japán megszállást követően sem lett könnyebb a helyzet, hiszen a vasútvonalak el lévén vágva, súlyos szállítási nehézségekkel kellett megbirkózni. Nem volt véletlen, hogy a betegségek és járványok egyre jobban tizedelték a táborokat. Az amerikaiak ezután óriási jólétet teremtettek, napi háromszori hús, feketekávé stb., amiket a foglyok évek óta már nélkülözni kényszerültek. A cél minél jobb egészségügyi állapotba hozni a foglyokat, amire azután a japánok is nagyon vigyáztak.

³⁵ A Sven Hedblom súlyosan megfizetett a sok jótéteményért. 1918-ban egy alkalommal öt és munkatársát már letartóztatták, akkor 270.000 rubel készpénzt koboztak el tőle. Utóbb, 1918 májusában már az életével fizetett: Baja B. – Lukinich I. – Pilch J. – Zilahy L. 1931. 393.

„1918. szept. 10–20. Sven Heblamot és néhány társát a mi képviselőinket állítólag főbelőtték. A raktárat a kozákok feldúlták és elcipeltek. - Igen kellemetlen és bizonytalan jövő vár ránk, mivel nincs honnan támogatást, segílyt kapunk. A jelenlegi képviselőnk Dr. Hempel Jörgensen szintén megfigyelés alatt van.”

Kultúra és sport

A kultúra nagyon fontos életben tartó, megtartó erőt jelentett a tábor lakóinak. Ez a tiszti táborokra vonatkozott, hiszen az idő eltöltése csak nekik „jelenthető” gondot, a legénységet dolgozni vitték. A tiszti táborokban nem a hivatásosok voltak többségben. A tartalékosoknak polgári foglalkozásuk volt – sok volt közöttük értelmiségi, vagy aki annak készült és tanulmányait kellett a háború miatt megszakítania – így itt ki-ki szinten tarthatta már megszerzett tudását, tovább képezte magát vagy egy újabb tudományágban mélyülhetett el. Főhősünk érettségijének egyéves évfordulóját már a fronton volt kénytelen ünnepelni. De óriási tudásszomj szorult ebbe a fiatal emberbe. Számomra legalábbis ez derül ki napi időbeosztásából és naplójának egyéb részeiből is:

(Télre)

Heti beosztás a foglalkozásról:

1916–17

Hétfő: 10–1/2 11 Séta 1/211–12 olvasás, 12 ebéd

Du.: 2–3 Gyorsírás 3–4 Gyorsírás gyakorlás 4–5 Séta 6. V. 8–9 G. ós

Kedd: 10–11 Német. 11–12 Jog. Ebéd. 5–6 Ének.

Du.: 2–4 olvasás.³⁶ 4–1/2 5 Séta

Szerda: 10–1/2 11 séta. 1/2 11 = 12 olvasás írás

Du.: 2–4 olvasás. 4–1/2 5 séta. Zeneh[allgatás]. 8–9 Gazdasági óra.

Csütörtök: 10–11 Német. 11–12 jog. 12–1/2 1 séta.

Du.: 2–4 olv. 4–1/2 5 séta. Ének.

Péntek: 10–11 séta. 11–12 jog.

Du.: 2–4. Német és gy[ors]i[rás]. Gy[akorlása]. 4–5 Séta 8–9 gazd[asági]. óra.

Szombat: 10–11 Német. 11–1/2 12 séta. 1/2 12–12 Biblia o[ra].

Du.: 2–4 olv[asás]s. 4–1/2 5 séta. 1/2 5–6 Gyors. És német gy[akorlása]. Ének.

Vasárnap: 10–11 séta. 11–12 jog

Du.: 2–3 Gyorsírás óra. 3–4 olv[asás]. 4–5 Séta. 6–7 Gy[ors]i[rás]. gy[akorlása].

Antal Vilmos hadapród. 1916. Nov. 10.

1917–18

Naponként angol óra! Minden másnap héber óra!

Hétfő: 1/2 10–10 Séta. 10–12 angol és olvasás németül.

dut. 2–3 Német 3–5 magyar könyv olvasása.

Kedd: 1/2 10–10 Séta. 10–11 angol 11–12 olvasás németül.

dut. 1–2 séta. 2–3 Frostbuch. 3–4 zsidó.

Szerda: 1/2 10–10 séta 10–1/2 11 angol 1/2 11–12 német olvasás.

dut. 1/2 10–11 séta 10–11 német gyakorlat. 11–12 séta.

Csüt. 1/2 10–11 séta 10–11 angol 11–12 német gyak.

dut. 1–2 német 2–3 séta 3–4 héber

³⁶ Ez szépirodalom olvasását jelenti.

Péntek 1/2 10–10 séta 10–12 Frostbuch 1919-ig amerikai munka.³⁷

dut. 1–2 séta 2–4 német olvasás

Szombat: 1/2 10–10 séta 10–11 angol, 11–12 olv[asás]. magyar

dut. 2–3 németolv[asás]. 3- 4 héber

Vasárnap 1/2 10–1/2 11 ist. tisztelet 1/2 11–1/2 12 séta

dut. 3–5 zene, látogatás más lágerbe.

Mint már korábban említettem, Antal hadapród már 1916. július legelején kezdi el az orosz abc tanulását, ezt a szavak, főnév és igeragozás követett. A tanár személyére utalás nincs, csak egy nyelvtankönyvre, valószínű autodidakta módon képezte magát. Ezzel egyidőben a legényével – aki német birodalmi katoná – ill. egy bécsi suszterrel a német társalgást gyakorolja. 1916 novemberében a razdolnojei táborban gazdasági, jogi kurzusokat kezdett hallgatni, 1917 januárjától pedig már az angol és héber nyelv tanulásáról olvashatunk. 1917/8 telén immár Habarovszkban tovább folytatódnak a gazdasági órák, emellett a héber nyelv tanulása is. A németet fordítgatással gyakorolja, latinból pedig egy érettségire készülő szoba(box)társának segít. A hébert Wiesner Náci nevű szobatársától tanulja, egyik másikkal együtt. 1919–20 folyamán nincs nyoma annak, hogy ennyire pontos órarend szerint járt volna valamilyen tanfolyamra vagy nyelvórára. Egyre inkább a sportesemények kerülnek előtérbe, másrészt pedig az olvasás.

Annak pontos leírása, hogy azok a könyvek, amelyeket itt a táborban olvastak hogyan is jutottak el ide, nem szerepel a naplóban. Valószínű, hogy köztudott és nyilvánvaló volt mindenki számára, ezért is nem írt róla. Lehetséges, hogy a vöröskeresztes segélyekben érkezhettek adományként, de a napló tanúsága szerint, az is előfordult, hogy gr. Bonde, a svéd consul látta el a hadifoglyokat néhány kötetel 1917 októberében, amikor a tiszteket átköltöztették a habarovszki táborba. A tábor amerikai kézbe kerülésével pedig, a kinti magyarok küldtek amerikai magyar újságokat, de elképzelhető, hogy néhány magyar könyvet is. A könyvtár, mint a hadsereg nemcsak magyar nyelvű volt, még Jókai és Mikszáth művei is meg voltak itt németül. Gyakran látogatta hősünk a könyvtárat, 1919 szeptemberétől pedig elvállalta a könyvtárosi teendőket is, bár további naplóbejegyzéseiben nincs erre utaló megjegyzés. Az olvasmányai melyeket említ a naplóban, sokfélék, de azért a kínálat is meglehetősen befolyásolhatta ezeket. A leggyakrabban olvasott szerzők zömmel magyarok volt: Jókai, Mikszáth, Móricz, Gárdonyi. Mellettük Bródy Sándor, Molnár Ferenc novellái jelentősebbek, de szerepel Kóbor Tamás, Kúthy, Hegedús, Bársony, Bercik, Máray, Horváth Kálmán, K. Tóth Kálmán és „több új író” neve is. Turgenyev egy elbeszélését cím szerint is említi, de azt sajnos már nem, hogy eredetiben, vagy fordításban

³⁷ Az amerikai táborparancsnok kötelezővé tette a fizikai munka végzését minden nap a tiszteknek is, ezzel a tábor területét és a barakkokat rendezték: Baja B. – Lukinich I. – Pilch J. – Zilahy L. 1931. 490.

olvasta. Mellettük detektívregények, német elbeszélések és a keresztyén irodalom szerepel még. Megfigyelhető, hogy döntően prózai műveket olvas, a versek szinte egyáltalán nincsenek jelen. Ami csak annyiban furcsa, hogy más irányban nagyon fogékony és nyitott személyiség képe tárul elébünk, ahogy ezt a naplót olvassuk.

Az olvasás mellett a színháznak is nagyon fontos kulturális szerepe volt. Kezdetben a hadifogoly tisztok a zenekari koncerteket hallgathattak. 1917 februárjában a Razdolnojeban tábori énekkar is alakult, akik időnként a saját örömköze, később egy-egy ünnep alkalmával adtak koncerteket. Olyan is előfordult, hogy másik táborból jött vendégként fellépni egy másik társulat. Razdolnojén már 1917 tavaszán alakult egy amatőr magyar színtársulat, melynek, ahogy a napló szerzője is írja, az volt a célja, hogy hetenként kétszer előadásokat tartsanak, mivel színpaduk is volt már. 1917. február második felétől tartották előadásait, igen nagy sikerrel. A tagok létszáma is igen népes,³⁸ úgy tűnik a hadapród és szobatársai, vagyis az ifjúság nagyon szívesen vett részt efféle tevékenységben, mivel mindenki számára könnyebbé tette a fogság elviselését. Antal Vilmos első fellépése alkalmával, mint paraszt menyecske szerepelt, a közvélemény szerint igen nagy sikerrel. A színpadot hamarosan le kellett bontaniuk, ugyanis újabb hadifogoly csoportok érkeztek és elhelyezésükhöz helyre volt szükség. Ugyanakkor gyarapodott a zenekar és a színtársulat is egy nagyszerű zongoristával, Ádám Jenő³⁹ hadapród személyében, sőt a májusi kabaréesten már ő vezényelt. Ezekről a májusi kabaré műsorokról már némileg hosszabb feljegyzés is található a naplóban, legalábbis ami hősrünk szereplését illeti. Ő két paródiában szerepelt: a *Vadkacsában* és a *Sima dinnye meg a rücskös dinnyében*. A razdolnojei nemes színházi hagyományt a habarovszki táborban is folytatták, itt újra lehetősége nyílt a foglyoknak a színpadépítésre 1917 novemberében. 1918. február 16-án pl. a mellettük lévő tábor Szibill előadását tekintették meg. Arra, hogy az előadást egy hivatásos társulat tartotta, vagy a másik tábor amatőr színtársulat, utalás nincs. A habarovszki (Krasznaja-rjecska) társulatnál, ill. a választmánynál 1918 tavaszán gondok merültek fel, ami az új választmány létrejöttét követően még inkább munkára sarkallta a tagokat. A sokrétű kulturális élet 1919-ben is virágzott: a múzeumlátogatástól, a kabaré előadásokig, kávézó és

³⁸ Baja B. – Lukinich I. – Pilch J. – Zilahy L. 1931. 547.: Windt Gyula, Kiemle Gyula, Barta Vilmos, Stoober, Löhnhardt Miklós, Mátrai Arnold, Antal Vilmos, Brix Ferenc, Kovács Barkó István, Wiesner Ignác, Molnár Károly, Kiss István, Fleischmann, Kiszely Gyula, Bán Imre, Mathiaszko, Brunder, Bambach József, Kotunovits, Majos János, Gábor, Vártetész, Welsz, Gerey Jenő, Gescheidt Jenő, Gombás Nándor, Izsó, Kovács, Arndt Sándor, Konta Jenő és Nyulászi.

³⁹ Ádám Jenő (1896. december 13. – 1982. május 15.) zeneszerző, karnagy. A hadifogságból kalandos úton jutott haza, ezt követően iratkozik be a Zeneakadémiára. 1925-ben Kodálynál diplomázik, 1920-as évektől foglalkoztatja a zenei nevelés, részt vesz a Kodály-módszer kidolgozásában. Kossuth-díjas (1957). Vö.: *Magyar Nagylexikon* I. Bp. 1993.; Baja B. – Lukinich I. – Pilch J. – Zilahy L. 1931. 533.

kaszinó létesítéséig, képkiallítás és a táborban létrehozott termékek kiállításán át sok minden belefért.

A kultúra egy másik szeletét jelentette a hadifoglyok számára a sport, ami lelki és fizikai erőnlétük szempontjából legalább olyan fontos volt, mint az eddig leírtak. A sportolás természetesen megint csak a tisztai táborokban kaphatott szerepet. A sportágakról és versenyekről csak röviden tartalmaz feljegyzéseket a napló, ezekben pedig a szerző nem utal arra, hogy azok bármelyikét is üzte volna és így versenyeken indult volna. Az említés szintjén szerepel a birkózó egyesület megalakulása, a razdolnojei futball és egyéb labdajátékokat űző csapatok mérkőzései, amelyek a szurkolók és érdeklődők körében is igen népszerűek voltak. Majd kugli-pályát építettek, míg mások 1917 Pünkösdjének közeledtével a pünkösdi malacért futballoztak.

Ahogy teltek az évek, egyre népszerűbb lett az atlétika ill. az atlétikai versenyek. A sportolást nagyban elősegítette, hogy a hadifoglyok egy amerikai szervezettől adományként sportfelszereléseket is kaptak. Ez a szervezet a Y.M.C.A.⁴⁰ Ennek amerikai szervezete a sporteszközökön kívül könyvekkel, vallásos iratokkal is ellátta a hadifoglytáborokat már 1916 óta.⁴¹ Ezek a versenyek egy-egy nagyobb nemzeti ünnephez, mint március 15. vagy Szent István nap kötődtek.⁴² Antal Vilmos életében inkább a kertészkedés és a séta volt nagyon fontos, semmint valamelyik sportág – hadifoglytáborhoz képest – aktív művelése. A japánok fennhatósága alatt, lehetőségük nyílt a foglyoknak a Suifun folyóba fürödni.⁴³ Fürdőbe már előzőleg is jártak, de azok kádas vagy dézsás rendszerűek lehettek.

Hitélet

A fejezet témaköre már önmagában is magyarázatra szorulhat. A korban az, hogy valaki hivatalosan valamelyik felekezethez tartozik, az nem jelentette azt, hogy gyakorló hívő is volt. A háború ezeket az elemeket fel is erősíthette. 1916 Karácsonyán említi naplójában először Antal Vilmos, hogy Isten jelenléte mennyire fontos az ő életében. Úgy tűnik ez végig így is marad. A nagyobb ünnepeken mindig pontosan megemlékezik arról, hogy istentiszteleten vett részt, ki tartotta ezt és milyen felekezethez tartozott. Nagykörös, ahol Antal Vilmos gimnáziumba járt és érettségizett, igen jelentős, nagy múltú protestáns, református iskolaközpont volt. Az itt kapott nevelés egész későbbi életét, nézeteit, hozzáállását befolyásolta. Nagyon nehéz volt számára pl. az, hogy 1917 Pünkösdje min-

⁴⁰ Young Men Christian Associaton – Keresztyén Ifjak Nemzetközi Szövetsége.

⁴¹ Baja B. – Lukinich I. – Pilch J. – Zilahy L. 1931. 209.

⁴² Uo. 522.

⁴³ Uo. 488.

den féle istentisztelet, mise nélkül múlt el. A táborokban nem volt mindenütt tábori lelkész – hivatásos szinte sehol sem –, ha igen az csak egyszer-egyszer látogathatta meg híveit. A protestánsok eleve óriási hátrányban voltak a katolikusokhoz képest. Misét az uralkodó születésnapján, nagyobb nemzeti ünnepeken még csak-csak tartottak, református istentiszteletet már kevésbé. Olyan is előfordult – elég gyakran – hogy lelkész hiányában egy tanító, vagy aki a hadifoglyok közül szívesen elvállalta, készült fel egy-egy istentiszteletre. Ezek közül Bodon Lajos – a későbbi rimaszombati tanító – és Izsó Gyula⁴⁴, azok, akik név szerint jó néhányszor szerepelnek a naplóban. Antal hadapród gyakran olvasott keresztyén irodalmat és jó néhányszor segített előkészíteni egy-egy istentiszteleti alkalmat. Azt, hogy ez pontosan miben is állt, nem írja le részletesen. Ezeket az alkalmakat sok esetben inkább csak imaóráknak, bibliaóráknak nevezhetnénk. 1918 őszétől már csak egy padlásszobában tudják ezeket az alkalmakat megtartani, ahol 3–4 fő vesz rajtuk részt. 1919 elején szerepel a naplóban először az a megjegyzés, hogy vallásos meggyőződése miatt kellemetlenségei vannak néhány lakótársával, de ezek a feljegyzések is elég szűkszavúak, kifejtésükre nem kerül sor. A válasz erre, további keresztyén irodalom fordítása magyar nyelvre. A fogság utolsó évében már csak egy-egy alkalom szerepel, helyette Nikolskból írásban kaptak prédikációt, amit ők is lemásoltak és tovább adtak. Hősünk ekkoriban *A Biblia szerepe a misszionáriusok életében* című német tanulmányt próbálja meg lefordítani. Végül figyelemre méltó, hogy a fogság végét, a hazatérést miként fejezte ki a napló szerzője: 1920. július „16.án megérkeztem hajnalban Nagykovácsra. - Ezzel befejezést nyert 4 éves hadifogságom és megengedte az Isten gondviselő keze, hogy szerettemet még egyszer egészségben láthassam, amelyért fiúi köszönetem és alázatos hálaadó fohászatot rebegem a magasságos ég kegyelmes és jóságos Urához, Istenéhez.”

Hírek otthonról

Bár a magyarországi helyzetről időnként írtak az újságok, az otthoni hírek igen nehézkesen jutottak csak el a táborokba. A katonák elsősorban a frontok állásáról szóló jelentéseket olvasták el. Nem volt véletlen, hogy nagyon hamar elkezdtek oroszul tanulni a hadifoglyok, hiszen az újságból tudták követni a harcéri helyzetet. Az orosz front mellett, főleg a román hadszíntér és Erdély helyzete tartott különös érdeklődésre számot. 1917 márciusában már hírek terjednek el a magyarországi forradalmakról, bár ez utóbb rémhírnék bizonyul. A pontos helyzetről a razdolnojei tábori lap a *Béke* segítségével igyekeznek tájékoztatni társaikat. Az állandó aggodás jellemzi az otthoni helyzettel foglalkozó napló-részleteket. Jellemző a békekötés állandó reménye. 1918 őszétől már valódi

⁴⁴ Izsó Gyula később püspöki titkár lett.

hírek kapnak szárnyra a magyarországi változásokról, tudnak az ország „részekre szakadásáról”, az 1919. márciusi Tanácsköztársaságról. A pontos államformát nem ismerik, de azt tudják, hogy a csehek ellenében a front egyre északabbra kerül. Majd hallanak a román bevonulásról és az ország kirablásáról. Ez utóbbi információk már amerikai újságokból jutnak el a hozzájuk. A Horthy-korszak első lépéseiről is olvasnak, és a béketárgyalásokról is, ill. pontosan tudják, hogy Apponyi Albert vezeti a békedelegátust Párizsba. Az 1920. június 4-i békekötés híre már a hazafelé igyekvő hajó fedélzetén találja Antal Vilmos hadapródot, a pontos történésekről majd a nagykőrösi hazatérést követően értesül.

Összegzés

Az elemzett hadifogolynapló a feldolgozása kapcsán az a legfőbb tanulság, hogy nem lehet sablonokat alkalmazni az egyes naplókra: tudni kell különbséget tenni a hadifogolysorsok között. A tisztekkel teljesen másképpen bántak, mint – az északra vasútépítésre vitt – legénységgel. Más és más volt a tisztek sorsa is a különböző országokban és táborokban. A tisztek sem éltek könnyen, néhányukért az otthon maradottaik óriási pénzügyi áldozatot hoztak, de így legalább nagyobb volt az esélyük a hazatérésre. Másrészt a létfenntartásért vívott küzdelem nem kellett, hogy feleméssze a hadifoglyok minden erőtartalékát, jutott még önszerveződésre, művelődésre is energiájuk. Egyesületekbe tömörültek, sportoltak, kurzusokat szerveztek egymásnak. Mindez hozzásegítette őket, hogy a körülményekhez képest a lehető legjobb fizikai és lelki állapotban éljék túl a megpróbáltatásokat és térhessenek haza szeretteik körébe.

Források⁴⁵

Antal Vilmos: Háborús naplóm
Antal Vilmos: Pénztári napló
VI. század névsora és egyéb feljegyzések
Levelezőlapok
Önéletrajzok 1949-ből és 1954-ből

⁴⁵ Leánya, Kiss Dénesné Antal Teodóra tulajdona.

Irodalom

Bán Péter (szerk.) 1989: *Magyar Történelmi Fogalomtár* 2. Bp.

Baja Benedek – Lukinich Imre – Pilch Jenő – Zilahy Lajos (szerk.) 1931: *Hadifogoly magyarok története* 2. Bp.

Balanyi Béla – Rácz Lajos – Ványi Jenő 1994: *Új nagykőrösi Athenas* 1. Nagykőrös

Heller, Mihail – Nyekrics, Alexander 1996: *A Szovjetunió története*. Bp.

Liptai Ervin (szerk.) 1985: *Magyarország hadtörténete* 2. Bp.

Sgardelli Caesar, De (összeáll.) 1936: *A Magyar Királyi Budapesti 29. Honvéd gyalogezred és a Magyar Népfőkelő 29. Gyalogezred Hadtörténeti emlékönyve*. Bp.

Függelék

Két részlet a pénztárkönyvből.

PÉNZTÁRI NAPLÓ 1917. Május					
Kelt	TÁRGY	Bevétel		Kiadás	
		Rubel	Kopek	Rubel	Kopek
1917					
V/1	Süt. Műsor bulki ⁴⁶	-	-	-	90
V/3	Kolbász, sütemény	-	-	1	20
V/3	Szemüveg, tojás	-	-	-	43
V/4	Sonka, 2 bulki, kenyér	-	-	1	-
V/5	Sonka, bulki, süt.	-	-	1	-
V/6	Süt[emény], cigaretta sonka	-	-	1	20
V/7	Sonka, bulki. -	-	-	-	50
V/8	Tízórai	-	-	-	30
V/9	Sonkás zsemle fürdő.	-	-	-	43
V/10	Tízórai, uzsonna, fizetés	28	-	-	50
V/11	Újság, tartozások sonka	11	-	-	48
V/12	Bőr, alapok sonka	3	-	4	89
V/13	Kolbász, cukor, - vacsora	-	-	4	22
V/14	Alap ⁴⁷ , cigaretta, bulki	-	-	1	-
V/15	Bulki, fürdő, kenyér	-	-	-	-
V/16	Mosás	-	-	-	23
V/17	Berec, ⁴⁸ Lepény, borbély, sonka	-	-	2	-
V/18	Sonka, sajt, színház, sonka	-	-	1	-
V/19	Sonka, cukor, sütemény.	-	-	-	90
V/20	Cukor, sonka confett cukor	-	-	1	60
V/21	Bulki - -	-	-	-	10
V/22	Tízórai, bulki - -	-	-	-	30
V/23	Fürdő, fekete, reggeli	-	-	-	50
V/24	10 órai, kifli, bulki	-	-	-	50
V/25	Reggeli, fekete, mosás	-	-	-	50
V/26	Poharak, szappan, papír,	-	-	2	30
V/27, sajt, bukli	-	-	-	50
V/28	Kolbász, cukor, bulki.	-	-	-	50
V/29	sajt, fürdő, sonka	-	-	-	58
V/30	Confett, tojás, kifli	-	-	-	75
V/31	Kolbász tojás kifli	-	-	-	40

⁴⁶ Fehér cipó, péksütemény.⁴⁷ Valószínűleg a tisztai alapba fizetett be pénz, amellyel más táborban, nehezebb körülmények között élő társaikat segítették.⁴⁸ Utalás a tábori lelkesítő szolgálatot ellátó Berecz Ottóra, akit naplójában is említ.

PÉNZTÁRI NAPLÓ 1919. Augusztus					
Kelt	TÁRGY	Bevétel		Kiadás	
		Rubel	Kopek	Rubel	Kopek
1919					
VIII/1	sör, cukor, süt, kávé	J 33 42		9	10
VIII/2	Illeték kávé	-	-	-	70
VIII/3	Szt. István leg a Répay ⁴⁹	-	J 5	1	-
VIII/4	alt. Vers. Süt[emény], eig, ceruza,	-	J 0.05	6	70
VIII/5	étk. A túrós kenyerek	-	J 5	2	20
VIII/6	Cacao, papír, Nikolsk ⁵⁰ , c.[ipő] kefe	-	-	79	90
VIII/7	Sonka, kávé	1 J ⁵¹ = 34.65		1	80
VIII/8	Veder	J 0.225		-	-
VIII/9	Süt[emény] tejeskávé	-	-	6	-
VIII/10	lev. Lap cigaretta szenvics	-	-	5	-
VIII/11	Párisi kenyér	1 J = 29 R		2	-
VIII/12	Cukor, ing	1 J = 34 R		80	-
VIII/13	Sonkás kenyér, kávé	-	-	4	80
VIII/14	Sütemény, kávé	-	-	4	-
VIII/15	Cukor, sütemény, atl[étikai]. Verseny	-	J 0.05	10	60
VIII/16	Sütemény, kávé	-	-	3	80
VIII/17	Szenvics, kávé	-	-	2	-
VIII/18	Sütemény, vajás kenyér	-	-	3	20
VIII/19	süt[emény]. Sonkás kenyér	-	-	4	70
VIII/20	Pariser, süt, cacao, tej	-	-	18	-
VIII/21	Vajás kenyér, sütemény	-	-	1	80
VIII/22	Sütemény	1 J = 36.50		3	40
VIII/23	Sütemény, vajás kenyér	-	-	4	50
VIII/24	Sütemény, párizsi kávé	-	-	5	20
VIII/25	Gyufa	-	-	-	60
VIII/26	Szenvics	-	-	2	60
VIII/27	- -	-	-	-	-
VIII/28	eig. Süt. Cipőbőr	J = 37 R		126	20
VIII/29	Pariseres kenyér	-	-	1	10
VIII/30	süt. Kolbászos kenyér	-	-	5	30
VIII/31	- - -	-	-	-	-

⁴⁹ A magyar tisztiek közadakozásából tartottak fenn pénzügyi alapokat, ha kellett valakin segíteni, legyen miből, ez is ilyen alapon történhetett, a Szt. István legényalap részére, másrészt kölcsönt adhatott egy Répay nevű szobatársának.

⁵⁰ Adakozás a nikolsz-usszurszki táborban élők javára.

⁵¹ Jen – japán pénznem.

Márfi Attila

Visy László Pécs szabad királyi város főispánjának naplója 1914–1917

Visy László Pécs egykori főispánja napló-kötetei 1996 májusában letétként kerültek a Baranya Megyei Levéltár őrizetébe. A rendkívül értékes, hat kötetből álló naplósorozat szinte egyedülálló levéltárunk gyűjteményében, hiszen ilyen jellegű forrással sem az adott korszakban, sem pedig más időszakból nem rendelkezünk. Bár Visy 1911 júniusától 1917 októberéig viselte főispáni hivatalát, a hat kötet mégis csak 1914-től 1921-ig követi, úgyszólván naprakészen az egykori főispán látókörébe került, főként helyi eseményeket. Egyes visszaemlékezések a kötetek számát minimum nyolcra becsülték, ugyanakkor a helytörténetírás sokáig úgy tudta, hogy a Visy-féle naplók léte nem egyéb legendánál, s az elmúlt évtizedekben nem volt ildomos a reakciónak minősített nemes-polgári család feltételezett, vagy valós irathagyatéka felől érdeklődni, kutakodni.¹

A naplók közül öt kötet az 1914-től 1917-ig terjedő korszakot dokumentálja. Így egyben ezek a feljegyzések a világháborús évek krónikái is, míg az 1918-tól 1921-ig történeteket egyetlen vaskos kötetben örökítette meg Visy László. Ez az utóbbi intervallum az úgynevezett szerb megszállás időszaka városunk történetében. Tehát Pécs életének sorsdöntő és nélkülözésektől terhes hét esztendejéről vallanak a főispán terjedelmes leírásai. Mielőtt azonban a naplók vázlatos ismertetésébe kezdenék, röviden bemutatnám a városunk közéletében jelentős szerepet vállaló egyéniség életútjának főbb állomásait.

Visy László a Somogy megyei Nagyatádon született 1854. október 17-én. Édesapja Jobst János német származású nagyatádi gyógyszerész, édesanyja pedig a hencsei születésű Visy Jozefa, aki köznemesi családból származott.² Itt fontos megemlíteni, hogy édesapja 1872-ben történt elhunytá után 1905-ig viselte a Jobst vezetéknévét. Ekkor édesanyja ösztönzésére felvette annak családi nevét, ugyanakkor feleségével, s gyermekeivel együtt magyar nemességet is kaptak, s vezetéknévüket Visyre változtatták, a Nagyatádi előnevet használva.³ Visy, azaz Jobst László középiskolai tanulmányait Kaposvárott és Pécssett végezte. Ezután a jogi pályát választva Pécssett kezdte el az egyetemet, s Budapes-

¹ Lenkei L. 1922. 46.

² Visy Z. 1996. 267.

³ Az adományozást 1905. február 17-i dátummal jegyezték be a Királyi Könyv LXXI. kötetének 438. lapján Bécsben. Ez egyébként tartalmazza a nemesi cím adományozásához elengedhetetlen családi címet is. Vö. Visy Z. 1996. 273.

ten fejezte be a Pázmány Péter Tudományegyetemen jogi tanulmányait, s 1881-ben tette le az ügyvédi vizsgát.⁴ A Jobst család kötődése Pécshez édesanyja egyik fivérének, Visy Istvánnak köszönhető, aki a közeli Pécsváradon volt járási orvos, s nyugdíjba vonulását követően Pécssett telepedett le az Apáca utcában. E nagybátyjának házában volt sokáig kosztos diák Jobst (Visy) László, s az ügyvédi diploma elnyerése után teljesen természetesnek tűnt a családban, hogy ő is Pécssett telepedjen le, s kezdje el ügyvédi pályáját. Nem sokkal ezután, 1883 októberében családot is alapított, s nőül vette Ferenczy Ilonát, aki pécsi polgári családból származott.⁵ Ebből a házasságból összesen 9 gyermekük született. Ügyvédsége első időszakában jól menő irodát vezetett, s nagyon hamar bekapcsolódott a város közügyeinek intézésébe is, mint a törvényhatósági bizottság tagja. Ezzel szinte egyidőben előbb a Pécsi Ügyvédi Kamara alelnöke, majd hosszú évekig a testület elnöki teendőit látta el. A politikai életben az ellenzéki mozgalom élén szerepelt, először, mint Bánffy Dezső rövid életű pártjának híve. Majd később a Tiszák nevével fémjelzett politikai irányzathoz csatlakozott.⁶ Ugyanakkor erre az időszakra esik báró Fejérváry Imrével való kapcsolata is, akinek révén politikai pályafutása fordulatot vett. Ugyanis Fejérváry unszolásának engedve vállalta el 1911. június 30-án a főispáni tisztséget, életének 57. esztendejében. Az egykorú és a később keletkezett történeti munkák egyaránt kiemelik Visy kompromisszumkészségét a város és a vármegye vezetésével, valamint nagy munkabírását és szociális érzékenységét.⁷ Különösen az első világháború kitörését követően volt szükség ezen adottságaira, mert a város erőforrásai fokozatosan kimerültek a háborús években.

Ezért már a kezdeti időszakban, Kaufer Mór kórházigazgató főorvossal közösen élére állt a pécsi Vöröskeresztes mozgalomnak, megszervezte a pécsi ápolónők átképzését, biztosította az új frontkórházak, „betegnyugvó állomások” kiépítését és fenntartását, kezdeményezte és lebonyolította a folyamatosan ismétlődő gyűjtőakciókat a frontra, s nagyon komoly eredményeket sikerült elérnie országos viszonylatban is a hadisegélyezés terén.⁸ A Wekerle-kormány bukásának egyik politikai következményeként azonban neki is fel kellett állnia főispáni székéből 1917 őszén. Tulajdonképpen naplóíró tevékenysége is ekkortól kezdett alábbhagyni, s az ezt követő négy esztendő történéseit már csak egy kötetben örököltette meg. S eddigi ismereteink szerint úgy tűnik, ha nem is vonult vissza teljesen a város közügyeinek intézésétől, de az évekig példás alapos-sággal vezetett krónikáírást végleg abbahagyta. Jelen írás keretében Visy László

⁴ *Dunántúl* 1935. november 26. 4.

⁵ Édesapja Ferenczy István, aki előbb a vármegyénél vállalt állást, majd a Pécsi Takarékpénztárnál helyezkedett el, s onnan is ment nyugdíjba, mint főpénztáros: *Visy Z.* 1996. 268.

⁶ *Pécsi Napló* 1935. november 26. 1.

⁷ Zsadányi O. – Klamár Gy. 1928.

⁸ Lenkei L. 1922. 46.

naplóinak azon köteteiről kívánok ismereteket adni, amelyek 1914-től 1917-ig keletkeztek, s az első világháborús Pécs helyzetéről adnak, a szemtanú hitelességével teljesebb képet. Ugyanakkor az egykori főispán személyiségéhez is közelebb kerülhetünk és felvillanthatjuk mentalitásának azon főbb elemeit, amelyek segítségével felelős posztján, barátai és családja körében is nagy tiszteletet vívott ki.

Rátérve a terjedelmes kötetek ismertetésére, fontos előrebocsájtanom, hogy csak a fő tartalmi jegyeket tudom e keretek közt elmondani, s korántsem a teljesség igényével. A naplójegyzeteket három fő fogalmi körre, szerkezeti egységre oszthatjuk: háborús tudósításokra, a hivatali-, közszolgálati teendők és a magánélet eseményeinek közlésére. Az első időszakban teljesen természetes, hogy Visy a háborús konfliktusnak nagyobb teret szentelt. Első feljegyzéseit az általános mozgósítási parancs megjelenésének napján 1914. július 26-án rögzítette. Rendszeres krónikáírását azonban csak augusztus 28-án kezdte meg, saját szavai szerint a következő indoklással: *„A jó gondolatok és a fecskendők legtöbbször későn érkeznek. Én is csak augusztus 23-án határoztam el, hogy a mozgósításról, a csapatok hadrakeléséről, szállításáról a sebesültek érkezéséről, szóval mindarról, ami a világháborút illetőleg Pécsen történik, s amit én állásomnál fogva megtudok, rendes naplót vezetek.”*⁹

Visy, s ez napló soraiból is kiderül, ekkor még úgy hitte a hivatalos propaganda hatására, hogy a háború hamar véget ér. Ezért a háború első napjaiban, heteiben gyakran adott hangot türelmetlenségének, elkeseredettségének, mivel a beharangozott katonai sikerek egyre késlekedtek. Akkor például, amikor 1914 augusztusában megtorpant a magyar haderő a szerbiai harctéren, aggodalma a következő gondolatokban nyilvánult meg: *„Szóval egész éjjel aggódtam. A szégyen és a düh töltötte el egész valómat! Ilyen hadsereg, ilyen fiúk, mint a mieink és semmi eredmény. Meg kell az embernek örülni. Fél munkát végezni. Büntetni akarni, de úgy, hogy a verés annak fáj, aki verni akar. Szóval úgy érzem, hogy a mohácsi vész óta borzasztóbb, kritikusabb idők még nem következtek hazánkra!”*¹⁰ Kezdeti „kincstári optimizmusát” lassan felváltotta a mérsékelt hangnem és az általa ismert események ismertetése. S ebben segítségére volt jól kiépített kapcsolatrendszere és a hivatali úton kapott tájékoztatások. Az országos és külföldi eseményeket a kormány szervektől kapott titkos és rejtjelzett táviratokra jegyezte le. Ezenkívül rendszeresen kapott információkat Lenkei Lajostól, a *Pécsi Napló* szerkesztőjétől, aki folyamatosan járta az országot, de fontos híreket nyert Nádor Lajostól is, aki mint a város polgári biztosa a pécsi ezredek

⁹ Baranya Megyei Levéltár XXXIII. 1. Dr. Visy László Pécs város főispánja napló (továbbiakban Napló) 1914. augusztus 28. 3.

¹⁰ Napló 1914. augusztus 25. 20.

mozgásáról tájékoztatta. S mivel 1915-ben már három fia is harcolt a frontokon, a főlük kapott levelek adatait is egybevetette a már ismert információkkal.

A háborús tudósítások, hadi jelentések, csapatösszevonások rövid ismertetésén túl nagyobb hangsúlyt kapnak feljegyzései között a háború hatására megváltozott pécsi állapotok; a közélet ismertetése. Akár hangulati jelentéseknek is felfoghatjuk e közléseket, amelyek a kezdeti eufórikus hangulatot, majd a mérsekelt hangvitelt, s később a csüggedt várakozást dokumentálják. Bár a főispán hangulatát, mentalitását az elhúzódó háború és a hátország megpróbáltatásai alaposan próbára tették, mindvégig hitt a győzelemben és a nemzet megújulásában. A társasági életben is hangot adott e meggyőződésének, s igyekezett a kételkedőket, rémhírterjesztőket nyugalmával, kiegyensúlyozottságával meggyőzni. Naplójában gyakori említést tett a társas körökben lezajlott vitákról. Az egyik ilyen közlésében a Nemzeti Casino, általa „Casino Conrádoknak” titulált kételkedőivel folytatott beszélgetéséről így írt: *„Leszóltam őket. Ilyen nehéz időkben csüggedést, lemaradást hirdetni, s máris bűnbakot keresni hazafiatlan dolog, a művelt osztálynak épp az a feladata, hogy a nehéz időkben ne veszítse el nyugalmát és bizalmát. S abból, hogy sokan megsebesültek, elestek, szóval, hogy a háborúval járó bajok a nyakunkon vannak, még ne következtessen a teljes züllés a felbomlás közeli bekövetkeztére. Csak az a nemzet életképes, csak annak kell idő előtt elpusztulni, amelynek fiai nem tudnak hazájukért meghalni.”*¹¹

Visy nemzettudata és hazaszeretete mindvégig követhető leírásaiban. Igaz, belső szorongásainak, tépelődéseinek is hangot ad, de szinte önmagát nyugtatva mindannyiszor kijelenti; e nehéz időkben mindenkinek a maga posztján kell helyt állnia. S rátérve közszolgálati teendőire, főispáni hivatalában is súlyos feladatok várták. A háború alatt ügyeletet tartottak irodájában, ahonnan gyakran hajnalban családi és baráti körből, vagy éppen egy jótékony célú rendezvényről riasztották. Naplófeljegyzései szerint állandóan úton volt a pécsi közhivatalok, egészségügyi intézmények és társadalmi szervezetek vezetőivel tárgyalva. Hivatali teendői rendkívül megszorodtak, s olykor megoldhatatlannak tűntek: Neki kellett megszerveznie a mozgósítások idején a város lakosságát megsokszorozó katonai hadtestek ellátását, s átirányítását. Ekkor hónapokra leállt a vasúti személyforgalom. Ezzel párhuzamosan az államrendészeti és biztonsági intézkedésekért is felelt. Közben sikerült megszerveznie az ápolónők átképzését, új hadi kórházakat jelölt ki és szereltett fel a város közintézményeiben, s felügyelte az ideiglenes barakkokat, sáttortáborokat is. A sebesültszállító szerelvényeket személyesen fogadta, ellenőrizve a sebesült katonák ellátását, s többször tartott szemlét a nyugvóhelyeken. Mindezeket 1914. végéig szinte zökkenőmentesen szervezte meg, s ezzel párhuzamosan a Pécsi Vöröskereszt Egylet egyik vezetőjeként szeretet- és segélycsomagok gyűjtését is kezdeményezte.

¹¹ Napló 1914. augusztus 26. 25.

Később ezek a karitatív akciók már a lakosság szegényebb rétegeit is érintették. Befolyását és népszerűségét ügyesen felhasználva 1915-től jótékonycélú-kulturális rendezvényeket, társas összejöveteleket szervezett, amelyek bevételeit a fokozatosan kiépülő hadisegélyezés alapnak utaltak át. E tevékenységét 1916 márciusában maga Tisza István miniszterelnök is elismerte és országosan is követendő mozgalomnak tartotta.¹² Leírásai szerint e feladataiban családtagjai, rokoni és baráti köre is segítette. Szociális érzékenységét bizonyítják naplójának azon sorai is, amelyben az inflációs időkről ír: A város közellátásáról, az árdrágulásokról, az élelmiszerhiányról, a jegyrendszer fokozatos bevezetéséről, s a sorbanállásokról szinte naponta található feljegyzés. Mindezekért mélységesen aggódott, s igyekezett inszignihító akciókkal a hadiözvegyek, árvák és rokkantak helyzetén javítani. Mégis úgy fogta fel a város erőforrásait kimerítő inflációt, mint a háború szükségszerű velejáróját, s a hátszág kötelező áldozatvállalását. A szükséghelyzet saját életkörülményeit is megnehezítette, s nem ritkák azon megjegyzései sem, amelyek a család takarékos életvitelét jellemzik.

A háború derekán a társadalmi élet számos területén és a politikai körökben is megmutatkoztak a válság jelei. A megye és a város igazgatási és politikai vitáiról, s a protokolláris eseményekről személyi kérdéseket is felemlítve gyakorta emlékezett meg napi feljegyzéseiben. Úgy tűnik leírásai alapján, hogy ezekben a személyeskedésig menő harcokban, belső igazodásokban nem vett részt, s mindvégig politikai elkötelezettsége, elhűsége és humánuma volt az irányadó. Egyenes és őszinte jellem, aki nagyon jól átlátta a helyi hatalmi helyzetet, de sohasem keveredett bele kétes politikai csatározásokba. Bár kompromisszumokra hajlamos, de csak olyan kereteken belül, amit elvi elkötelezettsége megengedhet. S ha meg is őrizte mérsékelttségét, naplójában azért néha kifakadt, sokszor ostorozta az ellenzékét, akik szerinte részletkérdésekkel, vagy álproblémákkal foglalkozva hadakoztak a parlamentben. 1916 augusztusában, a román hadüzenet hírére például a következőképpen bírálta az ellenzékét: *„Mit beszél az ellenzék a lengyel kérdéstről? Még a magyar kérdés sincs megoldva, s még az sem bizonyos, hogy területi integritásunk meg lesz óvható. S a kellemetlen ellenzék már azt szeretné tudni, milyen a lengyel alkotmány? Én azt kérdezem, milyen lesz a magyar? Tegnap Budapesten nagy lóverseny volt. A Nemzeti Színházban a »Kaméliás hölgyet« adták Márkus Emíliával a címszerepben. Ha majd megírják ennek a léha kornak történetét: Bámulni fognak az utódok, hogy ennek a százoldalról megtámadott nemzetnek még volt lelke lóversenyeken és színdarabokon mulatozni, ahelyett, hogy az ellenség kiverésén törte volna a fejét.»*¹³ Olykor még szélsőséges megjegyzésektől sem tartózkodik, ha a hadihírek nem voltak számára kedvezőek.

¹² Napló 1916. március 16. 34.

¹³ Napló 1916. augusztus 28. 153.

A háború utolsó hónapjaiban azonban megváltoztak a napló közlései. A hadihelyzet és közszolgálati feladatai mellett nagyobb teret szentelt családjának, baráti körének és személyes érzéseinek. Visy ekkor már jóval túl lépte hatvanadik életévét, ráadásul lépten-nyomon családi tragédiákról értesült környezetétől, amit személyesen élt át. S ebben a lelki állapotában fokozottan fordult szerettei felé, s népes családja minden örömét és gondját lejegyezte. Sokszor nem titkolta aggodalmát a fronton harcoló fiaiórt. Ha kéthetente nem jött levél valamelyiküktől, naponta jelezte azok hiányát naplójában. Gondolataiban folyton ott volt a családi tragédia képe. Gyakran úgy írt közvetlen ismerősei, vagy akár csak hírből ismert esetekről, mintha saját szeretteit érte volna tragédia. Rendkívül megviselte például az, mikor Pista fiáról egy hónapig nem kapott életjelt: „*Pistától ma sem jött levél. Ma már 25 dik napja, hogy hírt nem hallunk róla. Ahol jár nagy harcok dúlnak, félő, hogy komoly baj érte a fiút.*”¹⁴ S végül nagy megkönnyebbüléssel jegyezte le a következő sorokat 1916 júliusában, amikor megérkezett a várva várt harctéri tudósítás: „*Ma örömapunk volt. Mama születésnapja. Istennek hála, hogy erőben, egészségben megérte 53. dik életévét. Szívüöl üdvözöltük, örömuiket tetézte az, hogy Pista fiamtól június hó 27 iki kelettel értesítés jött. Gratulál nevemnapjára, s édesanyjának is ír. Megvan, - csak a nap annyira felégette az arcát, hogy kisebesedett. Honnét ír, azt nem tudjuk.*”¹⁵ Két esztendő elmúltával Visy Istvánt valóban komoly baj érte az olasz fronton és hősi halált halt, a háború utolsó napjaiban.

Ezeknél a személyes jellegű közléseinél gyakran megnyilvánul sajátosság humora, adomázó kedve, s nem titkolja irodalmi műveltségét sem. Sokszor idézi kedvenc költőit; Vörösmarty, Arany és Petőfi verseiből főleg a haza iránti elkötelezettség, a kitartás és a család szeretetéről szóló sorokat idézte. Családjáról mindig közvetlen és meghitt hangnemben írt. Írásai nyomán egy tipikus polgári életforma, polgári enteriőr képe bontakozik ki. Szinte minden családi eseményt megörökített: ünnepnapokat, vendéglátogatásokat, családi együttléteket, kirándulásokat, szórakozásaikat. E feljegyzésekből széles baráti körére is következtethünk és szinte napról-napra végig követhetjük hivatali teendői mellett a város társadalmi és kulturális eseményeit.¹⁶ Feljegyzésein kívül ezen események dokumentumait is mellékelte. Nagyon értékes részei a köteteknek ezek a mellékletek, igazi kordokumentumok. Az írásos források közül családi és hivatalos levelek, értesítések, meghívók és táviratok, valamint a jelentősebb társadalmi rendezvények plakátjai, műsorrendjei érdemelnek említést. Talán legértékesebb

¹⁴ Napló 1916. július 5. 117.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Ezek a rendezvények a város köztintézményeiben lettek megtartva az alábbi helyszíneken: Nemzeti Casino díszterme, Pécsi Nemzeti Színház, Pannonia Szálló, Nádor Szálló, Apollo Kinematográf, Városháza, Pius alapítványi Katolikus Gimnázium, Miasszonyunk Rend Római Katolikus Felsőbb Leányiskola, Különböző egyesületek termei.

részét alkotják e forrásgyűjteménynek a fiaitól kapott saját készítésű fényképek. E kordokumentumok a galíciai, bukovinai és a tiroli frontvonalakon készültek. Ábrázolva csapatszemléket, a katonai egységek vonulását, a fronton harcolók mindennapjait, s természetesen a Visy-fiúk magyarázó és személyes soraival. Az egykori fotográfiák közül a családtagokról készült és a polgári életmódot megörökítő felvételek is jelentősek. A Visy család legidősebb fia, Béla, aki az Északi fronton harcolt az oroszok ellen, szenvedélyes fotográfus volt. Civilként is megörökítette szeretteit és a fontosabb családi eseményeket. Maga Visy többször is afféle „műbírálókkal” illette Béla fia fotográfus ténykedését, főleg a család tagjairól készült felvételeket. A megye és a város előljáróiról s a kor nevesebb pécsi közéleti személyiségekről készített felvételek fontos helytörténeti kordokumentumok. Értékes részei a naplóknek az uralkodói családról s a hadvezetőségről készített, minden bizonnyal eddig még publikálatlan fotók köre is. A Visy-féle naplók tényanyaga, leírásai és személyes-bizalmas közlései nyomán elmondhatjuk, hogy hiteles és rendkívül értékes korrajzot kaphatunk a város világháborús éveiből. Az átélt eseményeket Visy – erről a naplók szövegkörnyezete is tanúskodik – naprakészen vetette papírra. Nem olyan memoárközlésekkel állunk tehát szemben, amelyet szerzője utólag, esetleg hónapokkal-évekkel később jegyzett le. Ezen naplók értéke éppen abban rejlik, hogy nem a megszépítő múlt, vagy esetleg az önigazolás motivációja vezette a naplóíró tollát. Az öt naplókötetben Visy 1917 decemberéig követi naprakészen az eseményeket. Igaz, csak mindössze három és fél esztendő történéseit jegyezte fel, mégis rendkívül értékes ez az eredeti forrásoktól gazdag, sajátos szerkezetű kötetanyag, amelyben a várost érintő legfontosabbnak ítélt politikai és társadalmi eseményeket örökítette meg. Ugyanakkor a hivatalosan ismert események háttéréről, kulisszatitkairól s emberi tényezőiről, a kor hangulatáról olyan információkat, benyomásokat nyerhetünk, amelyek segítségével árnyaltabban láthatjuk nemcsak Visy, hanem a kor emberének cselekedeteit, mentalitását is. Összességében elmondhatjuk, hogy dr. Visy László főispán cselekedeteinek motiváltságában meghatározó a hazaszeretet, a vallásos érzület, a kötelességtudat, a család iránti szeretet és gondoskodás és a felmerült problémák emberi megközelítése, megoldása.

Irodalom

- Lenkei Lajos 1922: *Negyven év Pécs életéből. Egy pécsi újságíró visszaemlékezései*. Pécs
- Visy Zoltán 1996: Pécs vonzása Visy Zoltán építész őstáblája tükrében. In *Tanulmányok Pécs történetéből* 2–3. Szerk. Vonyó József, Pécs
- Zsadányi Oszkár – Klamár Gyula (szerk.) 1928: *Pécsi fejek*. Pécs

A megfelelni akarás megnyilvánulásai egy kisvárosi polgárcsaládban

Előadásomban egy kisvárosi polgári család életéből néhány olyan momentumot mutatok be, amelyek tükrözik hogyan próbált egy idegenből betelepült család, a vagyonszerző, német származású budai vállalkozó, és az ő unokájának feleségeként Félegyházára költözött háziasszony beilleszkedni a befogadó város társadalmába. E családtörténeti elemzés módját ad arra is, hogy egy polgári háztartás belső működését dokumentáló naplón keresztül bepillantassunk a századforduló Kiskunfélegyházájának és polgárainak életébe.

A családok, háztartások működése társadalmi folyamatokat tükröz. A család volt az a konkrét szerkezeti egység, ahol a jövedelmet megtermelték és felhasználták. E felhasználás irányait a családban elfogadott értékrendszer és életvezetési mód határozta meg. A kialakult viselkedési módok azonban soha nem függetlenek a környezettől. Kölcsönhatásban állnak más értékrendszerekkel, magatartási normákkal és egymást támogatva, vagy egymás ellenére keresik a létezésük térbeli és időbeli lehetőségeit.

Az egyéni életvitel különbségei nem csupán az adott társadalmi rétegre, a korra is jellemzőek. A családok, családtagok magatartási mintái, a helyi kultúra, a gazdasági lehetőségek változásai együttesen alakítják a tágabb környezetet, formálják a várost, ahol élnek. Így történt ez Kiskunfélegyházán is a századfordulón, amelynek két évtizede nem csupán korszakváltást, hanem életmódváltást is jelentett.

Kiskunfélegyháza polgári társadalma a századforduló évtizedeiben

Kiskunfélegyháza 1870-ben egyike annak a 33 magyarországi városnak, amelynek népessége meghaladta a 20.000 főt.¹ A népesség 1910-re 63,83 %-kal, abszolút számban kifejezve 13.611 fővel gyarapodott.² Továbbra is agrárváros, városiasodásának alapja a mezőgazdasági termelés. A város teljes területe 1897-ben 70.670 kh³, ebből megközelítően 1000 kh a belterület, azaz maga a város. Azt, hogy ténylegesen milyen népes volt a helyi polgárság a századforduló évtizedeiben nehéz megállapítani, társadalomtörténeti mikroelemzések hiányában

¹ Berend T. I. – Szuhai M. 1973.

² *Magyar statisztikai évkönyv 1893.*; Thirring G. 1912.

³ *Gazdacémtár 1897.*

csak becsülni tudjuk. Ehhez egyik ismérvnek a redemptus múltból táplálkozó tekintélyt és az azt megalapozó földvagyonot tekintjük. Másiknak, Max Weber viselkedésszociológiai értelmezését elfogadva, az életvitelt, a neveltetésnek, a származásnak és a foglalkozásnak kijáró presztízst.⁴ *Következtetésem szerint a félegyházi polgárság 400 körüli családból, azaz az összes népesség kb. 6 %-ából állhatott.*

A birtokkoncentráció – az 1745-ös redempció nyomán kialakult szabadparaszti gazdaságokra visszavezethetően – változatlanul alacsony. 1895-ben a teljes határterület 3452 gazdaságra oszlott, amelyek közül mindössze 80 haladta meg a 100 kh-at, 1900-ra ez utóbbiak száma 96-ra emelkedett. A földbirtoklás a 100 kh-on felüli gazdaságok esetében jelentős folytonosságot mutat. E birtokok 90 %-a a hajdani redemptus családok kezén van, akik továbbra is főfoglalkozású gazdálkodókként, mint földbirtokosok ebből élnek. 1895-ben csupán mutatóban fordul elő e nagyobb birtokosok között olyan, aki nem főfoglalkozású gazdálkodó. A tisztviselek közül egyedül Hoffer Imre birtokolt 100 kh-n felüli területet. A 100 kh-on felüli földterületet birtokoló három ügyvéd közül kettő szintén redemptus család tagja, a város két legtekintélyesebb családjához, a Fazekas illetve a Szabó családhoz tartozott. Rajtuk kívül még egy kocsmárosnak, Bakos Sándornak sikerült 100 holdon felüli birtokra szert tenni. 1000 kh-on felüli birtokkal hatan rendelkeztek. 1829 kh-as birtoka volt Dessewffy Ottó örökösének, amelyen gróf Dégenfeld Ottó gazdálkodott. 2131 kh-as birtoka volt Sváb Imrének. Három „ezerholdas” földbirtokos ősi redemptus család utóda. A Bánhidyi család a legnagyobb redimáló Félegyházán, István, a család seniora 2004 kh-on gazdálkodott. Hasonló múltra tekintett vissza a Szabó család. A család élén az 1895-ben elhunyt altábornagy, József állt, s helyére az 1612 kh-at birtokoló Béla lépett. A Tarjányi család szintén a város újratelepítéséig vezetheti vissza családfáját. A törzsökös és népes redemptus család 6 tagjának volt 100 kh-on felüli birtoka, a legtöbb Józsefnek, 1880 kh. A 19. század végén már szintén törzsökös családnak tekintett Hofferek közül József gazdálkodott a legnagyobb birtokon, 1655 kh-on.⁵ A századvégen alakuló, formálódó illetve átformálódó helyi polgárság gyökerei a redempcióhoz nyúlnak vissza. Az „ősi” családok vagyont megőrző és gyarapító csoportjai patrícius előkelőséggel őrzik redemptus birtokkal alapozott tekintélyüket. Ez a vagyon bár kisvárosi szinten jelentős, nagyságrendileg nem sorolható a nagypolgárság tőkeerős vagyoni kategóriájába. Mégis *a helyi polgárok mintaadó csoportja a már említett törzsökös birtokos családokból alakult ki.* E családok tagjait ott találjuk a helyi pénzüzetek igazgatótanácsaiban is, hogy csak az itt bemutatandó családra utaljak: a Félegyházi Ta-

⁴ Weber, M. 1987.

⁵ *Gazdacímár* 1897.

karékpénztár elnöke 1897-ben Hoffer József, alelnöke Szabó Sándor, ügyvezető igazgatója Hoffer Imre.

A polgárság másik csoportját a módos kereskedők, a helyi pénzvilág irányítói, a magasabb rangú tisztviselők képezték. Hozzájuk csapódott a helyi értelmiség vezető rétege. Ők elsődlegesen beházasodással, közéleti tevékenységgel alapozták meg elismert polgári helyzetüket. Ezeket a társadalmi csoportokat kapcsolatrendszerük tovább tagolták. Még az „ezerholdasok” rendkívül kisszámú csoportja sem volt egységes. Az elkülönülést az eltérő politikai pártállással, egyesületi tagsággal, a családi és a szabadidős ismeretségekkel demonstrálták.

A mezőgazdaságban megtermelt jövedelem a nagyobb birtokosoknál egyrészt bizonyos mértékű termelés-korszerűsítést eredményezett, másrészt magánépítkezéseket és költségesebb életmódot finanszírozott. A félegyházi üzlethálózat luxus igényeket is kielégítő széles kínálatában a gyöngyvirágkrém, az angol és francia illatszerek éppúgy helyet kaptak, mint az aratópálinka, az Esterházy konyak, a Törley pezsgő, a pisztráng, a rák, és a déligyümölcsök. A Kossuth kalapok mellett amerikai gyártmányú cipőket, mindenféle divatcikket árusítottak. Cséplőgéptől a varrógépig, patkószegettől az aranyozott képkeretig mindent kaphatott a vásárló. Megjelent tehát a presztízs fogyasztás is, a helyi újságok gyakran közöltek részletes leírást a bálokon és egyéb rendezvényeken látható hölgyek ruháiról. A jótékony célú alapítványozás, az adakozás, a belépőjegyek felülfizetése kötelező járuléka lett a társadalmi rangnak. A kisváros nyilvánossága figyelő szemmel kísérte az egymással barátkozó vagy egymástól elzárkózó társasági körök alakulását. Jelentősége volt a pártbeli hovatartozásnak, az egyesületi tagságnak, de még annak is, ki melyik kocsmát látogatta. Kialakultak az egyes társadalmi rétegek külön-külön művelődési és szórakozási helyei, alkalmi. A polgárok a kaszinóban, a gazdakörben, a népkörben, a főgimnázium zenetermében, vagy a városháza nagytermében tartott felolvasó-esteken élték a maguk külön társasági életét.⁶

Ezekről a társasági kapcsolatokról a külvilág számára mutatott polgári életmódról viszonylag széleskörű ismeretekkel rendelkezünk. Igen gazdag forrása ezen ismereteknek a korabeli sajtó és az ekkor már létező fotódokumentáció. Mindez – bár fontos – úgy gondolom csak a felszínt mutatja meg, hiszen a közéleti elismertséghez a magánéletben sokaknál szerény anyagi háttér és csak felszínes polgári életvitel társult. Az említett forrásokból nem ismerhetők meg a polgári családok külvilág előtt titkolt, vagy egyszerűen csak rejtve maradt működési mechanizmusai, a magán és a társasági életben követett, kialakított taktikai és stratégiai. Ez utóbbiakba enged bepillantást az a háztartási könyvecske, amelyet egy szerencsés véletlen juttatott a kezemhez. *A háztartási könyvecske*, amelyet már közreadtam, (Polgárok Kiskunfélegyházán 1890–1913. Debrecen,

⁶ Bánkiné Molnár E. 1981.

1996. /*Studia Folkloristica et Ethnographica* 38./) a Damjanich János Múzeum tulajdona. Ez a háztartási könyv adta az indítást, hogy a feljegyzéseket készítő háziasszony családját, a Hoffer családot válasszam ki annak a beilleszkedési folyamatnak a bemutatására, amelyet a bevezetőben már említettem.

A Hoffer család

A Hoffer családnév a 19. század első felének közepén jelent meg Félegyházán. Hoffer Ferenc 1826 májusában vette át a városi patika bérleti jogát.⁷ A budai patikus júliusban költözött a városba feleségével, Antónia Frantzal és három gyermekével: Istvánnal, Virgíniával és Adolffal. Antónia és Ferenc 1806-ban kötöttek házasságot Bakabányán. Félegyházára költözésükkor tehát már 20 éves közös házasságra és gazdaságilag sikertelen patikus múlttra tekinthettek vissza. Ferenc vagyonbukott budai polgár volt, aki Félegyházán remélt sikeres újrakezdést és boldogulást családjának.

Hoffer Ferenc idegen patikusként élt és dolgozott a városban, amikor 1850. január 1-jén, 70. évét betöltve gyógyszerészeti jogát és gyógyszerári készletét átörököltette Adolf fiának, aki ténylegesen már 1847-től vezette a gyógyszeráriat.⁸ A 25 éves Adolf új lendülettel látott munkához. Helyzete merőben különbözött az idegenből beköltözött szülei helyzetétől. Ő már ebben a városban nőtt fel. Felesége helybeli, tekintélyes és gazdag redemptus család leánya, Horváth Mária. A két család anyagi ereje s a Horváthok redemptusi tekintélye új lehetőségeket nyitott az érvényesüléshez. Hoffer Adolf legidősebb gyermeke, Imre 1854-ben már új otthonban született. Két év múlva megszületett Gyula, 1859-ben József, s végül 1866-ban az egyetlen leány, Terézia. Ekkor mindkét szülő 42 éves, a legidősebb fiú, Imre már 12. Megállapodott, anyagilag rendezett a család helyzete. A város közepén saját, új házukban laktak, s 1858-ban megvették az első darab földet a Közélszőlőben⁹. A közélszőlői 3 lánccsalád tulajdon¹⁰ megszer-

⁷ Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Kiskunfélegyháza Levéltára (BKML. Kf. It.) Arc. 15. C. 1. F. 7. No. 15/1830. Pöschel Ferenc kunszentmiklósi patikus Félegyházán 1819-től bérelte a város patika épületét.

⁸ BKML. Kf. It. Kapitányság. Polg. perek L. 60. F.9. Sz.32/1856.

⁹ Későbbi nevén Közélszőlő, ma Móraváros.

¹⁰ A szőlő a helyi értéktétel szerint még mindig a szegények, a hajdani irredemptusok és a zsellérek sok-sok munkával termővé tett, másra nem is nagyon jó földecskeje. A redemptusi érték- és jogrend szerint nem vonatkoztak rá még a jászkun örökösödés szabályai sem. Szőlőt lányok is örökölhettek, s nem járt utánuk sem gazdasági, sem politikai redemptusi előjog. Igaz, ezek a hajdani kiváltságok 1853-tól formálisan már nem léteztek, de a helyi szokásjogban tovább éltek, s a rangot változatlanul a tőkeföld vagyon jelentette. A helyi telekkönyvben pontosan nyilvántartották minden egyes rögről, kinek az eredeti váltságába tartozott. Ha valaki eladott egy darab szántóföldet, akkor váltsági földet adott el a hozzátapadt jogokkal együtt.

zéséig a család betelepülésétől számítva 30 évnek kellett eltelnie. Az újabb földterületek megvásárlása már sokkal könnyebben valósult meg. Adolf már tudta: ahhoz, hogy a város társadalmának vezető rétegébe kerüljön, a hajdani redemptusok értékrendjét őrző, mentalitásukat továbbvivő családokhoz kell hasonulnia. A patikussággal megszerzett tőkét ezért földvásárlásba fektette. Az 1860-as évtized a földszerzés időszaka. Hoffer Adolf az 1860-as évet 29 kh 1102 öl megvásárolt váltásági, azaz tőkefölddel zárta. Újabb lehetősége földszerzésre öt év elteltével nyílt. Ezzel – a szőlő nélküli – földtulajdona 83 kh 794 öl lett. Hoffer Adolf ekkor már elismert polgára a városnak, tekintélyét a saját és a Horváth család vagyona egyaránt alátámasztotta. Belvárosi házában élt családjával, vezette az úgynevezett „Öreg patikát”. A kiegyezés után 1868-ban újraszervezett jászkun kerületi közgyűlésbe a város egyik közgyűlési követévé választották. Közéleti pályafutásnak ez az első lépcsője. Immár ténylegesen befogadták. Elnyerte azt a bizalmat, hogy a nagyhatalmú kerületi közgyűlésben a város érdekeit képviselhette.

Fiait gimnáziumba íratta, akik mivel helyben még csak négyosztályos gimnázium működött, Budán folytatták tovább iskolai tanulmányaikat. Szinte íratlan törvény volt, hogy a város tehetős polgárainak támogatniuk kellett a közintézményeket. Az apróbb-nagyobb adományokról – egy-egy könyv, régészeti darab, pénzösszegek – évenként beszámoltak a tanácsnokok, majd az iskolai évkönyvek megjelentetése után, azokban tették közzé az adományozók nevét és az adományozott tételeket. A feljegyzések szerint Hoffer Adolf 1870-ben egy csigagyűjteményt ajándékozott a helyi gimnáziumnak.¹¹

Hoffer Adolf 1874-ben halt meg. A halála előtt megvásárolt 160 kh pákai földet már özvegye, Horváth Mária telekkönyvezette felerészben a saját, felelő részben három kiskorú gyermeke javára.¹² A két fiú taníttatását édesanyjuk is fontosnak tartotta. Imre, aki 1870-ben érettségizett a budai gimnáziumban, a Magyar Kir. József Műegyetemen folytatta tanulmányait, gyógyszerész oklevelet szerzett, később számviteli vizsgákat tett. Józsefet 1880-ban avatták bölcsészdoktorrá. Anyjuk Józsefnek szánta a családi gazdaság irányítását, ezért ő a Mosonmagyaróvári Gazdasági Akadémián tanult tovább, ahol két évet végzett el. A családi birtok vezetését 1893-ban vette át. Addig az édesanyjuk irányította a gazdaságot.

Házasságkötésük után Imre is, József is Félégyházán telepedett le. Az 1890-es évek elején kapcsolódtak be a helyi közéletbe. József, Endre Szidóniát vette feleségül. Házassága révén jelentősen megnövelte a család vagyonát valamint a köz- és államigazgatás felső köreibe vezető kapcsolatait. 1893-tól virilis képviselő és gazdasági tudósító. Aktív tagja és vezetője lett a helyi Gazdasági Egye-

¹¹ BKML. Kf. lt. L. 36. F. 1. Cs. 2/1870.

¹² BKML. Kf. lt. L. 37. F. 2. Cs. 24. Sz. 58/1877.

sületnek, a későbbi években is élénk közéleti tevékenységet folytatott. Tagja volt az iskolaszéknek, a századforduló után a közművelődési bizottságnak, a városi mezőgazdasági bizottságnak és tényleges gazdasági tanácsnoki tiszteletet is betöltött.

Imre, Büchlbauer Rózát vette feleségül. Büchlbauer Lajos, Róza apja Majsán volt postafőnök majd takarékpénztári igazgató, gazdálkodását az egri római katolikus főkáptalantól bérelt 2485 kh földön¹³ folytatta. Vagyona szerényebb az Endrékénél, társadalmi kapcsolatai is más irányúak. Hoffer Imrét, 1891. június 7-én választották meg számvevőnek. Évi 1000 Ft-os fizetésért látta el a vezető tisztviselői hivatalt, egészen 1896. június 22-ig, amikor számvevői állásáról lemondott és átvette a Félegyházi Takarékpénztár ügyvezető-igazgatói tiszteletét, amelyet 1913-ban bekövetkezett haláláig töltött be. A számvevői állásról történt lemondása nem jelentett teljes kivonulást a város vezetéséből. Továbbra is tagja maradt a képviselőtestületnek, hol virilisjogon, hol választott képviselőként. Mint az egyik legnagyobb adófizető, testvérével együtt tagja maradt Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye törvényhatósági bizottságának is.

A 19. század első felében Félegyházára betelepült Hoffer család harmadik generációja a századfordulóra a város vezető polgári családjai közé sorolható. Bár eltérő gazdasági háttérrel rendelkeztek mind a társadalmi kapcsolataik, mind a lakáskörülményeik azt az életformát tükrözik, amely ebben az időszakban a város polgárságának jellemzője. *Ezt a kisvárosi életformát számos helyi tradíció szabályozta, amelyek ismerete és alkalmazásuk módja nélkülözhetetlen volt ahhoz, hogy a városka polgárságának szokásrendszerébe beilleszkedjenek, hogy társadalmi rétegük kialakult értékrendjének megfeleljenek. Mindez olyan folyamatos alkalmazkodást, tevékenységet és gondolkodásmódot igényelt, amely többnyire rejtve maradt a külső szemlélő előtt. Ezt a rejtett folyamatot nem tudjuk bemutatni a hagyományos levéltári kutatásból megismerhető hivatalos iratokon keresztül. A magánéleti feljegyzések, naplók, háztartási könyvek, magánlevelezések viszont alkalmas források ilyen célú társadalomtörténeti kutatáshoz. Módszerként a néprajztudomány eszköztárát ajánlatos megfelelő történeti szemlélettel hasznosítani. Ezek sikeres ötvözésével már bemutathatóvá és történetileg is feldolgozhatóvá válik az a viselkedési mód, amellyel a család saját társadalmi rétegéhez igazodik, mintegy megfelel annak. E viselkedési mód kialakításának egyik legfontosabb helyszíne a háztartás. A továbbiakban Hoffer Imréné Büchlbauer Róza fennmaradt háztartási könyvecskéjének segítségével ezt a helyszínt mutatom be.*

¹³ *Gazdacímtár* 1897.

Hoffer Imre háztartása

A háztartás, amelybe a szerencsés véletlen folytán megmaradt könyvecske segítségével bepillanthatunk, Hoffer Imre és felesége, Büchlbauer Róza kétgenerációs kiscsaládjának háztartása. A családi háztartásból a házasságkötés után kivonult a nagymama. Külön házba költözött, s a háztartás vezetését átadta a menyének. A 18 éves Róza nem csupán új családba került, a szülői házat elhagyva addigi tágabb környezetétől is kénytelen volt megválni. Kiskunmajsáról férje szülővárosába, Kiskunfélegyházára költöztek. Kiszakadt korábbi társasági kapcsolataiból, megszokott életritmusából, távol került az édesanyja által megteremtett gyermekkori háztartás biztonságától, szokásrendszerétől. Igaz, ez a távolság a külső szemlélő számára alig mérhető. Róza apja és férje azonos társadalmi rétegbe tartoztak. Büchlbauer Mihály – a nagyapa – a kisteleki és kiskunmajsai postaállomások főnöke, Büchlbauer Lajos – Róza apja – a majsai posta főnöke, majd a takarékpénztár ügyvezető-igazgatója volt. A fiatal házások közös vonása a német származás is. Az új asszony nem számíthatott gyökeres változásokra, hiszen nagy vonalakban új családja is hasonló szokásokat követett, amit társadalmi rangjuk és katolikus vallásuk határozott meg. Ebből a létező társadalmi és kulturális gyökérből kellett Rózáknak kialakítania a saját egyedi, polgári otthonát és háztartását. A folyamat kibontakozását tükrözi a „napló”.

Az egyszerűség kedvéért a továbbiakban naplónak nevezem a háztartási feljegyzéseket tartalmazó könyvecskét, bár nem felel meg pontosan a napló műfajának. Bejegyzései bizonyos mértékig rendszertelenek, nem terjednek ki mindenre. Azokat az eseményeket, munkavégzéseket, kiadásokat tartalmazza, amelyeket a háziasszony fontosnak ítélt. A napló 1890-től 1913-ig tartalmaz dátumhoz köthető beírásokat. Nagyobb időbeli hiány észlelhető 1891–1897 között. A hiányzó bejegyzéseket a házaspár életkezdése magyarázza. A házasságkötéskor a férj már 36 éves, tehát kora éppen duplája a feleségének. Vezető állásban van, évi 1000 Ft-os fizetéssel és jómódú polgári életmódot lehetővé tevő saját gazdasággal. Megállapodott ember, aki nem annyira a szórakozásra, sokkal inkább gyermekekre, nyugodt családi életre vágyik. A megkezdett naplóban Róza 1890 novemberétől a következő év májusáig csak a havi kiadások összegét írta fel. Ebből arra következtetünk, hogy a fiatalasszony a házasság első percétől külön „kosztpénzből” gazdálkodott, de még nem fordított kiemelt figyelmet a mindennapok házimunkájára, amit bizonyára az anyós által beállított szakácsnő és a kisegítő személyzet a Hoffer család szokásai szerint végzett. A fiatalasszony bár elszámolt a kiadással – azt németes precízséggel havonta krajcárra pontosan felírta –, még nem irányított igazán. 1896-ban meghalt az anyósa. Róza az eltelt idő alatt az átélt örömök és gyász emberformáló éveiben egész lényében felnőtté vált. Gondoskodnia kellett az öt tagúra növekedett család nyugodt életéről, amelynek új helyszíne az 1898-ban felépült gyönyörű, kényelmes családi házuk.

Az itt kialakított életformát tükrözik az 1897-től ismét megsűrűsödő, s immár a fontosnak tartott részletekre is kiterjedő feljegyzések.

A nagymama halála után bekövetkezett életmódváltás jelentős lépése volt a család új lakóházának felépítése. A gyönyörű eklektikus stílusú egyemeletes ház – amely nem egészen egy év alatt elkészült – Ziegler Géza budapesti műépítész tervezte. Impozáns, köríves, kettős kapuján már megjelenik a szecesszió olyannyira kedvelt magyaros ornamentikája. Az egész épületnek, méretei ellenére van bizonyos ékszerdoboz jellege. A kapun belépő egy széles, zárt, folyosó jellegű kapubejárón keresztül tágas előtérbe jutott, ahonnan szépen ívelt kőlépcső vezetett az emeleti lakószobákhoz. Itt helyezkedtek el az ebédlők, a gyermekszobák, a szalon, a férfi szoba, a hálószoba és a konyha is. A földszinten volt az Imre által örökölt patika, amelyet alkalmazottak működtettek. A lakóépület udvar felőli oldalával szemben, bejárattal a Templom utcáról, építették fel a gazdasági épületeket. Ezekben az istálló, a kamrák és a magtárak kaptak helyet. A főépület alatti boltíves pincéket helyiségekre felosztva, különféle dolgok tárolására használták. Az építkezés túllépte az ekkor már takarékpénztári igazgató Hoffer Imre anyagi lehetőségeit. A befejezéshez és minden bizonnyal az új épület berendezéséhez 5000 Ft kölcsönt kényszerült felvenni volt munkaadójától. Biztosítéskul épülő házat és telkét kötötte le. Csaknem 9 év kellett a teljes visszafizetéséhez, jelzálog alóli felszabadítása csak 1908-ban vált lehetővé.¹⁴

Róza családi és társasági élete két helyszínen bonyolódott, részben a férjével közösen épített 7 szobás családi házban, részben az Imre által örökölt közel-szülői, nyaraló jellegű házban. Az 1898-ban felépült lakóházban a tényleges lakásszint az épület emeletén volt. A lépcsőfeljárattal szemben helyezkedett el a szalon, ahol az adatközlő unoka szerint mindig hideg volt, mert a gyönyörű fehér kandalló nem tudta a nagy helyiséget befűteni. A szalon berendezése gyöngyház berakásos, fekete mahagóniból készült női íróasztalból, egy 7 fiókos hasonló anyagú keskeny sublótból, egy nagy konzolos tükörből és egy empire stílusú ülőgarnitúrából állt. A garnitúra része volt egy kanapé és négy fotel, továbbá a kandalló mellett négy karosfotel. A szalonból balra nyílt az úgynevezett „úri szoba” vagy férfi szoba, ahol négy bőr klubfotel egy íróasztal, egy páncél-szekrény és két könyvszekrény kapott helyet. Az „úri szoba” mellett az idegenek elől elzárt 12×6 m-es szoba volt, amit kis ebédlőnek neveztek. A nagy ebédlő – utcára néző ablakkal – a szalonból jobbra nyílt, berendezése tölgyből készült gótikus stílusú 12 személyes ebédlőasztalból székekkel, a két ablak között hasonló stílusú faliórából, az órával szemközti fal mellett egy nagy kredencből, s az oldalfalon elhelyezett tálalóból állt. Egy háló és két gyermekszoba is volt. A gyermekszobák közül az egyik külön a leánygyermek számára. Berendezésükről az adatközlő nem tett említést. A hálószoba ónémet, faragott bútorait a dupla

¹⁴ BKML. Kf. lt. I. 452/1898.

ágy, két szekrény, dívány, s kiegészítésként egy mosdó képeztek. A fürdőszoba és a WC, ahová szivattyúval juttatták fel a vizet, a folyosó másik végén volt, a nagy méretű konyha mellett. A konyha fő berendezési tárgya egy nagyméretű fehér csempés sparhelt volt, aminek a tetejére külön nagy vízmelegítőt is beépítettek. A szokásos konyhai berendezésen túl meg kell említeni a nagyméretű jég szekrényt, amit a Hoffer Józsefekkel közös jégveremből láttak el jéggel. Ez tette lehetővé a fagylaltok készítését, s más romlandó élelmiszerek tárolását.

A közelszólói házat télen nem lakták. Róza feljegyzései szerint is csak májusban takarították ki és készítették elő az esetleges ott tartózkodásra. A fehérfalú nagy teraszos házban három szoba és a teraszhoz kapcsolódva egy zárt nappali szoba, konyha és fürdőszoba volt. Mindkét épület alatt pincéket alakítottak ki.

A polgári életforma szinte elválaszthatatlan feltétele a háztartási kisegítő személyzet alkalmazása. A háziasszony elsődlegesen irányító, szervező és reprezentációs szerepeket töltött be. A külvilág előtt az utóbbi volt látható, míg a háztartásvezetés módzatai többnyire rejtve maradtak. Ezért kivételes öröm a társadalomkutatónak, ha olyan forrást elemezhet, ami a mindennapok e rejtett részébe enged bepillantást. Róza asszony háztartásában népes kisegítő személyzet, három nőcseléd és egy szakácsnő tevékenykedett. Egyes nagyobb munkák idején, mint a szüret, a káposztaeltevés, a disznótor, besegítettek az egyébként külső munkákra alkalmazott béresek s a dohányföldre szerződött feles kertészek és feleségeik is. Egyes szakfeladatot speciális tudásuk miatt e feladatra megfogadott napszámosokkal végeztetett. Ilyen volt a mosás, a vasalás, a szapanfőzés. Alkalmaztak állandó jelleggel egy kocsist is. A cselédeket csak keresztnevükön említi: Rozi, Ágnes, Örzse, vagy munkájuk szerint: a szakácsné, a szobalány. Hasonlóan keresztnéven nevezi a három dohányföldön lakó feles kertészt: Jusztin, Károly, László. Egyetlen eltérés a „Pál gazda” megszólításban észlelhető. E megszólítás bizonyára a mindenesként alkalmazott férficselédtől, Palitól különbözteti meg a szántóföldi gazdálkodás „tanyás gazdáját”.

A háztartásra költött havi összeg, legalábbis az, amit a naplóba Róza feljegyzett, megközelítően a férj évi fizetésének 1/10-ed része volt, ami tekintve a család létszámát, takarékos életvitelt tett lehetővé. Ezért Róza különösen nagy gondot fordított az olcsóbb, saját termelésű vagy kedvezményesen beszerzett nyersanyagok felhasználására. A havonként a férjtől kapott háztartási pénzt azok az összegek egészítették ki, amelyeket kisegítő gazdaságként a háziasszony hatáskörébe utalt közelszólói gyümölcsökből vagy a feleskertészek feleségeivel neveltetett baromfiból kiárult. Minden krajcárt igyekezett megfogni, ezért pontosan feljegyezte az eladási árakat, s azt is mit mennyiért vásárolt, nehogy legközelebb tudatlanságból túlköltekezzen.

Az egész Hoffer háztartásban állandósult egyfajta rendszeresség, ami a munkavégzés ritmusában és a felhasznált anyagok mennyiségében is tükröződik.

A háztartási munkákat éveken át azonos ütemezés szerint végezték. A nagymosás havonta két–három napig tartott, s általában 9 darab szappant használt el a mosónő. A vasalás ezt követően két napot vett igénybe. A mosáshoz szükséges szappant a disznóvágás zsíros hulladékából Róza asszony főzte. A szappanfőzőnőt a házhoz hívták, ahol a napszám mellé reggelit, ebédet, uzsonnát és vacsorát is kapott. A feljegyzés nemcsak azt tartalmazza hogyan, miből mennyi szappant főztek, hanem a főző asszony menüjét is. Ez utóbbi szintén bizonyos állandóságot mutat: a reggelihez járt a pohár pálinka, az ebédhez és vacsorához pedig a bor. Más munkásoktól eltérően azt ette ebédre, amit a családtagok, s külön feljegyzi azt is, hogy e mellé fehér kenyeret kapott. A vacsora is húsos étel volt. Akkor, amikor a mosás pénteki napra esett, arra is ügyeltek, hogy ne zsírral, hanem a katolikus böjt előírásait betartva vajjal főzzenek. A káposztasavanyítás november első felében történt. Minden évben azonos mennyiségű – 200 fej – káposztát vásároltak. Magát a káposztaeltevést kétféle módon is leírta. Az egyik mellett ott áll a megjegyzés „kedves Anyám módszere szerint”. Hasonló megjegyzést több helyen találunk. A családi emlékezet által megőrzött szokások megtartása tehát Róza háztartásában is kiemelt fontossággal bírt. A házkörüli munkákhoz kapcsolódó alaptevékenységeket, cselekménysorokat a szigorú rend, a szinte rítuszerű azonosságra törekvés vezérelte.

Hétköznapi és ünnepek

A szokásszerűség nem csupán a munkás hétköznapiakat, az ünnepeket is átszötte. Az ünnepre való rákészülés szinte részévé vált az ünnepnek, elválaszthatatlan tartozéka lett, ami részben a szubjektív ráhangolódást, részben az ünnep rituáléjának megfelelő zökkenőmentes lebonyolítását is szolgálta. Jól érzékelhető ez a többször lejegyzett karácsony előtti készülődésnél. A karácsonyfa állítását Róza asszony 1900-ban említi. A Kecskeméten vásárolt fát zöld papírral bevont dézsába állították. A fa ára közel három kiló szalonna árának felelt meg. A díszítésről sajnos nincsenek feljegyzések. Annál bővebb tájékoztatást kapunk az ünnepi készülődésben éveken át kiemelt helyet elfoglaló kalácssütésről. A karácsonyi kalács ünnepi jellegét erősítette, hogy nemcsak az előkészületekben vett részt az egész ház népe, a kisült kalácsból is részesültek. Rangsor szerint a három nőcseléd 3–3 darabot, a két béres 2–2-öt, a kisegítő alkalmi lány szintén 2-öt kapott. A szűk család tagjainak jutott, ami megmaradt, 3–5 darab.

A társadalmi összetartozásnak a fenntartását és elismertetését erősítette az elhalt rokonokról, családtagokról, ismerősökről történő helyi szokások szerinti megemlékezés is. A naplóban leírt halottak napi megemlékezésére a család társadalmi helyzetének és belső hagyományainak megfelelően készültek. A megelőző szervező munka során számba vették az elhunytakat. Előkészítették a megemlé-

kezés tárgyi kellékeit. E kegyeleti tevékenység nem az intim családi körben, hanem a kisvárosi nyilvánosság társadalmi terében bonyolódott. Éppen ezért *nem csupán a családi hagyományoknak, hanem a család által képviselt, a társadalmi rétegükkel szemben támasztott követelményeknek, viselkedési normáknak is meg kellett felelniük.* A háziasszony ezért számon tartotta, hogy kinek a sírjához kell koszorút vinni, feljegyezte azok nagyságát, árát és készítési módját is. A tősgyökeres félegyházinak számító sógornője, Terka (Hoffer Teréz) készülődését, mint követendő példát, szintén lejegyezte. 1900-ban házilag készítették napszámosok és cselédek bevonásával a koszorúkat, a girlandokat és a gyertyákat, 1908-ban már a Terka példáját követve Róza asszony is a koszorúköttő Ujjákinétől rendelte meg a kripta díszítését és az egyéb sírokra szánt koszorúkat. A kegyeleti kellékek között felsorolt kereszt díszítésre használt tüll és a girland a mai szokásrendszerben már nem lelhető fel. A 80 cm hosszú 60 cm széles ovális koszorú szintén eltűnt a Félegyházán használatos kegyeleti tárgyak sorából. Az előkészített nagymennyiségű koszorú, girland és gyertya, kiterjedt rokoni kapcsolatokra s az ezzel járó társadalmi kötelezettségek számontartására utal.

Étkezési szokások, nyersanyagok

A napló alapján jól elkülöníthetők a hétköznapok ételei az ünnepeiktől, a cselédek és a személyzet étkezése a Hoffer családotól. A család életvitelében fontos szerep jutott az alkalmi ünnepeknek, társasági összejöveteleknek vacsoráknak, amelyeknek étrendje teljesen elszakadt a hétköznapok szokásos ételeitől. A társasági élet tartozékaiként felszolgált sokfogásos vacsorák még nyomokban sem emlékeztetnek a hétköznapok takarékos életvitelére. *Két külön világ találkozott a Hoffer konyhán: a hétköznapok paraszti és a társasági élet fényűző, presztízs-fogyasztást tükröző polgári világa.* Mindkét ételmezési mód alapvető nyersanyagai megtalálhatók a feljegyzések között, hiszen azok felhasználása évente csaknem azonos mennyiségben történt. A mennyiségi feljegyzések mellett, Róza asszony az árakat, a felhasználásra ciklusonként kiadott nyersanyagokat és a készleteket is számon tartotta.

A *hétköznapok* étkezésében igen gyakori volt a tésztás étel. Különösen sok feljegyzés utal a tarhonya és a lebbencs fogyasztására. Esetenként külön készítették a cselédeknek rozslisztből, külön saját fogyasztásra búzából őrölt fehér lisztből.

A naplóból feltáruló másik világ a polgári életvitel kifelé mutatott képét tükrözi. Az *alkalmi ünnepekhez* kapcsolódó költséges társasági élet tartozékai a sokfogásos vacsorák. Ezeknek a vacsoráknak egyik *legfőbb motiválója a megfelelni akarás.* Az az igyekezet, amellyel a származásnak, a foglalkozásnak kijá-

ró presztízst őrzik, a társasvacsorák étrendjében is megfigyelhető. A társaság részben a rokonságból, részben a munkakapcsolatokban szerzett ismerősökből, vadászterületi, vagy egyleti barátokból alakult. Az idegenből jött feleség, akinek feladata volt e vacsorák házon belüli szervezése, különös módon vigyázott arra, hogy alkalmazkodjon a helyi szokásokhoz. Pontos feljegyzéseket azoknak a vacsoráknak a menüjét és tálalási módját, ahol vendégként részt vettek, azokat amelyeket orientációs mintának tekintett. Feljegyzései segítettek abban, hogy a viszonyozott vendégségnél ne legyen alulmaradón, s a szokásrendnek megfelelően a költségek kiegyenlítődjenek. A napló szerint az egyik legfőbb mintaadó a sógornöje, Szidónia, a másik egy bizonyos Anna. Hoffer Józsefné, Szidónia társasvacsorái férje és saját társadalmi helyzete szerint is olyan alkalmak voltak, ahol nem csupán a kisvárosi elit, hanem „idegen” felsőbb hivatali és katonai körökből meghívott vendégek is megjelentek. A József napi menüben leírt négy fogás mindegyike még további alfogásokra bontható, amelyek önálló különleges húsételek. Ezeket az ételeket részben a feltálat húsfélék minősége emeli az átlagos vacsorák fölé, részben az elkészítési módja, s nem utolsósorban az egésznek ünnepi megjelenést adó tálalása. Anélkül, hogy az étrendet elemezném, hiszen az ételsorok és receptek alapján az olvasó pontos képet kap azokról, csupán a felhasznált nyersanyagokról teszek néhány megállapítást. A naplóban feljegyzett „paraszi” jellegű hétköznapi étkezés nyersanyagait összehasonlítva a társasvacsorák „polgári” étkezési szokásaival az utóbbiak között a hétköznapiokon teljesen ismeretlen nyersanyagokat fedezhetünk fel. A húsközül ilyen a marha- és borjúhús, különösen kedvelt fajtája a vesepecsenyéből és a borjúcombból készített ételfélék. Kedveltek a halak és a vadak. A csirke helyet kap a hétköznapi étkezésben is, megkülönböztetett ünnepi jellegét az elkészítési mód adja meg: majonézes, töltött, s igen kedvelt a sokadik fogásként tálalt rántott csirke. A rántott húsköz, a különféle fasírozottak, a töltött húsköz jellegzetes húskészítési módok a kor polgári konyháin. Szinte állandóan előfordul valamilyen formában a libamáj, a pulyka és a kacska. A garnírun g összetevői közül a gombát, a bimbóskelt, a spárgát, a zöldborsót és a rizst tálalták fel legtöbbször. Meg kell jegyezni, hogy ezekben a menükben és receptekben a kását mindig rizskásának nevezi. A hétköznapi étkezésénél viszont csak kásának. A megkülönböztetés jelentheti a hétköznapi köles vagy árpakása nyersanyagot. Külön kell szólni a desszertekről, amelyeknek egész sorát feltálaták az étkezés végén. Közöttük megtalálhatók a különféle torták, kugler sütemények, parfék, krémekek és fagyaltok. Társasági vacsora szinte nincs is fagyalt nélkül. Hasonló módon nem hiányozhat a sajt és a gyümölcs sem. A krémes sütemények közül kedveltek a tejszínesek. Az egyik mintának tekintett ebédleírásnál Róza asszony külön felírta önmaga emlékeztetésére: „sem főzelék sem tészta nem volt és így csinos.” S valóban a mintának felírt másutt feltálat menük egyikében sincs kifőtt tészta. A parasztkonyhán is előforduló tésztafélék közül egyedül a fánk szerepelnek, de

megkülönböztetésül legalább háromféle lekvárral, vagy krémes, tejszínhabos feltéttel. A krumplit szintén a tálalási mód tette ünnepré: „krumpli gömbölyűre kifúrva”, „krumpli kerekre kivágva”. A naplóban található receptek és menük egyaránt tanúskodnak az idegenből hozott nyersanyagok felhasználásáról. Ilyenek a déligyümölcsök, a rákok, a kaviár, a spárga, s a vadhúsok jó része. Róza külön fel is tünteti naplójában a vadkereskedés címét, ahonnan vásárolt, bár tudjuk, hogy saját vadászterületük is volt.

Társasági kapcsolatok

Érdekes megvizsgálni, kiket tekintett követendő mintának Róza. Bizonyára sokkal több vacsora vagy ünnepi ebédmehívást kaptak, mint amit a naplóban feljegyzett. Úgy gondolom, csak azokat jegyezte fel, amelyeket a meghívók társadalmi rangja, különleges konyhája, vagy konyhájának és vendégségeinek polgári körökben elterjedt jó híre miatt követendő mintának tekintett. Legtöbbször a már említett sógornő ebéd, vagy vacsora menüit írta fel: „Sz. ebéd” vagy „Szidi vacsora” megjegyzéssel. Milyen volt ez a minta? Hogyan alakult ki? Hoffer Józsefné (Szidi) társadalmi kapcsolatai részben férje révén a helyi gazdatársadalom és a városi igazgatás vezető tisztviselőinek körébe vezettek. Részben szülei és a közvetlen szomszédságukban lakó testvérbátyja – a kiskunfélegyházi főszolgabíró – felsőbb közigazgatási körökbe nyúló ismeretségi köréhez csatlakoztak. A háztartásvezetés és a társasvacsorák mintáját ő a nagy társasági életet élő saját családjából merítette. Szidónia kitűnő háziasszony hírében állt, konyhájában nem ritkán 30–40 fős vendégsereg számára készítették az ételeket. A nyersanyagok ott is döntő többségben a saját gazdaságból kerültek ki. Konyhája tágas, világos, szellős, verandára nyíló helyiség volt, nagy csempe sparhelttel. A cselédszobába beépített búbos kemence a sütés-főzés munkáit is szolgálta. Ez a kettős sütési és főzési technika a naplóban felvázolt háztartásban is jelen volt. Egy olyan átmeneti állapotot tükröznek ezek az évtizedek, amikor a kemence még a polgári háztartásokban is jelen van, de a csempés tűzhely már egyre több ételkészítési technikában jut pótolhatatlan szerephez. Az ebédek menüsorai Szidiéknél levestel kezdődtek, utána rendszerint előétel volt, vagy helyette valamilyen főzött hús, esetleg nyelv körítéssel. Utána tálalták a sülteket körítéssel, befőttel, savanyúsággal; esetleg egy közbeiktatott tésztával, például fánkkal. Sült után következett a torta vagy az egyéb sütemény, majd gyümölcs, sajt, feketekávé.¹⁵

A feljegyzett menüsorokból úgy tűnik, ez a sorrend volt a leginkább elfogadott, hiszen a naplóbeli Annánál és Irénkénél is ezt a mintát alkalmazták. A

¹⁵ Kiskun Múzeum adattára 96. 5. 1.

naplóvezető társasági kapcsolatainak felderítéséhez feljegyzései alig adnak támpontot. A keresztnevek alapján lehetetlen pontosan megállapítani a vendéglátók körét. Adatközlőink segítségével is csupán közelíteni lehet. A többször említett Anna, Annuska valószínűen vagy dr. Molnár Béla felesége Csima Anna, vagy Tarjányi Józsefné Lőrinc Anna, vagy Kalmár Józsefné Fazekas Anna. Mindhárom családdal közeli barátságban, illetve rokonságban álltak Hoffer Imréék.

Dr. Molnár Béla 1909–1915-ig a város függetlenségi pártállású polgármestere, akinek nagybátyja, Imre a szabadságharc honvédtisztje, majd városi rendőrkapitány volt. Édesapja, István az algimnázium tanáráként kezdte pályafutását, később polgármester lett, majd a Takarékpénztár vezetésében dolgozott. Nagyanyja, Bánhidy Terézia révén rokonságban álltak a város e redimáló, vezető gazdacsaládjával is. Dr. Molnár Béla, Csima Antal főkantort leányát, Annát vette feleségül. Tarjányi Józsefné Lőrinc Anna, Hoffer Imréék birtokszomszédja volt. Lakásukat is csupán két egymás mögötti utca választotta el.

Kalmár Józsefné Fazekas Anna férje 1884-ben meghalt. Anna, aki a Kiskun Kerület utolsó választott kapitányának özvegye volt, férje és saját családja révén is a város legösibb és legtekintélyesebb polgárai közé tartozott. Férje halála, majd két fiának elvesztése után vagyontól jótékony és művelődési célú alapítványoknak adományozta. Alapítványa több olyan tehetséges helyi fiatalnak adta meg a külföldi továbbtanulás lehetőségét, akik később tehetségükkel a város, sőt az egész magyar kultúra gazdagodását, elismertségét növelték.¹⁶

Bármelyik Annát említi is a naplóíró, mindhárom lényegében azonos társadalmi és társasági körbe tartozott. Hasonlóan nehéz lenne az Irénkéék vezetéknevét kideríteni, s mivel jelenleg nem célom a félegyházi családtörténetek és kapcsolatok feltárása, csupán azt kell megemlíteni, hogy a közigazgatásban vezető pozíciót betöltő személyekkel, illetve a helyi jómódú gazdacsaládokkal kialakított társasági kapcsolat húzódik e név mögött is. Könnyebb volt a férfi nevek feloldása, hiszen itt szinte egybehangzóak az adatközlők és a levéltári, anyakönyvi források bizonyítékai. Béla, a füzetben másutt is említett Szabó Béla, Sándor, Sándorka pedig Szabó Sándor volt. Félegyháza egyik legrégebbi családjának tagjai, gazdálkodók. Szabó Sándor 1897-ben ugyanannak a takarékpénztárnak az alelnöke, amelynek elnöke Hoffer József, ügyvezető igazgatója pedig Hoffer Imre. László, Táby László. A Táby szintén régi gazdacsalád. László több részvénytársaságban is tevékenykedett, mint igazgatósági tag. A többi névre ma már nem tudtak az adatközlők visszaemlékezni. Tekintve, hogy a Hoffer Imrét és Büchlbauer Rózát követő harmadik generáció tagjait tudtam

¹⁶ Példaként említjük, hogy Kalmárné alapítványa ösztöndíja segítségével jutott ki Münchenbe, Párizsba a tehetséges festőnövendék, Holló László, akiből később az Alföld legelhivatottabb festőművésze vált.

megszólaltatni, akik már szintén csupán elbeszélések után emlékeznek nagyszüleik korára, meg kell elégednünk e csekély eredménnyel.

Összegezve megállapítható, hogy az idegenből Félégyházára betelepült Hoffer család sikeresen választotta meg beilleszkedési stratégiáját és amint az áttekintett családi pályakép tükrözi, viselkedésmódjukban megfeleltek a félegyházi polgárság elfogadott szokásrendszerének. A Hoffer család 84 év elteltével is különös figyelmet fordított arra, hogy a helyi társadalom elitje által kialakított mintának megfeleljen. Bár már a vezető polgári rétegbe tartoztak, befogadottak voltak, mégsem váltak mintaadókká, csupán a helyi minták követői, akik folyamatos alkalmazkodásukkal erősítették a már elért társadalmi pozícióikat.

Irodalom

- Bánkiné Molnár Erzsébet 1981: Kiskunfélegyháza közművelődése a dualizmus idején. In *Bács-Kiskun Megye Múltjából* 3. Kecskemét, 181–254.
- Bánkiné Molnár Erzsébet 1995: *A Jászkun Kerület igazgatása 1745–1876*. Szolnok.
- Berend T. Iván – Szuhai Miklós 1973: *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944*. Bp.
- Erdmann Gyula (szerk.) 1989: *Kutatás – módszertan*. Gyula /Rendi társadalom – polgári társadalom 2./
- Galánthai Nagy Sándor (szerk.) 1897: *Mihók-féle Magyar compass 1897/8*. Bp.
- Galánthai Nagy Sándor (szerk.) 1912: *Nagy magyar compass 1912–1913*. Bp. *Gazdacímár*. Bp. 1897.
- Gergely András 1971: Települések, lakások és lakóik a századforduló Magyarországon. *Történelmi Szemle* 3–4: 406–441.
- Gyáni Gábor 1983: *Család, háztartás és a városi cselédség*. Bp.
- Hanák Péter 1993: Vázlatok a századelő magyar társadalmáról. In *Az úri Magyarország* 1. Az elitektől a kishivatalnokig. Bp. 18–26.
- Kisbán Eszter 1989: *Népi kultúra, közkultúra, jelkép: A gulyás, pörkölt, paprikás*. Bp.
- Kósa László (szerk.) 1983: *Népi kultúra – népi társadalom*. Bp.
- Kósa László 1991: *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*. Debrecen.
- Lakatos Mária 1989: A családi fotógyűjtemény, mint történeti forrás. In *Kutatás – módszertan*. Gyula /Rendi társadalom – polgári társadalom 2./ 174–190.
- Láng György 1992: *Klasszikus magyar konyha*. Bp.
- Lengyel Imre (szerk.) 1992: *Alföldi társadalom* 3. Békéscsaba.
- Losonczy Ágnes 1978: *Életmód időben és térben*. Bp.

- Magyar statisztikai évkönyv* 1893. Bp. 1894.
- Mazsu János 1990: Egy debreceni bérpalota lakói a századelőn. In *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve* 17. Debrecen 63–85.
- Mikó Zsuzsa (szerk.) 1995: *Mezőváros – kisváros*. Debrecen /Rendi társadalom – polgári társadalom 4./
- Paraszi társadalom és műveltség a 18–20. században*. 1–3. k. Szolnok, 1974.
- Polgárosodás és modernizáció a Monarchiában. 1993. *Műhely* különszám, Győr.
- Szabó László 1989: *Néprajzi tanulmányok*. Vál. és szerk. T. Bereczki Ibolya – Gulyás Éva, Szolnok.
- Szarvas Zsuzsa 1988: *Tárgyak és életmód*. Bp.
- Szegfű Gyula 1989: *Három nemzedék és ami utána következik*. Bp.
- T. Bereczki Ibolya 1986: *Népi táplálkozás Jász-Nagykun Szolnok megyében*. Debrecen.
- Thirring Gusztáv (szerk.) 1912: *Magyar városok statisztikai évkönyve*. Bp.
- Tóth Zoltán 1982: Polgárosodás és hagyományörzés a századfordulói Szekszárd anyagi életviszonyaiban. *Ethnographia* 177–231.
- Ujváry Zoltán (szerk.) 1991: *Régió és kultúra*. Debrecen.
- Visi Lakatos Mária (szerk.) 1992: *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. Bp.
- Weber, Max 1987: *Gazdaság és társadalom* 1. Bp.

Függelék

Részletek Hoffer Imréné Büchlbauer Róza háztartási naplójából

„A jól végzett kötelesség tudata adja meg az igazi értékes boldogságot”

Róza

1899. feb. 18 án Gicztojeknél [?] vacsora volt.
buljon csészekben utánna
szulcsírozott libamáj pástétom
angol vesepecsenye a tálon keresztbe tálalva két oldalán krumplis sonkás fánk
csirke pecsenye
torta
zsardínet,

Viliéknél
szintén buljon csészekben
szulcsírozott csirkemelle hosszútálra rakva és apró rág medálionokkal körül rakva - va-
lami
hassé fánk szosszal
malacz pecsenye
tirta dezert,-

1899 október 30 adikán adtam át a tollat: kilóját a pöhölynek 3 fr 10 krajczárért a tólnak
2 fr. 10 ért szintén kilóját összesen nyomott a tóll 26 kilót a pöhöly 18 at a pecsenye és
tarka toll 6 és 1/2. - Eztán nagy gondom legyen arra, hogy a tollat csak Klasznál agyam át
akkor is úgy hogy vagy a Kisasszony vagy Pali menyen át vele, mert most úgy adtam át
hogy itt mértem meg és azt mondták, hogy kevesebb és mikor vissza hozták már minde-
gyik 1, 1 kilóval kevesebb lett, tehát kiloptak belőle megcsaltak vele. Még egyszer is-
métlem, hogy nagyon de nagyon gondóljak rá és csak Klasznál
méréssem meg. - 100 forintot kaptam érte.

1900 októberban halottak napjánra
a téli zöldet szették a közelszöllöbe egy napig 5 napszámos, egy napig kötözte 4 és egy
napig Franczi és Vera kötötte a koszorúkat Franczi 22 koszorút Vera 18 rudas gírlántott
kötött. A mécs 90 ven volt s ebbe kellett 3 kiló és 3/4 jufagyú felolvasztva a mécsbe 7
méter mécsbél kel a melyet gyufaszálra húzunk és akkorára vágunk. - aztán 8 pakli
nyolczas gyertya kellett aztán 6 és 1/2 méter tál a három keresztre. - De jegyezzem meg,
hogy Terka mind Újákival kötötte a koszorúkat és így én is így köttesem ne bajoskodjam
vele itthon ha nem szintén Újákinál köttesem . -

40 itcze lisztből kell lenni tarhonyának 35 itczének kedves Anyám írta 1900 október 22 edikén, hogy enyi lesz 40 icze lisztből.

1901 júniusban cseléd tarhonyát csináltattam 3 zsák búzából és ebből lett 2 és fél zsák tarhonya ez tiszta búzából ajasból volt csinálva 4 aszony gyúrta 1 egész nap és 3 aszony másnap félnapig asztán hetven iczéből fehér tarhonyát felét a gyúró lisztből felét pedig a kenyér lisztből vegyítve ebből lett 41 icze tarhonya. -

Jani csak maga gratulált új évre. -

1902 február 13 adikán főzettem ki a szappant.

1 és fél napig főzte a szappanfőzőné napszámja 1 forint volt egy napra másfél napra kapott 1 fr 50 krárt, - reggelire pálinkát kapott és kávé fehér kenyérral délben a rendes ebédünkől egy pohár bort és oszonnára egy pohár bort és egy darab disznósajtot vagy sonkát fehér kenyérral. - A zsiradék négy disznó kúrcinájából volt és egy döglött disznó, és 3 szép tábla szappan lett belőle 24 kiló zsírszóda kellett 7 forint 20 krár ára hozzá. Az összes faedényt nevezetesen: a két asztaldeszkát a teknőt és minden ilyen felét a mit a disznóöléshez használunk a megmaradt lúggal ha a forr leöntettjük megsűröltattjuk a szolgálóval mert másképp avas lesz az edény ha ezt nem teszük. azon felül a szappanfőzőné zsírszódával a melyben 10 krárért meszett főz lúgott főz a melyben a nyi homokot kell kevertetni a mit be vesz ezt ferslógba teszük a pinczébe a mely elég egy évre a faedényt sűröltattni a mitől szép lesz. - Igen vigyázzak, hogy ezt okvetlen meg csináltassam mert ez kell. -

1903 júni 4 én 1 és 1/2 zsák rozsból gyurtak cseléd tarhonyát 4 aszony gyúrta egy nap de se a szolgáló se a szóbalány nem vólt ott nem segítettek 1 és 1/2 zsák tarhonya lett bőven a padláson szárítottuk meg és az udvarba is behortuk 5 asztra. -

1903 júni 7 ikén gyúratam 80 iczéből tarhonyát egy aszony és a cselédek gyúrták egy nap. - most egy harmad nulás egyharmada gyúró és egy harmad a kenyérliszt volt minden 20 iczéhez 10 tojás kell.

Ujáki 1903 ban 1 forintjával csinálta a koszorúkat a két girlandot pedig 2 forintéval.

A speizba a stelázin egy sorban enyi üveg fér el
elsősorban nagy üveg 16 csak egy sorban
nem az egész két
soron végig

második sorban kis üveg 21
harmadik sorban tökkáposz. 8
a másik felén uborkás üveg 8
felül a konyha felőli oldalon
kis uborkás üveg 7
lekvár 14
földieper 17

lekvár 14

az ablak felőli oldalon:

birsalma sajtos üveg 7

töltöt nagy paprika 7

és 4 nagy üveg nagy paprikának.

1904 decemberben karácsonykor a kalácsot 21 iczéből sütöttük 10 kr ára élesztő 10 tojás sárgája 1/2 liter főtvej ennél 2, 3 jó nagy kanálal kevesebb kellet hozzá és 5 liter tej de ebből a tejből vettük a kiflihez is 21 kerek kalács egy rostélos 1 tepszi lekváros és egynehány kis kalács lett belőle a három nőcseléd és a kocsis 3, 3 drot kapot a két béres 2, 2 öt Rozi hogy segített szintén 2 töt és így nekünk csak 3 om jutott de máskor ugy csináljam hogy 5 darab vagy 6 nekünk hagyjak a béreseknek karácsonyra tötött káposztát vittek ki 2, 2, kalácsot és 2 tányér szalonnát.

Befőtek 1905 évben

46 drb fehér és piros cseresnye

20 drb meggy

11 drb zöld baraczk

15 " piszke

12 " sárgabaraczk

12 " őszibaraczk

16 " körte

8 " bab

8 " tök

6 " vizes uborka

2 " ecztes

8 " nagypaprika

4 " soska

2 " sárga és görögdínye

7 " sárgabaraczk

100 " paradicsom

1905 juliusban 12 kiló baraczkot vettem kilóját 16 krajczárért 175 drabot, ebből lett 12 nagy egyforma üveggel. - sárgabaraczk

1908 ban kötött koszoruk mérete hosza 80 czeti szélesége 60 czeti - 8 nagy koszorú kell és 2 kicsi 1 a keresztre 2 tő az öreg Horvátéknak 2 Kun és Tordai Pali bácsinak 16 méter girland és kereszt. -

13 drb nagy koszorú á 1 fr 50

2 drb kis koszorú á 1 frt

1 drb kereszt 1 forint

16 méter girland métere á 40 krajczár

enyiért csinálta Ujákiné 1908 ban a kripta diszítését a nagy koszorú 80 czeti hoszú és 60 széles volt.

1909 április 18 adikán adtam el 21 darab kapant párját 2 fr 40 krért azt jegyezzem meg hogy eddig soha többet kine tartsam s ha csak lehet deczemberben karácsonykor adjam el.

1912 Február 7 én 2 és 1/2 mázsa szalonnából enyi zsirunk lett. -
 3 drb bödön á 40 iczés bádog
 1 drb bödön 40 iczés fehér emeilin
 1 uj fehér emeilin 60 iczés bödön

1913.

Menük Annuskánál

Vacsora: paprikás gomba riskásával
 vesepecsenye krumpli, makarónival
 vanéliás rumos krém. -

Ebéd: leves consomméval
 gombatészta zöldborsós rizsel tötve
 csirke és kacsapecsenye
 csokoládé torta

Vacsora: hideg pecsenyék tartáral
 kirántott csirke
 és csokoládé koch féle

Ebéd: leves karaláb koczkára vágva és
 habarva
 vesepecsenye garnirozva
 csokoládé koch féle

Vacsora: sajtos puding
 borjú filé rizskásával
 citromfagyalt. -

Ebéd

Barnaleves a melyben vékonyra vágott máj szeletek voltak és valami májas lepény apró pogácsa szaggatóval kiszurva utánna 2 nagy hideg hal aszpikkal diszitve és tartárszossal (Kneffelnétől) aztán angol vesepecsenye sárgarépa spenot és krumplival. és vad disznó

tormával és csipkebefőttel aztán pujka és malacz pecsenye azután csokoládé és gesztenye krém torta gyümölcs sajt fekete kávé (sem főzelék sem tészta nem volt és így csinos).

Sz. ebéd:

barna leves és korbély leves a melyben tojás is volt.

fölt marha nyelv örölt tormával és zöld petrezselemmel

sonkás lepény

vesepecsenye a melnek a közepébe tojás van sütvé garnérung krumlipiré tarhonya és spinot

maczagos fánk sárga baraczk, őszi baraczk és szilva lekvárral

rántott csirke és malacz pecsenye

zöld saláta és befőt

vanília parfé és kávé fagyalt

Sz. ebéd

barna leves sült borsóval,

utána egyszerre szülczirozott hal a hal özgerinc formában, és nyúlpástétom a pástétom kikanalazva kerek tálon. - aztán hasé fánk velővel töltve. - utána vad disznó csipkével és vesepecsenye töltött gombával egy külön tálon és rántott krumplival. - torták gyümölcs fagyaltok. -

Annánál ebéd

leves apró fehér gombával és édes tejszínnel és gombával. -

utána öz szószal vajas pogácsával és czukros befőt áfonyával aztán borjú kotlet tésztás tálon körül borjú kotlet a közepébe riskása és rá bimbós kel aztán piskóta tészta közepébe csokoládés tejszinhab alma, szőlő, malaga, datója és fekete kávé.-

Vacsorák

Majonézes jércze a közepén és sonka, nyelv és irosvajjal körül csinált fasírozott husszeletek és kagylókba hal körül első tál étel.

aztán malacz paprikás és angol vese pecsenye.

aztán hassé fánk és túros lepény

aztán liba pecsenye és rántott csirke (márczius 21 József nap)

külömféle parfé és krém kúgler sütemények, torták, befőtek.-

Béla

spárga tejfellel

aztán tejfeles borjú paprikás

roszbőf zöldborsóval

sónkás lepény és mazsóla

szőlős rétes satóval

kappan pecsenye és malacz pecsenye

párfék sütemények, torták.

Balázs

hideg hal tartárral
 útána báránypaprikás
 aztán vesepecsenye
 almás pite és omlóstésztából lekváral a közepén tekercek
 aztán rántott bárány és kappan
 párfék apró sütemények és torták.

Sándor

sonka nyelv felvágva
 utánna báránypaprikás

Laci

hideg sült kólbász és fehérpecsenye teával
 aztán roszbőf garnirozva és libamáj rizskásával.
 útánna
 dios palacsinta stóval és háselepény,-
 pújkapecsenye
 vanília és citrom fagyalt
 torták gyümölcsök. -

Mincsi.-

ászpikos ludmáj kibóritva és
 pújka galantin aszpikkal diszitve toronyalakúra ösze rakva.
 malaczpaprikás
 húsos róló olyan mint a habróló de kissebb és hústöltelékje van és almás pite.-
 és pújka pecsenye
 túttifrútis és csókóládé parfék és ugyan akkor felhordva linzertorta és diótorta négysarko-
 sak voltak
 befőt a pujkához
 gyümölc. tejasütemények
 gesztenye piré kószerű tejszínhabbal
 a gesztenye piré kerekerekre volt csinálva és szirúpba mártva ugy mint a krókambusz körül
 szókták a czúkrászok.

Irénkénél vacsora:

Szoszos és angol vesepecsenye garnérozva zöldborsó, paradicsomos rizs kis kerek for-
 mákba és krumplics kerekerekre kivágva és retel. utána haséfánk szószal és diókrém tészta
 fölül tejszínhabbal
 aztán rántott csirke és malacz
 torták,
 parfék
 dezertek, sajt. -

Szidi vacsora katonatisztek voltak

kerek nagy tálon sonka nyelv kaviár aztán tojásos vesepecsenye, maczagos fánk, almás pite, pujka, malacz parfé, gyümölcs, sajt.

Th Irénkénél vacsora

kirántott csirke

piskótarolád csokoládával belől és turus csusza

gyümölcs.-

liba aprólék leves tejfel és sóska szószal

töltött szőlőlevél

és borjúfrikandó együtt

mandula koch.-

kácsapecsenye -

és palacsintatásztából ívek bevagdálva

gyümölcs.-

husleves

tükörtojás irós vajás tejelel

borjúfasirozotból kotletek kirántva rizsel és zöldborsóval

kávé koch. -

Irénkénél vacsora:

vesepecsenye angol és a másik tálon ritka szoszal szintén vesepecsenye garnérozva, retek, zöldborsó, paradicsomos riskása kis gömbölyű formákban kinyomva, krumpli gömbölyűre kifurva apróra. utánna:

haséfánk és diókrémtészta a mi ugy volt csinálva, hogy alúl a tészta és rá felül dióval kevert tejszinhab és felül nem jött tészta. - aztán: rántott csirkés és malacz pecsenye

kugler sütemények, torták, parfék,

gyümölcs, sajt kandirozott gyümölcs. -

Irén vacsorára

szószos vesepecsenye körül hasé fánkal és büftök e körül retek, zöldborsó és tükör tojás

első tál étel utánna pújkapecsenye és két kappan (a tálon körözdbe tálalva kompótal,

ezután málna és mogyoró fagyalt és meggy szúlcz, ezután két üvegtálon ananász ezután

kugler sütemények utánna szőlő, narancs. éfélfelé teja egy nagy táczán czúkor és

czitrommal és teja asztalon teja sütemény.-

Forró Katalin

Szubjektivitás és objektivitás

Matuska Szilveszter leírása az ausztriai steini férfifegyintézetről

1998 tavaszán nagy iratcsomaggal gyarapodott a váci Tragor Ignác Múzeum történeti gyűjteménye. Az ajándékozó igyekezett megőrizni névtelenségét. Az ok kézenfekvő: az iratok jelentős része a múzeumból az 50'-es években rejtélyes körülmények között eltűnt tárgyak és dokumentumok közül való. Matuska Szilveszternek, a biatorbágyi vasúti viadukt felrobbantójának, a steini férfifegyintézetet bemutató kézirata így jutott (vissza ?!) a múzeum történeti gyűjteményébe.

Matuska Szilveszter, 1938. május 2-án került közelebbi kapcsolatba Váccal, mivel ekkor szállították a váci fegyházba,¹ hogy életfogytiglani büntetésének letöltését megkezdjé. Közel hét év telt el az egész országot megrázó, 22 ember halálát okozó bűncselekmény elkövetése óta, de híre, hírhedtsége nem csökkent. Nem volt még olyan fegyenc, akinek érkezete ennyire lázba hozta volna a helyi közvéleményt. A hetente háromszor megjelenő *Váczi Hírlap* május 4-i, szerdai számában – ugyan, csak a belső oldalon – már olvashattak az érdeklődők a nevezetes eseményről.² A „biatorbágyi rém” a váci fegyházba érkezése előtt az ausztriai steini férfifegyintézetben raboskodott. A nyomozáskor ugyanis kiderült, hogy a biatorbányi előtt hasonló robbantásos merényleteket követett el Ausztriában és Németországban is. Ausztriában ítélték el először, ahol – mivel ott abban az időben még nem létezett halálbüntetés – 6 év fegyházbüntetést kapott. A Budapesti Királyi Ítéltő Tábla 1935. június 26-án kelt B. IV. 4522/1935-201. számú ítéletével és a Magyar Királyi Kúria 1935. december 13-án kelt B. I. 3734/1935-209. számú végzésével halálra ítélte. A Kormányzó 1938. február 23-án kelt „legfelsőbb elhatározásával” a halálbüntetést életfogytig tartó fegyházra változtatta át.³ Az enyhítés okát nem a nagylelkűségben kell keresnünk. A

¹ Pest Megyei Levéltár (a továbbiakban PML) VO Váci Kir. Orsz. Fegyintézet iratai; Fegyencek törzskönyve, 7840. szám.

² „Hétfőn reggel a félnyolcas budapesti vonattal megszokott menet érkezett városunkba. Daróc ruhában tíz fegyenc volt összefűzve, a két oldalon szuronyos fegyőrök haladtak. A fegyőrök tudták már az utat. A városi bérház mellett elhaladva, az Eötvös és Ambró-utcán át értek lassú lépésben a fegyház elé, ahol rögtön bebocsájtást nyertek. Valaki felismerte és rögtön híre terjedt a városban, hogy itt van Matuska Szilveszter. A tíz tagú társaság utolsó sorában ment és az egész úton folyton ágaskodott. Ugy látszik türelmetlen volt és látni akarta a nagy sárga házat, amely életfogytiglan lakóhelye lesz. Matuska volt a nevezetesség, a társaságában levő fegyencek »kisemberek«, szóba sem jöhetnek.”

³ PML VO Váci Kir. Orsz. Fegyintézet iratai - Fegyencek törzskönyve, 7840. szám.

robbantás elkövetésekor bécsi lakos Matuska nem kaphatott nagyobb büntetést Magyarországon sem, mint Ausztriában.

A steini férfigyintézetet bemutató kézirat megrendelésre készült, de a megrendelő személye nehezen azonosítható. Matuska művének befejező részében csupán azt említi, hogy „*igyekeztem az igazgató Úr megtisztelő megbízásának eleget tenni*”, sem a felkérő nevét, sem a mű elkészültének dátumát nem írja le a szerző. A borító belső oldalán, a lap alján ceruzával írt sorokat olvashatunk: „*Kérésemre és részemre készítette: Matuska Szilveszter. 1937. Horváth Kálmán ig. h. főh.*”. Ez az évszám arra utal, hogy a kézirat még a halálbüntetés árnyékában, a váci fegyházba érkezés előtt készült. Horváth Kálmán nevű tagja – aki az Egyházmegyei takarékpénztár igazgatóhelyettese ekkor – volt a Váci Múzeum Egyesületnek, aki a VME 1937-es évről készült titkári jelentés⁴ szerint többek között kéziratot is adományozott a múzeumnak. Mivel a korabeli leltárkönyvek megsemmisültek, lehetséges, hogy a Matuska-kéziratról van szó. A megrendelő és a tagnévsorban szereplő Horváth Kálmán két személy is lehet, hiszen aligha fordulhat elő, hogy a végső ítélelhozatal előtt Matuska érintkezhetett volna vele. Nagyobb a valószínűsége annak, hogy a megbízó a Matuskát elítélő hatalom képviselője lehetett. Előfordulhat, hogy az ajándékozó utólag datálta, s írta a belső borítóra a magyarázó sorokat. Ez esetben a kézirat a váci fegyházba érkezés után készült el, s mint kuriózum került a helyi múzeum gyűjteményébe. A kézirat megrendelőjét valószínűleg Matuska Szilveszter személye érdekelhette, s nem az ausztriai börtönviszonyok, hiszen azok objektív megismerésére más lehetősége is lett volna. Ilyen kaliberű bűnös ritkán került a váci fegyházba. Még mindig foglalkoztatta a közvéleményt Matuska elmeállapota. A vita Matuska épelméjűségéről még az 1934-es tárgyalásakor is folyt,⁵ végül büntethetőnek nyilvánították. Ezért is kérte fel „az igazgató” arra, hogy írja meg emlékeit az ausztriai fegyintézetben töltött évekről.⁶ Matuska úgy tett, mint a mesebeli okos leány: eleget is tett a felkérésnek, meg nem is. Igyekezett kikapcsolni a szubjektív elemeket – ép azokat a momentumokat, amelyek feltehetően a leginkább érdekelték a megrendelőt –, s objektív képet adni a fegyintézetéről. Ugyanakkor, mivel az elítélt szemével látott, az átélt és megszenvedett „valóság” bemutatásában akaratlanul is előbukkan a tudatosan visszafogott-visszafojtott szubjektivitás. Ez a feszültség teszi igen érdekesé, vizsgálódásra érdemessé ezt a sajátos történeti forrást.

⁴ Szarka Gyula: A Váci Múzeum-Egyesület 1937-ben – titkári jelentés. Vác 1938. 7–8. p.

⁵ Az *Est* 1934. nov. 10.: „Bolond vagy nem bolond?” - Orvos, jogász, író, színész nyilatkozik Matuska elmeállapotáról.

⁶ Matuska a leírás végén megjegyzi: „*Szerény képességeim latbavetésével örömmel igyekeztem igazgató Úr megtisztelő megbízásának eleget tenni.*”

A börtönök „irodalma” igen szerteágazó: mind a környezet, a tárgyi feltételek vizsgálata, mind pedig a bűnözés, a társadalom periferiájára szorult, a kirekesztett emberek, embercsoportok, a rabtartók és rabok viszonyának kutatására és bemutatására kiterjed. Több szempontból lehetséges e munkák csoportosítása. Az ilyen szövegek készítőinek nézőpontját vizsgálva két csoportra oszthatóak a börtönnel kapcsolatos művek: a szerző belülről – akár rabként, vagy rabtartóként – ismeri, vagy kívülről, tudományos igénnyel közelíti meg a problémát.

A rabként, fogolyként átélt börtönélet legjellemzőbb formájában a memoároknak jelenik meg. A szerző viszonyulása témájához szubjektív. Nem a börtön, mint intézmény fontos a számára, hanem saját és társai élete, érzelmei, gondolkodása a börtön zárt terében. A börtön csupán az a hétköznapitól, a mindennapitól gyökeresen eltérő, szűk mozgásteret biztosító keret, amelyben az egyén hosszabb-rövidebb ideig élni kényszerül. A legtöbb memoár – bár tényekre épül – inkább szépirodalmi jellegű, nem tudományos mű, de a mentalitástörténeti kutatások fontos forrása. Természetesen a skála a műfajon belül is széles. Már Kazinczy Ferenc klasszikus emlékirataiban⁷ megjelenik a 18. század végi várfogság bemutatása, s a hatalom által kiszolgáltatott ember érzésvilága. A 20. század eseményei a börtönirodalom fellendülését eredményezték. A börtönélet a memoárok részeként⁸, vagy irodalmilag teljesen átlényegítve⁹ jelenik meg ezekben az alkotásokban. A memoárok szerzőit, az egykori rabokat politikai nézeteik, tevékenységük miatt üldözték, ezért is érezhették, éreztették erkölcsi fölényüket¹⁰ az őket börtönbe juttató hatalommal szemben. Ez az alapállás akkor is, ha a mű megjelenését nem előzte meg hatalom- ill. rendszerváltás.

Belülről ismerték a börtön intézményét a rabtartók is. Őket elsősorban a börtönök, fegyintézetek, fogházak működése, működtetése – gazdaságossága! –, az igazságszolgáltatás rendszerében elfoglalt szerepe foglalkoztatta. Nemcsak az egyes fegyintézetek éves jelentései lehetnek forrásaink, de azok az időről-időre kiírt pályázatok és tanulmányok is, melyek a börtön intézményének javítását, a hatékonyság fokozását célozták meg. A rab élet más aspektusa, a rabmunka jelenik meg ezekben a művekben. A szemlélet, amely ezeket a tanulmányokat jellemzi, egybeesik az adott társadalomnak a bűnhöz és a büntetéshez való viszonyulásával, egyfajta társadalmi értékítélet és mentalitás jelenik meg bennük.

Az objektivitásra törekvő tudományos kutatások részben a börtön intézményével, a börtönügy jogi vonatkozásaival, és a börtönépítészettel, részben az elítéltekkel, főleg a bűnelkövetés lelki, szociális hátterének vizsgálatával foglal-

⁷ Kazinczy F. 1956.; Kazinczy F. 1951.

⁸ Példa erre Faludy György *Pokolbéli víg napjaim* című regénye (Faludy Gy. 1989.).

⁹ Példa erre Déry Tibor *Szerелеm* című novellája (Déry T. 1963.).

¹⁰ Ez még akkor is így van, ha az elítélt politikai nézetei haladásellenesek, vagy – mint Hitler esetében – a társadalomra igen veszélyesek.

koznak. Ezek a művek nem komplexen tanulmányozzák a börtön, a börtönlét különböző aspektusait, hanem, saját tudományterületük határain belül maradván, csak egy-egy szeletét. Különleges helyet foglal el a tudományos feldolgozásokon belül Michel Foucault: *Felügyelet és büntetés*. A börtön története című műve¹¹, amely egyszerre vizsgálja az intézmény történetét, a büntető és a büntetést elszenvedő embert, valamint a társadalom viszonyulását a bűnhöz és a büntetéshez.

Matuska Szilveszter börtönleírása több szempontból is rendhagyó. A szerző maga is fogoly, elítélt, belülről ismeri hát a fegyintézetet, amelyet a leírás tárgyául választott. A helyzete ebben megegyezik a memoárok szerzőjével. Azonban, míg azok már a szabadulás után írták, illetve jelentették meg a műveiket, tehát az őket elítélő hatalom állandó felügyelete, a börtönkontroll alól kikerülve, addig Matuska a szűk gondolati és véleménynyilvánítási lehetőségekkel rendelkező keretek között – a halálbüntetésre várva, vagy a fegyintézetben – a büntető hatalom jelenlétében vetette papírra gondolatait. Matuska nem volt ostoba ember, nyilván tudatában volt annak, hogy feleslegesen támadná a fegyintézet intézményét. A ténszerűségekre törekvés szemben áll a memoárszerzők céljaival, s a „tudományosság” igényét, egyben a kívülállás álláspontjára való törekvést mutatja. Míg más memoárok öngazolást keresve műveikkel a társadalom felé fordultak, addig a biatorbágyi viadukt felrobbantója, 22 ember halálának, és sokak sebesülésének okozója nem számíthatott a társadalom felmentésére.

A kéziratot vizsgálva első látásra feltűnik az a műgond, amely a szerző hozzáállását jellemzi. Matuskának a steini férfifegyintézetéről készített leírása A/4-esnél nagyobb, 21,5 × 34 cm-es papírra íródott. A 19 számozott oldalt kiegészíti a környéket bemutató színes, szabadkézzel rajzolt térkép és a tartalomjegyzék. A borító vastagabb csomagolópapír. A szöveg mindig a jobb oldalra, míg a magyarázó rajzok, ábrák a bal oldalra kerültek. A szöveg egyes részei jól elkülönítettek, a sorszámozott fejezetcímeket a szerző aláhúzta. A színezett rajzok rendkívül aprólékosak, magyarázó szöveggel ellátottak. Az írás könnyen olvasható, mert a szerző nyomtatott betűkkel írt. Egyetlen folyóírási rész található a szövegben, a leírástól élesen, vastag vízszintes vonallal elkülönített befejezés, melyben Matuska a kézirat elkészítésével kapcsolatos személyes megjegyzéseit írja le. A kulcsmondat az utolsó: *„Írástechnikámnál az olvashatóság volt a fő célom, míg lelkileg a subjektív érzelmeim és impressioim teljes kikapcsolása.”* Az olvashatóság mellett másra is utalhat a nyomtatott betűs írásmód: az érzelmek tudatos elfedésére, a rejtőzködésre. Az objektivitásba menekülés, az érzelmek elrejtése, kikapcsolása részben a megírás sajátos körülményeiből adódhatott, ugyanakkor a szerző személyisége is fontos szerepet játszott benne. Nem

¹¹ Foucault, M. 1990.

véletlenül merült fel a nyomozáskor a tettes épelméjűségének kérdése. Matuska viselkedése, és a bűnelkövetés jellege is okot adott rá.

Matuska személyiségének vizsgálata szükségessé teszi a robbantás, és a nyomozás körülményeinek felidézését. 1931. szeptember 13-án pontosan 0 óra 20 perckor robbant fel a biatorbágyi vasúti viadukt. A Budapesten keresztül Bécsből érkező és Ostendébe tartó gyorsvonat öt kocsija a huszonnégy méter magas viaduktról a mélységbe zuhant. Huszonegy ember a helyszínen – egy sebesült néhány nappal később – életét veszítette. A Magyarországon példátlan esetről érzelmeiktől és indulatoktól fűtött hosszú vezércikkekben számoltak be a korabeli lapok. A nyomozás eredményeit folyamatosan közölte a sajtó, így az érdeklődő polgár végigkísérhette az ügy felderítésének folyamatát. Már az első információk¹² felvetették a „nemzetközi terrorista kommunisták a merénylők” teóriáját. Egyrészt a helyszínen talált, elváltoztatott kézírású, fenyegető hangvételű – „Ha ti nem adtok munkát, mi adunk munkát nektek.” – levél, másrészt a robbantás nagy szakértelmet eláruló módja adott okot annak feltételezésére. Az elkövető robbantási szakember kellett legyen, ugyanakkor, nagyfokú kreativitást is elárult a módszer, mivel hétköznapi anyagokat kellett felhasználnia a bomba elkészítéséhez. „A bomba elkészítése és elhelyezése szakértelmet árul el, bár alapjában véve primitív módon történt. Két egyszerű villanyzseblámpa elemet helyeztek egymás mellé. Az áramot nem kapcsolták be, hanem a szerkezetet úgy konstruálták meg, hogy a viaduktra rámenő vonat nyomása hozza létre az elektromos kapcsolást. A villamos zseblámpa zsinór által össze volt kötve egy kis úgynevezett vulkánfíber strandkofferral. Ebben egy darab egygrammos robbanógyutacs volt, alkalmasint nátriumhidrogén. A vonat nyomása a két zseblámpaelemet bekapcsolta, ez működésbe hozta a zsinóron keresztül a robbanógyutacsot, az pedig a vulkánfíber kofferon levő robbanószeret. Ez a robbanószer esetleg ekrazit volt és egy kiló vagy másfél kiló lehetett.”¹³ A későbbi nyomozás számtalan ellentmondást tárt fel mind a merénylet elkövetésének módjával, mind a merénylő(k) kilétével kapcsolatban.¹⁴

Matuskára saját hiúsága miatt terelődhetett a gyanú. Nem hagyta el a robbantást követően a helyszínt, hanem mint a megmenekültek egyike, jelentkezett az elsősegélynyújtó helyen. Mivel mindenkit leellenőriztek, Matuska személyéről és körülményeiről is érdeklődtek a bécsi rendőrhatalóságoknál. A büntetlen előéletű és példás családi életet élő üzletember – részvénytársasági igazgató – nem keveredett gyanúba addig, míg a túlélő kalauznak fel nem tűnt, hogy nem látta őt az utasok között. Hamar kiderült az is, hogy nagyobb mennyiségű ekrazitot vásárolt, amelyről nem tudott elszámolni. A nyomozás során előkerült bi-

¹² Az *Est* 1931. szeptember 15.

¹³ Uo.

¹⁴ Nemes D. 1981.

zonyítékok igazolták a gyanúsított bűnösségét. „Matuska titka bűnügy és orvosi probléma” írta *Az Est*.¹⁵ Minél közelebb került a büntett megoldásához a vizsgáló hatóság, Matuska viselkedése annál zavartabb lett: látomások gyötörték, kedélyállapota egyre szélsőségesebb lett. Apróbb tárgyaihoz – például egy szent Antal érméhez – görcsösen ragaszkodott, s mikor meg akarták attól fosztani, idegrohamot kapott. Tudatos színjátszás volt ez, vagy valódi, pszichés zavar? Máig kétséges. Mint ahogyan arra sem találni magyarázatot, miért ragaszkodott mindvégig a magányos merénylő szerepéhez.

Meglepő momentumok is kerültek napvilágra a gyanúsítotttól, amelyek alá-támasztani látszottak a „deviáns magányos merénylő” teóriáját. Matuska iskolázott – 4 tanítóképzőt végzett –, kiegyensúlyozott családi életet élő ember volt. A család anyagi nehézségei miatt költözött 1928-ban Bécsbe, a korábban megvásárolt bérházába. A családfő utazó üzletember lett, saját részvénytársaságát igazgatta. Üzleti útjairól a nyomozás során nem tudott felvilágosítást adni. Kiderült, hogy ezek az utak a biatorbágyi merénylet előtt két évvel kezdődtek, s tulajdonképpen a lelkiileg sérült ember a társadalom számára elfogadhatatlan deviáns hajlamainak kiélését szolgálták. Kettős életét így festi le a kortárs hírlapíró Turcsányi Gyula: „... még mindig rejtély marad maga Matuska, ez a kétlelkű és kétlaki ember. Egy testben élt a vallásos, ideális eszméket tisztelő, családját szerető, jólét, gazdagodás után törtető kereskedő és a megdöbbenő szörnyeteg, aki halálhörgés és siralom örjítő hangjai mellett ártatlan emberek kiontott vérében és haláltusájában keresett és talált örömet. Talán lehetetlennek hangzik, mégis az a valóság, hogy az egyik Matuska nem tudott semmit a másik Matuskáról.”¹⁶ Az erkölcsi normákhoz igazodó, talán túlságosan is erőteljes felettes énnel megáldott polgár, és a minden erkölcsi normát megtagadó bűnöző ellentmondásos személyisége izgathatta a kézirat megrendelőjét is.

Matuskát nem csak a megírás körülményei – a rejtőzködésre való törekvés, érzelmeinek tudatos elfedése, az őt elítélő hatalom jelenléte – korlátozták, hanem ismereteinek hiányossága, és az a sajátos nézőpont, ahogyan a dolgokat szemlélhette. Az objektivitás feltétele mindig a tárgy alapos, többszemponút vizsgálata. Egy elítélt számára ez lehetetlen. Csak azokról a mozzanatokról – a felvétel módja és sorrendje, a levélírás, a látogatás, étkezési bevásárlás, élelmezés, betegekkel való bánásmód, séta, napirend, istentisztelet, oktatás, koncertek, könyvtár, tisztálkodás, fényképezés magáncélra, kihallgatás, fegyelmi, szabadulás stb. – tud írni, amelyeket maga is átélt, személyesen ismerhet. Az egyes részterületek, a tények leírása, a válogatás, a súlyozás szubjektív, a szerzőre gyakorolt hatása szerint alakult.

¹⁵ *Az Est* 1931. október 13.

¹⁶ *Az Est* 1931. október 14.

A steini férfifegyintézetet – a korabeli Ausztriában a legnagyobbat –, mint sok más fegyintézetet, zárdából alakították át. Vegyes rendszerű börtön volt, azaz magán – és közös zárkák is voltak benne. Matuska a közelítés technikáját alkalmazza a leírás bevezető soraiban. A környék, majd a város részletes ismertetésével kezdődik a kézirat. Akár egy színes útikalauzt lapoznánk, semmi sem utal arra, hogy egy börtönleírást tartunk a kezünkben. Mintegy mellékesen jegyzi meg a szerző, hogy Steinben található Ausztria legnagyobb fegyintézete. Az épület leírása aprólékos, még alaprajzot is mellékel hozzá Matuska. A fegyintézet történetét, az épület alaprajzát is ismerteti. A 15-ös számú zárka mellett található egy nyíl, és egy megjegyzés: *„innen látható az a táj, amely a fűzet elején le van festve”*. Tudatosan kerüli az *„én zárkám”*, vagy *„itt raboskodtam én”* kifejezéseket, ezzel a finom eufemisztikus megfogalmazással utal csak saját céljára. A zárkák leírásánál megjegyezi, hogy a közös zárkát nem ismeri, így azokról nem tud írni. A nagyon vágyott polgári világ apró mozzanatokban jelenik meg az elítélt életében. Nem a személyes kapcsolattartás, a levelezés kap nagy hangsúlyt, hanem az apró, a lelket, a fantáziát megmozgató illúziók: a koncertek, a templomi zene, a könyvtár, és a fényképezkedés. Az elítéltek igazgatói engedély alapján a fegyintézet műhelyében készíthettek magukról magán célra is fényképet. Az illúzió biztosítására *„a műteremben van néhány polgári kabát és ing, nyakkendő, ezt ölti magára mindenki, aki képet rendel.”* Más, külső szemlélő számára jelentéktelennek tűnő dolgok nemcsak bekerültek a leírásba, de túl nagy teret is biztosít nekik a szerző. Részletesen – pontos számadatokkal! – ismerteti a Duna vízállását, összehasonlítva a Bécsnél és a Budapestnél mérttel. Az okfejtés végén megtudjuk, miért olyan fontos ez számára. Kiderül ugyanis, hogy az ásott kutak vize – így a börtöné is – ihatatlan. Ennél még érdekesebb a cipőkopással és a spórolással kapcsolatos okfejtése: *„A séta udvar utai hideg aszfalton leöntött sóder utak cca 80 cm szélességben. A cipőtalp így puha aszfalton nem kopik oly gyorsan, mint a sóderes kavicsos v. betonon. Amit a cipőtalpon megtakarítanak az bőven fedezi az aszfalt árát. De kevesebb piszok is kerül a zárka padlójára, így csak minden 2 hétben van padló súrolás és így a padlókópás is redukálva van.”* Nem a gondolatmenet logikátlansága okozza a megütközést, sokkal inkább a lényegtelen összefüggések felnagyítása. A fegyenc számára fontos momentum az idő. Természetes, hogy ír különböző kedvezményekről, amelyek megrövidíthetik a fogságban töltött éveket, de megjelenik a leírásban az egyetlen autentikusnak számító óra képe is, amely a negyed órákat harangütéssel jelzi. A leíráson belül szűk terjedelmű a börtön igazgatásáról, a fegyőrökről, a szolgálatról szóló rész. Mivel jóval kisebb egy fegyenc rálátása, csak a legnyilvánvalóbb információkat tartalmazza ez a két fejezet. Hiába igyekezett a szubjektivitást kikapcsolni, ez nem sikerült maradéktalanul.

Matuska Szilveszter, aki igyekezett jó polgár, példás családapa lenni, azaz a társadalom szabályainak megfelelni, szembesülni kényszerült saját devianciájá-

val. A fegyintézetben olyan közegbe került, azokkal sorolták egy kategóriába, akikkel nem vállalt közösséget, akiket megvetett. Kapcsolódásait, viszonyulásait három szinten vizsgálhatjuk: a rabtársak, a rabtartók és végül a polgári világ és Matuska Szilveszter.

A rabtársak arctalanul jelennek meg a leírásban. Megtudjuk, hogyan kerül be a „fegyenc” a fegyintézetbe, hogyan veszíti el a polgári világgal való kapcsolátát a hajának leberetválása, ruháinak elvétele, s a tisztító fürdőt követően, s hogyan lép át egy számára ismeretlen világba, ahol név helyett számot kap, pontos méretre készült rabruhát, és a rab élet mindennapjait kísérő tárgyait. „Az 1-es sz-al jelzett átlátható rácsoskapu mögött van állandóan 1 v. 2 ór, miután itt van a kocsibejáró is, ez nyitja és csukja a kaput, telephon összeköttetésben áll az őrséggel. Innen egy fal és az épület közötti keskeny udvarra jutni. Ezt újabban építették, hogy az épületet orozva ne támadhassák meg. Az őrségen kap a fegyenc egy kis táblát, ezen krétával az ő állandó későbbi fegyenc száma. Már az őrségen törzkönyvezik. Innen átvezetik a fürdő öltözőjébe. Itt megnyirják és megberetválják, minden magával hozott dolgok egy fehér csempével kirakott illetőleg burkolt hatalmas »padka« építményre lerakja. A kapott kis táblával átvezetik a fényképezőbe... Itt lefényképezik a táblán látható számával. Újból vissza a fürdő öltözőjébe. Ekkor veti le az összes polgári ruháját. mérce alá áll, s megméri a magasságát, kar illetőleg kéztávolságot, mellbőséget s láb méretet. Ruháját és dolgait, pénzét itt törzkönyvezik és azokat benaftalinozva, szemeláttára zsákba kötik. Őt magát átvezetik a zuhany fürdőbe, ahol megkapja első hónapra a szappánát is. Az öltözőbe visszajövet készen várja az intézeti ruházat testi méreteinek megfelelő nagyságban, 1 sapka, 1 kabát, 1 mellény egy nadrág, egy ing, 1 alsó nadrág, 1 pár cipő, 1 pár lábra való, 1 párnahuzat, 1 zsebkendő, 1 törülköző, 1 pohár törlő, 1 lepedő, 3 evő edény és egy kanál. Ezeket részben magára ölti, részben a fejpárnahúzóba rakja, azon dolgokat amelyeket mint tisztasági(!) eszközt magánál tarthatott. A fürdőt így hagyja el, átvezetik a Mz. épület souterénjében lévő ideiglenes mzárkába. [...] Itt kap egy negyed iv papírt és a falon kifüggesztett kérdések egy részére latin, a másik részére gót (német) betűkkel kell válaszolnia. A kérdések ezek: Neve és lakása, vallása, családi állapota, iskolai végzettsége, egyéb képzettsége, foglalkozása, azután rövid curriculum vitae, ért-e valamilyen hangszerhez, énekes-e, érti-e a kóta olvasást. Ez az íráspróba az intézet tanítójához kerül, aki véleményével ellátja, majd pedig a felvett fényképpel együtt a személyi lapjához lesz csatolva. [...] Azután egy másik zárkában levő rabirnoknál felveszik a részletes személyi adatait. Másnap ennek ellenőrzésére jelentkezik, illetve felvezetik egy fegyőr altiszthez, aki felolvassa előtte a rabirnok által felvett részletes személyi adatokat, utána ezt aláírja az ujonc. Innen vezetik az intézeti lelkészhez, az ő fogadó irodájába. [...] A 2- v. 3-ik napon kerül az igazgató úr elé. Itt megkapja a beosztását, a közös vagy a mz.-ba kerül-e, és milyen foglalkozást nyer. [...] Minden újoncot beolt az orvos

himlő ellen, ugyancsak a test súlyát is lemérik és törzskönyvezik. Ezek után elvezetik az újoncot az állandó zárkájába.” Az aprólékos leírás objektivitása félelmetes. Matuska a kívülálló szemével, önmagától eltávolítva írja le a fegyencé válás keserves útját, elkerülve minden szubjektív megnyilvánulást, ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy ezt a folyamatot csak az tudja ilyen hitelesen bemutatni, aki maga is átélte. Magánzárkába került, amely teljes elszigeteltséget jelentett. A magánzárkás a munkát is a társaktól elkülönítve végezte. Az ott végezhető munkák köre meglehetősen szűk: csévelés, szövés, és az összes boríték, akta, zsák és papírzacskó készítése, kefekötés, de az írnokok is a magánzárkában dolgoznak. A magánzárkában eltöltött idő többnek számított – *„minden ott töltött 2 nap 3-nak számít 3 évig”* –, de számára nem csak ezért volt vonzó, hanem a kényszerű összezártságtól való megszabadulás miatt is. Matuska leírásában ugyanis a fegyenc bűnös, aki nem tiszteli az állam vagyionát, s azért kell méreteinek megfelelő ruhát kapnia, *„nehogy az önhatalmú szabdalásaival rongálja a ruhát”*. A fegyenceknek azért nincs kapcsolatuk egymással, s nevük azért nem szerepel a cellák ajtaján, *„nehogy a büntársak egymásra találjanak, vagy a kiszemelt szabadulókat büntársnak megnyerje”* valamelyikük. Úgy tűnik Matuska számára a teljes anonimitás nem zavaró, sőt természetes. A fegyencek a körülményekhez képest jól élnek, egészséges ételeket esznek,¹⁷ egészségük érdekében orvosi ellenőrzés alatt állnak, templomba járnak, tanulhatnak, hangversenyt rendeznek a számukra. Az istentisztelet és a koncertek bemutatására nagyobb teret szentel. Mindkettő a polgári életformát idézi a számára. *„A fegyencek a padokban ülnek, és a legcsekélyebb templomi berendezés sem mutatja, hogy ez a hely fegyenceknek épült.”* A templomi áhítatról a zenekar és az énekkar is gondoskodik. Nem kis büszkeséggel említi, hogy *„állandóan vannak kitűnő muzikusok, így mindig muzikus ül az orgona mellett [...] Az utolsó években nem kisebb művész, mint az osztrák rádió (RAVAG) szerződötett állandó zongoristája, aki a Dollfuss puccsból kifolyólag életf.-lan volt elítélve.”* A politikai foglyokról még egy eset-

¹⁷ Matuska a kéziratban meglehetősen nagy teret szentel az étkezésnek. Mellékel egy átlagos heti étrendet is. A reggeli – 1/2 8-kor – felváltva rántott leves vagy fekete kávé. Az ebédet 1/2 12-kor kapják a fegyencek. Egy átlagos hétfőn hüvelyes főzeléket esznek tésztalevesrel, kedden csontlevesrel, gombóc tésztát káposztafőzeléssel, szerdán rizslevesrel, főtt húst savanyított vörös répával, csütörtökön hüvelyes levest, gombóctésztát valamilyen káposztával, pénteken tésztalevesrel paradicsomos vagy gyümölcsízes rizzsel, szombaton hüvelyes levest gombóctésztával és burgonya főzeléssel, vasárnap tésztalevesrel esznek sült hússal, főzeléssel vagy salátával. A vacsora vasárnap kivételével meleg ételek. Hétfőn tészta vagy savanyú bab, kedden rántott leves, szerdán tejeskávé kaláccsal, csütörtökön rántott leves, pénteken tészta, szombaton savanyú bab és vasárnap szalonna, vagy sajt, vagy margarin vagy gyümölcsajt extra adag kenyérral a vacsora. A vitaminpótlásra is ügyeltek. Télen savanyított nyers káposztát, céklát, tavasszal zöld salátát, nyáron és ősszel gyümölcsöt kaptak az elítéltek. A betegek számára külön ételeket készítettek. Aki számára kevés a börtönkoszt, és a havi „mérlegelésnél” kiderül, hogy testsúlyának „több, mint 8%-át elvesztette, erő élelmezést kap a rá következő új és naptári hónapban”.

ben tesz említést, többet dohányozhatnak. Az eliteltekől alakított zenekar évente négy koncertet adott, melyet a jó magaviseletű fegyencek a folyosón, a magánzárkások „*kis ajtó nyílásán át*” hallgathatták. Leginkább a tisztálkodás lehetőségei zavarták. Nem az, hogy a fürdőben sem beszélhettek egymással a fegyencek, hanem a kéthetenkénti, mindenki számára azonos ütem szerinti zuhanyozás. A zuhanyt központi csappal működtették, így azonos hőmérsékletű víz, azonos ideig állt mindenki rendelkezésére. A kádfürdőt csak orvosi engedéllyel vehették igénybe. Az orvos – és természetesen Matuska – „*álláspontja az, hogy egy intelligens ember jobban szenved és nélkülöz, mint egy olyan, akinél a fegyházi berendezések luxus számba mennek az ő polgári életéhez relativszor nézve.*” A rabok értékelését, a hozzájuk fűződő kapcsolatát az általános mentalitáshoz igazítja. Ahogyan a számára mérvadó tisztességes polgár kirekeszti és megveti a fegyencet, úgy ő sem azonosulhat velük. Ebből adódóan saját magát is el kellene ítélnie. De nem minden fegyenc gonosz, vannak megtévedt, intelligens emberek – mint például némely muzsikos – akiket, lám az orvos is külön elbánásban részesít. Matuska önmagát is e csoportba sorolja. A *mi* ez esetben az intelligens, a megtévedt emberek, az *ők* a megátalkodott primitív bűnözők.

A rabtartókat szintén kellő távolságból szemléli. Nagy a fluktuáció, raboskodásának hat éve alatt három igazgató is váltotta egymást. Személyükről, hozzájuk fűződő kapcsolatáról nem ír, csupán annyit jegyez meg, hogy „*individuális felfogásuk a törvény keretein belül is érezhető volt.*” A fegyőrök közül sokan rendelkeztek középiskolai végzettséggel. Külön említi azonban az orvost, a lelkészt és a tanítót. A leírásból kitűnik, hogy Matuska számára ez a három ember a legfontosabb. A fegyintézet zárt keretein belül a szabadság, a polgári lét egyfajta illúziója jelenik meg általuk. Az orvos, aki engedményeket tesz az intelligens fegyencek javára, a tanító, aki a könyvtárat vezeti, aki rajzórákat tart, aki az énekkart és a zenekart szervezi, szintén kiemeli a tömegeből az arra érdemeseket. Matuska igyekezett legalább többre hivatottságának érzetét fenntartani, s az orvos és a tanító viselkedése ezt a reményét táplálta. Más volt a kapcsolata a börtön lelkészével. A pap egyfajta pszichológus szerepét töltötte be. Az intézeti lelkésszel való első találkozásról így ír: „*Itt az eddigi deprimált hangulatát mindenki felváltja egy nyugodtabbal egy meglegedettel. Erről már sokan újságcikkeztek is. És valóban bárki megfigyelheti a folyosón álldogálók arcát. Akik még bebocsájtás előtt állnak egész mások, mint akik már kijöttek. A főtisztelendő úr egy igen jó emberismerő és kitűnő szónok. A belépő újoncot mint egy polgári látogatót fogadja, kezét fog vele, leülteti, kikérdezi, azután a lelkére beszél és még az atheista is ellágyul. Annyi bizonyos, hogy egy rendkívüli módon hat mindenkire. Innen a fent írt változás.*” A lelkész embernek tekinti a fegyencet, s ez nagy hatással van az identitásválsággal küzdő, emberi méltóságának maradványát megőrizni igyekvő Matuskára is.

A polgári világhoz fűződő kapcsolata ellentmondásos. A robbantás bűn, s ezzel kizárta magát a számára nagyon fontos tisztességes emberek közösségéből. Azok ellen az értékek ellen vétett, amelyek a korábbi életében vezették, amelyek betartására és betartatására betegesen ügyelt. A kézirat végén a neve után nem csak azt írta, hogy „*fegyenc*” hanem azt is, hogy „*a polg.é. révszvt.ig.*” azaz, a polgári életben részvénytársasági igazgató. A leírásban kerülte elítélése okainak említését. Görcsös igyekezettel őrizte azonban a polgári életnek a börtön falain átszűrődő maradék illúzióját. A leírás szubjektív elemei ennek a törekvésnek a tükröződései.

Matuska Szilveszter leírása a steini férfifegyintézetéről azon túl, hogy a korabeli börtönviszonyok megismerésének forrása, alkalmat nyújt egy elítélt látásmódjának, gondolkodási sajátosságainak, viszonyulásainak vizsgálatára is. A szerző által leírt és az elhallgatott, a felnagyított és a jelentéktelenné redukált tények, a látszólagos érzelemmentesség arra is választ adnak, milyen társadalmi elvárásoknak igyekezett megfelelni az elítélt, milyen volt a büntető hatalom viszonya a bűnöshöz, s a bűnösé a büntető hatalomhoz.

A második világháborúban az addigi értékek megkérdőjeleződtek. A robbantás, robbantási szakértelem érdem lett. Matuska büszke lehetett arra a tudására, ami addig szégyellni való volt. Úgy érezhette, hogy korábbi tettei most ártértékelődhetnek, elfogadottá, sőt hasznossá válhatnak. Érdem lesz a robbantás, ha az ellenséget öli meg vele. Ezért is kérte 1942 őszén, hogy engedélyezzék a frontra kerülését.¹⁸ Az engedélyt megkapta,¹⁹ s október 26-án a váci magyar Királyi 7. Kiegészítő Parancsnokság bevonuló központjának adták át, hogy az a 454. számú munkásszázad parancsnokságához kísérje. Az irat szerint azonban már november 12-én a szegedi börtönbe szállították, ahonnan alkalmi kísérettel november 18-án visszahozták Vácra. Vágya nem teljesült, nem került ki a frontra. 1944 decemberében az orosz megszállás előtt megszökött, aktája lezáratlan. A váci polgárok azonban másként emlékeztek az eseményekre. A *Váci Napló* 1946. június 22-i számában az első oldalon olvashatunk Matuskáról: „A szenzációs eset úgy történt, hogy amikor a háború már majdnem elérte Vácot, a nyilasok elmenekültek és megnyitották a fegyház kapuit: meneküljenek a fegyencek, amerre látnak. Az átlagosan tizenkét évre ítélt rablók, gyilkosok el is távoztak a fegyházból, de magukkal vitték az egész raktárkészletet. A zürzavarban betörték a polgári házakba, több fegyőri karabélyt szereztek, fosztogattak, raboltak és rettegésben tartották a várost, amelynek lakói alig mertek feljönni a pincékből az első napokban. Matuska a fegyházban maradt és kinevezte magát patikusnak [...] A fegyház kórházában rendezte be a lakosztályát, s itt gyűjtötte össze a gyógyszereket. 1945 áprilisában égni kezdett a lába alatt a talaj: menekülnie

¹⁸ *Váci Hírlap* 1942. november 21.

¹⁹ PML VO Váci Kir. Orsz. Fegyintézet iratai - Fegyencek tőzskönyve, 7840. szám.

kellett és sok tömött bőrönddel, zsákkal megrakodva indult útnak a bácskai Csantavér (szülőfaluja!) felé.”

Irodalom

- Déry Tibor 1963: *Szerelem és más elbeszélések*. Bp.
Faludy György 1989: *Pokolbéli víg napjaim*. Bp.
Foucault, Michel 1990: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Bp.
Kazinczy Ferenc 1951: *Fogságom naplója*. Bp.
Kazinczy Ferenc 1956: *Pályám emlékezete*. Bp.
Nemes Dezső 1981: *A biatorbágyi merénylet és ami mögötte van...* Bp.

Zachar József

Ökuméne a haditáborban – Sandhofen, 1794

Egy ismeretlen militaria hungarica nyomán

Az oly sommásan megítélt, mégis oly kevésbé ismert 18. századdal kapcsolatosan a forrásokhoz visszanyúló kutatót újabb és újabb meglepetések érik, amelyek alapján arra kényszerül, hogy mind újra finomítsa, pontosítsa, kiegészítse az eddigi ismereteket. A módszeres feltáró munkán kívül ebben sokszor a kutatószerencse játssza a főszerepet. Ez történt jelen sorok szerzőjével is, amikor évekkel ezelőtt, németországi kutatásai során Pfalz tartomány jeles helytörténésze, a Limburgerhofban élő *Rolf Schöningh*, aki éppen a francia forradalom elleni első koalíciós háború (1792–1797) hadieseményeinek helyi vonatkozásaival foglalkozott, felhívta a figyelmét egy, e vonatkozásban talán érdeklődést keltethető magyar nyelvű műre.

A magyar köztudatban, sőt a szakirodalomban is ma már teljesen nyolcadrét ívű kis könyvecske, amely a háborús események egyik szünetében egy távoli haditáborban született, és amelynek szerzője egy hivatásos katona volt, talán eleve egyáltalán nem is keltett visszhangot a korabeli és későbbi Magyarországon. Legalább is mindeddig semmi nyomát nem leltük annak, hogy a távoli német kisváros, Mannheim jelentős történelmi könyveket tartalmazó gyűjteményében, a Városi Reiss-Museum Könyvtárában (az egykori Mannheimi Városi Kastélykönyvtárból származóan) „Mh 1213” jelzet alatt elfekvő magyar művet¹ valamely honfitársunk forgatta és megörökítésre méltónak találta volna. Holott olyan egyedülálló alkotásra bukkantunk, amely nem csak korából emelkedik ki, hanem máig hatóan példamutató és követni érdemes, még mindig nem általánosan elfogadott gondolkodás- és magatartásbeli értéket közvetít. Némileg talán megmagyarázza e műnek a feledés homályába kerülését az, hogy mindeddig hazai könyvtárakban egyetlen más példányra sem bukkantunk, mint a rendkívül későn, csak 1976-ban egy aukción váratlanul kalapács alá került, elővásárlás révén az Országos Széchényi Könyvtár által megszerzett és jelenleg 323.394 katalógusszám alatt megtalálhatóra.

A tartalmi ismertetést megelőzően azonban arról kell szólni, hogy a könyvecskének a magyar irodalomtörténetben mindeddig ismeretlen nevű szerzője a

¹ *Romái Katholikusok, Reformatúusok, Lutheránusok, Óhitűek, Ariánusok, Menonisták, Törökök és Zsidók számára készült LITÁNIA* Grof Vorumzer Szabad Lovas Seregenek Fő Hadnagya Szentes Josef Által, Zandhofen nevezetű falu Téli Kvártélyan a Rénus partyán 1794. Esztendőbe (a továbbiakban *Litánia*)

címben, illetve az ajánlásban két olyan utalást tett, amely alapján el lehetett indulni személye feltárásának irányában is. Ebben jelen tanulmány szerzőjének rendkívül fontos továbbvezető útmutatással szolgált Bécsből az Osztrák Hadilevéltárban működő Állandó Magyar Levéltári Kirendeltség vezetője, *Czigány István* kandidátus, valamint Sárospatakról a Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeumából Dr. *Tamás Edit* történész-muzeológus. Mindkettőjüknek, miként a fentebb említett német kutatónak is a legőszintébb hálával és köszönettel tartozik a szerző, hiszen önzetlen segítőkészségük jelentősen megkönnyítette az ezt követően közzétendő új ismeretek feltárását.

A kis könyvecske szerzője önmagát a címlapon a következőképpen írta körül: „Groß Vorumzer Szabad Lovas Seregenek Fő Hadnagya Szentes Josef Által, Zandhófen nevezetü falu Téli Kvártélyan a Rénus partyán 1794. Esztendőbe”. Miután ezt követően ott áll még a címlapon: „Nyomtattatva Manhainba”, megbocsáthatóak a német nyomdász magyar nyelvi sajtóhibái ugyanúgy, mint a szerző kiejtés szerinti írásmódja. Mindenesetre nem csak azt közli a szerző, hogy könyvecskéjét a franciaellenes háború Rajna-menti arcvonalán, a Mannheimhez mintegy tíz kilométernyire északnyugatra fekvő folyóparti Sandhofen településen, a számára és köteléke számára kijelölt téli szálláshelyen írta, hanem azt is, hogy ő, Szentes József, a Wurmser-szabadcsapat lovaskötelékének főhadnagya. Az első belső lapon pedig még a következő fontos közlést teszi: „Tekintetes Márkus-falusi Máriasi Mária Aszszonynak nékem Kedves Aszszonyom Anyámnak Fiui alazátos engedelmességgel ajánlom. J. Szmk.” Az utóbbi rövidítés feloldása helyreigazítva nyilvánvalóan: J. Sz. m. k., vagyis: József Szentes maga kezével. Ennél sokkal fontosabb azonban, hogy a szerző megnevezte édesanyját is, a szokásosabb névírással: márkusfalvi Máriássy Máriát.

Az első logikus lépés a családtörténet irányába vitt. Annak feltárása a nemes családokról szóló összeállítások alapján nem okozott gondot, hogy a neves történelmi családból származó édesanya Szentes János 1735 és 1781 közt élt sárospataki bölcséletteni professzor hitvese volt. Ezt a Szentes Jánost (néha ugyan tévesen Szentesy névformában szerepeltetve) ismerik a magyar írókkal foglalkozó lexikonok, hiszen két értekezését nyomtatásban is megjelentette. Így az is tudott, hogy a család 1710-ben szentkirály-szabadjai előnévvel hadiérdemekért armális nemességet kapott, de előnevüket nem vagy csak ritkán használták. Maga Szentes János saját közlése szerint 1767-ben az őszi tanévkezdést megelőzően Tállyáról érkezett Sárospatakra, hogy az ottani Református Kollégiumban oktasson. Letelepődését bizonyára véglegesnek gondolta, mert a közeli Liszkán szőlőt és pincét is vásárolt.² Mivel a könyv írásakor már régen nem volt az élők sorában, érthető, hogy Szentes József művét csak az édesanyjának ajánlotta, aki

² Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Levéltára (a továbbiakban: Lt. SP) A/XII/3861/154. – Ez és a további helytörténeti adatok Tamás Edit szíves közlése.

egyébként még 1819-ben is élt.³ A fellelt további családi vonatkozású levelek és iratok érdemben a könyvszerző katonai pályafutásáról nem szólnak, de néhány fontos adalékkal annak feltárását elősegítik.

Ugyanígy nem sokban segíti a személyi vonatkozások feltárását az, amit a Wurmser-szabadsapatról tudni lehet. Dagobert Sigmund Wurmser gróf lovasági tábornok, aki 1793-ban a felső-rajnai Habsburg-haderő főparancsnoka, egyébként pedig egy magyar császári-királyi, a későbbi 8. huszárezred tulajdonosa is volt, katonáit pedig jól ismerte és nagyra becsülte, nem elégedett meg azzal, hogy alárendeltségében más kötelekek mellett tíz magyarországi kiállítású gyalogezred és hét magyar huszárezred szolgált, hanem felállított még egy ezeket támogató szabadcsapatot is. Ez önkéntes adakozók költségén önkéntesekből a károlyvárosi, horvát báni és szlavóniai katonai határőrvidéken került megszervezésre, és 1793 májusában 1200 gyalogosból és 300 lovasból állt Knesevich János alezredes parancsnoksága alatt. A lovasok két svadront alkottak, ezek egyikében kezdett el akkor szolgálni nemes Szentes József.⁴ A szabadcsapat irategyüttese nem maradt fenn, ellenben a korabeli tisztii adattárban máig szerepel egy Szentes József neve, aki 1798 és 1803 közt a székely határőr (a későbbi 11. császári-királyi) huszárezredben szolgált főhadnagyként, majd másodkapitányként.⁵ Ez az adat döntő fordulatot jelentett Szentes József katonai pályafutásának feltárását illetően.

Ugyanis jelen tanulmány szerzője még tartós bécsi hadilevéltári szolgálata idején már egy évtizeddel ezelőtt rábukkant és másolatban hazahozta azt a mindaddig lappangó tisztii nyilvántartást⁶, amelyben többek között Szentes József adatai és minősítése teljes terjedelmében fennmaradt. Ez korabeli viszonylag jó helyesírással, de a szokásos rövidítésekkel német nyelven a következő információsort tartalmazza: *„Szentes József másodkapitány, kora: 36 év, születési helye: Sárospatak, Magyarország. Ebben az ezredben szolgált: 4 éve és 8 hónapja, másodkapitány 7 hónapja. Más ezredekben és csapatokban szolgált: a Nádasdy-gyalogezredben volt kadét 2 év 2 hó, tizedes 2 év 4 hó, strázsamester 1 év 10 hó, alhadnagy 2 év 6 hó, a Szlavón Határőr Huszároknál alhadnagy 9 hó, főhadnagy 1 év 10 hó, összesen 16 év 8 hó [téves összeadás, valójában 16 év és 1 hó – Z. J.]. Más jövedelme: nincs. Rangot vásárolt-e: nem. Mi volt korábban: nemesifjúként diák. Támogatásban részesül-e: nem. Egészségi állapota:*

³ Lt. SP, B/XLIII/17, 837/358.

⁴ Kriegsarchiv, Wien (a továbbiakban: KA) Akten des Hofkriegsrates (a továbbiakban: HKR) Prot. Reg. 1793, fol. 787, 2019.

⁵ KA, Musterlisten, HR 11, Revisions Lista, März 1798, Monath Tabella, January 1803, – Czigány István szíves közlése.

⁶ Conduit-Lista, Szekler Gränz Houssaren Regiment Nr. 11., Quartier Bergleinfeldern [tulajdonképpen: Bergrheinfeldern] bei Schweinfurt [Bajorország], den 29t 8br 1800, lelőhelye: KA, Alte Feldakten, Fasz. 2869/alt/: Armeekakten, Op. Kzl. EH Carl, 1798–1800.

rheumatismusban szenved. Kedélyállapota: jó. Természetes adottságai: jók. Beszél: németül, magyarul, latinul, horvátul. Gyakorlatozásban: jó. Alaki kiképzésben: szintén. Betanultságban: úgyszintén. Műszaki ismeretei: nincsenek. Jogi ismeretei: ugyancsak nincsenek. Ismeretei más tudományokban: szokásos tanulmányok. Lovaglásban: középhszerű. Lóismeretben: szintén. Életmódja a polgári életben: jó, az ezredben: szintén, alárendeltjeivel szemben: úgyszintén. Szorgalma és buzgósága: jó. Jó gazda-e: igen. Hibái a szolgálatból adódóan: nincsenek, játékszenvedélye: nincs, adósságai: nincsenek, civakodó-e: nem. Egyébként a szolgálatban: jó. Megérdemli-e az előléptetést: jónak tűnik. Hány-szor volt mellőzve: négyszer.”

Mielőtt a fenti adatokból kibontakozó személyiségről esne szó, célszerű a legfontosabb életrajzi adatok tüzetesebb elemzése. A születési időpont megadása helyett az akkoriban szokásos módon az életkor került rögzítésre. E szerint, ha Szentes József 1800-ban 36 évesként szerepelt, 1764-ben kellett volna születnie. Akkoriban azonban teljesen természetes jelenség volt, hogy a katonának álltak öregbítették magukat, hogy tapasztaltabbnak tűnve, hamarabb érjenek el előléptetést. Ezért nem meglepő, hogy 1794-ben közzétett könyvében az „Elöljáró beszéd” soraiban ettől eltérően a következőt ejtette el: „majd a három Xt érem”⁷, vagyis 1764-nél valamivel később kellett születnie. A Sárospataki Református Lelkészi Hivatal anyakönyvében megőrzött adat szerint viszont az 1830. január 8-án elhunyt Szentes József kapitány „kora 63 esztendő” volt, azaz e szerint 1767-ben vagy talán 1766-ban kellett születnie. Az utóbbi 1766-os, esetleg a még szóba jöhető 1765-ös születési évet erősíti meg az a tény, hogy a Sárospatakra 1767-ben költözött család sarja nem szerepel sem az ottani, sem az olaszliszka születési anyakönyvben,⁸ vagyis még az odaköltözést megelőzően Tállyán kellett születnie.⁹ Annak ellenére ezt kell feltételeznünk, hogy erre adunk még nincs, sőt katonai nyilvántartólapján születési helyként Sárospatak szerepel. Egyrészt a mindenképpen kisdedként odakerült és eszmélése óta Sárospatakon élt ifjú e várost őrizhette meg emlékezetében szülőhelyeként is, ha pedig tudatában volt is a pontos helyszínnek, e név leírása az előjáróinak nem sokat mondott volna, ezért tudatosan is kiigazíthatta a valóságot az állandó tartózkodási helyét jelentő jónevű, katonai körökben is bizonyára ismert városra.

Az viszont nem kétséges, hogy a református nemesifjú sárospataki tanulmányait befejezve, 1784 őszén ma még ismeretlen indíttatásból katonának állt. A későbbi 39. császári-királyi magyar gyalogezred, amelyet 1756-ban Pálffy János Lipót gróf tábornok alapított, akkor még az őt követő tulajdonos nemes Preysach Jakab tábornok, majd 1787-től Nádasdy Tamás gróf tábornok, az új tulajdonos

⁷ Litánia 5.

⁸ Tamás Edit szíves közlése.

⁹ Lt SP, A/XII/3861/154.

nevét viselte. Ennek állandó toborzókerületéhez tartozott 1781 óta Zemplén vármegye is, így ebben kezdte meg szolgálatát. Az egység irattára és más források alapján készült ezredtörténet¹⁰ a fiatal kadétról, majd 1786 novemberétől tizedesről, 1789 márciusától strázsamesterről sajnálatos módon nem szól. Mindenesetre egysége kötelékében részt vett az utolsó török háborúban 1787 és 1791 közt, saját szavaival: „... a *Nemes Collegium* iránt is tettem már én nevezetes érdemeket, még a *Török Háborúból* mennyi raritásokat hoztam.”¹¹ Mindenképpen valóban nevezetes hadiérdemeket kellett felmutatnia az ifjú altisztnak, mivel csakis ez alapján történhetett meg, hogy 1791. januárban előléptették az első tiszti, ahogyan akkor hivatalosan nevezték: főtiszti rangba, alhadnaggyá. A bekövetkezett békeidőben egységével a déli katonai határörvidék különböző részein teljesített szolgálatot. Ott értesülhetett a Wurmser-szabadcsapat 1793. május óta folyó szervezéséről. Mindenesetre már az év júliusától ebben az új alakulatban huszár-alhadnagyként folytatta katonai szolgálatát. Áthelyezésével egyidőben az utolsó török háború veteránja immár a franciaellenes első koalíciós háborúban a Rajna mentén került bevetésre.

A Landau körüli, majd a weissenburgi vonal elleni harcokban tisztáraival együtt többször kiérdemelte előljárói dicséretét. Ez alapján 1794 márciusában bekövetkezett főhadnagyi előléptetése, hadnagyi rang akkor nem létezett. Abban az időben a Rajnától a Pfalzi Erdőn át Saarlouis-ig terjedő arcvonalon már közel 60 000 magyar került bevetésre a császári-királyi haderő egységeiben a Habsburg-birodalom nagyhatalmi politikájának érvényesítésére. Szentés József főhadnagy huszáraival a Mannheimtól délnyugatra mintegy tizenöt kilométernyire a Rehbach partján fekvő schifferstadti táborból hajtott végre portyázásokat, míg a túlerő elől július 14-én visszavonásra nem került. Másnap átkelt a patakon és északi irányban tett közel huszonöt kilométernyi menet után, Mannheimt nyugatról megkerülve, elérte Sandhofent, ahol ismét tábort vert. Itt írta azt a művét, amely tanulmányunk tárgya.¹²

1795-ben a Wurmser-szabadcsapat átszervezésre került. Bizonyára újabb előrelépés reményében, ezt a lehetőséget kihasználva, Szentés József főhadnagy ismét áthelyezését kezdeményezte. 1796 januárjától a franciák elleni több közös bevetés alapján már 1793 októbere óta jól ismert és a téli táborozáson is közelben elhelyezett székely határőr (a későbbi 11. császári-királyi) huszárezredben folytatta pályáját, mégpedig az alezredesi osztály első svadronjába beosztva.¹³ Továbbra is a Rajna-menti harcokban vett részt. Miután a Habsburg-hadak arcvonalát újlag francia támadás érte, 1796. június 26-án a Renchentől Nieder-

¹⁰ Mayer, F. 1875.

¹¹ Lt. Sp. A/XL/16,491/371-4.

¹² A Rehhütter Chronik és a Pfalzatlas korabeli feljegyzései – Rolf Schöningh kutatási eredményei.

¹³ Treuenfest, G. R. A. 1878. 146.

achern felé visszavonulni kényszerülő huszártiszt is nehéz helyzetbe került, ahogyan az ezredtörténet megörökítette: „Különösen két huszár: Balog Márton és Petrydian Roma tüntette ki magát, akik a lováról lezuhant Szentés József főhadnagyot, akinek lovát az ellenség már zsákmányul ejtette, fogságából kiemelték, miközben előbbi átengedte neki a saját lovát, magát pedig szorult helyzetéből gyalog mentette ki.”¹⁴ További harccselekmények után az 1797-es békekötést követően a székely határőr huszárezredet Csehországba vonták vissza, Szentés József főhadnagy svadronjával Neudorfba került.¹⁵

Miután 1799-ben kirobbant a második koalíciós háború, egységével ismét Felső-Pfalzba vezényelték a franciák ellen, de akkor már az ezredesi osztály első svadronjában szolgált.¹⁶ A hadikrónika ismét többször szól sikeres ténykedéséről.¹⁷ 1800-ban, miután márciusban az első őrnagyi osztály második svadronjában másodkapitánnyá léptették elő, hónapokig a svábföldi Grafenhausenben, a Rajnától mintegy huszonöt kilométernyire északra táborozott, majd az újabb béke bekövetkeztével a következő év elején szülőföldjére vonták vissza ezrede kötelékében.¹⁸ Katonai szolgálatára vonatkozóan az 1803. januári mustrajegyzék még nyilvántartja ezredében, de a „vezényeltek és távollevők” felsorolása még azt közli, hogy „Szentés J. másodkapitány korábban és jelenleg is külső ellátással betegen Magyarországon” az ezredében számára kijelölt szálláshelytől, Dobrától távol.¹⁹ Ugyanakkor már 1802. december 16-i, Sárospatakon kelt levelében Szentés József azt a fontos megjegyzést vetette oda, hogy „én már pensionáltatván”, vagyis legalábbis már folyamatban volt betegség miatti nyugállományba helyezése.²⁰ E betegség mibenlétével kapcsolatosan kevés ismerettel rendelkezünk. Már idézett tiszti személyi minősítése az akkor még csak 34 vagy 35 éves életkor ellenére feltüntette, hogy „rheumatismusban szenved”, vagyis magyar megnevezéssel a „csúz” kínozta állandóan. Halála okaként 30 év múlva az anyakönyvi bejegyzés „hideglelést” nevezett meg.

Ő maga katonai pályafutása megszakadásáról csak egyszer, egy 1816-ban írt levelében tett mellékesen említést, akkor sem betegségre utalva, hanem a következőképpen: „Ha az a Caballa vélem nem történt volna, már én Generális volnék.”²¹ Tiszti minősítésének ismeretében egyrészt ugyan túlzott magabiztosságnak tűnik ez a megjegyzés, ám annál érdekesebb kérdés, mit jelenthet az öt meg-

¹⁴ Treuenfest, G. R. A. 1878. 153.

¹⁵ Treuenfest, G. R. A. 1878. 179.

¹⁶ KA, Musterlisten, Szekler Gränz Hussaren Regiment, März 1798, Obrist 1te Escadron.

¹⁷ Treuenfest, G. R. A. 1878. 181.

¹⁸ Treuenfest, G. R. A. 1878. 208.

¹⁹ KA, Standestabellen, Szekler Gränz Hussaren Regiment, Monatstabelle, Jan. 1803, 1te Major-Div. 2. Escadron.

²⁰ Lt. SP, A/XXIX/11,166/182.

²¹ Lt. SP, A/XL/16,491/371-4.

akasztó „Caballa”, azaz ármány, kivel mikor és milyen összeütközésbe került, hogy betegségére hivatkozva nyugdíjazását kérte 1802/3 fordulóján. A további tények ugyancsak arra utalnak, hogy e mögött nem betegség húzódott meg.

Leszerelve ugyan kezdetben saját szavaival „*itt Patakon az diák kosztón való tartásába akarnám egész oeconomiámat helyheztetni*”, és az ehhez szükséges köépület építésére igyekezett kölcsönt szerezni.²² Ennek kudarcra után viszont már 1804-ben „*kézzele, lábbal előre eveczkelő új gazdának*” nevezve magát, azt közölte, hogy „*az elmúlt nyáron Feleségemnek egy néhány ezer forintya beküldetvén külső országról, én azt nagyobb részent gulyabeli marhádba és juhokba tettem*”, majd felsorolta tízezer forintot elérő vagyonát.²³ A valóban jelentős gazdálkodót sejtető írásban egyébként újlag kölcsönt igyekezett szerezni, ez alkalommal rétvásárlás céljából.

Bizonyára ezúttal sem sikerült előrelépnie, mert 1807-ben már arról tájékoztatta püspökét, hogy „*négy hónapi Bétsi mulatásom után a Patakon felállítandó könyvnyomtató présnek privilegiumát megnyertem, és szerentséesen fel is állítottam úgy, hogy már munkálódik*”. A szolgálatait felajánló és megrendelést kérő újsütetű nyomdatulajdonos levele nemcsak a vagyoni helyzetében bekövetkezett újabb változásról tanúskodik, az aláírás még egy fontos változásra utal. Bécsi tartózkodását ugyanis arra is felhasználta a nyugdíjas császári-királyi kapitány, hogy felkínálja személyes szolgálatait a Császári-királyi Udvari Haditanácsnál a magyar országgyűlés által megajánlott nemesi segélyhadban az újabb francia háborúra tekintettel. Ez a szokásos módon eggyel magasabb rangfokozatban történt meg, így Szentés József akkortól joggal használta a „főstrázsamester”, vagyis őrnagy rangot, bár sohasem tette hozzá, hogy ő pontosan „a nemesi felkelés őrnagya”, nem pedig az állandó hadseregé, annak ő továbbra is nyugalmazott kapitánya maradt.²⁴ Egyébként érdekességként és kiegészítésként hozzá kell tenni, hogy arra nincs a forrásokban utalás, hogy 1805-ben, az akkori háborúban való hadialkalmazása érdekében valamit is tett volna, bár meg kell jegyezni, hogy ezúttal rövid háborúra került sor.

Mivel ezúttal a háborús fejlemények következtében hadbaszállására nem került sor, már 1808-ban arra kényszerült, hogy előbb rokonai kölcsönhöz folyamodjon,²⁵ majd hamarost arra, hogy ismét püspökétől is hitelt kérjen a Kollégium számára nyomtatandó műhöz szükséges papír vásárlására. Nyomatékul már nemcsak őrnagyi rangját használta, hanem azt is közölte, hogy „*több vármegyék assessora*”, vagyis táblabírája, ezen kívül a város érdekében tett jótéteményeit hangsúlyozta: „*már szerzettem sóházat, tipográfiát*” és „*most munkálodom ép-*

²² Lt. SP, A/XXIX/11,166/182.

²³ Lt. SP, A/XXX/11,515/30.

²⁴ Lt. SP, A/XXXIII/12,665/195.

²⁵ Lt. SP, A/XXXIII/12,282/9.

pen a rendszerént való posta statio erectiojába”, azaz a rendszeres postajarat állomásának felállítása érdekében.²⁶ Állandó pénzhiányától ennek ellenére sem tudott megszabadulni, 1809-ben egyrészt újabb megrendelést kért egyházmegyéjétől, másrészt sürgette az ezer példányban kinyomtatott 32 íves mű, *A kinyilatkoztatott vallás históriája* ellenértékének mielőbbi kifizetését.²⁷ A további fejleményeket annak tudta be, hogy „*elmenvén 1809dik esztendőbe az Nemes Insurrectioval, az alatt valami irigy és pletykás emberek [...] legázoltak*”.²⁸

Egyébként az 1809-es francia háborúban valóban részt vett, a Zemplén vármegyei felkelés egyik törzstiszteként jelent meg május 11-én a terebesi szemlén. Onnan alakulatával Budaörsre vonult, ahová június 10-én érkezett be. Miután a zempléniak egyesültek az Ung vármegyei felkelőkkel, együtt kerültek bevetésre a június 14-i, szerencsétlen kimenetelű győri csatában. Neki viszont feltétlenül jelentős személyes helyállást kellett tanúsítania, ugyanis július 3-án a főparancsnok József nádor tábornagy a két vármegye felkelőiből szervezett, hat századból álló 18. gyalogzászlóalj parancsnokának nevezte ki, egyúttal előléptette a felkelés alezredesévé. Ugyancsak személyes példamutatására utal az a további tény is, hogy József nádor néhány nap múlva az időközben a franciák által elfoglalt Győr felmentésére a komáromi haditáborban négy insurgens zászlóaljból szervezendő dandár élére állította. E beosztása tényleges betöltésére, katonai képességei ismételt bizonyítására, újabb hőstett végrehajtására már nem kerülhetett sor a július 12-én megkötött fegyverszünet beállta miatt.²⁹

Hazatérte és a polgári életbe való visszazuhanása utáni kétségbeesett levelezéséből az derül ki, hogy hadbavonulása előtt két professzortól felvett kölcsöneit nem tudta visszafizetni, ezért azok fejében a Kollégium távollétében lefoglaltatta nyomdáját. Szorult helyzetéből való kikerülése érdekében katonatiszti reaktiválására tett kísérletet, ám hiába.³⁰ Akkor nyomdaja újramegnyitása érdekében akár a teljes adósság visszafizetéséig hajlandó lett volna minden haszonfelvételtől lemondani és belemenni, hogy az üzemeltetési jogot a Kollégium ellenőrizze.³¹ Ezután akár felestársnak is kész lett volna elfogadni a Kollégiumot³², majd évjáradék fejében mégis átengedte volna tulajdonjogát.³³ Miután minden hiába volt, abba a magyarázkodásba kapaszkodott, hogy bár minden az ő nevében van, valójában neki semmije sincs, minden a feleségéé és rokonaié.³⁴ A fizetés-

²⁶ Lt. SP, A/XXXIII/12,838/25.

²⁷ Lt. SP, A/XXXIV/13,146/103.

²⁸ Lt. SP, A/XL/16,489/369-2.

²⁹ R. Kiss I. 1911. II. k. 391. skk.

³⁰ Lt. SP, A/XXXV/13,540/186.

³¹ Lt. SP, A/XXXVI/14,420/398.

³² Lt. SP, A/XXXV/13,540/186.

³³ Lt. SP, A/XL/16,489/369-2.

³⁴ Lt. SP, A/XL/16,491/371-4.

képtelen Szentes József adóssága a kamatos kamatok miatt mindegyre csak nőtt³⁵, így nemcsak 1818-ban a nyomdáját³⁶, hanem 1820-ban még a házát is elvesztette.³⁷

Elszegényedve nemcsak ő tengette kapitányi nyugellátásából hátralevő életét 1830-ig, hanem adósságait nyögte még húga, Szentes Mária és sógora, Szabó Dávid, sőt a mindnyájukat túlélő öccse, Szentes János nyugalmazott császári-királyi főhadnagy is egészen 1837-ben bekövetkezett haláláig.³⁸ Szentes József nyugalmazott császári-királyi kapitány halála bizonyára ugyancsak nehéz helyzetbe hozta özvegyét, aki a következő megjegyzése szerint valószínűleg Vlassits-lány volt: „*a Feleségem testvér ötse [így, Z. J.] Báró Brentánóné Vlassics Margaréta*”³⁹ és egyetlen fiát, a nyomdász mesterséget tanult Szentes Károlyt is.⁴⁰

A rendkívül tanulságos életút felvillantása után, ennek tükrében feltétlenül röviden még egyszer szólni kell ennek a máig ismeretlen újkori magyarnak kiemelésre érdemes katonai pályájáról is. A „szokásos tanulmányokat” követően katonának felcsapott református nemesifjú tisztí minősítése szerint ugyan minden szempontból megfelelt ezen a pályán, azonban igazán kimagasló tehetséget vagy tudást semmilyen területen sem tudott felmutatni. Így kétszeri alakulatváltásánál nem azonnal történt meg magasabb rangfokozatba való előléptetése, hanem csupán további bizonyítás után, üresedés következtében. Másodkapitányként azután a katonai pályán első biztos és tartós megélhetést biztosító komániáskapitányi előléptetésnél négy alkalommal mellőzték, törzstiszti előléptetésben pedig valószínűleg még kevésbé reménykedhetett. Ez is közrejátszhatott abban, hogy megvált a császári-királyi hadseregtől.

Ezt követően a korszellemnek megfelelően és az adottságokat felismerve különböző területeken igyekezett tisztességes megélhetéshez jutni, mivel főtiszti nyugellátása bizonyára nem bizonyult elégségesnek. Minden választott területen példamutató erkölcsi tartással kívánt eljárni, nem tagadva saját haszonra törekvését, azt joggal nevezhette mégis „*közjóra czélozó kívánságnak*”, amelyhez szükségszerűen ugyan hitelt kellett felvennie, de természetesnek tartotta, hogy „*törvényes interesre*”, azaz jogosan felszámolt kamattal. Amikor ezt első ízben megfogalmazta, éppen Sárospatak diákváros létét igyekezett kihasználni, kosztvártélyos diákok tartását célul kitűzve. Felismerte azonban, hogy „*ősi épüлетem*

³⁵ Lt. SP, A/XXXIX/16,064/247., A/XXXIX/16,065/248.

³⁶ Lt. SP, B/XLI/16,908/293.

³⁷ Lt. SP, B/XLII/17,496/17., B/XLIII/17,870/391.

³⁸ Lt. SP, B/LII/17,496/17, B/XLIII/17,863/384-2, B/XLIII/17,864/385-2, B/XLIII/17,837/358-2., B/XLIII/17,865/386-3., B/XLIII/17,866/387-4., B/XLIII/17,867/388-5, B/XLIII/17,867/388-5, B/LV/23,808/387., B/LX/26,349/434., B/LXI/26,850/298., B/LXI/26,860/308-2.

³⁹ Lt. SP, A/XL/16,491/371-4.

⁴⁰ Lt. SP, A/XXXV/13,540/186., A/XL/16,489/369-2., A/XL/16,491/371-4.

erre igen kitsin és szűk”, ezért döntése szerint „*akarnék egy tizenkét szobából álló kő épületet felállítani*”. Ennek szociális vetületét így fogalmazta meg: „*Itten kiváltképpen a Törvényt tanulni jövő ifiak, meg nem elégedvén holmi szegény alaton és egészségtelen földházakkal, a Várba és távol holmi Pápista házaknál tartanak szállást, én épületem által az ilyes quartélyokból származandó alkalmatlanságot és egyéb szomorú következtést tsak nem elhárítanék, és sok érdemes szüleknek nagy contentumot tehetnék gyermekeiknek erköltseire is vigyázzván.*”⁴¹

Törekvése kútba esését követően gazdálkodásra adta fejét, valószínűleg örökölt városi háza, kertje és pincéje mellé saját felsorolása szerint szántókat, réteket, gyümölcsösöket, szőlőt, csűröskertet és majorságot vásárolt, utóbbin új istállókat építtetett, mivel már 50 marhából álló gulyája, 250 birkából álló nyája és 150 disznóból álló kondája is volt. További fejlesztésre törekedve nem ezekből kívánt eladni, hanem ezeket fedezetként kínálva, egyúttal az esetleg a birtokjogára vonatkozóan szükséges törvényes igazolást is kilátásba helyezve, megint csak „*törvényes interesre*” hitelt kért, hogy rétvásárlással növelhesse a marhatartásból származó hasznát.⁴² Ez teljesen a kibontakozó kapitalizmus felfogásának megfelelő és Széchenyi István gróf által később oly elevenen szorgalmazott magatartás mindenképpen figyelemreméltó korai megnyilvánulása volt, hiszen a korabeli modern felfogásról tanúskodó levél 1804. február 8-án kelt.

Az pedig még inkább hangsúlyozandó, hogy a gazdag sárospataki polgárok közé felemelkedett Szentés József, „*akinek is szándékom a Publicum javával öszse kapcsolt hasznos újításokat kivinni*”⁴³, megyei táblabíróságot vállalt, sóház és postakocsi-állomás alapításához segítette települését, majd pedig Bécsben az engedélyt kieszközölve, nyomdaalapításra vállalkozott, és a kassai cenzori kirendeltség felügyelete alatt két szászországi nyomdász felfogadásával azt működtetni kezdte. Egyúttal püspökét így értesítette erről az újabb fejleményről: „*Ezután már nem kell oly nagy költséggel és fáratsággal a nyomtatványok után jární Collegiumunknak. [...] már írhatnak, fordíthatnak, én a szép munkát készpénzen is megvásárlom tőlök, Magyarul, Diákul, Németül, Tótul, Zsidóul és Görögül nyomtathatok.*”⁴⁴ Viszont a próbamegrendeléskor, mivel a kéziratot nem tudta megvenni, az elkészítendő munkák papírigényére előleget kért, majd pedig siettetta a munkabér kifizetését és az újabb megrendeléseket.⁴⁵

Bizonyára megrendelések hiányában újabb vállalkozásként két hajót is vásárolt, immár a szállítási ágazatban is haszonhoz igyekezett jutni. Százezer forintot is elérő összbefektetése ellenére mégis tönkrement.⁴⁶ Vállalkozásaival ugyanis

⁴¹ Lt. SP, A/XXIX/11,166/182.

⁴² Lt. SP, A/XXX/11,515/30.

⁴³ Lt. SP, A/XXXIII/12,838/25.

⁴⁴ Lt. SP, A/XXXIII/12,665/195.

⁴⁵ Lt. SP, A/XXXIII/12,838/25., A/XXXIV/13,146/103.

⁴⁶ Lt. SP, A/XL/16,489/369-2.

megelőzte korát, kortársai értetlenséggel figyelték munkálkodását, segítség helyett elnézték, hogy a hitelezők mindenéből kiforgassák az úttörő vállalkozót. Szentés Józsefnek elsődlegesen mégsem ez fájt, hanem az a tény, hogy *„az én bajomat oly vallásunk két tagja kívánta öregbíteni, akik ex offo kegyességgel, szelídséggel kellene tündökölni, és tudni kellene, hogy az ártatlan bajba esettet nem nyomni, hanem gyámolítani kelletik”*.⁴⁷

Végül ehhez tartozóan még egy fontos tény ki kell emelni: Amikor a napóleoni háborúk 1805-ben és 1809-ben egészen a magyar felségterületekre nyomultak előre és szükséges volt az általános felkelés egybehívása, nemcsak egyszerűen kötelességszerűen hadba vonult. A korábban felidézettek tanúsítják, hogy teljes erejével belevetette magát a harcba, előléptetéseket érdemelt ki és előbb csak század, majd zászlóalj, végül már egy dandár vezényletére is alkalmasnak találták előjárói. Bizonyára jól elsajátította a katonai mesterséget, és ha hivatásos tiszti pályája valamiért kettétört is, azon való további előmenetelre is alkalmas lehetett volna.

Az életpálya tényeinek felidézése és a mentalitást meghatározó jellegzetes személyiségvonások kiemelése után immár Szentés József máig lappangó egyetlen művéről kell szólni. Hangsúlyozandó, hogy egyetlen művéről, bár nyomdatulajdonosként bizonyára lett volna módja továbbiakat kiadni, ha lett volna olyan kézírata, amelyet a nyilvánosságnak szánt volna. Ezt a publikált kéziratot, ahogyan a bevezetőben már szó esett róla, még katona korában, az első franciaellenes koalíciós háború idején írta, még pedig a harcok elcsitulásával a téli szállásra vonulást követően 1794-ben. Bizonyára már egy esztendővel korábban tapasztalnia kellett az ifjú főhadnagynak, hogy alárendelt katonái milyen nehezen viselik el a szülőföldtől szokatlanul távoli környezetben a Rajna mentén a tétlen hónapokat. Ezért a sárospataki indíttatású főtiszt számára természetesnek tűnhetett és magától értetődő feladatot jelentett, hogy lelki támaszt nyújtson a reá bízottaknak. Művének erősen kiemelve röviden a „LITÁNIA” címet adta. Még a tartalmi ismertetés előtt hangsúlyozni kell, hogy ez a cím messze nem az értelemszerűen következtethető párbeszédese formájú, elsősorban a katolikus liturgiában érvényesített hosszú könyörgő imát fedi. Ez természetesnek is tűnik, különösen ha immár a teljes hosszúságú barokk címet idézzük: „Romái Katholikusok, Reformatusok, Lutheránusok, Óhitűek, Ariánusok, Menonisták, Törökök és Zsidók számára készült LITÁNIA Grof Vorumzer Szabad Lovas Seregének Fő Hadnagya Szentés Josef Által, Zandhófen nevezetű falu Téli Kvártélyan a Rénus partyán 1794. Esztendőbe.”

Ez a nyolcadrétívű teljes oldalt betöltő aprólékos cím eleve hosszabb elmélkedést igényel. A szerző megnevezése, továbbá a kézirat elkészítésének helyére és idejére való utalás egyértelművé teszi, hogy az ugyancsak a címlapra szorí-

⁴⁷ Lt. SP, A/XXXV/13,540/186.

tottan közöltek szerint a közeli Mannheimban kinyomtatott könyvet az előljáró főtitst minden katonája kezébe kívánta adni. Ő maga katonáival, ahogyan erről röviden ugyancsak már szó volt, az 1793 tavaszán a magyar- és horvátországi katonai határőrvidéken önkéntesekből toborzott Wurmser-szabádcsapat egyik huszárszázadot képezte. A toborzás helyszíne és önkéntes jellege eleve lehetővé tette, hogy a legkülönbözőbb anyanyelvű és vallású katonáskodni szándékozó felvételt nyerhessen. Szűkebb kötődésüket tekintve, valóban bizonyára soknyelvű és sokhitű hungarus katonaközösség született meg. Ezt a szerző példamutatóan a legmesszebbmenően igyekezett figyelembe venni. Ugyan a saját anyanyelvén, amely egyúttal a kezére adott alegység vezényleti nyelve is volt, fogalmazta meg gondolatait, de ezt annak tudatában tehette meg, hogy a katonák közti érintkezési és kapcsolatteremtési nyelv is a magyar volt. A vallások szerinti címbeli felsorolás viszont, hogy ugyanis kiknek is szánja művét, túlmutat a hitbéli eltéréseken, rejtett utalás a nemzeti összetételre is. Az ifjú tiszt bizonyára egyfajta írói ambíciót is dédelgetett, ugyanis bevezetőjében így írt: „...attam, minden féle Vallás Litaniájának a nevét, hogy így, sok olvasohoz legyen szerentséje együgyü munkatskámnak, tsudálkozvan rajta, hogy mitsoda Litánia lehet az, amit az egész Vilag el mondhat, holott tsak némely Vallasok Isteni tisztelet mógya a Litánia”.⁴⁸

A római katolikusok első helyen való említése bizonyára azt jelzi, hogy katonái közt ők képezték a legjelentősebb csoportosulást. A volt királyi magyarországi és horvátországi területeken való toborzásból fakadóan, hiszen azokon az ellenreformáció korán és igen erőteljesen érvényesülhetett, ez nem meglepő, a beállt magyarok és horvátok, továbbá az e területekről csatlakozott németek és olaszok zöme egyaránt e felekezetbeli lehetett. A reformátusok nagy valószínűséggel, miként a szerző maga is, főleg keletebbre fekvő más, többnyire volt hódoltsági és erdélyi területekről érkezett magyar kálvinisták voltak. Mégsem ez a megnevezés szerepel, és ezt okozhatta az, hogy a hadszíntérre vonuláskor vagy az arcvonalon csatlakozhattak a szabádcsapathoz helvét hitvallású németek, német és más nyugat-európai nemzethez tartozó hugenották és presbiteriánusok, talán még puritánok és kongregacionalisták, sőt rózsakeresztesek is, akiket a kortársak mind a református gyűjtőfogalom alatt említettek. A lutheránusok ismét találó gyűjtőfogalom, hiszen a magyar és szlovák evangélikusokat, a német ágostai hitvallásúakat és a cseh huszitákat egyaránt jelentette. Az óhitűek alatt a szerző, miként a kortársak többsége, nem az izraelitákat értette, hiszen róluk külön szólt. Számára ez a keleti ortodox keresztény egyházakhoz tartozók gyűjtőfogalma volt, beleértve az orosz, görög, vagy örmény rítusú magyarokat, ruténeket, ruszinokat, továbbá románokat és más balkániakat. Még nagyobb figyelmet érdemel az ariánusok gyűjtőfogalom szerepeltetése. Ez nyilvánvalóan

⁴⁸ *Litánia* 3.

valamennyi szentháromságtagadó megnevezésére szolgált, és messze nem a korai egyházi vitára kívánt visszautalni, hogy Krisztus az Isten-Atyával egy lényegű-e, vagy csak hasonlatos hozzá. A szerző számára e kifejezés lehetőséget nyújtott a magyar unitáriusok és egyéb antitrinitáriusok, a balkáni bogumilizmus, a dél-európai doketizmus, a nyugat-európai katarizmus és az észak-európai szocinizmus követőinek – akik a szabadcsapatban bizonyára ugyancsak vállaltak szolgálatot – együttes megnevezésére. Még érdekesebb a magyar olvasó számára, különösen ma, a meghökkentő menonisták (valójában helyesen: mennoniták) említése a címben. Simon Menno (1496–1561) követői, akik laikus papok vezetésével felnőtt korban megkereszteltekből álló, keresztény életközösséget alkottak, a 18. század végén még jelentős szabadegyházat jelentettek a német nyelvterületeken, így a Rajna-mentén is. Hasonlóképpen figyelemreméltó, hogy a címben törökök és nem mohamedánok megnevezés szerepel. Ezúttal az eddigiiek ellentétéről van szó. Ugyanis a szabadcsapathoz még a toborzás helyszínén csatlakozó törökök között bizonyára nem csak Mohamed követői voltak, hanem a különösen a Balkánon még jelentős számban fennmaradt manicheus-nesztoriánus és más közösségek tagjai is. Végül a zsidók említése azért különösen jelentős, mert izraeliták, akár ortodoxok, akár neológok, jelenlétére utal. Vagyis annak ellenére, hogy a császári-királyi hadseregbe II. József 1782-es toleranciapátenséig szabad toborzás esetén sem volt felvehető zsidó, és tegyük hozzá: cigány sem, az uralkodó halála után pedig még egy ideig visszaverték a korábbi tiltó állapot, a Wurmser-szabadcsapat esetében ettől a diszkriminációtól eltekintettek.

A fenti fejtegetésekből nyilvánvaló, hogy Szentes József császári-királyi főhadnagy az öküme né fogalmának legtágabb értelmezésével, a neki alárendelt valamennyi katonának, kövesse az bármelyik keleti vagy nyugati egyistenhívő vallásfelekezetet, és legyen az kora társadalmában akár elismert, akár megtűrt, vagy akár titokban működni kényszerülő, lelki támaszt kívánt nyújtani a közösen a szülőföldről messze és idegen érdekekért vívott háborúban. Tette azt akkor, amikor tudatában volt, hogy fegyvertársai hozzá hasonlóan önként vállalkoztak erre, mégpedig megélhetési lehetőségként, hiszen a katonáskodás még általában életre szóló vagy legalábbis hosszú távra vállalt mesterség volt. Ez a cselekedete máig hatóan példamutató, hiszen az öküme gondolata a harmadik évezred küszöbén is még csak annyiban nyert teret, hogy a magukat Krisztust követőknek nevező vallásfelekezetbeliek egymáshoz közeledése van napirenden. Ám a különböző keresztény/keresztény egyházi vezetők is még mindig csupán elsődlegesen a liturgikus valláskülönbségek áthidalására és a közös hitelméleti tételek kiemelésére törekszenek, és még korántsem általánosan. A két évszázaddal korábban élt szerző viszont ehhez képest már akkor, bár bizonyára kivételes megnyilatkozással, lényegesen messzebb jutott el az egyetlen, bármilyen néven is nevezett Istenben hívő katonák táborbéli egybefogásával.

Saját kora számára ez különösen kivételes és messze mutató megnyilvánulás volt. Hiszen ha egyrészt le is zárultak a reformáció és ellenreformáció közti véres fegyveres összecsapások, az ezeket megtestesítő nyugat- és közép-európai egyházak még ellenségesen álltak egymással szemben. Ugyanakkor a keleti egyházak nem vettek tudomást a más hittételeket követő felekezetekről. Másrészt a korszellemnek a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet során az a deista, sőt ateista ideológia felelt meg, amely a mindenható Isten helyére az önmegvalósító tevékeny embert, a túlvilág helyére a földi létet, a vallási buzgóság helyére a tudományos feltárást, a születési előjogon alapuló társadalmi berendezkedés helyére a szabad versenyes gazdasági alapon létrejövő hierarchiára építőt állította. A felvilágosodásnak nevezett eszmerendszer és a szabadkőművességnek nevezett titkos szervezkedés magában hordta azt a forradalmat, amely elvezetett az Amerikai Egyesült Államok, majd a köztársasági Franciaország megteremtéséhez. Szentes József mind a korábról örökölt dogmatikus vallási türelmetlenséggel, mind az ő korában érvényesülő kíméletlen vallásellenességgel élesen szembenállva, a teljes vallási tolerancia alapján állt, és így képviselte a testvériség gondolatát, így kívánta közösséggé formálni a vezénylete alá adott legkülönbözőbb féle katonákat.

Ezzel, a saját korából messze kimagasló és máig mutatóan példás felfogással kapcsolatosan, a forrást illetően, váratlan útbaigazítást nyújt az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött példány belső címlapján alul máig olvasható korabeli, kézzel írott, lakonikus rövidségű megjegyzés: „Ki szedegettetett Eckartshausennek munkáiból rövideden.” A ma már teljesen elfeledett ezoterikus bölcsező, Karl von Eckartshausen, korára oly nagy befolyást gyakorolt, ahogyan a jelen példa is mutatja, hogy röviden fel kell idézni személyiségét. Valójában a Münchentől mintegy 30 kilométernyire északnyugatra fekvő Haimhausen Karl nevű tartománygrófjának az udvarbéli Anna Maria Eckharttól 1752-ben született és Franz névre keresztelt törvénytelen gyermeke volt, aki e felvett néven emlékezett szüleine. Bölcseleti és jogi tanulmányait követő tudományos munkássága alapján már 1777-ben tagjai közé fogadta a Münchener Tudományos Akadémia. Korának felvilágosodást tükröző nézeteiből és főleg szabadkőműves mozgalmából kiábrándulva, a francia forradalom eszmeiségétől és főleg gyakorlatától elborzadva, a trón és oltár megmentésére irányuló publikációs tevékenységet fejtett ki. Ezzel együtt mind inkább a keresztény titkos tudományok felé fordult és azokban mélyült el, azokból tett közzé, főleg teozófiai műveket 1803-ban Münchenben bekövetkezett haláláig. Pampfletektől tudományos dolgozatokon át színdarabokig terjedően rövid élte során 79 önálló alkotása jelent meg. Mindezt megelőzően azonban már 1790-ben megjelentette a máig fő művének tekintett *Gott ist die reinste Liebe*, vagyis *Isten a Legtisztább Szeretet* című értelmező imádsággyűjteményét, amely rövidesen 11 nyelven 100-nál több, csak németül

hatvan kiadást ért meg, egész Európában forgatták.⁴⁹ Ezek szerint nem az a meglepő, hogy ez a könyvecske Szentes József főhadnagy kezébe került, hanem az, hogy érdeklődése volt ebben az irányban, sőt ezt a német nyelvű munkát, anélkül, hogy bárhol is hivatkozott volna rá, egy saját hasonló anyanyelvi kiadvány alapjául vette. Egyúttal viszont, a fentebbi hosszú cím elemzése szerint, meg is haladta, hiszen a példának tekintett Karl von Eckartshausen a kereszténység kizárólagosságához ragaszkodott.

Szentes József ezirányú felfogásának kialakulásáról mindeddig kevés ismerettel rendelkezünk. Az biztos, hogy eredetileg, sárospataki neveltetése ellenére, nem lelkipásztori pályafutásra érzett indíttatást, hiszen maga fogalmazott így: „a Természet Katonának szült.”⁵⁰ Ugyanakkor 1794-ben könyvecskéje „Elöl járó beszédében” magáról már azt közölte, hogy „pappa leve”.⁵¹ E jelentős fordulatot, sorait édesanyjához intézve, igyekezett pontosan megvilágítani. Utalt arra, hogy a fegyveres küzdelemben a tél beálltával újólagosan szünet következett el: „meg szünvén egy kevésve [talán eredetileg: kevésre – Z. J.] a vérontástul”⁵², ugyanakkor a hadszíntéren való tartózkodása látókörét erőteljesen kiszélesítette: „Ezen Frantzia véres háboru sok szép s hasznos dolgoknak, melyekről ez előtt olvastam s hallottam, szemmel való látások és bővebben való kitanulásokra [...] ada alkalmatosságot.”⁵³ A minden valószínűség szerint mélyen hívő református ifjú számára a legnagyobb lelki ösztönzést bizonyára az jelentette, hogy a haditáborához alig tíz kilométernyire lévő városban, Mannheimban, ahova valószínűleg rendszeresen, talán gyakran módja volt belovagolni, őt befogadó vallásközösségre lelt. Pontosán meg is fogalmazta, mire nyílt így lehetősége: „Manhaimba a Menonisták, (németül Viedertauffer,) magyarul a Ketszerkeresztelkedők, Vallása megtanulására s Isteni tiszteleteken jelen való lételre”.⁵⁴ A németül feltétlenül jól tudó szerző azután a következőképpen folytatta meghatározó lelki élménye felidézését: „A Menonistáknak nintsen rendszerént valo Papjok, hanem a Kösség közül a legöregebb viszi a Papi hivatalt. Egy alkalmatossággal anyira elbámultam egy olyan Öreg Elöljárónak ditső könyörgeseit s Evangelium magyarázait halván, hogy alig hihettem el, hogy azon Ember ifiuságától fogva nem Papságra volt készülve, de amidön esmerőseim gazdaságát s Mesterségét bizonyítottak, elhittem, s ily gondolat ötle fejembe: En Istenem! hat ha engemet a Természet azon Vallásba szült volna, s innék [valószínűleg helyesen: ide s – Z. J.] tova úgy is majd három Xt erem, úgy Elöl járóvá kellene lennem, tudnék-é ugy Elmélkedni s imádhozni. Mely gondolatomnak is

⁴⁹ Killy, W. 1989. III. k. 167. skk.

⁵⁰ *Litánia* 3.

⁵¹ Uo. 3.

⁵² Uo.

⁵³ Uo. 4.

⁵⁴ Uo.

meg felelése okozta ezen munkatskat.”⁵⁵ Az édesanyjához intézett előszóban még azt is kimondta Szentés József főhadnagy, hogy e lelki ébredéstől kezdve alakulata lelkészének is tekintette magát, s a hitbéli erősítést szóban is gyakorolta a haditáborban: „Meltoztassék meg itélni Kedves Aszszonyom Anyam, hogy egy időmhöz szabott Kösseg közt meg erdemlenem-e a Papságot, nem mondana-e valamelyik a Halgatóim közzül: KATONA MARADJ A KARDOD MELLETT.”⁵⁶

A késői olvasó számára egyértelmű a válasz: Hátrahagyott nézetrendszere alapján éppen alárendeltjei lelkigondozásának felvállalásával lett igazi katona nemes Szentés József főhadnagy. A 63 oldalas könyvecske a már idézett ajánlásra és „*Elöl járó beszéden*” túl három elmélkedést és tíz imát tartalmaz. Az első tartalmi egység „*Reggeli elmélkedés*” címmel a Teremtő és a teremtett ember kapcsolatáról, az isteni törvényekről és azok betartásáról szól. A második elmélkedés címe, szinte megismételve Karl von Eckartshausen alapul vett művének címét, önmagáért beszél: „Az Isten tsupa Szeretett”, és ez a szeretettörvényt elemzi. A záróelmélkedés címe „Az Isteni Félelemről”, ebben a szerző arról értekezik, hogy „attul félni a mi az Isteni Szeretett ellen van, az az tiszta Szent Félelem”.⁵⁷ Ezután következnek sorban „Az Igaz Hit meg esmerésért való Imádság”⁵⁸, „A Fele Baráti Szeretett fel gerjedéséért való Imádság”⁵⁹, a „Felebarátjaiért való Imádság”⁶⁰, a „Baratjaert való Imádság”⁶¹, a „Gazdának Tselédeiért való Imádság”⁶², a „Házás Embernek való Imádság”⁶³, a „Házás Aszszonynak való Imádság”⁶⁴, a „Szüléknek Gyermekeiért való Imádság”⁶⁵, a „Nyomoruság s Szomorúságba való Imádság”⁶⁶, „A Halálrol valo Tusakodás és Imádság”⁶⁷.

Mind az elmélkedések, mind az imádságok nemcsak az Istenbe vetett rendkívüli szilárdságú hitet tükrözik, és nem csak a minden felekezeti dogma mellőzését tanúsítják, hanem számos, a társadalommal kapcsolatos, figyelemre méltó nézetet is tartalmaznak. Így például Istennel társalogva megjegyzi a szerző: „Nem olyan vagy Te, mint a Földnek Nagyai, akiknek Rabjai lábaik előtt

⁵⁵ Uo. 4–5.

⁵⁶ Uo. 6.

⁵⁷ Uo. 21.

⁵⁸ Uo. 26.

⁵⁹ Uo. 28.

⁶⁰ Uo. 30.

⁶¹ Uo. 36.

⁶² Uo. 39.

⁶³ Uo. 43.

⁶⁴ Uo. 48.

⁶⁵ Uo. 50.

⁶⁶ Uo. 54.

⁶⁷ Uo. 56.

Törvényeiktül reszketnek.”⁶⁸ Valamivel később a következőt mondja ismét: „Úgy tartottalak mint a Földi Fejedelmeket, a kiknek fényes Méltóságok szeminket kápráztatya.”⁶⁹ Még mindig a hasonlatot folytatva, ez következik: „Látam, Uram! hogy nem úgy büntetz mind az Emberek, gyűlölségből és együgyüségből, a Te büntetésed szeretett, tsak tsupa emlékeztetés a mi szerentsénkre.”⁷⁰ Még nyilvánvalóbbá teszi a szerzőnek a feudalizmus és kapitalizmus közti nagy háborús összecsapás fölé való emelkedését és a korabeli mindkét eszmeiséget messze meghaladó mély humanizmusát a következő hosszabb imarészlet: „En Istenem nyujsd ki a Te Aldásokkal telyes Karjaidat a Földnek Fejedelmeire, agy Nékik elegendő Okkosságot és Jóságot, és tanítsd meg Őket Lételeknek igaz okára, mely az, hogy: Az Embereket szerentsesse tegyék. Agy a Te Népednek hüséges Vezetőket és a Te Oltáridnak érdemes Szolgákat, a Te Szent Lelked repessen az ő Ajakaik előtt a midön Szent Beszedidet hirdetik Nepednek, Balszam folyon az ő szájokból á gyámoltalanok, és haldoklók számára. Ó Békességnek és Szeretetnek Istene! hajtsad a Fejedelmeknek sziveket az egyet értésre és az Emberi Jónak munkállására, rontsd el az Ő elméjékba az egyenatlenséget, és feszítsd ki az Ő szívekből a Viadalmak által származandó Nyereségnek, kívánását. Távoztasd el azokat a Pusztításokat, a melyek Gyönyörű Teremtéseidet el szélesztik. Kimeld meg az Embereknek Véréit, a mely sokszor hibábul, és bolontságbul ontodik. Enged, Uram! hogy minden hajlékba a Békesség, és tsendesség virágozon, valahová a Te Ditső Napod sütt. Törüld ki a Vallásbeli gyűlölséget az Embereknek szívekből, ad tudtokra, hogy minden Vallás egyedül Te rajtd Szeretetnek Istenén fundáltatik, és Lehetetlen, hogy a Szeretett a Gyülelet és Öldöklést kedvelhesse. Tartsd meg az én Királyomat, és ald meg az én Hazámat, könnyebbitsd meg az Uralkodásnak terhét vállain, ved körül az Ő koronáját hüséges és Igaz szolgákkal. Nyisd ki a Hatalmasoknak be hunt szemeiket, akik azt gondolyák, hogy Ők többek masoknál, lágyítsd meg az ő sziveket az Emberiség egyenlő jussának meg érzésére. Vezesd a Jobbágyoknak sziveket, az önként és készen valo Engedelmességre, azt értésekre adván, hogy Te vagy Uram az, aki a Fejedelmeket adád. Enged mindenüt a Nyugodalmat, és a tsendes meg Elégedést uralkodni, és agy minden Embernek elegendő élelmet és kenyeret. Szálits az Emberek Lelkeire a Te Szent Lelkedet, hogy meg esmerjék, a mi Igaz, és Jól tselekedvén, az Igazaknak száma szaporodjon. Lagyítsd meg a Gazdagoknak sziveket, hogy meg érezhessék, hogy azért adád Te Uram! nékik a Gazdagságot, hogy az ő szükölködő Felebarátjaikat segítsék.”⁷¹

⁶⁸ *Litánia.* 21.

⁶⁹ Uo. 23.

⁷⁰ Uo. 25.

⁷¹ Uo. 31–34.

A fenti szokatlanul hosszú idézetet próbaszöveggként felfogva, bizonyára egyértelművé vált, mennyire jelentős tény nem csak az, hogy a nyelvújítás és reformkor előtti magyar nyelvű irodalom egy mindeddig lappangó alkotására bukkantunk, hanem az is, hogy a szerző a korabeli és egymással éles ütközésben érvényesülő két alapvető európai gondolkodás- és magatartásbeli normát elvetve, egy harmadikat, mindkettőből a pozitívet magáévá téve és a negatívot távoltartva, képvisel. Ez a szokatlanul nemes felfogást tükröző alkotás, meglepő módon egy akkor még a hivatásos katonai pályát életcéljának tekintő főtisztnek a háborús öldöklés szünetében, váratlan megvilágosodást követően, megszületett műve minden szempontból a késői utókor figyelmére és megfontolására érdemes. Így van ez nem annak ellenére, hanem éppen azért, mert ritka következetességgel megfogalmazott és a többi források tükrében bizonyára a szerző hátralevő életében személyesen érvényesített eszmerendszert tartalmaz. Jelen tanulmány zárógondolata nem lehet más, mint annak a reménynek a kifejezése, hogy Szentes József 1794-ben Mannheimban megjelentetett *Litánia* című műve mihamarabb újra kiadásra kerülhet. Ezáltal egy, a kétszáz évvel ezelőtthez hasonlóan átmeneti és számos hazug nézettel és azok brutális összezsapásaival teli kor magyarjainak lehetőségük nyílhatna arra, hogy teljes terjedelmében megismerjék e ma is példát jelenthető tiszta nézetrendszer és magas erkölcsiséget tükröző, gondolkodás- és magatartásbeli normát jelenthető szép magyar nyelvű szöveget. Ez a szöveg pedig végül arra is példát adhatna, miként lehet minden körülményes, közvetítőt igénybe vevő utat mellőzve, bármilyen vallásfelekezetüként az igaz hitet felebaráti szeretetből fakadó jócselekedetekben megélve, tiszta szívvel, őszinte bizalommal közvetlenül az egyetlen Teremtőhöz, a valóságos Mindenhatóhoz fordulni. A példa követése pedig talán elvezetne ahhoz, hogy megvalósulhatna Szentes Józsefnek a szeretettörvényre épülő ars poeticája: „Az Emberiségnek, Világnak, és az én Hazámnak, minden köszönet, s haszon, s meg jutalmaztatás, reménysége nélkül fogok szolgálni.”⁷²

Irodalom

Killy, Walther (kiad.) 1989: *Literaturlexikon. Autoren und Werke deutscher Sprache*. München

Mayer, Ferdinand 1875: *Geschichte des k.k. Infanterie-Regimentes Nr. 39*. Wien

R. Kiss István 1911: *Az utolsó nemesi felkelés*. Bp.

Treuenfest, Gustav Ritter Amon von 1878: *Geschichte des k.k. Hussaren-Regiments Nr. 11*. Wien

⁷² Uo. 29.

Munka – szórakozás

Bódy Zsombor

A munkaviszony a kereskedelemben és iparban a századforduló Magyarországon a joggyakorlat tükrében

A mentalitástörténet újdonsága a társadalomtörténet korábbi megközelítésmódjaihoz képest, hogy nem a társadalmi struktúrákat, mobilitást, migrációt stb. kívánja vizsgálni, hanem azokat a hosszabb távon állandó elképzeléseket, amelyekben az emberek családi, társadalmi viszonyaikról gondolkodtak. A mentalitástörténet érdeme, hogy felismerte: a történeti valóságnak fontos építőelemét jelentik azok az egy-egy társadalmi csoportra vagy szférára jellemző elképzelések, amelyek az élet hétköznapi tényeire vonatkoznak. Születés, szerelem, családi viszonyok, halál, vagy éppen a karnevál, de sok minden más is témája lehet a mentalitástörténetnek.

Tanulmányomban a munkára vonatkozó elképzeléseket szeretném bemutatni, ahogyan azok a századforduló Magyarországon az iparban és a kereskedelemben éltek. A mezőgazdaságot nem tárgyalom, mivel ott az ipari-kereskedelmitől annyira eltérő viszonyok uralkodtak, hogy az egy külön vizsgálatot érdemelne. De az ipar és kereskedelem vonatkozásában is csak egy aspektusra szűkítettem vizsgálódásomat: az alkalmazottak és alkalmazók viszonyára. Ez utóbbi leszűkítés a források természetéből adódott. Forrásaimat a munkajogra vonatkozó törvények, rendeletek, valamint munkajogi tárgyú perek jelentették. Elsősorban az ítéletekhez fűzött indoklás volt alkalmas arra, hogy belőlük a főnök és alkalmazott közti viszonyról szóló elképzeléseket kihámozhassam. E jogi jellegű forrásokból következik, hogy nem azt kutattam, mit jelentett a munka az egyes embereknek a maguk életében, hanem a munkaviszony természetére vonatkozó elképzeléseket.

A segédszemélyzet szolgálati viszonyát először az 1872. VIII. tc. (Ipartörvény) szabályozta. Az 1875-ös XXXVII. tc. (Kereskedelmi törvény) is ennek rendelkezéseit tette kötelező érvényűvé. Az 1884-es XVII. tc. (az új Ipartörvény) újra szabályozta a kereskedelmi segédek munkaviszonyát s a KT-nek csak az 56. §, 58. §-át és az 59. § utolsó bekezdését hagyta hatályban. Ezek a szolgálatban történt baleset esetén járó illetményeket, a felmondási időt, illetve a betegség miatt szolgálatra képtelenné válás eseteit szabályozták. E törvényeken kívül a joggyakorlatra nézve a döntvénytár jelenti a forrást, amely az ítéleteken, indoklásokon túl az érdekesebb esetekben még a felek – elutasított vagy elfogadott – érvelését is közli.

E törvényszövegekben az alkalmazottak és a főnökök viszonya csak diszpozitíve van szabályozva. A liberális jogfelfogással nem fért össze, hogy a magánszférában – amelybe a munkaviszony is tartozott – pozitíve írják elő a másokkal szemben követendő magatartást. Kimondottan is tételeztek olyan, a jogon kívül álló normákat, amelyek szabályozzák a munkaviszonyt. A tételes jog csak akkor érvényesült, ha a felek között valami konfliktus támadt, amely nem nyert megoldást a munkaviszonyra vonatkozó normák keretein belül. Ilyen esetben is azonban a bíróságok feladatuknak a munkaviszonyra vonatkozó társadalmi normarendszer helyreállítását tekintették. A munkaviszonnyal kapcsolatos tételes jogot tulajdonképpen úgy fogták fel, mint amely ezt megismétli, összefoglalja.

Manapság a liberális jog- és társadalomfelfogásnak csak az egyik oldalát szokták hangsúlyozni; a törvények tartózkodó jellegét. A jogi szabályozás nem érint számos területet a társadalomban. Ez azonban nem jelenti azt, hogy például a munkaviszonyban az erősebb érdekei nyersen érvényesülnek. Egy morális rend érvényesülését tételezték fel a társadalomban, amely elrendezi a viszonyokat. Az igazságszolgáltatás csak akkor avatkozik közbe, ha valakinek alapvető jogai sérülnek, vagy ha a konfliktusok nem oldódnak meg a maguk útján és valaki bírósághoz fordul.¹ Az alábbiakban a munkaviszonyokra a századforduló körül érvényesnek tekintett normákat kívánom bemutatni.

Milyen is a munkaviszony? Mint említettem a magánszférába tartozik. Ezzel együtt jár személyes jellege. Ennek következménye, hogy például a kor felfogása szerint a részvénytársaságok hivatalnokai nem állnak munkaviszonyban. A részvénytársaságok eredetileg az egyesületi jog hatálya alá tartoztak, és mint nyilvános számadásra kötelezett vállalatok a kor felfogása szerint semmiképpen sem tartoztak a privátszférába. A részvénytársaságok hivatalnokai számára a jogi gondolkodás, a meglévő lehetőségek közül a kereskedelmi meghatalmazott fogalmát találta alkalmasnak – amikor szükségessé vált, hogy besorolják őket

¹ Ez megfelelt a liberális jogfelfogásnak, amely az egyénekből összeálló társadalomban automatikusan érvényesülő rendet tételezett fel. A jog csak akkor avatkozik be ebbe, ha megsérülnek az egyén természetből adott jogai – ez a büntetőjog területe – vagy ha a szerződéses viszonyokban áll be valami zavar – ez a polgári jog területe. Ennek megfelelően Magyarországon a munkaviszonyra vonatkozó jogi szabályozás – néhány elemétől, mint például a munkakönyvre vonatkozótól eltekintve – diszpozitív volt, azaz csak akkor érvényesült, ha a felek másként nem egyeztek meg. Tehát a bíróságok a szerződések alapján ítélték és az alább bemutatandó szabályozást csak akkor vették figyelembe, ha a felek szerződése nem terjedt ki valamilyen vitatott kérdésre. A jogi szabályozás összefoglalása azoknak a normáknak, amelyeket méltányosnak tekintettek a munkaviszonyra nézve. A „méltányosság”, a „kereskedői gondosság” voltak azok a fogalmak amelyekhez képest a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara szakvéleményei mérlegelték az egyesek magatartását, ha a bíróságok valamely perben szakvéleményt kértek a Kamarától. Ez mindig tagjait megkérdezve fogalmazta meg álláspontját. Magyar Országos Levéltár (MOL) Z szekció 195. 1196. cs.

valahova.² A munkaviszony tehát a magánszféra egyik személyes jellegű viszonya. A normák szerint ez egy kölcsönös kötelességeket és jogokat magában foglaló egyenlőtlen viszony. A következőkben a kölcsönös jogokat és kötelességeket, valamint egyenlőtlenségüket szeretném bemutatni, majd azt, hogy milyen egyenlőtlenségek álltak fenn az alkalmazottak különféle csoportjai között.³

Előbb azonban meg kell jegyeznem még, hogy munkaviszonyban állni, segédnek lenni, a főnökkel szembeni minden egyenlőtlenség dacára egy kedvező társadalmi pozíciót jelentetett a családfői hatalom alatt álló cselédekhez és az esetről esetre felfogadott napszamosokhoz képest. A segédet – szemben az előbbiekkal – valamilyen szakma gyakorlójának tekintették, aki abban a szakmában esetleg önállósíthatja is magát. Munkájához mindenképpen a szakképzettség képzete kötődött. Számos perben hozott a bíróság ítéletet abban a kérdésben, hogy egy alkalmazott csak bolti szolgál-e vagy pedig segéd azt vizsgálva, hogy rendelkezik-e az illető szakképzettséggel, illetve igényel-e munkája szakmiretekét.⁴ A szakképzettség megszerzését a tanoncidő kitöltése és valamiféle, az ipartestület előtt letett vizsga jelentette. Ezután kaphatott a tanoncsorból felszabaduló munkakönyvet. A munkakönyveket megszerezni tehát nem volt egyszerű a segéddé válni szándékozók számára. Jelentőségüket mutatja az a küzdelem, amely néha kiadásuk joga körül folyt. A főváros Bárzcy-féle vezetése például több tanfolyamot tartott fenn szociálpolitikai megfontolásokból, amelyek számára megpróbálta megszerezni a kereskedelmi miniszter engedélyét ahhoz, hogy a végzett hallgatóknak munkakönyvet adhassanak. Ez azonban a megfelelő ipartestület heves ellenállásába ütközött.⁵

Kik is azok pontosan, akik munkaviszonyban állnak? Az Ipartörvény segéd-személyzetről beszél, ennek egy alkategóriája az iparossegéd.⁶ Utóbbinak az tekinthető, aki személyes és folytonos szolgálatra van kötelezve egy cégnél (kivéve a közlekedési vállalatokat, valamint a bányákat) tehát a gyári munkások is. A kereskedelmi segéd az iparos segéd egy alkategóriája, mindazok annak szá-

² Márkus D. 1891–1905. I. köt. 2. kiad. 1893. 1135. sz. döntvény; Márkus D. 1891–1905. VII. köt. 2. kiad. 1897. 12477. sz. döntvény; Kereskedelmi Törvény 193. §. (továbbiakban KT.)

³ Először azonban az érthetőség kedvéért egységesen a segédek helyzetét fogom tárgyalni.

⁴ Márkus D. 1891–1905. I. köt. 2. kiad. 1893. 1158. és 1163. sz. döntvények.

⁵ Budapesti Kereskedelmi és Ipar Kamara. MOL Z szekció 195. 2754/1913. A főváros a miniszterhez benyújtandó kérvényéhez támogató szakvéleményt kért a Kamarától. Az az illetékes Ipartestületet kérte fel, hogy a szóban lévő iskolát vizsgálja meg. Az Ipartestület, kimondottan is csupán azért, mert a fővárosi tanfolyamok bezárását nem lehetett remélni, jobb híján a munkakönyv kiadását, ahhoz a feltételhez javasolta kötni, hogy az iskolában valódi mesterek is oktasanak, a tanulók tanoncként rendszeresen szerződjenek el az iskolához, vizsgát pedig az Ipartestület tanműhelyében tegyenek. A Kamara az ipartestületi javaslatnak megfelelően válaszolt a fővárosnak.

⁶ A segédszemélyzet másik csoportja a tanoncok.

mítanak, akik a „főnök üzletében kereskedelmi szolgáltatást teljesítenek, illetve a kereskedelmi üzlet viteléhez szükséges cselekmények céljából a főnökhöz szolgálati viszonyban állnak” (A törvény a kereskedőt is iparosnak nevezte).⁷ A szolgálati viszony lényege az állandó és folytonos munka volt, ezért bizonytalanság volt a félállások, másodállások megítélésében, ezek a gazdaság logikájában természetes jelenségek, de a korban megítélésük bizonytalan. Volt olyan eset, amikor a teljes munkaidőben és kizárólag egy főnöknek végzett munkát tekintették szolgálati viszonynak⁸ – ez fordult elő többször – és volt, amikor a szolgálati viszonyt függetlennek tekintették attól, hogy az alkalmazott a napnak hány órájában teljesít szolgáltatást és hány főnöknel.⁹ A kereskedelmi segéd fogalmán nem változtatott semmilyen, a cég által adott titulus vagy az ellátott teendők fontossága¹⁰, mint ahogy nem változtatott a cég nagysága vagy természetes, illetve jogi személyi mivolta sem. Bizonytalan volt a helyzete a cégvezetőknek: egyrészt szolgálati viszonyban álltak a főnökkel, ezért időnként kereskedelmi segédként kezelték őket¹¹, másrészt viszont ők vették fel és küldték el a segédeket, ezért más esetekben nem tekintették őket segédnek.¹² Ennek megfelelően munkajogi vizsályaikban hol rendes bíróság döntött a szerződés felbontásából származó káruk megtérítéséről, hol pedig az Iparhatóság a felmondási illetményeik megtérítéséről. Ez utóbbi volt a munkaviszonyban állók, a segédek munkaügyi bírósága. Aki ügykörénél fogva önálló rendelkezési joggal bírt az üzlet vezetésében, az kereskedelmi meghatalmazottnak számított és nem segédnek, mint láttuk.¹³ A cselédi szolgáltatást sem tekintették szolgálati viszonynak és következésképp a bolti szolgálók, kifutók, kocsisok sem számítottak kereskedelmi segédnek (de egy kocsis, ha fuvarozási vállalatnál dolgozott már igen). Rájuk az 1876-os XIII., a cseléd és gazda közötti viszonyt szabályozó törvénycikk vonatkozott.¹⁴ Az ingyenes szolgálat nem fért össze a szolgálati viszony fogalmával, a szolgálati szerződésben mindenképpen meg kellett egyezni a bérről, ami mutatja, hogy a segédek nem álltak „házi fegyelem” alatt. Az „atyai hatalom” alatt álló cselédekre ugyanis ez nem vonatkozott. E megegyezés hiányában az alkalmazott csak próbaidőre belépettnek volt tekinthető.¹⁵

⁷ Márkus D. 1898. *Kereskedelmi segédszemélyzet* címszó.

⁸ Döntvénytár új f. XVII. Curia 362/1887. 155. és 865/1887 sz. döntvénye 227.

⁹ Döntvénytár III. f. X. Curia 1083/1897 sz. döntvény 167.

¹⁰ Márkus D. 1891–1905. IV. köt. 2. kiad. 6249. sz. döntvény.

¹¹ Döntvénytár III. f. IX. Curia 26532/1897 sz. döntvény 26.

¹² Döntvénytár III. f. VI. Curia 993/1896 sz. döntvény 332.; és Döntvénytár III. f. XI. 741/1898 sz. döntvény 221.

¹³ Döntvénytár új f. XXI. 718/1888 sz. döntvény 168.

¹⁴ KT. 60. §.

¹⁵ Döntvénytár új f. XL. Curia 452/1894 sz. döntvény 87.

Tehát, melyek konkrétan a segéd és a főnök jogai és kötelességei egymással szemben? Ez leginkább a felmondás és elbocsátás kérdéséből látszik. A munkaviszonyt mindkét fél megszüntethette felmondással. Ilyenkor bizonyos felmondási időn át az alkalmazott még dolgozott és kapta fizetését. Ez volt a munkaviszony megszüntetésének rendes útja. Ha azonban az egyik fél elmulasztotta kötelességeit, ami azonos azzal, hogy megsértette a másik jogait, akkor a főnök azonnal elbocsáthatta alkalmazottját, az pedig hasonló esetben azonnal kiléphetett főnökétől. Számos per tárgya volt annak megállapítása, hogy jogosult volt-e az azonnali kilépés, illetve elbocsátás, vagy nem.¹⁶ A segéd kötelessége volt a hű szolgálat azaz az engedelmesség és főnöke üzleti érdekének szem előtt tartása. Azonnali elbocsátásra okot adó eset volt, ha a főnök utasítását nem hajtotta végre a segéd, vagy ha vele szemben becsületsértést követett el, akkor is, ha a főnök ezt akár tettelesen megtorolta. Ugyancsak okot adott azonnali elbocsátásra, ha valamilyen felelőtlenséggel a segéd főnöke üzletének kárt okozott vagy azt csak veszélyeztette.¹⁷ A hűség a munkából való kilépés után is kötelező volt, amennyiben a segéd ekkor sem árulhatta el volt főnöke üzleti titkait. Emellett éltek az úgynevezett versenykikötések. Ez azt jelentette, hogy a kilépett segéd egy bizonyos ideig nem nyithatott saját üzletet volt főnöke üzletágában, illetve nem léphetett be annak konkurenséhez.¹⁸ Ez természetesen az olyan segédek esetében volt fontos, akik főnökük üzletében nagyobb szerepet játszottak, kiterjedt vevőkörrel tartottak kapcsolatot.

¹⁶ Márkus D. 1891–1905. I. köt. 2. kiad. 1894. 1115., 1119. sz. döntvények; Márkus D. 1891–1905. IV. köt. 2. kiad. 1894. 6283–6286., 6287., 6289., 6291–6295., 6297–6299. sz. döntvények; Márkus D. 1891–1905. VII. köt. 1. kiad. 1897. 12482., 12483., 12485., 12487., 12491. sz. döntvények; Márkus D. 1891–1905. IX. köt. 2. kiad. 1898. 15245. sz. döntvény.

¹⁷ Az Ipar Törvény (a továbbiakban IpT.) 94. §-a és különféle curiai döntvények értelmében a főnök azonnal felmondhatott segédjének; A, ha nyereségvágyból elkövetett büntettért elítélték; B, ha az iparost vagy helyettesét vagy családtagját tetteleg bántalmazta; C, ha távol marad az iparos akarata ellenére megfelelő utólagos igazolás nélkül (Döntvénytár III. f. XV. Curia E. 26/1899 sz. döntvény 338.); D, ha súlyos becsületsértést követett el a főnök, helyettese vagy családtagja ellen – nem változtat az elbocsátás jogán, hogy a főnök mivel viszonzta a sértést (Márkus D. 1891–1905. IV. köt. 2. kiad. Curia 6172/1883 sz. döntvény), a pillanatnyi igazgatóság hatására tett, de utóbb visszavont sértésért viszont nem lehetett elbocsátani (Döntvénytár új f. IV. Curia 708/1892 sz. döntvény 159.); E, ha hiány jelentkezett, a későbbi visszatérítéstől függetlenül (Döntvénytár új f. XII. Curia 230/1885 sz. döntvény 291.); F, ha főnökének az üzlet körében adott utasításait nem követi (Márkus D. 1891–1905. IV. köt. 2. kiad. Curia 4941/1883 sz. döntvény); G, ha a segéd intés ellenére veszélyezteti a ház vagy az üzlet biztonságát; H, ha három napnál hosszabb szabadságvesztésre ítélték; I, ha a vállalt munka teljesítésére képtelen; J, ha undorító vagy ragályos betegségben szenved; K, ha a főnök bizalmával visszaélve az üzlet érdekét veszélyeztette. A KT. ide sorolta még azt, ha az alkalmazott betegség miatt vált szolgálatra képtelenné (59. §), de az IpT ezt is eltörölte. Nem lehetett továbbá elbocsátani rossz üzletmenet miatt.

¹⁸ Márkus D. 1891–1905. I. köt. 2. kiad. 1893. 1109. sz. döntvény.

A hűség kötelezettségével szemben állt a másik oldalon a munkaadó kötelessége, hogy segédjéről gondoskodjon. Ez mindenekelőtt a fizetés rendszeres folyósítását jelentette. A rendszertelenül adott fizetés, vagy a fizetés összegének önkényes csökkentése okot jelentett a segéd azonnali kilépésére. A fizetés mellett ehhez tartozott az esetleges lakás és ellátás is. A főnök még teljes ellátásban részesített segédje felett sem gyakorolta a „házi fegyelmet”, amelyet a cselédek és tanoncok fölött igen.¹⁹ Feltétlenül idetartozott még a segédről való bizonyos mérvű gondoskodás betegség esetén. Ennek leggyakoribb formája a fizetés további folyósítása volt, de ha a segéd a főnöknel lakott, akkor az ápolás vagy kórházba szállíttatás is kötelező volt. További ok volt az azonnali kilépésre, ha a főnök a segéd számára degradáló utasítást adott. A munkaadó utasításait ugyanis a segéd csak az üzlet, a szakma körében tartozott hűen követni.²⁰ Azon kívül viszont nem. Ez volt a nem szakmunkát végző szolgálattól való elhatárolás momentumuma.²¹

Nem írta elő törvény, de a főnöknek is voltak olyan a munkaviszonyon túlnyúló kötelességei, mint a segédnek a versenykikötések. A hosszabb időn át szolgált és munkaképtelenné vált segédnek nyugdíjat folyósítottak. Legalábbis a Budapesti Kereskedelmi- és Iparkamara által segélyezésre méltónak ítélt néhány idős segéd, mind úgy jutott szorult helyzetbe, hogy volt munkaadója, aki addig támogatta, hirtelen elhalálozott. Ez arra utal, hogy a hosszabb ideig szolgálatot teljesítő segédek számíthattak volt főnöküktől némi nyugdíjra.²²

A segédről való gondoskodás köteleességét, azaz a munkaviszony kötelekeit a csődtörvény is elismerte. Csőd esetén figyelembe vették azokat a kötelezettségeket, amelyekkel egy főnök tartozott segédje iránt. Ez azt jelentette, hogy az alkalmazottak bérköveteléseit kedvezőbben bírálták el, mint a kereskedelmi meghatalmazottak, vagy mások szerződésekre alapított követeléseit. A csőd nem adott okot azonnali elbocsátásra s a felmondási idő illetményei első osztályú

¹⁹ Curia 6705/1881 sz. döntvény A „házi fegyelemből” következett, hogy az az alatt állók nem rendelkeztek választójoggal és nem voltak váltóképesek.

²⁰ Ezt a törvény is előírta. IpT 89. §.

²¹ Az IpT 95. §-a és bírói döntvények szerint azonnal kiléphetett a segéd: A, ha a főnök vagy helyettese, ill. valamely családtagja súlyos becsületsértést vagy tettelegességet követett el a segéd vagy valamely családtagja ellen; B, ha az iparos a szerződésben vállalt kötelezettségét nem teljesíti, pl.: kevesebb bért fizet, de ha a segéd tovább dolgozik azt hozzájárulásnak veszik (Döntvénytár új f. XXVI. Curia 1101/1890 sz. döntvény 152.), vagy két hónapon át nem fizet bért, vagy ha a főnök a törvényes határidőnél rövidebb időre mond fel, vagy ha a főnök szerződésileg nem megjelölt munkára utasít (IpT 89. §, Döntvénytár új f. XXXV. Curia 4708/1893 sz. döntvény 183.), vagy ha a segéd hatáskörét korlátozza, vagy teljesítménybérben dolgozó segéd esetében, ha az iparos nem képes folyamatosan munkával ellátni; C, ha a munka az alkalmazott egészségét vagy életét veszélyezteti (KT 59. §); D, ha az iparos ill. helyettese vagy családtagja a segédet erkölcstelen vagy törvényellenes cselekedetre csábítaná.

²² Budapesti Kereskedelmi és Ipar Kamara MOL Z szekció 195. 2457/1908.

követelésnek számítottak a csődtömegben.²³ Ilyen ügyekhez kapcsolódnak egyedül olyan perek, azok között, amelyekkel találkoztam, ahol egy részvénytársaság tisztviselője – a jog szerint tehát kereskedelmi meghatalmazott – a különben alacsonyabb státuszt jelentő segédi minőségét bizonyítani akarva igényelt kedvezőbb elbánást.²⁴

A hűség és a gondoskodás egymásnak megfelelő elemeiből álló munkaviszony az egyéb szerződéseknél szorosabb szerződéses viszony. Amíg felbontva nincs, nem vállalhat a segéd más munkát. Ha ezt mégis megteszi, akkor az büntetendő kihágás és a szökött segéddel együtt új munkaadója egyetemlegesen felelős a régi munkaadó felé.²⁵ Az új főnök felelőssége alkalmazottjának egy harmadik személlyel kapcsolatos szerződési kötelezettségeire vonatkozóan mutatja a szolgálati szerződés eltérését az egyéb kereskedelmi ügyletekben kötött szerződéstől: az utóbbiak nem tették felelőssé megkötőjüket üzletfelük harmadik személlyel való szerződési kötelezettségei tekintetében.²⁶

A munkaviszony megkötésének és felbontásának ellenőrzésére a már említett munkakönyv szolgált. A legfontosabbak talán nem is a segéd munkáját minősítő bejegyzések voltak ebben, hanem az a tény, hogy a munkakönyv nélkül a segéd nem állhatott munkába. Ezáltal, amíg a főnök azt ki nem adta a segéd nem hagyhatta el munkahelyét. Amikor a segédet felvették, az munkakönyvét leadta főnökének, az pedig bemutatta az illetékes ipartestületnek.²⁷ Ha a segéd elhagyta munkahelyét és munkakönyvét a főnök nem adta ki neki, akkor azt az ipartestületnél kellett letétbe helyeznie, ahonnan a segéd csak akkor kapta meg, ha rendezte viszonyát valamilyen módon korábbi munkaadójával.²⁸

A munkaviszonynak nem felmondással, hanem azonnali elbocsátással vagy kilépéssel való megszakítása esetén egyenlőtlen jogok illették meg a két felet. A főnök, ha alkalmazottja megfelelő ok nélkül elhagyta munkahelyét, hatósági úton igényelhetette a szökött segéd visszavezetését.²⁹ A segéd azonban, ha főnöke jogtalanul kidobta, nem követelhetette visszahelyezését a munkába, csupán kártérítést, vagy a felmondási időre szóló keresményeit. A felmondási időre szóló

²³ 1881: XVII. tc. (Csődtörvény) 60. §.

²⁴ Márkus D. 1891–1905. IV. köt. 2. kiad. 1894. 6253. és 6254. sz. döntvény

²⁵ IpT. 157. §.

²⁶ IpT. 90. §. Márkus D. 1891–1905. VII. köt. 2. kiad. 1897. 12478. és 12479. sz. döntvények; Döntvénytár új f. XXXIX. Curia 380/1894. 183.

²⁷ IpT. 103. §.

²⁸ A munkakönyv visszatartása valószínűleg gyakori eset volt. Legalábbis ezt mutatja az a számos panasz, amit munkakönyvüktől főnökük által megfosztott és így keresetképtelenné vált segédek tettek a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamaránál. Például: MOL Z szekció 195. 6499/1912., 38706/1912., 283/1913., 1211/1913., 3194/1913. Az iparosok ezekben az ügyekben legtöbbször már kiadott előleg fejében tartották vissza a munkakönyvet.

²⁹ IpT. 159. §.

járlékokat akkor is igényelhetette a segéd, ha főnöke kötelességmulasztása nyomán jogosultan azonnal kilépett.³⁰

A segéd alárendelt helyzetét jelzi, hogy a főnök bizonyos tekintetben felelős segédéért. Az alkalmazottak kereseti adójának befizetéséért például.³¹ Ugyanakkor nem felelős a segédje tetteiért. A segéd a megbízhatóságnak nem áll azon a szintjén, mint a kereskedelmi meghatalmazott például. Ha egy segéd a principális ügyfelétől átvett pénzzel megszökik, akkor az ügyfél nem egyenlítette ki tartozását a principális felé. Ellenben, ha egy részvénytársaság alkalmazottja, tehát egy kereskedelmi meghatalmazott teszi ugyan ezt, akkor igen. Tehát a cég felelős kereskedelmi meghatalmazottja tetteiért. Ha az sikkaszt, a veszteség a cégé. Ha viszont a segéd lop el egy bevételezett összeget, akkor a veszteséget annak az ügyfélnek kell állnia, aki a segédnek fizetett.³²

Az egyenlőtlenség további jele, és a joggyakorlatnak a magánszféra iránt tanúsított tiszteletének bizonyítéka, hogy a bíróságok nem tekintették magukat feljogosítottnak arra, hogy a főnökök által az un. fegyelmi jogkörükben megállapított tényeket felülvizsgálják, vagy hogy a főnök által kiszabott fegyelmi büntetéseket felülbírálják. Ilyen esetekben csak annak megállapítására szorítkoztak, hogy a főnök által megállapított tények valóban a főnöki fegyelmi jogkör illetékessége alá tartoznak-e.³³

Eddig az egyszerűség kedvéért egységesen mindig segédet említettem, valójában azonban ez is egy tagolt kategória volt.³⁴ A jogban lecsapódott elképzelések szerint a segéd a legátfogóbb általános kategória, a segédszemélyzetbe ezen kívül csak a tanonc tartozott még. Ennek három alkategóriája van. A kereskedősegéd, a fontosabb teendőkkal megbízott segéd és az iparossegéd. Az iparossegédnek van egy további alkategóriája, melyet a rendészeti szempontból kissé külön kezelt gyári munkások alkottak. Ez utóbbiak közé azok tartoztak, akik olyan cégnél dolgoztak, ahol legalább 20 segédet alkalmaztak. A kereskedősegéd és iparossegéd elkülönítése nem az őket alkalmazó vállalatok jellege szerint történt. A kereskedő vagy iparos segédi mivoltot a végzett munka természete után ítélték meg, tehát egy könyvelő egy gyárban is kereskedősegéd volt.

A fontosabb teendőkkal megbízott segédek közé a Kereskedelmi Törvény csak a könyvvivőt és a pénztárnokot sorolta be, az Ipartörvény a munkavezető-

³⁰ Márkus D. 1891–1905. IV. köt. 2. kiad. 1894. 6295. sz. döntvény.

³¹ 1875: XXIX. tc. 11. §. „A cselédek, továbbá a gyári, kereskedői és iparossegédek és segéd munkások keresetadóját a munkaadók fizetik, de jogukban áll az általuk befizetett adót az illetők bevételeiből levonni.”

³² Márkus D. 1891–1905. IV. köt. 2. kiad. 1894. 6235. és 6238. sz. döntvény.

³³ Márkus D. 1891–1905. IX. köt. 1. kiad. 1898. 14996. sz. döntvény.

³⁴ A főnöki kategória tagoltsága viszont nem hagyott nyomot a jogi szabályozásban. A munkaviszony felfogása azonos volt a jog szerint bármilyen főnök esetében.

ket is, de ezt nem tekintették teljes taxatív felsorolásnak s a további vitás esetekben az Ipar Hatóság döntött a helyi viszonyok mérlegelése alapján.³⁵ A fontosabb teendőkkel megbízott segédek körét a törvény útmutatásai nyomán így a gyakorlat alakította ki. Ők a segédek többi kategóriájához képest a leghosszabb felmondási időt élvezték, 3 hónapot³⁶, esetleges próbaidejük is hosszabb volt a többi kategóriáénál. Emellett nem volt munkakönyvük sem. A kereskedősegédek szintén több privilégiumot élveztek az iparossegédekhez képest. Felmondási idejük, szemben az egyszerű iparos segédek két hetével, hat hét volt, mert az Ipartörvény fenntartotta ebben a kérdésben a Kereskedelmi Törvény kedvezőbb intézkedéseit.³⁷ Munkába állásuknál próbaidejük, noha a törvény szövege ebben a kérdésben külön nem foglalt állást, de a joggyakorlat szerint szintén jóval hosszabb volt az iparossegédénél, akiknek ez csak egy hét volt. A legfontosabb különbség azonban az volt, hogy a kereskedősegédek sem voltak kötelezettek munkakönyvet kiváltani. Ez a megbízhatóság, mondhatni a becsületesség magasabb szintjének elismerését jelentette. Ezáltal a munkaadó nem tudta ellenőrizni, hogy előző munkaviszonyát a segéd lezárta-e, ebben csak a kereskedősegéd kijelentéseire hagyatkozhatott. A kereskedősegéd pályája során összegyűjtött bizonyítványaival, esetleg a kedvezőtlenebbek elhagyásával mutatta be magát, ha egy új főnöknél jelentkezett. Az iparossegéd pályaképe ezzel szemben pontosan ott állt a munkakönyvben, melyet átadott.³⁸ E törvényben is említett kategóriák mellé a joggyakorlatban még egy fejlődött ki, a magasabb tudományos képzettséggel rendelkezőké. Leggyakrabban mérnökök, jogtanácsosok tartoztak ide. Az ő felmondási idejük még hosszabb volt.³⁹

Gyakran volt perek tárgya a segéd minősége, azaz annak eldöntése, hogy fontosabb teendőkkel megbízott-e vagy nem, illetve, hogy kereskedősegéd vagy iparossegéd-e.⁴⁰ Az előbb említettem, hogy a segéd azonnal kiléphetett, ha a főnöke nem a szakmához tartozó munkára akarta utasítani. A segédek különböző kategóriái között ugyanilyen természetűnek tekintették a határt. Azaz az is ok volt az azonnali kilépésre, ha egy fontosabb teendőt ellátó segédet egyszerűbb

³⁵ IpT. 99. §.

³⁶ IpT. 92. §.

³⁷ K.T. 58. §.

³⁸ A munkakönyv jelentőségét jelzi, hogy a kilépéskor kiállítandó bizonyítvány tartalmára nézve egyetlen előírás volt; kötelezően tartalmaznia kellett a bizonyítványnak, hogy a segéd munkakönyvvel rendelkezik-e.³⁸ Ez lehetővé tette, hogy világosan dokumentálják, az alkalmazott melyik kategóriába tartozik az ipari és kereskedelmi alkalmazottak táborán belül.

³⁹ Márkus D. 1891–1905. VII. köt. 1. kiad. 1897. 12494. sz. döntvény; Márkus D. 1891–1905. IX. köt. 1898. 14995. sz. döntvény.

⁴⁰ Márkus D. 1891–1905. I. köt. 2. kiad. 1138., 6258. és IV: köt. 2. kiad. 6274–6277. sz. döntvények; Márkus D. 1891–1905. VII. köt. 1. kiad. 12486. sz. döntvény.

munkára vagy egy kereskedősegédet iparossegédi munkára akart utasítani főnöke.⁴¹

Felvetődik természetesen a kérdés, hogy a törvényekben, illetőleg a joggyakorlatban fellelhető kép a munkaviszonyról milyen távolságra van az ipar és a kereskedelem gyakorlatától. Valamit jelezhet, hogy a perek túlnyomó többségét alkalmazottak indították és elég nagy arányban sikerrel. Tehát a főnököknek inkább álltak rendelkezésre más lehetőségek érdekeik érvényesítésére. Valószínű, hogy a joggyakorlat kedvezőbb volt az alkalmazottakra nézve a kereskedelemben és iparban érvényesülő viszonyokhoz képest. De a joggyakorlat nem lehetett túl messze a munkaviszonyok praxisától. A perben álló felek érvelésében nem jelennek meg más kategóriák, mint amelyeket az imént bemutattam. Az is az élethez kötötte a joggyakorlatot, hogy a bíróságok kereskedelmi, ipari ügyekben gyakran kértek szakvéleményt a Kereskedelmi és Ipar Kamarától, amely pedig a kérdést tagjaihoz továbbította és a beérkezett válaszok alapján adott feleletet a bíróságoknak.⁴²

Összegzésképpen elmondható, hogy a munkaviszonyról alkotott elképzelések szerint a múlt század végi iparban és kereskedelemben a munkaadók és munkavállalók viszonya félúton volt egy személytelen, időben és tárgyilag a munkateljesítményre korlátozott, a munkára és az ennek fejében kapott ellenszolgáltatásra alapított viszony és egy olyan személyes jellegű kapcsolat között, amelyben az alkalmazott még személyében szolgálja alkalmazóját, aki pedig biztonságot nyújt számára ennek fejében. Az alkalmazottak közti különbségeket

⁴¹ Döntvénytár új f. XXXV. Curia 4708/1893 sz. döntvény 183.; Márkus D. 1891–1905. I. köt. 2. kiad. 1893. 1119. sz. döntvény. A munkák különbségeinek fontosságát megerősíti egy narratív forrás is. Szántó Béla német nyelvű kéziratos visszaemlékezéseiben leír egy sztrájkot, amely 1906 őszén egy nagy budapesti nyomdában játszódott le. A litográfusok kollektív szerződése lejárt és újratárgyalása sztrájkhoz vezetett. A sztrájkvezetőség úgy döntött, hogy csak a litográfusok sztrájkoljanak, a litográfus segéd munkások ne, hogy ne terheljék túl a sztrájkasszát. A litográfusok nélkül utóbbiak úgy sem tudnak dolgozni. A nyomda vezetése, az üzemben munka nélkül lézengő, de nem sztrájkoló – tehát napibért húzó – litográfus segéd munkásokat egy már kidolgozott, értékes kőnek egy másik nyomdába történő kézicocsival való elszállítására utasította. A szociáldemokrata aktivista Szántóval a litográfus segéd munkások bizalmija felháborodottan közölte, hogy ezt az utasítást természetesen nem hajtják végre. „...wir sind ja lithographische Hilfsarbeiter und keine Kuriere oder Geschäftsdienner!” Az indoklásban központi szerepet kapott a kézicocsi. Szántó elmagyarázta a litográfus segéd munkásoknak, hogy a gyárvezetés célja éppen az, hogy a munka elutasítására hivatkozva őket kizárhassa a gyárból, majd megjegyezte, hogy végül is nem gyakorlott szállítómunkások, a kővel akármi történhet. A munkások értettek a szóból; a követ leejtették már a lépcsőn. Az igazgató ordítózása után a következő követ már rendben elvitték a másik nyomdába, ott azonban elmesélték, hogy eredetileg egy másik követ kellett volna hozniuk, de hát az véletlen eltört, nem szoktunk az ilyen munkához. A másik nyomda munkásai, természetesen szintén értettek a szóból, s a követ véletlenül leejtették a kocsirol való leemeléskor. Politikatörténeti Intézet 731. f. 1. ó. e.

⁴² Budapesti Kereskedelmi és Ipar Kamara. MOL Z szekció 195. 1196. cs. Lásd: 1. lábjegyzet.

a munka természete határozta meg. Ez volt az a központi fogalom, amely rendezte a munkaviszonyról alkotott elképzelésekben az emberek közti viszonyokat. A munka természete szerinti különbségeknek felelt meg a képzettség hierarchiája. A cselédek, napszámosok semmilyen képzettséggel nem rendelkeztek. Az iparos segédek szakképzettségüket tanoncként szerezték meg, a kereskedősegédek, illetve a fontosabb teendőkkel megbízott segédek képzettségét esetleg néhány felsőkereskedelmi vagy más középiskolai osztály is jelenthette. Az önálló rendelkezési jogkörrel bíró, vagy részvénytársaságoknál alkalmazott kereskedelmi meghatalmazottak valószínűleg középiskolát végeztek. Ezt a fokozatot követte az ennél is magasabb képzettséggel rendelkezők köre. Természetesen a gazdaságban nem volt olyan szigorú a képzettségi szintek és a betölthető pozíciók egymáshoz rendelése, mint az állami szférában, ahol ezt a minősítési törvény szabta meg.⁴³ Így a munkavállalói kategóriák és a képzettségi szintek fenti összekapcsolása csak hozzávetőleges, noha mint látható részben szintén jogilag előírt.

A munka természetének és a képzettségnek a lépcsői határozták meg a becsületnek, megbízhatóságnak a fokát és a kontroll valamint az igazságszolgáltatás útját. A legalsóbb, segéd alatti munkavállalók ellenőrzésében, akik részben családfői hatalom alatt állottak a közigazgatás is részt vett, munkaügyi viszlyaik is a közigazgatási hatóságokra tartoztak.⁴⁴ A segédek munkaügyi vitái már az iparhatóságokra, illetve ipartestületekre tartoztak, tehát a szakmák zsúri szerű testületeire, de a munkakönyvön keresztül az iparos segédi kategóriánál még itt is volt lehetőség a hatóságok részvételére a kontrollban.⁴⁵ A kereskedő segédek ügyére ez már nem áll. Akik pedig nem tartoztak a munkaviszony sajátos kötelei közé, mint a kereskedelmi meghatalmazottak, jutalékért dolgozó ügynökök azok számára a rendes bíróság jelentette az igazságszolgáltatási fórumot.

A munkaviszonyra vonatkozó és a jogban, illetve a joggyakorlatban rögzült elképzelések több forrásból származtak. Egyrészt a céhes viszonyokból öröklődő elképzelések éltek tovább mester és segéd kapcsolatáról, másrészt az 1840. évi XVI., gyárakról szóló törvénycikk által kodifikált felfogás. Emellett saját joghagyományra volt a kereskedelemnek is, amelyet először az 1840:XVI. tc. foglalt össze törvényben. A kiegyezés utáni joggyakorlat e különböző területekről származó elképzeléseket egységes rendszerbe foglalta, úgy azonban, hogy mindegyik megőrizte a maga sajátosságát.

⁴³ 1883:I. tc.

⁴⁴ A munkakönyv „a csendőröknek szolgáltatta ki” azokat, akik rendelkeztek vele. *A Magánalkalmazott* 1910. jan. 15. IX. évf. 2. sz. 2.

⁴⁵ Az első fokon és fellebbezés nélkül illetékes Ipar hatósági eljárás után lehetett fordulni rendes bírósághoz nyolc napon belül, de ez nem az előző eljárás továbbvitele volt és az Ipar Hatóság határozatának felfüggesztését sem jelentette. IpT. 176. §.

Úgy tűnik, hogy ezek az elképzelések nem voltak egyedülállóak vagy speciálisak a korabeli Európában. Ausztriában a munkavállalói kategóriák hasonlóan tagolódtak. Ott azonban a munka kereskedői és ipari természete szerinti különbség éppen a század végére már megszűnt és egy ágazati megosztásnak adta át helyét, amelyben azonban a kereskedősegédeknek az iparossegédekhez mért kedvezőbb helyzete továbbra is fennmaradt.⁴⁶ Németországban ezzel szemben még fennmaradt a munka természete szerinti különbségtétel kereskedői és ipari alkalmazottak között a 20. században is, sőt tovább, mint Magyarországon, ahol ez az I. világháborúig élt. Németországra is jellemző a munkaviszonynak az a felfogása, amely nem tartotta lehetségesnek, hogy a feleknek pozitíve előírják, milyen kötelezettségeik vannak egymással szemben.⁴⁷ Ugyanakkor a munkaadók sok szolgáltatást teljesítettek alkalmazóik felé, amelyet szerződésben nem vállaltak. Ragaszkodtak e szolgáltatások önkéntes jellegéhez. Ez felelt meg annak a hűség és gondoskodás kölcsönösségére épített elképzelésnek, amely a munkaadók és munkavállalók viszonyáról élt, és amelybe nem fért bele, hogy e szolgáltatások az alkalmazottak által követelhető joggá váljanak.⁴⁸

Irodalom

- Márkus Dezső (összeáll.) 1891–1905: *Felsőbíróságaink elvi határozatai. A kir. Curia, a kir. Ítéltáblák és a pénzügyi közigazgatási bíróságok döntéseinek rendszeres gyűjteménye I–XV. k. Bp.*
- Márkus Dezső (szerk.) 1898: *Magyar Jogi Lexikon. Bp.*
- Döntvénytár. A Magyar Kir. Curia semmitőszéki és legfőbb ítélőszéki osztályának elvi jelentőségű határozatai.*
- Baryli, Andreas 1984: Die Geschichte des Dienstrechts der Angestellten in Österreich. In *Wege zur Arbeitsrechtsgeschichte*. Hrsg. von Harald Steindl, Frankfurt/M.
- Bernert, Günther 1972: *Arbeitsverhältnisse im 19. Jahrhundert*. Marburg.
- A Magánalkalmazott. A magántisztviselők és kereskedelmi alkalmazottak érdekeit védő közlöny. A Magántisztviselők és Kereskedelmi Alkalmazottak Országos Szövetségének hivatalos lapja. Bp. 1909–1938.*
- Schulz, Günther 1979: *Die Arbeiter und Angestellten bei Felten und Guillaume. Sozialgeschichtliche Untersuchung eines Kölner Industrieunternehmens im 19. und beginnenden 20. Jahrhundert*. Wiesbaden.

⁴⁶ Baryli, A. 1984. 321–324.

⁴⁷ Bernert, G. 1972. 30–35.

⁴⁸ Schulz, G. 1979.

A fordított világ mentális sémája

A tudományos irodalom a fordított világot általában mint témát, toposzt vagy motívumot határozza meg. Irodalmi és művészeti alkotások esetében természetesen használhatók e megjelölések, egy átfogóbb kultúrtörténeti megközelítés azonban azt jelzi, hogy lényegesen többről van szó. A fordított világ először is egy rendkívül hosszú élettartamú kollektív mentális reprezentációnak tekinthető, amely a legkülönbözőbb verbális, írásbeli és képi formákban nyert kifejezést, azt mondhatjuk, hogy részét alkotta a világról folyó diskurzusnak. A reprezentációk történetének egyes területei közül az ideológiatörténet, a képzeletvilág története („histoire de l’imaginaire”) és különösen a mentalitástörténet számára válhat érdekessé. Írásunkban éppen azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy a fordított világ egyrészt a valóság érzékelésének, felfogásának, másrészt a világról alkotott elképzelések, elgondolások egyik általánosan ismert mentális sémájaként működött. Mint ilyen megnyilvánult cselekvésekben, magatartásokban és gesztusokban, szerepet kapott bizonyos szokásokban, ünnepekben és rítusokban is. Így egyfajta mentális magatartásmódról vagy magatartásmodellről beszélhetünk, amelynek megvolt a maga saját logikája és jelrendszere. Az említett társadalmi interakciók és azok rejtett vagy világosan kifejeződő szimbolikájának kutatásában elsősorban a néprajz, illetve a kulturális antropológia művelőihez társulhat a történész. A fordított világ beletartozott a mindennapi élet kultúrájába, de az európai történelem egyes időszakaiban, valamint a társadalmi és kulturális tagozódásnak megfelelően változhattak jelentései. A középkort és a kora újkort illetően nem szabad szem elől téveszteni, hogy a *Biblia* és az antikvitás irodalma, kultúrája már kész sémákat és témákat hagyományozott rájuk.

Tanulmányunkban megkíséreljük a fordított világ különböző megjelenési formáit egy áttekinthető, egységes összefüggésrendszerbe foglalni és alapvető jelentéseit feltárni. A figyelmet mindenekelőtt az 1350–1670 közötti időszakra (különösen 16. századi példákra) összpontosítjuk, mivel ez tekinthető véleményünk szerint a fordított világ igazi „virágkorának”.¹

A fordított világ (németül: die verkehrte Welt, angolul: the world turned upside down, franciául: le monde renversé, le monde à l’envers) egy ősi mentá-

¹ Tanulmányunk második részét, amely Antonius atya emlékiratát és fordított világát elemzi, terjedelmi okok miatt itt nem tudjuk közreadni. Megjelentetésére *Nyitott múlt* című tanulmánykötetünkben lesz lehetőség. Antonius atyáról és művéről már részletesen írtunk egy korábbi tanulmányban: Draskovich J. 1989.

lis séma, Lucien Febvre kifejezésével élve az ember szellemi eszköztárának („outillage mental”) máig is egyik alkotóeleme, amely talán a bináris oppozíciók, ellentétpárok logikájával dolgozó gondolkodásmódra vezethető vissza.² A bibliai bölcsességi irodalomban már az is világosan megfogalmazódott, hogy maga a valóság, a teremtett világ is antitetikus jellegű: „a rosszal a jó áll szemben: a halállal az élet, az igaznak a bűnös az ellentéte. Ha a Magasságbeli műveire nézel: párosával vannak egymás ellenében.” (Sir 33,14–15) Amennyiben a jelen világ ilyen, szembeállítva vele kigondolható egy olyan ősi vagy éppen eljövendő rend, amelyben hiányzanak vagy feloldódnak ezek az ellentétek, s akkor kiderülhet, hogy az ellentétpárokra épülő földi társadalom voltaképpen már egy megromlott fordított világ. Mindenféle emberi társadalomnak elképzelhető az ellenképe, a fordítottja: pl. a saját, áttekinthető, rendezett kozmosz határain túl egy ismeretlen, ellenséges és kaotikus világ, az élők világával szemben a holtaké, a férfiak uralta társadalommal szemben az amazonok népe vagy a nők uralma. Végül már itt utalnunk kell arra a szintén ősi tapasztalatra, amely a természetben, az emberi életben, sőt az államok, birodalmak történetében is egyfajta ciklikusságot, körforgást fedezett fel, amelynek alapja bizonyos ellentétpárok (pl. keletkezés és elmúlás, fent és lent stb.) váltakozása: egy adott állapotról az ellentéte, a fordítottja következik.

A fordított világ nem korlátozódott a képzeletvilágra, bizonyos közösségek, ünnepek, rítusok és játékok a gyakorlati életbe is átültették. A kulturális antropológia egyik kiemelkedő művelője, Victor Turner elmélete új fogalmakkal és szempontokkal járul hozzá a fordított világ problematikájának megértéséhez is.³ Turner Van Gennep nyomán az átmenet rítusainak („rites de passage”) vizsgálatából indult ki, amelyekre az emberi élet fordulói (születés, pubertás, házasság és halál) kerül sor. Ezeknek a rítusoknak három szakasza különböztethető meg: az első az elválasztó rítus („rite de séparation”), a második az átvivő vagy eltávolító („rite de marge”), a harmadik a beépítő vagy befogadó rítus („rite d’agrégation”). A második szakaszt Turner liminális szakasznak, illetve rítusnak nevezi, mert ez „határállapot” jellegű, egyik állapotból egy másik állapotba, egy másik világba visz át. Jellemzői emiatt a rendellenes állapot, a státusnélküliség, a társadalmon és időn kívül állás, tehát egyfajta fordított világ uralma. Hasonló jellegű liminális szakaszok bizonyos kalendáris ünnepeknél és különböző szokásoknál is megfigyelhetők. A társadalom hétköznapi rendjével, „struktúra”-elvével ellentétes elképzeléseket kifejező „antistruktúrák” és „communitas”-el-

² Febvre, L. 1962. 157., 383.; Lévi-Strauss, C. 1962.; Bourdieu, P.: 1976.

³ Turner, V. 1977. és Turner, V. 1974. 231–301. Turner elméletéről, összevetve a Bahtyinéval: Klaniczay G. 1990. 37–57., 133–164. Voigt Vilmos rámutatott arra, hogy a pozitív és a negatív előírások rendre megtalálhatók a legfelszabadultabb ünnep alkalmával is. A liminális szakaszban vagy az „antistruktúra”-„communitas” megvalósulásának első pillanataitól sem olyan egyértelmű a teljes spontaneitás és strukturátlanság, amit Turner hangsúlyoz: Voigt V. 1978.

vek (pl. egyenlőség, státusszerepcserék, szent dolgok profanizálása, a hétköznapi értékrend visszajára fordítása, aszkézis, absztinencia vagy éppen ellenkezőleg orgiasztikus bőség) vannak tehát jelen ideiglenesen bizonyos ünnepeken, rítusokban, illetve valósulnak meg bizonyos közösségekben, mint pl. a szerzetesrendek és egyes szekták aszketikus közösségei. Turner szerint éppúgy a társadalom alapvető szervezőelvei, mint a hétköznapi uralkodó „struktúra”-elvek, és elengedhetetlenül szükségesek a társadalom működéséhez és megújulásához. A középkori szerzetesség ilyen értelemben a mindennapi étellel szemben aszketikus „antistruktúra”- és „communitas”-elvek jegyében szerveződött, tehát azzal szemben egyfajta fordított világnak tekinthető. A középkori nézőpont szerint azonban a szerzetesség éppen a leginkább ideális keresztényi életvitelt képviselte, s csak a humanisták és reformátorok ítélték el, mint egyfajta rossz, fordított világot, a szerzetes jellemzőjének tekintve különösen az „acediá”-t, vagyis a jóra való restséget.

A karneválok és a karneváli típusú ünnepeken bőven szerepeltek megfordítások és a fordított világ motívumai, sőt ideiglenesen valóban a „feje tetejére állított” világ uralkodhatott. A hétköznapi és a böjti időszak ellentétéként a karnevált a felszabadultság, az eksztázis jellemezte, az ünnep három fő témája Burke szerint az étel-ital, a szex és az agresszivitás volt, de mások inkább a fordított világot tartják a fő témának. A fordított szituációk, a hely-, szerep-, és funkciócserék, a jelmezes-maszkos átváltozások és a rituális szentségtörések is hangsúlyos mozzanatokként említendők.⁴ A karneváli multságok megrendezésében jelentős szerep jutott az ifjak, vagyis a még nőtlen férfiak korcsoportjának. A legényszervezetek, az ifjúság királyságai vagy apátságai (amelyek a nagyobb városokban sokszor már nemcsak korcsoport, hanem foglalkozás, lakóhely stb. alapján szerveződtek) vették át az uralmat, élükön a bolondkirállyal vagy bolondapáttal. Ezek egyik típusa volt a babkirály, aki annak köszönhette királyságát, hogy vízkeresztkor egy süteményben elrejtett babszem neki jutott. Királynőt és egész udvartartást választott magának, fő kiváltsága pedig az ivás rendjének megszabása volt. Amikor poharát ürítette, elkiáltották: „a király iszik!” – és akkor mindenkinek innia kellett. Az elnevezések legtöbbször arra utalnak, hogy e különféle társaságok tagjai és vezetői ifjak vagy gyermekek, bolondok vagy balgák. Az ünnep idején ideiglenes fordított világként fennálló bolonduralom vagy rossz kormányzás („Maugouvert”, „Misrule”) sokban az

⁴ A karneválról, a karneváli típusú ünnepekről és ezek kapcsán a fordított világról: Burke, P. 1991. 217–236.; Bahtyin, M. 1982.; Schindler, N. 1992a.; Dülmen, R. 1992. 125–157.; Scribner, B. 1984. 117–152.; Chartier, R. 1984. 153–176.; Moser, D-R. 1993. 135–151.; Moser, D-R. 1986.; Petzold, L. 1983.; Dinzlbacher, P. 1993. 336–361. A fordított világ összetett voltával leginkább Scribner vet számot, Schindler pedig a mindennapi élet kultúrájának részeként értelmezi. Magyar vonatkozásban a farsangról: Dömötör T. 1979. 79–96.; Ujváry Z. 1991.; Voigt V. 1992.

egyházi és világi hatalom gyakorlatának parodisztikus utánzásából, kiforgatásából állt: pl. bolondbírótság felállítására (állat, bábu, álbűnös elítélése és kivégzése), tréfás esküvő, temetés és prédikáció tartása. A bolondkirályságokra különösen Franciaországban maradtak fenn régi adatok. Ott a 16. század közepéig karácsony körül az ifjú klerikusok is bolondünnepet rendeztek az egyházakban, amely során gyermek- vagy bolondapátot (illetve bolondpüspököt, sőt bolondpápát) választottak és az istentisztelet szertartásait parodizálták. Lehetséges, hogy ezek az egyházi bolondünneppek szolgáltak mintául a hasonló világi ünnepekhez. Az ifjak és szervezeteik kezében volt a házasság és a szexuális élet erkölcsének ellenőrzése. Szokásjogon alapuló büntetőbíráskodási joguk gyakorlásának egyik legismertebb formája volt a „charivari”, vagyis a macskazene (többnyire a házasság szokásrendjének valamilyen megsértése miatt került rá sor) és a vénlányokat, ritkábban vénlegényeket kicsúfoló eke- és tuskóhúzás megrendezése (ha farsangkor, a házasságkötés szokásos ideje alatt nem volt házasságkötés).⁵ E büntető szokások – egyébként nem engedélyezett rendezvények, felfordulás és bizonyos szimbolikus aktusok közepette – felmutatták és kipellegézték a közösség szokásrendjét sértő visszasságokat, fordított világot (pl. a házastársak közti korkülönbséget, viszálykodást vagy azt, hogy a házasságkötés fő időszaka esküvő nélkül zajlott). Tárkány Szűcs Ernő említi egy igen látványos büntetést: a Vas megyében fekvő Bejcgertyános faluban a rosszul élő házaspárt úgy csúfolták ki, hogy egy kis csoport szétszedte az udvarukban álló szekeret, darabonként felhordta a háztetőre és ott újból összerakta. A kigúnyolt férjnek mielőbb le kellett onnan hoznia, hogy ne maradjon „csúfságban”.⁶ A szekér a háztetőn a fordított világ gyönyörű példája és megjelenítése.

A büntetés, az igazságszolgáltatás egyik világos célja volt a felborult rend helyreállítása és a közösséget veszélyeztető bűnök, normaszegések elkövetésének megakadályozása. Az ünnep koreográfiája, a karneváli fordított világ lehetőséget adott a közösség aktuális konfliktusainak megjelenítésére. Ez összeütközésekhez vezethetett (pl. a reformáció terjedésekor az új és a régi hit követői közt), az ünnep néha zavargásba, lázadásba csaphatott át, mint az 1580-ban a franciaországi Romans karneválján és más esetekben előfordult.⁷ Az ünnep sza-

⁵ Az ifjúság szerepéről, a különféle társulatokról és a büntető szokásokról: Bercé Y-M. 1994. 13–55.; Davis, N. Z. 1987a.; Muchembled, R. 1990. 266–332.; Muchembled, R. 1987. 35–59.; Schindler, N. 1992b.; Schindler, N. 1992d.; Bahtyin, M. 1982. 93–105.; Le Goff, J. – Schmitt, J-C. 1981.; Thompson, E. P. 1972.

⁶ Tárkány Szűcs E. 1981. 790–791. A farsanggal és a tárgyalt dramatikus népszokásokkal különösen Dömötör Tekla és Ujváry Zoltán foglalkozott, itt csak néhány munkájukat tudjuk felsorolni: Dömötör T. 1958.; Dömötör T. 1969. Dömötör T. 1974. 39–49.; Ujváry Z. 1991. 199–226. és 249–253.; Ujváry Z. 1983–1988.; Ujváry Z. 1997. Ezek és a következő összefoglalások megadják a régebbi és újabb szakirodalmat: *Magyar néprajz* 7. köt. 1990.; Tátrai Zs. – Karácsony Molnár E. 1997.

⁷ Le Roy Ladurie, E. 1979.; Bercé, Y-M. 1994. 55–93.

badossága azonban általában nem jelentett lázadást és minden rendet nélkülöző anarchiát, hanem megvolt a maga saját rendje és többnyire megmaradt a szimbolikus cselekvés és tiltakozás, társadalomkritika szintjén, amely pl. hatásos paródiákban fejeződött ki, fegyverként a nevetségessé tételt forgatva. Meghatározott és körülhatárolt rituálék keretében ideiglenesen és szimbolikus formában valósította meg az egyenlőség elvét, a rendi társadalom fejtetőre állítását, fordította visszájára a hétköznapi értékrendet, profanizálta a szent dolgokat. Az ünnep ambivalens jellege abban nyilvánult meg, hogy rítusai keretet adhattak a társadalmi tiltakozásoknak, kritikának, de éppen ezáltal mederbe is terelték a szenvedélyeket, levezették az összegyűlt feszültségeket, mintegy biztonsági szelepként működve. A „communitas”-eszmény föllevenítésével nemcsak megkérdőjelezte, viszonylagossá tette a fennálló rendet, hanem ugyanakkor meg is szilárdította azt, megújítva a közösséget, s így a társadalmi kontroll eszközeként is funkcionált, a normák megsértésével egyben megerősítve azokat. Meg kell jegyezni, hogy a karnevál világa az itt vázoltnál összetettebb volt a valóságban, így pl. a kor uralkodó, általánosan ismert eszméit, elképzeléseit is megjeleníthették, egyszerűen az ünnepi szórakozás kedvéért vagy esetleg didaktikus céllal. Az ünnep és a különböző játékok alkalmat adtak az erőszak, az agresszivitás kiélésére és levezetésére. Ebből következik, hogy külön figyelmet érdemel e jelenségek pszichológiai háttere. Az ünnepi vidámság mögött komoly tartalmak is meghúzódtak.

A társadalmi és kulturális rétegződés kibontakozásával az ünnepek megítélése, a hozzájuk való viszonyulás is differenciálódott. Már az ifjabb Plinius azt írja egyik levelében, hogy villájában van egy kis szoba, ahol nyugodtan félrevonulhat a saturnalia ünnepe idején: „s igen kellemes az itt-tartózkodás, különösen, ha saturnalia van, amikor a ház többi része csak úgy visszhangzik a zsvivajtól, az ünnep pajkos hangjaitól. Mert itt én se zavarom háznépem szórakozását, ők se az én tanulmányaimat”.⁸ A középkori karnevál előzményeként számon tartott római saturnáliának így épp a lényege maradhatott el, a szerepcseréje és a szolga között. Már itt megfogalmazhatjuk, hogy a fordított világ „társadalmi programja” az egyenlősítés, illetve a társadalom alsó és felső rétegeinek helycseréje, szerepcseréje, amelyet bizonyos ünnepek ideiglenesen és szimbolikus formában valósítottak meg. (Ezt egy ideális állapot megteremtésének, illetve helyreállításának is tekinthették.) A középkor hosszú időszakában a népi ünnepekkel szembeni álláspont nem volt egységes a klérus vagy általában az elit részéről, a részvételtől a türesem és a keresztény felfogásnak megfelelő átértelmezésen, átalakításon keresztül az elítélésig és tiltásig terjedt a skála. Az egyházi és a világi elit egyaránt fellépett azonban a társadalmi struktúrát veszélyeztető ünnepi rendezvények és túlkapások ellen. Az egyház részéről megfigyelhető a törekvés

⁸ Plinius, Ifjabb 1966. 94.

általában az ünnepek kontroll alá vonására, ezzel is a lelkek fölötti hatalom megerősítésére törekedve.⁹ A reneszánsz humanizmus, a reformáció és a katolikus reform egyaránt hozzájárult ahhoz, hogy a 16. századtól fokozatosan kibontakozzon az elit elhatárolódása a népi kultúrától. A felső, művelt rétegek és a „civilizálatlan” tömegek között Muchembled kifejezésével egy mindinkább elmélyülő „kulturális deszinkronizáció”-ról beszélhetünk, mivel az előbbieket átalakuló hétköznapi viselkedésmódjuk és erkölcsük, átalakuló műveltségük, ízlésük, vallásfelfogásuk és a 17. század végétől új tudományos világképük is elválasztotta a népi kultúrától. Az államhatalom és az egyházak a 16. századtól kezdve módszeresen törekedtek a népi kultúra reformjára, vagyis felfogásuknak megfelelő átformálására, valamint az életvitel racionálisabbá, fegyelmezettebbé tételére.¹⁰ A reformátorok és az olyan tudós humanisták, mint Rabelais vagy Bruegel még ismerték és érthették a népi kultúra különböző megnyilvánulásait, de a köznéptől egészen eltérő nézőpontból szemlélték és értékelték. Ahogy régebben tévesen tekintették a 16. század egyik legnagyobb festőjét „paraszt-Bruegel”-nek, úgy Rabelais-t sem lehet „népi”-nek tekinteni és egy sajátos népi vagy karneváli világszemlélettel azonosítani.¹¹ Bahtyin szerint a karneváli ünnep a nép másik, igazi élete, „az ünnep népi kacagó oldala bizonyos fokig az általános bőséget, az egyenlőséget, a szabadságot, a jobb jövőt jelentette a mában, akárcsak a római szaturnáliák, a saturnusi aranykor visszatérését”.¹² E népi nézőponttal egyáltalán nincs összhangban egy Rabelais által adott leírás a karneválról: „... az emberek egyik fele álruhát ölt, hogy megtéve a másik részt, és örültek meg bolondok módjára rohangál az utcákon; soha ilyen zürzavart nem láttak a természetben”.¹³ Bahtyin e sorokat is karneválinak minősíti és átsiklik afölött, hogy egyáltalán nem illeszthető Rabelais-ról alkotott elméletébe. A né-

⁹ Bahtyin M. 1982.; Heers, J. 1986.; Redl K. 1983.; Kühnel, H. 1987. 109–129.; Schmitt, J. C. 1979.; Duby, G. 1987. 198–227.; Chartier, R. 1984.

¹⁰ Muchembled, R. 1990. 126.; Muchembled, R. 1978.; Thomas, K. 1988b.; Elias, N. 1987.; Elias, N. 1994.; Klaniczay G. 1990. 58–87.; Chartier, R. 1992a.; Weber, M. 1982.; Delumeau, J. 1985. 237–347.; Dülmen, R. 1992. 274–285.; Dülmen, R. 1994.; Burke, P. 1991. 245–285., 315–326.; Dusnoki J. 1992.; Scribner, B. 1984.; Bercé, Y-M. 1994. 93–189.; Foucault, M. 1975.; Foucault, M. 1969.; Chartier, R. 1984.; Chartier, R. 1990. 167–188.

¹¹ Amint azt Bahtyin teszi (Bahtyin, M. 1982. 171–172.), de az egész könyvnek ez az egyik fő mondanivalója.

¹² Bahtyin, M. 1982. 103.

¹³ Bahtyin, M. 1982. 291. Rabelais: Pantagrueline Prognostication (Rabelais 1994. 926.). Hasonlóan negatívan ítélte meg 1534-ben a farsangot Sebastian Franck. A következőket írta: „Akkor az emberek jelmezت öltének, mint bolondok és örültek rohangálnak a városban, mindenféle szokatlan és fantasztikus tettet művelve, amit csak ki tudnak gondolni: aki valami bolondot kitalál, az a mester. ...igen ritka ezen a keresztény ünnepen a szemérem, az illendőség, a tisztesség, a kegyesség, és sok alávalóság történik, ám mindez elintézhető a gyónással, minden erkölcstelenység és gonoszság illőnek számít ezen az ünnepen, sőt az a helyes viselkedés.” Idézi Dülmen: Dülmen, R. 1992. 152.

met humanista, Sebastian Brant *A bolondok hajója* című művének második kiadásába külön fejezetet illesztett a farsangi bolondokról, és szintén világosan elítéli a farsangot, „az ilyen játék az ördög találmánya” – írja.¹⁴ Bruegel festményén (*Farsang és Böjt harca*) szintén negatív értelemben, bolond, örült fordított világgént jelenik meg a farsang.¹⁵ Ez a naptár, illetve a természeti ciklus szerint ellentétes végletekbe forduló életvitel Bruegel festménye szerint éppen nem igazi, hanem fonákjára fordult, megromlott élete a „theatrum mundi”, vagyis a világszínház emberének.

A fordított világ témájának többféle változatát közvetítette a Biblia és a zsidó-keresztény vallási hagyomány. Northrop Frye szerint a Bibliában minden apokaliptikus vagy eszményített képnek megvan az ellentétpárja, amely vagy „nyilvánvalóan démoni”, vagy „démoni paródia”.¹⁶ Valóban elsőrendű strukturáló szerepet töltenek be – különösen egy közelinek vélt végítélet nézőpontjából – az olyan oppozíciók, ellentétek, amelyek pozitív, eszményített (Istenhez vagy Izraelhez kapcsolódó) tagjával egy torz, fordított tükörkép áll szemben aszimmetrikus, egyenlőtlen tagként, mivel nem valódi vallási dualizmusról, hanem csak dualisztikus jellegről van szó. Ilyen ellentétpárok: Isten és Sátán, Krisztus és Antikrisztus, angyalok és démonok, menny és pokol, a Menyasszony és a nagy parázna, Jeruzsálem és temploma (illetve a felemelkedés képei, mint pl. Jákob létrája) és Babel tornya, Isten (a bölcsesség, az igazság, az erény) útja és a bűn, a halál útja, lélek (lelki, szellemi) és test (testi, anyagi), a belső, lelki ember és a külső, testi ember, Bölcsesség asszony és Balgaság asszony, az Édenkert és a bűnbeesés utáni megromlott, átkozott természet, az élet vize és a halál vize stb. A későbbiekben további ellentétpárok társulnak ezekhez, mint pl. a hét erény és a hét főbűn, az Istennel kötött szövetség és az ördöggel kötött szövetség vagy szerződés, a mise paródiájaként a boszorkányok feketemiséje. Szimbolikus jelentést nyertek az olyan oppozíciók is, mint jobb és bal, fény és sötétség, fent és lent (ez többféle értelemben is). Világos, hogy a felsorolt ellentétpárok tagjai összekapcsolódnak: a pozitív, eszményített, isteni oldallal egy démoni fordított világ, a Sátán, a bűn világa áll szemben. Az ember és a földi világ egyikhez vagy másikhoz is kötődhet, az ember végső soron vagy Krisztus teste, vagy az ördög teste lesz. Bár az ember és a földi világ Isten teremtményeként jó és értékghordozó, az eredendő bűn következményeinek hangsúlyozása, illetve a világtagadó, világvégváro szemlélet felerősödése bizonyos időszakokban a bűnnek és a halálnak alávétett voltát, Istennel ellentétes testi-anyagi jellegét emelte ki. Így Augustinus nagyhatású történelemfelfogásában is az önszeretet alapján álló

¹⁴ Brant, S. 1979. 352. A könyv 1494-ben jelent meg, és az 1495. évi 2. kiadásba toldotta be a szerző a farsangi bolondokról szóló részt. (110/b. fej. 40.)

¹⁵ Bruegel festményéről és a fordított világról Bruegel művei alapján: Stridbeck, C. G. 1956. 171–207.; Gaignebet, Cl. 1972.; Grinberg, M. – Kinser, S. 1983.

¹⁶ Frye, N. 1996. 238–284.; Frye, N. 1997. 122. és 199.

„civitas terrena” lényegében mint „civitas diabolica” áll szemben az istenszere-
tet alapján álló „civitas Dei”-vel.¹⁷ A Bibliában számos helyen kifejezésre jut,
hogy a földi társadalommal, értékrenddel vagy bölcsességgel Isten éppen ellen-
kezőt képvisel. Frye joggal ír a Biblia kapcsán U alakú elbeszélői szerkezetéről:
Izrael hitehagyását hanyatlás követi, romlás és rabság, ezután következik a bün-
bánat, majd a megszabadítás és felemelkedés nagyjából arra a pontra, ahol a
hanyatlás elkezdődött.¹⁸ A „fent” és „lent” (a bűnök büntetéseként) ismétlődő
szakaszai a Paradicsomtól kezdve változtatják egymást a történelem végpontjáig,
amikor a Messiás elhozza a végső szabadulást és a messiási kor helyreállítja sok
vonásában az eredeti paradicsomi állapotot. (A próféták írásaiban alakul ki fo-
kozatosan a végső időszak képe, amelyhez kapcsolódik a holtak feltámadásának,
az utolsó ítéletnek és a világvégének az elképzelése.) A hanyatlás és romlás
szakaszai a „jó” időszakok ellentétükbe fordulását jelentik, de különösen köz-
vetlenül a világvége előtt fordul fonákjára a világ. Katasztrófák, rendellenes
jelenségek következnek be: a nap éjszaka, a hold nappal fog világítani, a forrá-
sokból vér fakad, a kövek kiáltozni kezdenek stb.¹⁹ A keresztény időfelfogás
hasonló ehhez, az emberiség haladása a történelem és egyben az üdvtörténet
kezdőpontjától a végpontig hasonló ciklikus felemelkedéseken és hanyatlásokon
keresztül vezet.²⁰ Frye kijelenti, hogy keresztény szemszögből az egész Biblia
voltaképpen egy ilyen U alakú történet: az ember a Genézis elején elveszíti az
élet fáját és vizét, és a Jelenések könyve végén visszaszerzi őket.²¹ Az első ki-
váltságos időszak tehát a paradicsomi büntelenség állapota, amelynek az első
bűn vet véget. A bűnbeesés következménye az emberi és a földi természet meg-
romlása, vagyis a kezdeti állapot mintegy ellentétébe fordul: a természetet és az
emberi életet ettől fogva ciklikus változékonyság uralja, vagyis elmúlás és meg-
újulás, élet és halál körforgása a hiábavalóság (vanitas) jegyében. Ehhez társul
bűn és büntetés egymást követő láncolata. A földi történet egyes korszakaiban (a
bibliai történettel összekapcsolták az ókortól egymást követő birodalmak törté-
netét) a felemelkedésre hanyatlás következik, amelynek oka a bűnben és a ter-
mészeti ciklusban van (az ifjúság felívelésére az öregség hanyatlása jön). „A

¹⁷ *Augustinus... 1943.; Freisingi Ottó krónikája 1912.*, Vidrányi K. 1982.; Somlyói Tóth T. 1980.; Löwith, K. 1996. 211–224.; Eliade, M. 1996. 36–45.

¹⁸ Frye, N. 1996. 285–289.

¹⁹ Eliade, M. 1995. 197–213.

²⁰ Az idő- és történelemfelfogásról: Dinzlacher, P. 1993. 633–663., Le Goff, J. 1998. 31–75., 130–148., 231–272.; Le Goff, J. 1982. 140–169., Le Goff, J. 1977.; Le Goff, J. 1985.; Keen, M. 1988. 124–143.; Löwith, K. 1996. 235–261. Az időfelfogásról irtakhoz még hozzá kell fűzni, hogy a Jézus története köré szövődő egyházi év ünnepekőre – ezen belül a húsvét, még rövidebb tartamban pedig minden egyes hét és nap liturgiája – teszi a hívő számára újra és újra megélhetővé a kezdetől a végpontig haladó utat. Ezt a ciklikus ismétlődéseken keresztül történő előrehaladást leginkább egy spirálvonal szemléltetheti. Vö.: Bieritz, K.-H. 1994.

²¹ Frye, N. 1996. 285.

fent” és „lent” e váltakozásában halad előre az időben lineárisan a világ a végpont felé, amíg eléri a második kiváltságos időpontot, amelyről Frye eltekint túlságosan leegyszerűsítve a dolgot. Ez Krisztus megtestesülésének az ideje, egyben az evangélium, az apostolok és az ősegyház ideje, amely fordulatot hoz az emberiség történetében, mivel Krisztus megszerezte az embernek a kibékülést Istennel, kereszthalálával elégtételt szolgáltatva a világ bűneiért. Ezáltal megteremtette az ember számára az üdvözülés, az örök boldogság elnyerésének lehetőségét. A földi zarándokútján haladó ember lelke fölemelkedhet az Istenhez, maga mögött hagyva az anyagi-testi lét körforgását. Ellenkező esetben lefelé, a pokolba vezet az út. Krisztus inkarnációjával az emberiség története eléri középpontját, és innen kezdve az idők vége felé közeledik egy újabb hanyatlási folyamatban. Ez a földi történelem utolsó, többnyire hatodiknak számított korszaka, amely az emberi élet szakaszainak megfelelően a vénség, az elaggás kora, amikor a világ jellemző állapota a betegség. A világ öregedésével („mundus senescit”) a társadalmi intézmények, az állam és az egyház is elöregednek, megromlanak. Ráadásul a 14. század közepétől a pestisjárványok, a visszatérő éhínségek és a háborúk pusztításai (ezek is Isten büntetései a bűnökért) hatására a bűn, a halál és a végítélet közelsége állandó, félelmeket generáló téma lett.²² A bűnök megsokasodása, a természetes rend megbomlása, az egyes csapások, mind a végítélet és az általános hanyatlás jeleként voltak értelmezhetőek. Ebből adódott a jelen szemléletében uralkodó pesszimizmus és az, hogy a jelent sokan látták és ábrázolták általában visszajára fordult, rossz, beteg, zűrzarvaros és egyben balga, bolond világnak.

A világtörténet és az üdvtörténet apokaliptikus látomásokban elképzelt utolsó időszakához természetesen várakozások és remények is fűződtek. Az utolsó ítélet, a világvége után az égi Paradicsom örök életet és boldogságot hoz azoknak, akik az üdvözültek között lesznek. Az apokalipszishez kapcsolódott Krisztus második eljövételének (parúzia) és „ezeréves birodalmának” az elképzelése.²³ A millenaristák számára éppen ez volt – a földi történelem utolsó periódusa

²² Bloch és Febvre mentalitástörténeti kutatásainak nagyszerű folytatásaként Jean Delumeau trilógiája ad átfogó képet a bekövetkezett változásokról és azok következményeiről: Delumeau, J. 1978.; Delumeau, J. 1983. (A fordított világ témájához különösen fontos ennek a 4. fejezete. 129–162.); Delumeau, J. 1990.

²³ George, A. 1969.; Müller-Goldkuhle, P. 1969.; DUBY, G. 1967. A millenarizmus előtérbe kerülésében jelentős szerepe volt Joachim de Floris (1135–1202) apát elméletének és jövendöléseinek. Szerinte a történelem utolsó, 3. korszaka, amely a Szentlélek uralma alatt fog állni, 1260 körül veszi kezdetét, az Antikrisztus néhány éves uralkodása után. Ez lesz a boldogság és a szellemi szabadság kora, amelyben az egyház is szellemi (szerzetesi) irányítás alá kerül, egy „papa angelicus” és a „viri spirituales” fogják vezetni. Az utolsó ítélet előtt azonban ez a korszak is lehanyaglik, megromlik. Ez a történelemfelfogás a világvége várásával szemben a földi történelem utolsó szakaszára terelte a figyelmet. Vö.: Lambert, M. 1991. 270–303.; Löwith, K. 1996. 197–210.; Bán I. 1988. 146–159.; Eliade, M. 1996. 92–95.

– az a vágyott idő („Wunschzeit”), amelynek eljövételében bíztak, vagy akár tevékeny részt akartak vállalni megvalósításában. Más mozgalmak számára az előbbi két kiváltságos múltbeli időszak és állapot volt a visszaállítani kívánt „vágy-idő”.²⁴ A humanistákat is általában a pesszimizmus jellemezte: a szomorú jelennel szemben remélték egy új aranykor eljövését, a tudományok és művészetek újjászületését, amelynek egyik fő eredményeként az ember eljuthat Isten igazi ismeretéhez, egyelőre azonban többnyire ők is egy fonákjára fordult világot láttak maguk körül. Az antikvitás időfelfogását, amelyet alapvetően a ciklikusság elképzelése uralt, de a haladás gondolata (mint az események folyama, egymásutánja, az idő előrehaladása) sem hiányzott belőle, egyeztetni lehetett a keresztény szemlélettel. A kezdeti aranykor eszméjét a földi Paradicsom elképzeléséhez kapcsolhatták. Az ezt követő hanyatló korszakok után várható az új aranykor. A reformátorok szerint pedig az „igaz hit” felvétele hozza a szabadságot, s a végítélet után következik Krisztus örök birodalma.²⁵

A radikális vallási mozgalmak szemszögéből a három említett „vágy-idő” is azt tanúsította, hogy lehetséges a fennálló hierarchikus rendi társadalommal, funkciómegosztással és a hivatalos egyházzal szemben egy más, ideális alternatíva. Szembetűnő, hogy a 11–12. századi eretnokségek aszketizmusa, célkitűzései sok tekintetben hasonlítottak a szerzetesi és a gregoriánus reform törekvéseihez, amelyekben szintén kitapintható a dualizmus felé hajló szellemiség (gnosztikus, platonikus eszmei hatásra). Az ideális, a világtól elforduló szent élet megvalósítása a korabeli társadalomban csak egy kis elit, a szerzetesség számára volt lehetséges, de az egyházi reformtörekvések egyik célkitűzése az volt, hogy a világi papságot is elkülönítse aszketikus életvitele a laikusoktól. Ezzel szemben az eretnek vándorprédikátorok világtagadó, minden anyagi-testitől megtisztulni kívánó „szellemi kereszténységüket” az egész társadalomra szándékoztak kiterjeszteni, tökéletességre juttatva a laikusokat is, nem bízva az anyagi javakat felhalmozó, a világhoz kötődő egyház üdvközvetítő szerepében. Az eretnekek vallásfelfogása implikálta, hogy nincs értelme az egyházi funkcióknak (laikus és klerikus különbségének), a három rend funkciómegosztásán alapuló társadalmi rendnek, egyáltalán a társadalmi hierarchiának, különbségeknek (férfi és nő között is), mivel mindez a megromlott földi, testi létezéshez kötődik. A rendi társadalmat az égi hierarchia meghosszabbításaként értelmező és igazoló vallási-ideológiai modellnek (a három rend elmélete) „fordított tükörképét” produkálták tehát az eretnekmozgalmak, részben az ortodoxia vulgarizációjával,

²⁴ Oexle, O. G. 1977. Az utópiák idő- és térélképzeléseinek jelölésére A. Doren alakította ki a „Wunschzeit” és a „Wunschraum” fogalmait: Doren, A. 1927.

²⁵ Delumeau, J. 1983. 138–152.; Delumeau, J. 1997. 67.; Chastel, A. – Klein, R. 1963. 16.; Dinzelbacher, P. 1993. 633–639.; Kulcsár Péter bevezetője Heltai krónikájához: Heltai G. 1981. 7–22.; és utószava a *Humanista történetírók* című kötetben: *Humanista történetírók* 1977. 1157–1195.; Kulcsár P. 1976.; Péter K. 1985.

a hangsúlyok eltolásával.²⁶ A vágyott idők közül a jelenel, a megromlott testi- anyagi étellel és világgal szemben a jövő, a földi létezés lezárulása felé fordultak, amint a 13. századtól jelentkező millenarizmusra is ez a „futuraotropizmus” volt jellemző. Ezután az angol forradalomig számos radikális vallási mozgalom jelentkezett, amely a két múltbeli vágy-időből merített („retroorientáció”), vagy a harmadik vágy-idő közeli eljövételét várta, és elutasította a fennálló társadalmi rendet (a státusok megszüntetését vagy szerepcseréjét, egyenlőséget, vagyunközösséget, esetleg közös szegénységet megvalósítani próbálva), az egyházat és ortodoxiát. Az eszményi, isteni rendet akár erőszakkal is megvalósíthatónak vélték a földön, így egyaránt szembekerültek a világi és az egyházi hatalommal.²⁷ Szent Ferencel kezdődik azok sora, akik szintén az idők folyamán megromlott, eszményi rendet törekedtek visszaállítani, tehát valamiféle „reformatio” volt a céljuk (Pápai Páriz fordításában: „elébbeni igaz formájára hozás”), de ez már nem foglalta magában a társadalmi és állami rend felborítását, hanem elsősorban vallási, egyházi és erkölcsi téren próbáltak javítani, az igazi keresztényi életet és az Istenhez vezető utat keresve. Az egyházi és vallási állapotok, vizsaszásságok kritikája sem volt azonban veszélytelen, amint Wyclif, Husz és Luther pályája is mutatja.²⁸ A „vita apostolica” (Szent Ferenc), az „imitatio Christi” (Kempis Tamás és a devotio moderna mozgalma), a „theologia platonica” (Ficino), a „philosophia Christi” (Erasmus) és a „sola fide” (Luther) fogalmai, címszavai jelzik a különböző válaszkísérleteket a nyugati kereszténység vallási-mentális kihívásaira, vagy másként: a gyógymódokat egy beteg, kollektív félelmeiktől, szorongásoktól szenvedő civilizáció számára. A sokféle „remedium” (búcsú, a szentségek gyakori vétele, ereklyegyűjtés, jó cselekedetek stb.) között a Biblia mindenekelőtt a bűnbánat, a lelki újjászületés és Istenhez való megtérés magatartásmodelljét mutatta föl, a flagellánsok mozgalma ezt vitte a végletekig.

Amint a vágyott idők eszményi és orientáló valóságként hatottak, a középkori utópiák „vágyott helyei” is egyfajta eszményi valóságot jelentettek, amelyek létezésében nem kételkedtek. A meghatározó minta a bibliai földi Paradicsom (a „hortus deliciarum”) volt, amelynek helyét valahol keleten, Ázsiában képelték

²⁶ Duby, G. 1978. 162–168.; Duby, G. 1987. 132–153.; Lambert, M. 1991.; Ernst Werner, E. 1975.; Le Goff, J. 1968.; Klaniczay G. 1990. 115–163.

²⁷ Le Goff írja (Le Goff, J. 1998. 46–50.), hogy a középkori időfelfogás a jelent beekelte a múlt felé forduló retroorientáció és a futuraotropizmus közé, s ez utóbbi különösen a millenaristák esetében volt hangsúlyos, akiknek a várakozása a földi történelem utolsó szakaszára irányult. Luther és Kálvin viszont a távoli múltba, az 1300 előtti évekre helyezte a millennium kezdetét. Az előző jegyzetben megadott műveken kívül vö. még: Graus, F. 1974.; Graus, F. 1975.; Aston, M. 1994.; Kalivoda, R. 1976.; *Revolte und Revolution...* 1975.; *Der deutsche Bauernkrieg...* 1975.; Dülmen, R. 1975.; Lohse, B. 1969.; Hill, Ch. 1973.

²⁸ Elm, K. 1972.; A Ferencéhez hasonló eszmékkel fellépő Petrus Valdót még eretnekként ítélték el: Pacaut, M. 1969.; Mollat, M. 1987. 107–142.; Lambert, M. 1991. 307–497.; Rapp, F. 1971. 188–207., 243–250.; Southern, R. W. 1987. 409–442.; Chaunu, P. 1975.

el. Nyugaton helyezték el a Boldog szigeteket (Insulae Fortunatae), tehát a kert mellett már a sziget is feltűnt vágyott helyként, mindkét elképzelés az antikvitásból eredeztethető. A két fő motívum: a magától termő természet, a bőség és a tökéletes társadalom (béke, egyenlőség, nincs magántulajdon és betegség stb.). A vágyott helyek további elképzelései az előbb említettekhez hasonlítottak. A földi Paradicsom vágyképének megvoltak a lovagi változatai is, de emellett a középkorból származik a kolostor és szerzetesi élet mint ideális „communitas” mintája is, amely számos későbbi utópia modellje lett. A kolostor és általában a civitas eszményképéül viszont az égi Jeruzsálem szolgált, amelynek leírása a Jelenések könyvében (21, 10–16) olvasható.²⁹

Általában plebejus utópiának tartották „Eszem-izsom ország” elképzelését, de – mint kiderült – ez is művelt körökből eredeztethető. Először a *Carmina Burana* egyik közismert bordalában (a 13. század elejéről) bukkan fel Cucania kocsmázó, kockavetéssel szórakozó apátja („abbas Cucaniensis”), s ebből is látható, hogy egy kolostor-paródiáról van szó, Eszem-izsom ország (Cucania, Cockaigne, Schlaraffenland, Luilekkerland stb.) a kolostor fordított világa. Már a 13. században összekapcsolódott ez a motívum a karnevállal (Eszem-izsom ország az örök karnevál országa) és Narragoniával, vagyis a bolondok országával, amely a bolondok hajójának az úti célja. Ez – ellentétben az üdvösség, vagyis az egyház hajójával és Noé bárkájának ellenképeként – a biztos pusztulás, a kárhozat felé szállítja utasait.³⁰ Jellemző, hogy Bosch festményén (*A bolondok hajója*) a hajóban egy szerzetes és két apáca is ül, akik a falánkság és a paráznság egymáshoz kapcsolódó bűneit testesítik meg. Az evés-ivás ábrázolása és a májusfára emlékeztető árbocra erősített sült liba valóban felidézti Eszem-izsom ország vágyképét is.³¹ Az érzéki élvezetek e „kulináris paradicsoma” Bruegel festményén (*Luilekkerland*) a bűn, a restség és a földi múlandóság reménytelen körforgásába zárt pusztá testi létezés egyértelműen elítélt fordított világaként tárul elénk.³² Rabelais regényében parodisztikus, de mélyebb értelemben keserűen szatirikus is az, hogy a különféle tudományok és találmányok megalkotója-

²⁹ Oexle, O. G. 1977.; Graus, F. 1967.; Hajnóczy G. 1994. 19–35.; Dinzelbacher, P. 1993. 307–314.

³⁰ Dinzelbacher, P. 1993. 314. A bolondok hajója a karneváli felvonulásokon is szerepelt: Kühnel, H. 1987. 112., 120.; Mollat, M. 1987. 161–163.; Turóczi-Trostler J. 1961. 217–264., 281–307.; Turóczi-Trostler J. 1942. Turóczi-Trostler idézett, színvonalas tanulmányai felsorolják a fordított világról szóló régebbi irodalmat. A fordított világra a képzetkör megjelölést is használja. Megjegyzendő azonban, hogy János pap országa nem teljesen azonos Eszem-izsom országgal. János pap országát általában India közelébe helyezték. Egzotikus növényzet és állatvilág, különös emberek, mérhetetlen gazdagság és bűn, szegénység, ellentétek nélküli társadalom a fő jellemzői.

³¹ Linfert, C. 1970. 7–40., 68–69.; Bosing, W. 1993. 28–29.; Buzzati, D. 1994. 92–93.; Delumeau, J. 1983. 147–148.

³² Vö.: Jockel, N. 1995.; Heiden, R. 1985.; Lebeer, L. 1955. 199–214.

ként, azaz az emberi civilizáció fő mozgatójaként nem az ész, hanem a ravasz Gaster urat, a vágy székhelyének, a gyomornak és egyben az éhségnek a megtestesítőjét dicsőíti. Az udvarában lebzselő, semmittevő hasimádók, akik mint bálványoknak áldoznak Gasternak, a testi lét, a földi dolgok rabjai, ami Rabelais felfogása alapján azzal függ össze, hogy egy külsőleges, a törvény betűjéhez, az Írás „testi”, azaz betű szerinti értelméhez kötődő vallásosság jellemzi őket. Rabelais ezt Pál apostol szellemében utasítja el, a következő sorokat idézve Pál egyik leveléből: „Mert sokan élnek másképpen: akikről sokszor mondtam nektek, most pedig sírva is mondom, hogy ők a Krisztus keresztjének ellenségei; az ő végük kárhozat, a hasuk az istenük...” (Fil 3,18–19)³³

Amikor Bahtyin többnyire művelt klerikusok alkotásaiból a népi vagy karneváli nevetéskultúra vonásait próbálta meg rekonstruálni, meglepő módon nem vett tudomást a középkort általában jellemző szimbolikus gondolkodásról, amely szerint minden egy rejtett és magasabb rendű realitással függ össze, s éppen ez utóbbi az igazi létezés. Bahtyin a szövegek betű szerinti jelentésén túl egyáltalán nem keres mélyebb értelmet, pedig e nélkül igazából a betű szerinti sem tisztázható. Jól látható ez a hiányosság, amikor a korai középkorból származó *Coena Cypriani* (Cyprianus lakomája) példáján kívánja felmutatni a diadalmas ünnepi lakmározás képeit.³⁴

Bahtyin nem abból indul ki, hogy az igazi lakoma és menyegző az idők végén jön el, noha a Cyprianus lakomája alapjául szolgáló újszövetségi történet (Mt 22,1–14), amely szerint egy király menyegzőt készít fiának, ennek előképeként értelmezendő. A lakoma földi örömeit (zene, tánc, evés-ivás) a mélyebb, allegorikus értelem igazolja. A lakomán Jézus a passióra emlékeztető „passum”-ot, vagyis aszúbert kap. A lakomázók a Biblia szereplői, méghozzá az evangélium szövegének megfelelően nemcsak jók, hanem bűnösök is vannak köztük, amint a földi, látható egyház tagjai között is vannak, szemben a Krisztus vezette láthatatlan egyházzal. Így azután nem csoda, hogy a vendégek által hozott ajándékokból sok mindennek lába kel. Keresik a tolvajt, majd bolondbírótságot állítanak fel és elítélnék egy álbűnöst, akinek ünnepélyes eltemetése vidám temetésparódia. A mennyei lakoma e parodisztikus fordított világába, amelynek a meg-

³³ Quart livre. 57–60. fejr. Rabelais F. 1994. 671–682. Vö. még: 1574–1579. Bahtyin ezt a részletet természetesen nem tudja egyeztetni azzal az állításával, hogy Rabelais-nál „a lakmározási képek igenlő, győzelmes, diadalmas, főltszabadó mozzanata van túlsúlyban”. (Bahtyin, M. 1982. 371.)

³⁴ A *Coena Cypriani* szövegét többen átdolgozták a 9–12. században, köztük Hrabanus Maurus fuldai apát is: vö.: Bahtyin, M. 1982. 20–21., 354–358.; Bahtyin, M. 1976. 245–247.; Turóczy-Trostler J. 1961. 231–232. Tanulmányunk írásakor egyáltalán nem volt célunk Bahtyin művének kritikája, hanem éppen az ő eredményeire kívántunk támaszkodni, de kiderült, hogy elemzései és értelmezései elfogadhatatlanok.

fordítás logikája a szervezője,³⁵ dramatikus lakodalmi játékok valóságeselemei is beilleszthetők voltak, de itt még nem is egy népi, hanem egy mindenki által ismert közös kultúrából merítve. Bár e vidám fordított világ is ellentéte az égi mintának, elsődlegesen mégis megelőlegezője annak: a profántól a szenthez, az e világi örömtől az égihez, a testitől a szellemihez, a betű szerinti értelemről a komoly, mélyebb jelentésekhez lehet felemelkedni. Ha megállunk a betű szerinti jelentésnél, voltaképpen semmit sem értünk a szövegből.

Hasonlóan a mennyei lakoma és esküvő előképe a kánai menyegző története (Jn 2,1–11), amely egyébként Krisztus első csodatétele, a víz borrá változtatása által egyben az utolsó vacsora típusa is. Miért ábrázolja Bosch festménye (*A kánai menyegző*) ezt az ünnepi lakomát mégis egészen eltérően az előbb ismertetett vidám lakomától? A festményen az esemény színhelye egy fogadó: a bűnös világ jelképe. A vendéglátó, a felszolgálatot irányító fogadós és az ételek, amelyekből lángnyelvek csapnak ki, egy ördögi fordított világra utalnak. Ez a lakoma testi élvezeteivel nem előképe, hanem szöges ellentéte, démoni paródiája a mennyeknek. Ha a fogadóban, vagyis a földi világban az ördög a gazda, élvezetei az ördög eszközei, érthető, hogy Jézus és követőinek csoportja viselkedésével kifejezésre juttatja elhatárolódását ettől a fordított világtól, kontemplációba merülve a menyegző mélyebb, lelki értelmét idézik fel, a test bűneivel szemben az önmegtartóztatást és a tisztaságot képviselik.³⁶

Úgy véljük, hogy a két példa, a Cyprianus lakomája és Bosch festménye két alapvető, egymástól lényegesen elütő szemléletmódra és attitűdre hívja fel a figyelmet. Érdekes, hogy egy műfajon belül, a kánai menyegzőről szóló, általában lakodalom alkalmával előadott magyarországi népi énekek változataiban is felbukkan a két attitűd példája. A 17. századi változatokban csak az apostolok kóstolgatják az újbort, Krisztus nem. (Az új- és az óbor itt hangsúlyos ellentétpárja szintén jelképes értelmű.) Az egyik ének szerint a pogány, bolond tánc és ugrás, hegedű és duda nélkül folyik a vigasság, mert ezek mint az ördög találmányai és eszközei nem illők Krisztushoz és a választott juhokhoz.³⁷ Ezzel szemben egy későbbi változatban az újbor kóstolásához nemcsak muzsika és tánc társul, hanem Jézust is étellel kínálják („Mindenben tetszett az éték”), és tanítványaival együtt Jézus is iszogat a borból:

„Jézus társaival vígan van,
Bort köszönté Jánosra gyakran.”³⁸

³⁵ Ezzel szemben Bahtyin magyarázata: „A lakmározás képeinek anyagi-testi jellege lehetővé tette, hogy az író szabadon bánhasson a Szentírás úgyszólván egész szövegével, a mélybe taszíthassa, s onnan egyazon mozdulattal új életre keltve hozhassa föl...” (Bahtyin, M. 1982. 357.)

³⁶ Bosing, W. 1993. 20–22.; Linfert, C. 1970. 12.; Buzzati, D. 1994. 88.

³⁷ *Régi magyar költők tára* 10. Bp. 1981. 578–585. A 128/II. számú változatot ismertettük.

³⁸ Manga J. 1946. 58–59.

Míg az előbbi változaton világosan érezhető az egyházi tanítás hatása, az utóbbit hajlamosak lehetnénk Bahtyin szellemében egyszerűen egy mindent testi szintre fordító népi szemlélet kifejezőjének tekinteni és betű szerinti értelemben felfogni, pedig a vigasságot ez esetben is a jelképes értelem indokolja és igazolja. A különbség abban áll, hogy a földi élet minden testi-érzéki aspektusában az ördög cselvetéseit látják, azaz egy ördögi fordított világot, vagy egy toleránssabb szemlélet alapján elfogadják ezt a földi világot és örömeit egy magasabb rendű égi realitás tökéletlen, kifordított előképeként. Amikor a közeli világvégétől való félelem a 18. századtól kezdve egyre inkább háttérbe szorult, az Isten által teremtett földi világ és örömei is kiszabadultak az ördög megszállása alól. Ez hozta a döntő szemléletváltozást: feleslegessé vált minden földi vigasságot tiltani, különösen, ha a Biblia által megalapozott, az örvendezésre okot adó jelképes értelme is volt. Tehát mindkét attitűdöt képviselhetette az egyház, bár a földi dolgokkal szemben türelmesebb egyezhetett meg inkább a „népi” vágyakkal és elképzelésekkel. A mindent betű szerint értő és a szellemiből testi-anyagi szintre fordító népi nevetéskultúra azonban egy olyan leegyszerűsítés, amelyet a művelt középkori és reneszánsz értelmiség műveinek betű szerinti olvasata eredményezett. Az alsóbb rétegek kultúrája is összetett, sokszínű volt, nem különült el hermetikusan az elit kultúrájától és annak hatásaitól.

A 16–17. századi értelmiségi utópiák, bár a fantázia játéka (és így lehetőséget adnak játékos megfordításokra), az eszményi, harmonikus társadalom változatait meglehetősen komolysággal és részletességgel dolgozzák ki a középkori (kolostor) és főként antik minták, elsősorban Platón nyomán.³⁹ Thelema apátsága Rabelais-nál, amely az igazi keresztény hit, a tiszta szeretet és szabadság alapján a lélekben és testben tökéletes (művelt és erényes) emberek közössége, a megromlott középkori kolostor fordított világának, tágabb értelemben kora társadalma fordított világának ellenképe. Az ilyen ideális emberekből álló közösségnek természetesen rendszabályokra sincs szüksége. Regulájuk egyetlen pontja sem valamely kötelességet ír elő, hanem az akarat szabadságának gyakorlására emlékezteti őket: „Tégy, amit akarsz!” („Fay ce que voudras”). Ez azt jelenti, hogy még Augustinus maximája is („Szeress, és tégy, amit akarsz!”) tömörebbre fogható volt a thelemiták számára.⁴⁰ Morus Sehol szigetének leírása Anglia fonákjára fordult állapotával van szembeállítva. Utópia („nem létező hely”) egyben Eutopia („boldog hely”), ahová nem a bolondok, hanem a bölcs emberek igyekeznek.⁴¹ A későbbi utópiákra még sokkal inkább jellemző a „me-

³⁹ Hahn I. 1975.; Hahn I. 1984.; Ceard, J. 1976.; Delumeau, J. 1997. 275–285.; Hajnóczy G. 1994.; Bán I. 1979.; Paczolay P. 1984.; Wollgast, S. 1968.; Thomas, K. 1988a.; Morton, A. L. 1974.; Pocock, J. G. A. 1997.

⁴⁰ Gargantua. 52–57. fejelet. Rabelais F. 1994. 137–150. vö. még: 1044. és 1059–1068.

⁴¹ Morus 1989.; More, Th. 1977.

rev kollektívizmus⁴², mint a Morus Tamáséra, hiszen a társadalmi ellentéteket csak az individualizmus kiküszöbölésével zárhatták ki a tökéletes társadalomból, a földi Paradicsom is eredendően „kollektivistá”. Ha megkísérlik megvalósítani valamely vágyott idő vagy hely ideális társadalmát, az önmaga démoni paródiájába fordul (pl. Münster, 1534–35.).

Ha az eddig elmondottakat összegezni próbáljuk, mindjárt leszűrhetjük, hogy a fordított világ jelentéseinek megközelítéséhez nem elegendő, ha egyszerűen a mindenkori jelen, a hétköznapi világ ellentétének, kifordításának tekintjük, bár ez is szerepet játszik benne. Láttuk, hogy a karnevál megítélése különböző volt, és Eszem-iszom országról is eltérhetett az elit és a plebejus rétegek véleménye, tehát figyelembe kell vennünk, hogy mi számított fordított világnak az adott időszakban élt emberek szemszögéből. A földi Paradicsom vagy az „ezeréves birodalom” és a közelgő világvége valóságában hittek, ám ha ilyen szellemben egyenlőséget, vagyonközösséget kíséreltek megvalósítani a földön, azt a világi és egyházi hatalommal együtt a művelt elit is elutasította.

Az 1350–1670-ig tartó időszak mentalitástörténeti szempontból egy korszaknak számítható, amelyben a civilizáció mentális struktúráját meghatározóan alakította a fordított világ elképzelése, háttérben a közeli világvége várásával. A középkorban, de különösen 1350-től kezdve alapvető elképzelés volt, hogy a jelen hétköznapi világa voltaképpen fordított világ. Ez azt jelentette, hogy az ember eltávolodott Istentől, és az ember, illetve általában a földi világ fölött megnő a Sátán uralma, kiterjed befolyása. Ő a fogadó gazdája, e „világ fejedelme”. A Sátán mindenütt jelenvaló, a démonok nemzetsége rászabadult a földre. Az isteni, eszményi oldal (angyalok, szentek, mártírok, üdvözült lelkek) ellentétéként a Sátán birodalma igazi fordított világ, az Antikrisztussal, az ördögökkel, a pokollal, a bűnösöket lesújtó örök halállal, a bűnök világával együtt. A Sátán „ügnőkeit” ismerték fel az eretnekekben és a más vallásúakban (a törökben, a zsidókban, a reformáció után a keresztény vallási ellenfelekben is), a boszorkányokban és általában a nőkben.⁴³ (A nő ugyanis a férfinél inkább hajlamosabb a bűnre, az értelemmel szemben az érzékek uralják, ezért a férfinak kell uralkodnia rajta.) A Sátánnak, az ördögnek és szolgálóinak démoni vagy pa-

⁴² Delumeau, J. 1997. 279. Vö. még: Bacon, F. 1995.; Campanella, T. 1996.

⁴³ Delumeau, J. 1978. 232–389. és Delumeau, J. 1983. 44–129., 143–163. és 416–447., McGinn, B. 1995.; Hoyer, S. 1983.; Röhrich, L. 1966. A halál groteszk, parodisztikus ábrázolására példa Holbein Haláltánc-sorozata: *The Dance of Death by Hans Holbein the Younger*. 1971. Vallási ellenfelek démoni figuraként, állati szörnyalakként való beállításáról és ábrázolásáról, amely általában jellemzője volt a hitvita-irodalomnak: Bitskey I. 1993. A zsidók elleni vádakról: Frey, W. 1987; Heer, F. 1962. 309–324. A nők értékeléséről: d’Alverny, M-Th. 1982.; Duby, G. 1987.; Jaritz, G. 1989.; Davis, N. Z. 1987b. A fentiek logikus következménye, hogy a demonológiai irodalom által kidolgozott sztereotip boszorkánykép szerint különösen a magányos öreg nőből lehet boszorkány: Pócs É. 1998.

rodisztikus démoni megjelenítésében elsőrendű szerepe volt az isteni kiforgatásának, Augustinus szavaival romlott utánzásának („imitatio perversa”).⁴⁴ Dante *Isteni színjátékában* pl. a végtelen istenséggel szemben az ördögi hierarchia csúcán álló Lucifer a föld legmélyében, a tölcsér formájú pokol legszűkebb részében található, és a Szentháromság ellenképeként három arca van.⁴⁵ Az eretnekség vagy boszorkányság miatt elítélt emberekkel szemben felhozott fő vádpont volt a keresztény vallás kiforgatása, szertartásainak, szentségeinek meggyalázása. (Így pl. a boszorkányszombat és a feketemise elképzelt eseményei.)⁴⁶ Az inkvizítorok fantáziáját nem véletlenül kötötték le a testi megnyilvánulások, amelyeket mindenáron rá akartak bizonyítani a vádlottakra: az orgiák (szexuális perverziókkal, gyermekgyilkossággal, emberevéssel) az ördög imádásának részletei (pl. közösülés az ördöggel) vagy az ördög bélyegének (ellenképe az igazak megjelölésének) keresése a vádlott testén, ugyanis a Sátán birodalma lényege szerint anyagi-testi világ. Nyilvánvalóvá teszi ezt a groteszk testábrázolás is, amellyel általában a fordított világot ábrázolták. Groteszk realizmusnak nem érdemes nevezni ezt az ábrázolásmódot – amint Bahtyin teszi⁴⁷ –, hiszen éppen az jellemzi, hogy valamilyen módon eltér a valóságtól, például ismert állati és növényi részekből fantasztikus szörnyalakokat alkot. Torz testeket látunk, amelyek a létezés alsó, állati, növényi szintjéhez kötődnek, hangsúlyozottan ábrázolt testi funkcióik (evés-ivás, emésztés, ürítés, nemzés és növekedés) is ennek felelnek meg. A test, illetve az egyes testrészek és testnyílások eltúlzott, megnövelt méretei is az anyagi-testi fordított világhoz tartozást jelzik. Bahtyin nem figyelte fel arra, hogy az ördögöt és a „népi” figurákat egyazon – szerinte pozitívnak vélt – groteszk ábrázolásmóddal jelenítik meg. Istennel, a lelki-szellemi szférával szemben az anyagi világhoz, a bűnös testi léthez kötődést (amelyet megjelenít a karnevál, a fogadó mint az emberi világ jelképe, a bolondok hajója és Eszem-izsom ország vagy Bosch festménye, a *Gyönyörök kertje*) a kor fő szellemi áramlatai (a devotio moderna vallásossága, a platonizmus és a sztoicizmus, a reformáció irányzatai) elvetették, mert következménye az örök halál. Mind azt hirdették, hogy el kell szakadni a világ és a test csábításaitól, élvezeteitől, a testi vágyaktól, hogy a lélek Istenhez emelkedhessen.

⁴⁴ *Szent Ágoston Vallomásai*. II. VI. 14. 1. k. 69.

⁴⁵ Dante Alighieri 1938. 198. Ez valószínűbb magyarázat, mint a magyar kiadásokban olvasható, amely szerint a három arc a három emberfaj jelképezi.

⁴⁶ A boszorkánysággal foglalkozó kiterjedt irodalomból csak néhányat sorolunk: Pócs É. 1995.; Labuvie, E. 1991.; Thomas, K. 1988b. 517–701.; Behringer, W. 1989.; Henningsen, G. 1988. 64–85. A boszorkányságról és az eretnekek elleni vádak átviteléről a boszorkányokra: Cohn, N. 1994. és Klaniczay G. 1994. 194–211., 230–323.

⁴⁷ Bahtyin középkori és reneszánsz szerzők alkotásaiban az anyagi-testi elv képeit a népi nevetés-kultúra örökségeként értékeli, ráhúzva a karnevál általa összegzett jellemzőit. A testi fölnagyításának szerinte pozitív, igenlő jelentése van: Bahtyin, M. 1982. 26–82. A groteszkról vö. még: Gurevics, A. J. 1987. 296–358. és Schindler, N. 1992c. 151–174.

Ezután már könnyebb megérteni a karnevál diabolizálódását, ördögi és pogány ünnepként való elítélését az értelmiségi elit részéről. A karnevál fő témája éppen a fordított világ, és mint ilyen elsősorban „a test ünnepe”.⁴⁸ Nem szabad elfeledkezni arról, hogy az egyházi évet tekintve a karnevált közvetlenül a karácsony ünnepköre előzi meg. A különféle bolondkirályok megválasztására, a bolondünnep megrendezésére ekkor került sor: december 26-án (István első vértanú napja), december 28-án (Aprószentek), január 1-jén (az Úr Körülmelésének napja) vagy január 6-án (Vízkereszt, illetve Háromkirályok).⁴⁹ Az említett események tehát Krisztus születéséhez, gyermekségéhez kapcsolódtak. Isten megtestesülése, megszületése nem királyként, gazdagságban, hanem szegény gyermekként (Luther éneke szerint: „kemény jászol fekvőhelye, / és szegénység a bölcsője, / bár világ Üdvözítője.”), ártatlan volta ellenére vállalt szenvedése és kereszthalála egyértelmű bizonyossága volt annak, hogy ez a földi világ, ahová eljött, fordított világ.⁵⁰ A bolondkirályságok, társulatok a fordított világ mulatságos paródiáját idézték fel. Az elnevezések legtöbbször arra utaltak, hogy e társulatok tagjai és vezetői balgák, bolondok, illetve – ami lényegében egyet jelentett ezzel – gyermekek, ifjak vagy nők („anyók”, „hölgyek”, „hercegnők”). A farsangi felvonulásokon megjelentek a fordított világ nevetséges és ijesztő alakjai: különféle démoni lények, ördögök (a nürnbergi karnevál fő szereplői, a „Schembartläufer” nevének jelentése is „az ördög követei”, akik futásukkal az ördög útját készítik elő szemben Isten követivel, az angyalokkal)⁵¹, sárkányok, óriások, vademberek, pogányok (pl. törökök), boszorkányok, egyes bűnök megtestesítői, bolondok és nők, állatnak öltözött alakoskodók. Nürnbergben az egyik karneváli kocsi a poklot jelenítette meg, 1514-ben pedig a pokol egy ágyú volt, amelyből vénasszonyokat lőtték ki.⁵² Felvonultak udvartartásukkal együtt a bolondkirályok is. Az ünnep számtalan formában mutatta föl a fordított világot, amely ideiglenesen átvette a hatalmat. A fordított világ pedig felidézte a világ megváltás előtti állapotát, kifejezve Krisztus megváltó tettének szükségességét, ugyanakkor az ünnep lehetőséget adott a hétköznapi visszásságainak kipellen-

⁴⁸ Schindler, N. 1992c. 165. Az említett fő téma mellett meghatározott oppozíciók egész sora is jellemzi a karnevált: Farsang és Böjt, ez egyben bűn és bünbánat ellentétpárja is. Ezenkívül tél és tavasz, halál és élet, termékenység és terméketlenség, ifjúság és öregség, a parodisztikus rossz kormányzás és a jó kormányzás ellentétei. (Burke, P. 1991. 224–225.)

⁴⁹ Bercé, Y. M. 1994. 24–31.; Moser, D-R. 1993. 135–139.; Burke, P. 1991. 229–230.; Bahtyin, M. 1982. 95.

⁵⁰ Erasmus művében – egy naiv szemlélet képviselőjében – a Balgaság azt állítja, hogy maga Krisztus is mintegy a fonákjára fordult: „hogy segítségére jöhessen a balga halandóknak, jóllehet ő az Atya bölcsessége, mégis bizonyos fokig balgává lett azáltal, hogy emberi természetet öltött...”, „Mint ahogy bizonyos mértékig bűnössé változott, csak hogy meggyógyíthassa a bűnöket.” (Erasmus, 1987. 180.)

⁵¹ Kühnel, H. 1987. 120.

⁵² Moser, D-R. 1993. 145.

gézésére, szimbolikus igazságszolgáltatásra, a megsértett rend helyreállítására.⁵³ A szerepcserékkel, átváltozásokkal, megfordításokkal egyenlőséget teremtve megújította a „communitas”-elveket: a szerepjátászok, jelmezeselek között megjelentek a társadalomban alul lévők, akik felé Jézus kivételes figyelme fordult: a gyermekek, a nők, a szegények, a bűnösök, a bolondok (lelki szegények), akik utolsókból majd elsőek lesznek.

Egy nyugodtabb, optimistább időszakban, egy türelmesebb szemlélet jegyében a karnevált mint az egységes isteni világrend alsóbb, a testi létezéshez kötődő fokozatát lehetett értékelni, amelyről éppen Krisztust követve feljebb lehet emelkedni, élve természetesen az egyház kínálta segítséggel, a bűnöket meggyónva, bűnbánat és böjt tartásával megtisztulva. A 14. század közepétől kezdődő válságidőszak azonban ezen a téren is új helyzetet teremtett. Egy dualizmus felé hajló, a világot és az embert ellentétpárookban, ezek küzdelmében elgondoló, és ezért is intoleráns szemlélet jutott lassan túlsúlyra. A különféle csapásokat a bűnök isteni büntetéseként értelmezték, amelynek eszköze a Sátán. A sok csapás azt jelezte, hogy a bűnök elszaporodtak, és emiatt a Sátán hatalma is kiterjed az emberi világ fölött, ez viszont már a közeli világvége képét vetítette előre. Ebből a nézőpontból a jelenben a végső harc folyik Isten és Sátán között, a kereszténység tehát ostromlott városhoz hasonló, amelynek utolsó órájában nem a farsangolás az időszerű. Ha a földi világ bűnös, beteg fordított világ, akkor a karnevál vagy farsang ennek a summázata, alászállás a bűnbe, valóságos „civitas diaboli”, ördögi világ vagy legalábbis az ördög találmánya. Tehát nemcsak a hét-köznapok és a húsvét (a megelőző böjti idősakkal) ellentéte, „ellenvilága”⁵⁴, hanem az eszményi, isteni világnak is az ellenképe. A különféle eredetű, a bolondságot, a testiséget, a parodisztikus rossz kormányzást, a démoni lényeket megjelenítő elemek egy ördögi fordított világ alkotóivá álltak össze, amelyben összekapcsolódik bűn és bolondság, és ebből az állapotból nem vezet út Istenhez. A karneváli mulatságok az értelmiségi elit szemében démoni paródiává értelmeződtek át. A humanisták és reformátorok felfogásának egyébként is egy egységes, racionalizált életvitel, valamint szent és profán világosabb szétválasztása felelt meg.

⁵³ Vö.: Scribner, B. 1984. 147–148.

⁵⁴ Vö.: Moser, D-R. 1993. 20–23., 117–118. és 135–150. Moser a karnevált az egyházi év ünnepkörébe illesztve vizsgálja, szerinte az utóbbi igényeinek és logikájának megfelelően a húsvét és a böjti időszak ellenvilágaként alakult és kapott értelmet a karnevál. Ez a bűn világa, a civitas diaboli, amelyet a húsvétal a civitas Dei vált fel. A Moser által megrajzolt kép elfogadható mint a karnevál egyházi értelmezésének megközelítése, de nem kielégítő mint a farsang általános magyarázata.

Az előbbieken vázolt kontextusban lehet a fordított világ irodalmi toposzait és szokványos képi megjelenítéseit, motívumait értelmezni.⁵⁵ Ezek alapja lehetett fizikai megfordítás (pl. fejen álló emberek, repülő halak vagy hajók), megfordíthaták az ember és állat vagy az állat és állat közötti viszonyt (a nyúl ejti el a vadászt, a ló patkolja meg a gazdáját, a ludak legyőzik a rókákat), az ember és ember közötti viszonyt (a gyermek veri az apját, a laikus mond misét). Egymást kizáró elemek egyesítésével keletkezett paradoxonok is idetartoznak (lantot pengető számár, vak vezet világtalant). Állatok, tárgyak emberként viselkednek, de ez fordítva is értelmezhető: az emberek állatokhoz vagy tárgyakhoz válnak hasonlónvá (vö.: Bruegel metszetei: *A nagy halak megeszik a kis halakat* és *A pénzeszsákok és pénzeszládák csatája*). Tehát emberek, állatok és tárgyak természetüket meghazudtoló dolgokat művelnek. Első látásra a fordított világ így szórakoztató képtelenségek halmozása. (Az „impossibilia” toposza már az antikvitástól kezdve ismert volt.) A paradoxonokon kívül a szólások (pl. kopaszt beretvél) és közmondások (pl. ördöghöz megy gyónni) sokasága szintén alkalmas volt a fordított világ megjelenítésére azáltal, hogy értelmetlen, hiábavaló cselekvéseket fejeztek ki tömör formában.⁵⁶ Ezek kapcsán az is nyilvánvaló, hogy a betű szerinti jelentés mögött ilyen egyszerű formák esetében is mélyebb értelem húzódik meg. Időnként csak egy-egy toposz vagy motívum idézi föl a fordított világot, illetve annak valamely aspektusát, máskor a fordított világ egész panorámája tárul elénk képen vagy irodalmi műben. (Pl. Bruegel: *Közmondások és Gyermekjátékok* című festményei.) A magyar irodalomban ilyen *Az világhoz szabott ének* című vers 1675-ből,⁵⁷ amelynek ismeretlen szerzője nemesi szemszögből, a közrendűek felkapaszkodása miatt látja fonákjára fordultnak a világot, tehát egyfajta társadalomszatíróról van szó. A képi ábrázolások esetében sokszor felirat segít a morális vagy allegorikus jelentés megfejtésében, amely igen eltérő lehetett: látlelete a jelen visszasságainak, tehát társadalomkritikát közvetíthetett, vagy ellenkezőleg, a fennálló társadalmi rend igazolása a megfordítás bolond, képtelen voltának bemutatásával.

A hazug-irodalomban (Lügendichtung)⁵⁸ a megfordítások fantasztikus, képtelen, nonszensz voltára esik a hangsúly. Mint az utópiák esetében, itt is beindul a képzelet játéka, a megfordításokat a végtelenségig lehet halmozni. Az olyan

⁵⁵ A fordított világ motívumairól: Delumeau, J. 1983. 143–152.; Burke, P. 1991. 225.; Scribner, B. 1984. 148–152. és Turóczi-Trostler J. 1961. A képi ábrázolásokról: Chartier, R. 1992b. Chartier osztályozó jellegű reprezentációnak tekinti a fordított világot. Megadja a képi ábrázolásokra vonatkozó további irodalmat.

⁵⁶ Röhrich, 1991. 9–49.; Davis, N. Z. 1984.; Erasmus 1972. XII–XXXIII.; Dundes, A. – Stibbe, Cl. A. 1981.

⁵⁷ Vö.: Turóczi-Trostler J. 1961.

⁵⁸ A hazug-irodalom eredete is az antikvitásra nyúlik vissza (Lukianosz, Plautus). Vö.: *Der Literatur – Brockhaus* V. 1995. 218–219. és Turóczi-Trostler J. 1961. 284–290.

tehetség, mint Villon ebből is egyénit tudott alkotni *Kiforgatott igazságok* (Des contre-vérités) és *Ellentétek* (Des contraires) című verseiben. A fordított világ tehát nemcsak több-kevesebb vonással megrajzolt társadalomkép lehet, hanem egy olyan gondolati technika is, amely a megfordítások logikáját alkalmazza. (Egyszerű esete, ha az ellenkezőjét mondják annak, amit gondolnak.) Ez egyáltalán nem csupán a karnevál és a népi kultúra sajátja volt, a Biblia és az antik irodalom is számos példáját kínálta. Különösen a szatirikus és parodisztikus ábrázolásmódra volt jellemző használata.

A fordított világnak sokféle arculata van: démoni, gonosz (bűnök), a törvényes rend és béke felborulása (a valóságos rossz kormányzás, a zsarnokság, háború, lázadás, erőszak és viszály uralma), kaotikus, megromlott, hiábavaló, beteg, örült, bolond és balga. Minden ellentétébe fordulhat, az idő kizökken, a harmónia, a rend felbomlik az ember és a természet világában is. A Sátán uralma, a bűnök, a halál, a testi-anyagi létezés jellemzi. A sötét, félelmes oldalra néhány példa: Bosch pokol-víziói, valamint *A szénásszekér* és *A gyönyörök kertje* című tablói, Bruegel *Vakok* és *A halál diadala* című festményei, Shakespeare-től például a *Macbeth* és a *Lear király*. A vidámabb, bolond aspektust (amelyhez a parodisztikus rossz kormányzás is tartozik) képviseli pl. a *Szent-ivánéji álmom*, Rabelais regénye és Erasmustól *A Balgaság dicsérete*. A fordított világ e két véglete nem zárja ki egymást, a démoni ábrázolásában komikus megfordítások, motívumok tűnhetnek fel, a nevetséges, balga fordított világ pedig komoly jelentéseket is hordoz. Az ördög alakja is kettős. Ha Isten, angyal vagy szent hatalma alatt áll, vagy isteni tudásra szert tett ember (a *Vihar Prosperója*) kordában tartja, az ördögi lény tehetetlen bolond, sőt bohóc lesz. (Bruegel: *A mágus bukása* című metszetén vagy Bosch *Szent János Patmosz szigetén* című festményén.) Az eszes mesehős is le tudja győzni, mert az ördög éppen nem mindentudó. A tárgyalt korszakban azonban Jób története az érvényes minta: Isten átengedi egy időre a Sátánnak a hatalmat a világ fölött, s így szabadjára engedve válhat az ördögök serege hatalmát és alakjait tekintve oly lidércnyomássá, ahogy Bosch ábrázolta.

A bolond, a balga figurája vált a fordított világ embereinek gyűjtőfogalmává. A bolond az emberi hibák, bűnök megtestesítőjeként és az Istennel szembeni megátalkodottság képviselőjeként szerepel már Sebastian Brantnál, akinek nyomán a ferences Thomas Murner arra vállalkozik, hogy kiűzze az ördögöt a bolondok testéből („Narrenbeschwörung”, 1512).⁵⁹ A fordított világ vidám és bolond vagy éppen ördögi karneváljában minden ellentétébe fordul, zűrzavarában szerepcserék, átváltozások mennek végbe: a látszatra rossz jönak bizonyul, a vak látni kezd, míg a többség elveszti esztét, a bolond, az örült bölcs lesz (Lear és a

⁵⁹ Könneker, B. 1966.; Frenzel, E. 1992. 560–575.; Bachorski, H-J. – Röcke, W. 1991.; De Boor-Newald 1994. 555–568. és 580–591.

Don Quijote), aki kimondhatja az igazságot (Hamlet), kedvére bírálhat, mindenkinek görbe tükröt tarthat. (Erasmus könyvében a megszemélyesített Balgaság is ilyen.) A fordított világ bölcsessége nem más balgaságnál, s aki a balgaságból ki akarja gyógyítani, annak bolondnak kell tettetnie magát. Könyve végén Brant maga is beszáll a bolondok hajójába, az exorcista Murner vállalkozása miatt magát is a bolondok rendjébe sorolja. Erasmus is fölteszi a bolondsipkát, de ő döntő fordulatot hoz azzal, hogy nem saját maga adja elő társadalomszatíróját, hanem magát a Balgaságot lépteti a szónoki emelvényre, aki már megjelenésével elosztatja a lélek kízó gondjait. Morus és Rabelais szintén ezt a példát követi: a balgaság álarcát fölvéve kínálnak gyógyszert a fonákjára fordult világnak. Morus a portugál utazó Raphael (héberül: „Isten meggyógyított”) Hythlodeus (görögül: „badarságot terjesztő”)⁶⁰ elbeszélésének rögzítőjeként tünteti fel magát, a névvel is utalva műve kettősségére. Rabelais pedig a balga orvos (aki csak a testtel törődik) és a csupán a testi élvezetekkel foglalkozó epikureus (ez is kiforgatása a valóságos epikureizmusnak) maszkját veszi föl. Így az eszményi oldalt (pl. a Biblia) és a humanista ideálokat is parodizálni lehet. Gargantua humanista szellemű nevelésének leírásában például összekapcsolja a szentírás homályos és nehéz részeinek szellemi megemésztését a testi emésztéssel.⁶¹ Ami a világ szemében bolondság, az valójában bölcsesség, s a vidám balgaság cukorbevonatával szívesebben nyeli le a beteg világ. Mivel a világ bolond volt, a bölcsök a balgát játszották: látszatra kiforgatott igazságokat kínáltak.

Itt jutunk el újra a hermeneutika kérdéseihez, amelyet Bahtyin – népinek nyilvánítva a középkori irodalom egy jelentős részét és Rabelais regényét is – teljesen figyelmen kívül hagyott.⁶² A középkori művészet és irodalom egyik fontos célja a tanítás volt. A szatíra felhasználta a paródia eszközét (Bahtyin feleslegesen állítja szembe e kettőt), azonban – amint pl. az exemplum vagy az állatmese műfajainak esetében is természetes – a betű szerinti, litterális értelmén túl mélyebb értelmet (allegorikus, tropologikus, anagogikus) értelmet kell keresnünk. A felszíni, szórakoztató jelentés mögött a reneszánsz gondolkodói is előszeretettel rejtettek el – a betű szerintivel gyakran éppen ellentétes – komoly, mélyebb mondanivalót, amely maga esetleg szintén több jelentésrétegből tevődött össze.⁶³

⁶⁰ Lásd a 41-es jegyzetet.

⁶¹ Gargantua. 23. fejj.: Rabelais, F. 1994. 65.; vö.: Rabelais, F. 1965. 23.

⁶² Pontosabban egyedül csak a történeti-allegorizálónak nevezett értelmezéssel foglalkozik, amely Rabelais regényében korabeli történelmi személyiségekre és eseményekre vonatkozó utalásokat keresett. (Bahtyin, M. 1982. 139–146.)

⁶³ A középkori és a reneszánsz hermeneutika kérdéseiről: Fabiny T. 1998.; Brinkmann, H. 1980.; Ohly, F. 1997.; Erasmus 1968. 80–100. és 188–199.; Allen, D. C. 1970.; Dufour, A. 1965.; Ganóczy S.– Scheld, S. 1997. 13–32.; Mostert, W. 1996.

Rabelais folyton valamilyen mintát (Biblia, egyházi és bírósági formák stb.) parodizáló, kacagtató és ugyanakkor gúnyolódó, mókás és drasztikus hangnemben gyalázkodó társadalomszatíróját sem szabad a betű szerinti értelemre redukálni. Rabelais-ról már Lucien Febvre egyértelműen bizonyította, hogy keresztény humanista és Erasmus követője volt.⁶⁴ Vallási-filozófiai felfogása szinkretikus, amelyben meghatározó szerepet játszott a reneszánsz platonizmus és a püthagoreizmus, de ezekhez még néhány további eszmeáramlat hatása is vegyült. Szövegének mélyebb értelme szándékoltan rejtjelezett, több jelentésréteggű, valóban „alluzív túlterhelés”-ről beszélhetünk.⁶⁵ Ha Rabelais minden „magasztos, szellemi, eszményi, elvont dolgot átfordít a tiszta anyagság, az evilági-ság és a vele összenőtt testiség síkjára” – így határozza meg Bahtyin a groteszk realizmus legfontosabb ismervét, a lefokozást⁶⁶ – akkor ezt álarcot öltve, szerepet játszva és a betű szerinti jelentés szintjén (ez mintegy a karneváli fordított világ szintje) teszi, másrészt a kiforgatásokban való tobzódás is arra int, hogy éppen az ellenkezőjét kell érteni. A fordított világ emberei azok, akik mindent betű szerint értenek, minden eszményit, szellemit az anyagi-testi szintre fordítanak, minden szent és magasztos dolgot profanizálnak. Nekik tart tükröt, az ő gondolkodásmódjukat és magatartásukat parodizálja, természetesen túlozva, mindent fonákjára fordítva.

Erasmusnál a Balgaság ekképpen értekezik a keresztény vallásról: „az emberek nagy többsége a legtestibb dolgokat csodálja a legjobban, és azt hiszi, hogy semmi más nem létezik. A jámborok viszont, minél testibb valami, annál jobban elhanyagolják, s egész lényüket magával ragadja a láthatatlan dolgok szemlélete. Amazok a legnagyobb értéket a vagyonnak tulajdonítják, aztán a testi örömeknek s utolsó sorban a lelkieknek. De ez utóbbi dolgokban nem hisznek, mivel nem szemmel láthatóak”. A tömeg és a jámborok csoportja a nagy véleménykülönbség miatt kölcsönösen bolondnak tartja a másikat, a Balgaság szerint ez inkább illik a jámborokra, mint a tömegre.⁶⁷ Bosch és Bruegel groteszk és szatirikus ábrázolásának, Erasmus és Rabelais társadalomszatírójának egyformán e tömeg fordított világa a célpontja, a világ, a test tömegembere: Everyman, Jedermann, Elck, vagyis Akárki.

A reneszánsz humanizmus látásmódját és hermeneutikai felfogását néhány sűrűn ismételt, az antik szerzőktől kölcsönzött toposz fejezi ki és összegzi a

⁶⁴ Febvre, L. 1962. 257–360. Erasmus műveinek jelentős hatása Rabelais-ra egyértelmű: vö. Screech, M. A. 1992. Rabelais 1532-ben Erasmushoz írott leveléből is világosan kiderül, hogy őt tekintette mesterének: Rabelais, F. 1994. 998–999.

⁶⁵ Mireille Huchon bevezetője kiválóan összefoglalja Rabelais szövegének hermeneutikai problémáit. (Rabelais, F. 1994. XXIV–XXXIV.) Rabelais művének értékeléséről vö. még: Demerson, G. 1991.; *Manuel d'histoire littéraire de la France*. I. 1971. 425–454.

⁶⁶ Bahtyin, M. 1982. 28–29.

⁶⁷ Erasmus 1987. 184–186.

legjobban. Mivel ezek Rabelais regényében is fölbukkannak, Bahtyin is említést tesz róluk, de végeredményben nem tud mit kezdeni velük. Platón dialógusában Alkibiadész Szókratészt dicsérve azt állítja, hogy „azokhoz a guggoló szilénekhez hasonlatos, akiket a képfaragó műhelyekben látni, amint a mesterek készítik őket. Kezükben sípot vagy fuvolát tartanak, s csak amikor kettényílnak, derül ki, hogy istenképet rejtenek belsejükben”.⁶⁸ Szókratész is külsőre tudatlan, csak mókázik és játszik az emberekkel, de belül komoly és mértékletes, nem törődik a külső, testi szépséggel és gazdagsággal, istenképeket rejteget. Erasmus több írásában is felhasználta e szilén-hasonlatot. Az *Enchiridion*ban részletesen foglalkozik az írásművek hermeneutikájának kérdéseivel. Ezek is testből és lélekből, vagyis egyszerű, betű szerinti jelentésből és mélyebb, rejtett jelentésből állnak, s mindenekelőtt ez utóbbit kell szem előtt tartani, különösen a Szentírás esetében, amely – mintegy Alkibiadész szilénjeihez hasonlóan – szegényes és szinte nevetséges külső alatt igaz istenséget rejteget.⁶⁹ Az *Adagia* lapjain ezt a témát csak röviden érinti: a kéreg, a burok alatt rejlik, illetve a kemény külső héj feltörésével lelhető meg a titkos isteni bölcsesség, a halhatatlan istenség. A felszíntől egészen az anagogikus (misztikus) értelemig kell elhatolni. Új gondolat viszont az, hogy Szókratészen kívül néhány további filozófus, a próféták, az apostolok és a régi, erényes püspökök szintén ilyen szilének voltak, sőt Krisztus maga is ilyen csodálatos szilének nevezhető. Majd azt részletezi, hogy manapság az emberek többsége (az egyházi és a világi hatalmasságok is) fordított szilénhez („Silenus praeposterus” vagy „inversus”) hasonló, amely külsőre szép, de belül rút, mindenféle gyarlóságot rejt.⁷⁰ A *Balgaság dicséretében* ismét e hasonlatból kiindulva a Balgaság azt fejt ki, hogy az emberi dolgoknak két egymástól elütő arca van: a külsőnek, a látszatnak éppen fordítottja a belső.⁷¹ Tehát e kettősség a világ általános sajátossága, s ehhez kapcsolódik a következő toposz: a világ színház, amelyben mindenki szerepet játszik.

Rabelais természetesen kifogatja Platón szövegét is: a szilének a patikusoknál látható skatulyákra hasonlítottak, amelyekre vidám, nevetésre ingerlő képek

⁶⁸ A lakoma. 32. fejr. 215B.: *Platón összes művei* I. 1984. 943–1019.

⁶⁹ Erasmus 1968. 188. Erasmus erősen hatott Sebastian Franckra, akinek egyik, először 1534-ben kiadott jelentős műve a Biblia hermeneutikájával foglalkozik. (Franck, S. 1966.) A misztika felé hajló Franck szerint a külső írással, a halott betűvel, a testivel szemben a világ számára rejtett, ezért paradox lelki értelmet kell feltárni.

⁷⁰ *Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterodami*. II/5. 1981. Sileni Alcibiadis. (2201.) 159–190. Különösen az ilyen fordított szilének, az álszentek, a képmutatók ellen, akik álarc mögé bújva tévesztik meg a világot, kel ki többször is Rabelais. Ezek azok, akik Curiusoknak (vagyis az erény mintáinak) adják ki magukat, de életük valójában bacchanália. („Curios simulant, sed Bacchanalia vivunt”) Ezt visszájára fordítva: Rabelais könyve látszatra bacchanáliát kínál az olvasóknak, de valójában igaz erényre oktat. (Pantagruel. 34. fejr.: Rabelais, F. 1994. 337.; Rabelais, F. 1995. 154.

⁷¹ Erasmus 1987. 91–92.

(köztük a fordított világ motívumai) voltak festve, de belül drága orvosságokat rejtettek. (Természetesen az orvosságok is Krisztusra utalnak, ő a gyógyítója, orvossága az emberiségnek.) Ilyen Szókratész is: külsőre rút, mulatságos, mindig nevető kedvű, mindig gúnyoskodik, mindig takargatja isteni tudományát, de kinyitva ezt a skatulyát, belsejében mennyei orvosságot találsz, ember fölött való értelmet és különféle erényeket, megvetését az anyagi javaknak. Ennek mintájára Rabelais figyelmeztet arra, hogy művében betű szerinti értelemben vidám dolgok találhatók, de ezeknél nem kell sokat időzni, mint a szirének mellett (akik elcsábítják és megölik a hajóst), hanem a mélyebb értelmet kell megtalálni.⁷² Az utazókat megölő szirének említésének az a célja, hogy felidézze az olvasóban az egyik legfontosabb bibliai helyet, amelyre a humanista hermeneutika hivatkozni szokott: „a betű megöl, a lélek pedig megelevenít”. (2Kor 3,6)⁷³ Tehát a betű szerinti, felszíni és szórakoztató jelentésréteg mögött a lelki, komoly és általában didaktikus jellegű értelmet kell feltárni.

A reneszánsz alapvető tapasztalata, hogy a külső (pl. a test, a világ), a látszat mögött más, éppen ellentétes lehet a belső (pl. a lélek, lásd *Othello*). Ez is egyik fő jellemzője a fordított világnak. Közvetlenül kapcsolódik ehhez a „*theatrum mundi*” toposza: a fordított világ és embereinek élete színházhoz (vagy karneválhoz) hasonló, ahol mindenki álarcot visel és szerepet játszik. Ez a gondolat is antik szerzőkre, különösen Lukianoszra megy vissza, akinek egyik dialógusában a filozófus Menipposz az alvilágban a holtak egyforma, megkülönböztethetetlen csontvázait szemlélve ezt mondja: „ahogy elnéztem őket, képzeletemben hatalmas karneválként jelent meg az emberi élet, ahol mindent a Vaksors irányít és rendez, sőt ő osztja szét a különféle tarka-barka jelmezeket is a felvonulók-nak...”.⁷⁴ Tehát a világ karneváli szemlélete is az antikvitás öröksége. A „*theatrum mundi*” fordított világát két nézőpontból lehet szemlélni. (Nemhiába volt a perspektivikus ábrázolás a reneszánsz művészet egyik alapvető problémája és vívmánya.) Az emberi balgaságon síró Hérakleitosz szemszögéből nézve a világ és az emberi élet tragédia, a mindig nevető, csúfondáros Démokritoszszal

⁷² Gargantua, Prologe: Rabelais, F. 1994. 5–6.; Rabelais, F. 1965. I. 7–10.

⁷³ Hasonló értelemben: „A lélek az, ami megelevenít, a test nem használ semmit...” (Jn 6,63) Erasmus azt írja, hogy a költők és a platonikus filozófusok esetében a betűt meg kell vetni, és a rejtett jelentést kell keresni. Ilyen a Szentírás is, amely szegényes, majdnem nevetséges külső alatt istenséget rejt. (Erasmus 1968. 188.)

⁷⁴ Menipposz avagy leszállás az alvilágba: Lukianosz összes művei I. köt. 298. A másik alapvető szövegben (Ikaromenipposz vagy az úrhajós: Lukianosz összes művei II. 137–159.) Menipposz a Holdról figyel az emberi élet nevetséges színházát, de a gondolatot, hogy a világ eseményeit, mint egy színházat, felülről szemléli, már a „Nigrinosz”-ban felvetette (Lukianosz összes művei I. köt. 30–31.). A világszínház és az élet szerepjátszásként való elképzelése már Platónnál felbukkan, később Horatiusnál, Senecánál, Epiktétosznál is.

szemlélve viszont komédia, farsangi játék.⁷⁵ A bolond, balga fordított világon, annak komikus oldalain jót lehetett mulatni, de ugyanakkor tudták, hogy a bolondok hajója végső soron az örök halál, a pokol felé halad. A világ e kettős szemlélete visszavezet a hermeneutikához: a nevető, felszíni jelentésréteg mögött ezért is kell mélyebb, komoly értelmet keresni.⁷⁶ Rabelais természetesen ezt a toposzt is kiforgatja. Janotus Fringiatius teológus ostoba szónoklatát hallgatva Gargantua társai olyan kacagásban törtek ki, hogy még Janotus mester is elnevette magát, és versenyt nevettek, míg agyvelejük erős rázkódása folytán könny szökött a szemükbe. Így egyszerre szemléltették a Hérakleitoszként síró Démokritoszt és a Démokritoszként nevető Hérakleitoszt („Democrite Heraclitizant, et Heraclite Democritizant”).⁷⁷

⁷⁵ A két filozófus egymással ellentétes attitűdjének leírásai Seneca (De ira. II. X. 5.) és Iuvenalis (Szatírák IV. 10. 28–35 és 51–53) írásaira vezethetők vissza: Seneca, L. A. 1992. 88–89. Lukianosz is többször említi példájukat, vö. különösen: Filozófusok árverése (Lukianosz összes művei I. köt. 350–352.). A „síró filozófus” toposzáról vö. még: Kirk, G. S. – Raven, J. E. – Schofield, M. 1998. 274. Ficino olyan fontosnak találta a két filozófus példáját, hogy Careggiban lévő villájában meg is festette a témát: Démokritosz és Hérakleitosz a földgömb mellett álltak kétfelől a képen. (Maradtak fenn hasonló jellegű ábrázolások.) A két filozófus viselkedésére többféle magyarázatot adott: „Miért nevetett annyira Démokritosz, miért gyászolt Hérakleitosz? Az egyik, amint vélem, az emberek balgasága, a másik a nyomorúsága miatt. A balgaság ugyanis nevetségesnek tűnik, a nyomorúság viszont siratni valónak.” Másik helyen: mindkettő „a csöcselék, e szörnyűséges, örült és nyomorúságos állat miatt”. Végül a legérdekesebb magyarázat: „mivel az erényeket színleg gyakoroljuk, de a bűnöket valóságosan, ezért, amennyire rajtunk áll, színleg leszünk boldogok és valójában boldogtalanok. Ezért nevetett Démokritosz és sírt Hérakleitosz, ebből akart kigyógyítani Szókratész, de csak Isten hozhat rá gyógyulást.” (Kristeller, P. O. 1972. 227.) Sebastian Franck az emberi történelemben lélek és test, Krisztus és Ádám folyton ismétlődő harcát látva szomorúan jegyzi meg: „Annak, aki ezt a dolgot komolyan szemléli, nem lenne csoda, ha a szíve megszakadna a sírástól. Ha viszont csúfondóroasan nézzük, mint Démokritosz, a nevetéstől kell szétpukkadnunk. Ilyen szemfényvesztést űz a világ. Isten szemében mindnyájan nevetség, mesebeszéd és farsangi játék vagyunk.” (Koyré, A. 1971. 73.) Előtte már Erasmus is arról írt Lukianosz alapján, hogy az égiek számára mennyi mulatságra, szórakozásra adnak alkalmat az emberkéek: „micsoda színház, a balgáknak milyen tarka forgataga” (Erasmus 1987. 131–133.). Montaigne kijelenti (I. 50.), hogy Démokritosz kedélyét szereti inkább, ám ennek az oka nem az, hogy a nevetés kellemesebb a sírásnál, hanem az, hogy még több megvetést és elítélést fejez ki, mint a másik (Montaigne, M. 1972. 439–440.). Morusról Erasmus állapítja meg, hogy Démokritoszt, a nevető bölcslet követi (Erasmus 1987. 47.), Rabelais-ról Hugues Salel verse és Du Bellay állít hasonlót (Rabelais, F. 1994. 211. és 1233.).

⁷⁶ A humanisták látás- és ábrázolásmódjának számos egyéb – itt nem részletezhető – forrása volt még. Így pl. a Biblia, különösen Pál apostol levelei (ami a világ szemében bolondság, az valójában bölcsesség, illetve a világ bölcsessége balgaság), a platonikus filozófia és egyes antik auktorok, mint Lukianosz és Horatius hatása (a „ridendo dicere verum” és az „utile dulci” esztétikai elve). A Balgaság című művében Erasmus hivatkozik is az utóbbi tanácsára: „Misce stultitiam consiliis brevem: / dulce est desipere in loco” (vagyis: a bölcsességbe keverj kis balgaságot: olykor édes a bolondozás). Carm. IV. 12, 27–28.; Erasmus 1987. 168–188.

⁷⁷ Gargantua 20. fejj.: Rabelais, F. 1994. 53.

A „*theatrum mundi*” vagy a karnevál tehát a fordított világ emblematis megjelentése volt. Walter S. Gibson úgy véli, hogy a *Flamand közmondások* című festménye alapján Bruegelben is Démokritosz követőjét láthatjuk,⁷⁸ de már Karel van Mander megállapította, hogy Bruegelnek kevés képe van, amelyet a néző komolyan, nevetés nélkül képes szemlélni. Komoly témájú alkotásaiban mókás részletek tűnnek fel, a furcsa, tréfás jelenetekben pedig mélyebb értelem rejlik.⁷⁹ Bruegel egyszerre „bootigh”, azaz vidám, tréfás és „gheestig”, gondolatgazdag, szellemes, rafinált.⁸⁰ Barátja, Abraham Ortelius geográfus is méltán írta róla: „Amint Plinius mondja Apellészről, sok mindent megfestett, amit egyáltalán nem lehet megfesteni. A mi Bruegelünk összes műve mindig gondolat inkább, mint tiszta festészet.”⁸¹ Több alkotása felülről, madártávlatból szemlélve ábrázolja az emberi élet balgaságainak egész panorámáját. Gibson szerint a fordított világot ilyen módon bemutató három ismert festményét (*Flamand közmondások*, *Gyermekjátékok*, *Farsang és Böjt harca*) a *theatrum mundi* filozófiai attitűdje kapcsolja össze, azonban e toposz legszemléletesebb interpretációja *A halál diadala* című, Bosch hatását mutató, komor hangulatú festmény.⁸² Valóban, a fordított világot mulékonyága, állhatatlansága miatt egyrészt a hiábavalóság, a „vanitas” jellemzi (lásd *Gyermekjátékok*), másrészt mindaz, ami hozzá kötődik, a mindent elpusztító halál, illetve Kronosz (a megszemélyesített idő, az emberi élet véges ideje) uralma alatt áll. (Lásd *Az idő diadala* című metszet.)⁸³ Bruegel festményén a halál félelmetes hadserege végső győzelmet aratva söpri el a lakomázó asztalt, véget vet a játéknak, zenének, a szerelem földi örömeinek. Ha ez így van, miért hívja fel olvasóit Rabelais mindegyre lakomázásra, evés-ivásra, különösképpen borivásra, és miért biztatja Erasmus könyvének végén a hallgatóságától búcsút vevő Balgaság a tanítványait arra, hogy éljenek és igyanak?⁸⁴

A bűnök miatt fenyegető kárhozat félelmétől, kétségektől és hiábavaló vágyaktól szenvedő, gyászos, lelki beteg, azaz bolond világ, amelynek emberei épp az ellenkezőjét teszik annak, amit kellene, gyógyításra szorul. Tantaloszi kínok, éhezés és szomjúság gyötörnek mindenkit, természetesen lelki értelemben.⁸⁵ Ezt fejezi ki Pantagruel („mindig szomjas” vagy „minden ivó”) és népe, a dip-

⁷⁸ Gibson, W. S. 1977. 79.

⁷⁹ Mander, K. 1987. 82–84.

⁸⁰ Van Mandert idézi Wolfgang Stechow: Stechow, W. 1977. 39.

⁸¹ Claessens, B. – Rousseau, J. 1981. 205.

⁸² Gibson, W. S. 1977. 65–87. és 109–119.; Stechow, W. 1977. 31., 52–61. és 70–72.

⁸³ Klein, H. A. 1963. 96.

⁸⁴ „Quare valete, plaudite, vivite, bibite, Moriae celeberrimi Mystae.” Erasmus 1975. 210.

⁸⁵ Kristeller, P. O. 1972. 194. Ficino írja, hogy mindnyájan Tantaloszok vagyunk.

szódusok („aki szomjazik”) nevének a jelentése is.⁸⁶ Ha ilyesféle a diagnózis, akkor világos, hogy az embereknek mindenekelőtt egészségre, megnyugvásra (békére), örömrre, nevetésre, lelki derűre és megfelelő táplálékra van szükségük. Ezek valódi orvosi javallatok,⁸⁷ de bibliai értelmük is van, így pl. a Jézusban való megnyugvásra, a Szentlélekben való örömrre, Krisztus második eljövetele nék örömére is utalhatnak. A jó pantagruelista az, aki békében, örömben és egészségben kíván élni, az élet megpróbáltatásai között megőrzi a lélek derűjét, szeret jókat lakomázni, mindig készen áll az ivásra és kedvére iszogatja a jó hús bort.⁸⁸ Rabelais és Erasmus követendő példája Krisztus, akinek bölcsességét a világ balgaságnak vélte. Ő az igazi, legfőbb orvos és egyszersmind orvosság a világ bajára, ő olthatja éhét és szomját a szenvedőknek. Amint Rabelais-t és pantagruelizmusát, úgy Jézust is félreértették: „Eljött az Emberfia, eszik és iszik, és azt mondják: Íme, falánk és részeges ember...” (Mt 11,19) A lakoma, az evés-ivás többféle aspektusban, de egyaránt Jézusra vonatkoztatva és személye által összekapcsolva pozitív tartalommal jelenik meg a Bibliában. Ismert kijelentései („aki szomjazik, jöjjön hozzám és igyék”, illetve „én vagyok a szőlőtő” – Jn 7,37; 15,1 és 5), valamint az utolsó vacsora szimbolizmusa és szavai adják meg az alapot egy sor további, evés-ivásról, lakomáról szóló bibliai hely értelmezéséhez. Ezek közé tartozik a megszemélyesített Bölcsesség felhívása („Gyertek, egyetek a kenyereimből, igyatok a borból, amelyet kevertem!” – Péld 9,5) és az Énekek énekében elhangzó biztatás: „Egyetek barátim, igyatok és részegedjete meg, szerelmesim!” (5,1) Jézus azonos az emberi testet öltött Bölcsességgel és az istenszerelem énekének Völegényével. Második eljövetelek az idők végén kerül sor a Bárány menyegzőjének vacsorájára (Jel 19,9), amelynek előképei a korábbi, Jézushoz kapcsolódó lakomák, megvendéglések és menyegzők. Ezután már érthető, hogy miért kap olyan nagy szerepet Rabelais művében a borivás. A bor felvidámítja a szívet (Zsolt. 104,15), és ezért is orvosság, amellyel Rabelais mint orvos saját magát is kúrálja, követve a Biblia felszólítását: „Orvos, gyógyítsd meg magadat!” (Lk 4,23)⁸⁹ A könyv végén a ta-

⁸⁶ Rabelais, F. 1994. 1233. és Rabelais, F. 1995. 155. Rabelais ebben is Lukianosztól vette az inspirációt, ugyanis ő írt a dipszázokról, akiknek nevét a görög „dipsza” (szomjúság) szóval hozta kapcsolatba: *Lukianosz összes művei* II. 393–396.

⁸⁷ Vö.: Bahtyin, M. 1982. 85–91., 200–201., 222–225. és Rabelais, F. 1994. 1340. Lukianosz párbeszédében is ilyen felhívás olvasható: „Te csak arra ügyelj mindig, hogy rendben legyen a szénád, járj a magad útján, ne vess sokat és semmit se végy nagyon a szívedre!” (Menipposz avagy leszállás az alvilágba: *Lukianosz összes művei* I. köt. 302.) A Biblia is vidám és jókedvű evés-ivásra (Préd 9,7) és örvendezésre („Mindenkor örüljete!” – 1Tesz 5,16) szólít fel.

⁸⁸ A pantagruelizmust többször és többféleképpen határozza meg művében Rabelais. Vö. különösen: Gargantua. 1. fej., Pantagruel. 34. fej., Quart livre, Prologue (Rabelais, F. 1994. 10., 337. és 523.)

⁸⁹ Quart livre, Prologue (Rabelais, F. 1994. 523.). A bor gyógyító hatásáról Ficino is írt Platónra és Arisztotelészre hivatkozva (Rabelais, F. 1994. 1066.).

nácsra, bölcsességre váró Panurge-nak a titkokkal teli isteni Butykos (a francia szónak egyben breviárium jelentése is van) egyetlen szót mond: „Trinch”, vagyis: igyál! A szövegkörnyezetből kiderül, hogy a bor képes megtölteni a lelket minden igazsággal, tudással és filozófiával, sőt a bortól istenné válik az ember.⁹⁰ A bor tehát itt az isteni bölcsesség italát jelenti. Panurge a Butykost háromszorosan nagynak („trimegiste”) nevezi, ezzel Hermész Triszmegisztosz nevére utalva.⁹¹ A neki tulajdonított írásokat ugyanis a humanisták a Bibliához hasonlóan régi, mélyértelmű és a keresztény vallással egyeztethető bölcsességnek tekintették. Mivel Jézusban Isten bölcsessége inkarnálódott (vö.: Mt 11,19 és Lk 7,34–35), és természetesen az úrvacsora jelentése által is, a borivás Jézus és a lélek egyesülését is jelenti.

A korábban említett szilén-hasonlat után egy másikat is kifejt Rabelais a *Gargantua* előszavában, amikor olvasóit arra biztatja, hogy mélyebb értelmet keressenek művében. Úgy tegyenek, amiként a kutya a velőcsonttal: figyelmes olvasással és gyakori elmélkedéssel törjék fel a csontot és szívják ki a velőt, vagyis a „szubsztanciális” velejét (lényegét) a „bő zsírú”, azaz legjava (igen értékes), szép könyveknek („ces beaulx livres de haulte gresse”).⁹² Miközben az allegorikus értelmezés közhelyét (más a külső héj, a kéreg és a belső, a fa bele) variálja, alkotásmódját is jól illusztrálja ez a példa: a szavak minden konnotációjára, szó szerinti és átvitt értelmű jelentésére egyaránt tekintettel kell lenni.⁹³ Így pl. a „graisse” szó jelentése zsír, hártya és a legjava, színe-java valaminek. Természetesen a betűtől a mélyebb lelki értelemhez kell eljutni, de Rabelais nem adja az olvasó kezébe a megfejtést, bár több forrást is említ, éppen a legfontosabbakról hallgat. Rabelais kedvenc auktora, Lukianosz egy helyen azt fejtegeti, hogy művei két összetevője a komédia és a komoly, a legszentebb dolgokat ápoló, a dolgok természetéről és az erényről filozofáló dialógus. Így félt: abban tűnik hasonlónak Prométheuszhoz, hogy valójában becsapja a hallgatókat, s mintegy hájjal letakart csontot ad nekik, komikus nevetést csempészve a szent, filozofikus komolyságba.⁹⁴ Ez Rabelais eljárásának is pontos megfogalmazása. Lukianosz szövege mellett a bő zsírú, vagyis legjava könyvek és a velő emlegetése a végső idők lakomájának bibliai leírását is felidézti: „Készít majd a Seregek Ura ezen a hegyen minden népnek lakomát zsíros falatokból, lakomát újbork-

⁹⁰ Cinquiesme livre. 44–47. fejl.: Rabelais, F. 1994. 831–840.; Rabelais, F. 1965. II. köt. 197–203. Bahtyin úgy véli, hogy a bor az új, a szabad és vidám igazság szimbóluma (Bahtyin, M. 1982. 213–218.). Süpek Ottó szerint a szomjúság elsősorban a tudásszomjat jelenti, a kenyér és a bor az örök igazság fogalmához kapcsolódik, amelynek megszerzése volt a reneszánsz humanizmus célja. (Rabelais, F. 1995. 12–13.)

⁹¹ Rabelais, F. 1994. 834.; Kristeller, P. O. 1979. 34–35. és 91–95.

⁹² Rabelais, F. 1994. 6–7.

⁹³ Rabelais, F. 1994. XXVI. és 1064.

⁹⁴ Ahhoz, aki az ékesszólásban Prométheuszhoz hasonlított (*Lukianosz összes művei*. I. 16–20.).

ból, zsíros, velős [azaz: legjava] falatokból, letisztult újborokból.” (Iz 25,6) E két fontos jelentésrétegen túl természetesen továbbiakat is lehetne keresni. Hogy az evés-ivás, lakomázás jelképes és nem valami tényleges dőzsölésként, testi élvezetként értendő, azt jelzi a humanisták és reformátorok szemében abszolút tekintélynek számító Pál apostol mondata: „Hiszen az Isten országa nem evés és ivás, hanem igazság, békesség és a Szentlélekben való öröm...” (Róm 14,17–18) Ez utóbbi pedig éppenséggel a részegséghez hasonlatos. (Vö.: Apcsel 2,13)

Miután Bahtyin a betű szerinti értelemtől nem jut el a mélyebb értelemig, s onnan vissza ismét a betű szerinti jelentéshez, Rabelais regényét teljesen félreértelmezi. Lucien Febvre-nek felrója, hogy nem hallja Rabelais kacagását,⁹⁵ ő viszont a tudós humanistát nem értette meg. Febvre mintaszerű mentalitástörténeti monográfiájára alapozva lehetett volna továbbgondolni, hogy mi a szerepe az erasmianus Rabelais-nál a komikumnak, és mit merített valójában a népi kultúrából, hiszen a szatíra, a paródia, a fordított világ és a megfordítások logikájának bőséges hagyományát és mintáit az antik és keresztény irodalomban, kultúrában is megtalálhatta.

A másik komoly probléma módszertani jellegű. Bahtyin először összegzi könyvében a karnevál ismérveit: össznépi, egyetemes, a világ újjászületése, megújulása. Ideiglenesen a szabadság, egyenlőség és bőség utópikus birodalmába vitte a népet. Az uralkodó igazság és a fennálló rend alóli ideiglenes fölszabadulásnak, a hierarchikus viszonyok, kiváltságok, normák és tilalmak átmeneti fölfüggesztésének ünneplése, vagyis viszonylagossá teszi ezeket, szemben áll minden örökkévalóval, befejezettel és véglegessel. A karnevál e sajátosságait, illetve egy részüket mindjárt átviszi a karneváli világszemléletre és nyelvre (hozzátéve, hogy az utóbbinak jellegzetessége még a „megfordítás”, a „visszajáráról”, a „fonákjáról” látás logikája), majd a karneváli paródiára (ami meg is újítja, amit tagad, tehát ambivalens) és a karneváli nevetésre.⁹⁶ A következőkben már csak kiterjeszti a karnevál említett jellemzőit a középkori irodalom különböző műfajaira és műveire, a reneszánsz irodalom egy részére és természetesen különösen Rabelais regényére, valamint a népi nevetéskultúra legkülönbözőbb megnyilvánulásaira. (A könyvében felsorolt ünnepekre talán jogosan, de azt már nehéz megérteni, hogy a vásári beszéd vagy a káromkodás is újjászülő, egyetemes stb.) Hatalmas ismeretanyagot görgetve a karnevál ismérveit ismétli olyan művek soránál is, amelyek írói klerikusok voltak, s ezért kérdéses, hogy mennyiben sorolhatók műveik a népi kultúrához és lehetnek a népi karneváli kultúra hordozói és megőrzői.

⁹⁵ Bahtyin, M. 1982. 166. Bahtyin úgy véli, hogy Rabelais világában csak viszonylagos komolyság képzelhető el, mert Rabelais parodisztikus írásmódja mindent relativizál. Thelema nem is jellemző szerinte Rabelais világszemléletére (uo. 168. és 172.).

⁹⁶ Uo. 12–18.

Rabelais, Bruegel, Shakespeare, Cervantes esetében jól látható a humanista műveltség multikulturalitása. A keresztény hagyomány és az antik kultúra ismerete mellett bizonyos mértékig a népi kultúra felé is nyitottak voltak. A szélesebb rétegekhez szólás és a szórakoztatva tanítás szándéka is szerepet játszott abban, hogy könnyedebb, közkedvelt formákat választottak, a népkönyvét, illetve a kalandregényét vagy Morus az útleírást. Szívesen éltek a tömör, közérthető szólásokkal, közmondásokkal. Erasmus Adagiájának hatására indult meg a népi nyelvi közmondások, szólások gyűjtése. A népi ünnepek világa, a népi hiedelmek és képzeletvilág egyes elemei is feltűnnek műveikben, amennyiben sajátságosan átértelmezve beleilleszthetők voltak a reneszánsz humanizmus világképébe, szinkretikus vallási-filozófiai felfogásába. Ám nem a „népi” és a népi kultúra érdekelte őket, hanem egyszerűen az ember. A tömeg, a nép általában a fordított világ szatirikus, parodisztikus ábrázolásának negatív sémáiban jelenik meg, s mindenekelőtt az jellemzi, hogy Istennel és a lélekkel szemben a világhoz és a testhez kötődik. Ebből adódó tulajdonságait azután felnagyítva, eltúlozva ábrázolták: a testi ember groteszk karneváli figura, az érzéki élvezetekben merül el, a külső, anyagi javak halmozása, a gazdagodás foglalkoztatja, mindent betű szerint ért, minden magasabb rendűt, szellemi profanizál, testi-anyagi szintre fordít, balga, különféle bűnök rabja. E negatív képből legfeljebb arra lehet következtetni, hogy a karnevál és más hasonló jellegű ünnepek, a bőség, a termékenység (ezek szimbólumai és hordozói, mint pl. az altest), a testi élvezetek, az anyagi javak gyarapítása a tömeg számára pozitív dolgok, kívánatosak voltak, ami nem csoda a visszatérő éhínségek és pusztító járványok világában. A kérdés az, hogy e szemlélet hogyan keveredhetett az egyház és a művelt elit eszméivel, tanításaival. A reményeket, de egyben a büntudatot, a félelmeket jelzi például, hogy a nürnbergi karnevál egyik örömteli eseményeként szerepelhetett parodisztikus megfordításként a poklot megjelenítő kocsi elégetése.⁹⁷ Tudni kell azonban, hogy a népmulatság koreográfiája ez esetben is a Bibliából merít: a *Jelenések könyvében* (20,14) olvashatjuk, hogy a halált és az alvilágot a tüzes tóba vetik. Megjegyzendő, hogy a nép, a közrendűek megjelenítésének, ábrázolásának voltak pozitív sémái is: a szorgalmas, munkás és erényes élet, a tudatlan, de jó szándékú becsületes alattvalók képe, végül az egyszerű, természetes, rusztikus pásztori élet ideálja (Árkádia elképzelése főként Horatius nyomán) sorolható ide.⁹⁸ Sancho Panza, Zuboly (az angol „Bottom” név egyik jelentése „fenék”) és társai tipikus antihősök, de éppen balgaságuk miatt is számíthatnak az olvasók szeretetére.

⁹⁷ Uo. 116.

⁹⁸ Røstvig, M–S. 1988.; Draskovich J. 1989. 258.

Irodalom

- Allen, Don Cameron 1970: *Mysteriously meant. The rediscovery of pagan symbolism and allegorical interpretation in the renaissance.* Baltimore–London
- Aston, Margaret 1994: Corpus Christi and Corpus Regni: Heresy and the Peasant's Revolt. *Past and Present* 143: 3–47.
- Augustinus a pogányok ellen Isten városáról írt huszonkét könyve 1–2. Ford. Földváry Antal, Bp. 1943.
- Bacon, Francis 1995: *Novum organum* I. Új Atlantisz. Bp.
- Bachorski, H-J. – Röcke, W. 1991: Narrendichtung. In *Deutsche Literatur. Eine Sozialgeschichte* 2. Kiadta H. A. Glaser, Reinbek bei Hamburg 203–213.
- Bahtyin, Mihail 1976: *A szó esztétikája.* Bp. 1976.
- Bahtyin, Mihail 1982: *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája.* Bp.
- Bán Imre 1979: Morus és Erasmus. *Világosság* 7: 393–398.
- Bán Imre 1988: Dante és a joachimizmus. In uő: *Dante-tanulmányok.* Bp. 146–159.
- Bercé, Yves-Marie 1994: *Fête et révolte. Des mentalités populaires du XVIe au XVIIIe siècle.* Paris
- Behringer, Wolfgang 1989: Beiträge und Perspektiven der Hexenforschung. Neue historische Literatur. *Historische Zeitschrift* 249: 619–640.
- Bitskey István 1993: A restek eledele. *Rubicon* 1–2: 20–22.
- Bieritz, Karl-Heinz 1994: *Das Kirchenjahr.* München
- Bosing, Walter 1993: *Hieronymus Bosch 1450 k.–1516. Menny és pokol között.* Bp.
- Bourdieu, Pierre 1976: *Entwurf einer Theorie der Praxis auf der Grundlage der kabyliischen Gesellschaft.* Frankfurt/Main
- Brant, Sebastian 1979: *Das Narrenschiff.* Leipzig
- Brinkmann, Hennig 1980: *Mittelalterliche Hermeneutik.* Tübingen
- Burke, Peter 1991: *Népi kultúra a kora újkori Európában.* Bp.
- Buzzati, D. (bev.) 1994: *Bosch festői életműve.* Dok. M. Cinotti, Bp.
- Campanella, Tommaso 1996: *A Napváros. Vitás kérdések a köztársaságról.* Bp.
- Ceard, J. 1976: Le modèle de la „République” de Platon et la pensée politique au XVIe siècle. In *Platon et Aristote à la renaissance. (XVIe Colloque International de Tours)* Paris
- Chauau, Pierre 1975: *Le temps des Réformes.* Paris
- Chartier, Roger 1984: Phantasie und Disziplin. Das Fest in Frankreich vom 15. bis 18. Jahrhundert. In *Volkskultur. Zur Wiederentdeckung des vergessenen Alltags (16–20. Jahrhundert).* Kiadta: Richard van Dülmen – Norbert Schindler, Frankfurt/M. 153–176.

- Chartier, Roger 1990: *Les origines culturelles de la révolution française*. Paris
- Chartier, Roger 1992a: Gesellschaftliche Figuration und Habitus. Norbert Elias und die höfische Gesellschaft. In uő.: *Die unvollendete Vergangenheit. Geschichte und die Macht der Weltauslegung*. Frankfurt/M. 44–69.
- Chartier, Roger 1992b: Die verkehrte Welt. In uő.: *Die unvollendete Vergangenheit. Geschichte und Macht der Weltauslegung*. Frankfurt/M. 88–100.
- Chastel, André – Klein, Robert 1963: *L'age de l'humanisme*. München–Brüszszel
- Claessens, Bob – Rousseau, Jeanne 1981: *Pieter Bruegel*. Tielt
- Cohn, Norman 1994: *Európa démonai. A boszorkányüldözés története*. Bp.
- d'Alverny, Marie-Thérèse 1982: Hogyan látták a nót a teológusok és a filozófusok. *Világtörténet* 1: 3–39.
- (The) *Dance of Death by Hans Holbein the Younger*. New York 1971.
- Dante Alighieri 1938: *La Divina Commedia*. Bev. és jegyz. G. M. Tamburini. Firenze
- Davis, Natalie Zemon 1984: Spruchweisheiten und populäre Irrlehren. In *Volkskultur. Zur Wiederentdeckung des vergessenen Alltags (16–20. Jahrhundert)*. Kiadta: Richard van Dülmen – Norbert Schindler, Frankfurt/M. 78–116.
- Davis, Natalie Zemon 1987a: Die Narrenherrschaft. In uő.: *Humanismus, Narrenherrschaft und die Riten der Gewalt*. Frankfurt/M. 106–136.
- Davis, Natalie Zemon 1987b: Die aufsässige Frau. In uő.: *Humanismus, Narrenherrschaft und die Riten der Gewalt*. Frankfurt/M. 136–171.
- De Boor – Newald 1994: *Geschichte der deutschen Literatur* 4/1. München
- Delumeau, Jean 1978: *La peur en Occident (XIVe–XVIIIe siècles)*. Paris
- Delumeau, Jean 1983: *Le péché et la peur. La culpabilisation en Occident XIIIe–XVIIIe siècles*. Paris
- Delumeau, Jean 1985: *Le catholicisme entre Luther et Voltaire*. Paris
- Delumeau, Jean 1990: *L'aveu et le pardon. Les difficultés de la confession. XIIIe–XVIIIe siècle*. Paris
- Delumeau, Jean 1997: *Reneszánsz*. Bp.
- Demerson, Geneviève 1991: *Rabelais*. Paris
- (Der) *deutsche Bauernkrieg 1524–1526 Geschichte und Gesellschaft* Sonderheft 1. Göttingen, 1975.
- Dinzelbacher, Peter (kiad.) 1993: *Europäische Mentalitätsgeschichte*. Stuttgart
- Doren, A. 1927: *Wunschräume und Wunschzeiten*. Vorträge der Bibliothek Warburg, 1924–1925. Leipzig–Berlin
- Dömötör Tekla 1958: Erscheinungsformen des Charivari im ungarischen Sprachgebiet. *Acta Ethnographica* 6. 73–89.
- Dömötör Tekla 1969: Das Blochziehen in Rábatótfalu 1968 – eine ungarische Variante eines interethnisch verbreiteten Faschingsbräuches. In *Kontakte*

- und Grenzen. Festschrift für G. Heilfurth zum 60. Geburtstag.* Göttingen 385–392.
- Dömötör Tekla 1974: *A népszokások költészete.* Bp.
- Dömötör Tekla 1979: *Naptári ünnepek – népi színjátszás.* Bp.
- Draskovich József 1989: Egy XVIII. századi arisztokrata család mulattatója. Antonius atya históriái. In *Békés megye és környéke XVIII. századi történetéből.* Szerk. Erdmann Gyula, Gyula /Közlemények Békés megye és környéke történetéből 3./ 179–277.
- Duby, Georges 1967: *L'An Mil.* Julliard
- Duby, Georges 1978: *Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme.* Paris
- Duby, Georges 1987: *A lovag, a nő és a pap.* Bp.
- Dufour, Alain 1965: Humanisme et Reformation. In *XIIe Congrès International des Sciences Historiques.* Wien 57–74.
- Dundes, A. – Stibbe, Cl. A. 1981: *The Art of Mixing Metaphors. A Folkloristic Interpretation of the Netherlandish Proverbs by Pieter Bruegel the Elder.* Helsinki
- Dusnoki József 1992: Peter Burke a kora újkori népi kultúráról. *Sodrás* 1: 60–79.
- Dülmen, Richard van 1975: *Reformation als Revolution.* Frankfurt
- Dülmen, Richard van 1992: *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit. 2. Dorf und Stadt.* München
- Dülmen, Richard van 1994: *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit 3. Religion, Magie, Aufklärung 16–18. Jahrhundert.* München
- Eliade, Mircea 1995: *Vallási hiedelmek és eszmék története 2.* Bp.
- Eliade, Mircea 1996: *Vallási hiedelmek és eszmék története 3.* Bp.
- Elias, Norbert 1987: *A civilizáció folyamata.* Bp.
- Elias, Norbert 1994: *Die höfische Gesellschaft.* Frankfurt/M.
- Elm, K. 1972: Franziskus und Dominikus. Wirkungen und Antriebskräfte zweier Ordensstifter. *Saeculum* 3: 127–147.
- Erasmus von Rotterdam 1968: *Enchiridion militis christiani.* In *Ausgewählte Schriften* 1. Darmstadt
- Erasmus von Rotterdam 1972: *Adagiorum Chiliades (Adagia selecta).* In *Ausgewählte Schriften* 7. Darmstadt
- Erasmus von Rotterdam 1975: *Móriás Enkómion sive Laus Stultitiae.* In *Ausgewählte Schriften* 2. Darmstadt
- Erasmus, Rotterdami 1987: *A Balgaság Dicsérete.* Ford. Kardos Tibor, Bp.
- Fabiny Tibor 1998: *A keresztény hermeneutika kérdései és története 1. A prekritikai korszak: az első századtól a reformáció koráig.* Bp.
- Febvre, Lucien 1962: *Le problème de l'incroyance au 16. siècle. La religion de Rabelais.* Paris
- Foucault, Michel 1969: *Wahnsinn und Gesellschaft.* Frankfurt/M.

- Foucault, Michel 1975: *Surveiller et punir. Naissance de la prison*. Paris
Freisingi Ottó krónikája. Bev. és jegyz. Gombos F. Albin, Bp. 1912.
- Franck, Sebastian 1966: *Paradoxa*. Kiadta: S. Wollgast, Berlin
- Frenzel, Elisabeth 1992: *Motive der Weltliteratur*. Stuttgart
- Frey, Wienfried 1987: Ritualmordlüge und Judenhaß in der Volkskultur des Spätmittelalters. In *Volkskultur des europäischen Spätmittelalters*. Kiad. P. Dinzlacher – H. D. Mück, Stuttgart 177–199.
- Frye, Northrop 1996: *Kettős tükör. A Biblia és az irodalom*. Bp.
- Frye, Northrop 1997: *Az Ige hatalma*. Bp.
- Gaignebet, Cl. 1972: Le combat de Carnaval et de Carême de P. Bruegel (1559). *Annales E. S. C.* 3: 313–346.
- Ganóczy Sándor – Scheld, Stefan 1997: *Kálvin hermeneutikája*. Bp.
- George, Augustin 1969: Das Gericht Gottes. Interpretationsversuch zu einem eschatologischen Thema. *Concilium* 1: 3–9
- Gibson, Walter S. 1977: *Bruegel*. New York–Toronto
- Graus, Frantisek 1967: Social Utopias in the Middle Ages. *Past and Present* 3–19.
- Graus, Frantisek 1974: Ketzerbewegungen und soziale Unruhen im 14. Jahrhundert. *Zeitschrift für Historische Forschung* 3–21.
- Graus, Frantisek 1975: Vom „schwarzen Tod“ zur Reformation. Die krisenhafte Charakter des europäischen Spätmittelalters. *Historische Zeitschrift Beiheft* 4: 10–30.
- Grinberg, M. – Kinser, S. 1983: Les combats de Carnaval et de Carême. Trajets d’une métaphore. *Annales E. S. C.* 1: 65–99.
- Gurevics, A. J. 1987: *A középkori népi kultúra*. Bp.
- Hahn István 1975: A késő antik utópia. *Világosság* 8–9: 470–478.
- Hahn István 1984: Antik békeutópiák. *Világosság* 8–9: 466–475.
- Hajnóczi Gábor 1994: *Az ideális város a reneszánszban*. Bp.
- Heer, Friedrich 1962: *The Medieval World*. New York–Scarborough
- Heers, Jacques 1986: *Vom Mummenschanz zum Machttheater. Europäische Festkultur im Mittelalter*. Frankfurt/M.
- Heiden, Rüdiger an der 1985: *Pieter Bruegel der Ä. Das Schlaraffenland und der Studienkopf einer Bäuerin in der Alten Pinakothek*. München
- Heltai Gáspár 1981: *Krónika a magyaroknak dolgairól*. Bp.
- Henningsen, Gustav 1988: *A boszorkányok ügyvédje. A baszk boszorkányság és a spanyol inkvizíció (1609–1614)*. Bp.
- Hill, Christopher 1973: *The World Turned Upside Down. Radical ideas during the English Revolution*. London
- Hoyer, Siegfried 1983: A török mint antikrisztus (Adalék Luther Márton török-képéhez). *Világtörténet* 3: 30–42.
- Humanista történetírók*. Bp. 1977. 1157–1195.

- Jaritz, Gerhard 1989: *Zwischen Augenblick und Ewigkeit. Einführung in die Alltagsgeschichte des Mittelalters*. Wien–Köln 136–146.
- Jockel, Nils 1995: *Pieter Bruegel: Das Schlaraffenland*. Hamburg
- Kalivoda, Robert 1976: *Revolution und Ideologie. Der Hussitismus*. Köln–Wien
- Keen, Maurice 1988: *Mittelalterliche Geschichtsauffassungen. In Propyläen Geschichte der Literatur 2. Die Mittelalterliche Welt 600–1400*. Berlin 124–143.
- Kirk, G. S. – Raven, J. E. – Schofield, M. 1998: *A preszókratikus filozófusok*. Bp.
- Klanciczay Gábor 1990: *A civilizáció peremén*. Bp.
- Klein, H. Arthur 1963: *Graphic worlds of Peter Bruegel the Elder*. New York
- Koyré, Alexandre 1971: *Mystiques, spirituels, alchimistes du XVIe siècles allemand*. Paris
- Könneker, Barbara 1966: *Wesen und Wandlung der Narrenidee im Zeitalter des Humanismus. Brant – Murner – Erasmus*. Wiesbaden
- Kristeller, P. O. 1972: *Die Philosophie des Marsilio Ficino*. Frankfurt/M.
- Kristeller, P. O. 1979: *Szellemi áramlatok a reneszánszban*. Bp.
- Kulcsár Péter 1976: A reformáció történelemszemlélete Magyarországon a XVI. században. *Világosság* 10: 608–616.
- Kühnel, Harry 1987: Die städtische Fastnacht im 15. Jahrhundert. In *Volkskultur des europäischen Spätmittelalters*. Kiad. P. Dinzelsbacher – H. D. Mück, Stuttgart 109–129.
- Labuvie, Eva 1991: *Zauberei und Hexenwerk. Ländlicher Hexenglaube in der frühen Neuzeit*. Frankfurt/M.
- Lambert, Malcolm 1991: *Ketzerei im Mittelalter. Eine Geschichte von Gewalt und Scheitern*. Freiburg–Basel–Wien
- Le Goff, Jacques (szerk.) 1968: *Hérésies et sociétés dans l'Europe préindustrielle, XIe–XVIIIe siècles*. Paris
- Le Goff, Jacques 1977: *Pour un autre Moyen Age*. Paris
- Le Goff, Jacques 1982: *La civilisation de l'Occident médiéval*. Paris
- Le Goff, Jacques 1985: *L'imaginaire médiéval*. Paris
- Le Goff, Jacques 1998: *Histoire et mémoire*. Paris
- Le Goff, J. – Schmitt, J.-C. (kiad.) 1981: *Le Charivari. Actes de la table ronde organisée à Paris (25–27 avril 1977)*... Paris
- Le Roy Ladurie, Emmanuel 1979: *Le Carnaval de Romans*. Paris
- Lebeer, Louis 1955: Le pays de Cogne. In *Bulletin Musées Royaux des Beaux-Arts* 4. Miscellanea E. Panofsky, Brüssel
- Lévi-Strauss, Claude 1962: *La pensée sauvage*. Paris
- Linfert, Carl 1970: *Hieronymus Bosch*. Köln
- (Der) *Literatur – Brockhaus*. V. Mannheim–Leipzig–Wien–Zürich 1995.

- Lohse, Bernhard 1969: Die Stellung der „Schwärmer“ und Täufer in der Reformationsgeschichte. *Archiv für Reformationsgeschichte* 5–26.
- Löwith, Karl 1996: *Világtörténelem és üdvtörténet*. Bp.
- Lukianosz összes művei I–II. Bp. 1974.
- Magyar néprajz 7. k. *Népszokás, néphit, népi vallásosság*. Főszerk. Dömötör Tekla, Bp. 1990.
- Mander, Karel van 1987: *Hírneves németalföldi és német festők élete*. Bp.
- Manga János 1946: A kánai menyegző változatai. *Ethnographia* 49–64.
- Manuel d'histoire littéraire de la France 1. *Des origines à 1600*. Szerk. J. Ch. Payen – H. Weber, Paris 1971.
- McGinn, Bernard 1995: *Antikrisztus. Az emberiség kétezer éve a Gonosz bővülésében*. Bp.
- Mollat, Michel 1987: *Die Armen im Mittelalter*. München
- Montaigne, Michel de 1972: *Essais* 1. Kiadja P. Michel, Paris
- More, Thomas 1977: *Utopia*. Ford. és bev. Paul Turner, London
- Morton, A. L. 1974: *Angol utópia*. Bp.
- Morus 1989: *Utópia*. Ford. és utószó: Kardos Tibor, Bp.
- Moser, Dietz–Rüdiger 1986: *Fastnacht–Fasching–Karneval. Das Fest der „verkehrten Welt“*. Graz–Wien–Köln
- Moser, Dietz–Rüdiger 1993: *Bräuche und Feste im christlichen Jahreslauf*. Graz–Wien–Köln
- Mostert, Walter 1996: *Az „önmagát értelmező Szentírás”. Luther hermeneutikájáról*. Bp. /Hermeneutikai Füzetek 9./
- Muchembled, Robert 1978: *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XV–XVIII. siècles)*. Flammarion
- Muchembled, Robert 1987: Die Jugend und die Volkskultur im 15. Jahrhundert in Flandern und Artois. In *Volkskultur des europäischen Spätmittelalters*. Kiad. P. Dinzelbacher – H. D. Mück, Stuttgart 35–59.
- Muchembled, Robert 1990: *Die Erfindung des modernen Menschen*. Hamburg.
- Müller-Goldkuhle, Peter 1969: Die nachbiblischen Akzentverschiebungen im historischen Entwicklungsgang des eschatologischen Denkens. *Concilium* 1.
- Oexle, O. G. 1977: Utopisches Denken im Mittelalter: Pierre Dubois. *Historische Zeitschrift* 2: 293–339.
- Ohly, Friedrich 1997: A szavak szellemi jelentése a középkorban. In *Ikonológia és műértelmezés* 1. *Az ikonológia elmélete*. Szerk. Pál József, Szeged 157–179.
- Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterodami* 2/5. Amsterdam–Oxford 1981.
- Pacaut, M. 1969: Pauvreté, vie évangélique et prédication chez les Vaudois. *Revue Historique* 57–69.
- Paczolay Péter 1984: Hit és erőszak. Vallásháborúk, vallásbékék, pacifista szekták a reformáció korában. *Világosság* 8–9: 481–490.

- Petzold, Leander 1983: *Volkstümliche Feste. Ein Führer zu Volksfesten, Märkten und Messen in Deutschland*. München
- Péter Katalin 1985: Reformáció és művelődés a 16. században. In *Magyarország története 1526–1686*. Bp. /Magyarország története tíz kötetben 3/1. k./ 475–604.
- Platón összes művei I. Ford. Telegdi Zsigmond, Bp. 1984.
- Plinius, Ifjabb 1966: *Levelek*. Ford. Muraközy Gyula, Bp.
- Pocock, J. G. A. 1997: James Harrington élete és művei. In *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*. Szerk. Horkay Hörcher Ferenc, Pécs 145–159.
- Pócs Éva 1995: Malefícium-narratívok – konfliktusok – boszorkánytípusok. Sopron vármegye 1529–1768. In *Folklórműveltség a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. /Népi kultúra – népi társadalom. 18./ 9–66.
- Pócs Éva 1998: Miért nők a boszorkányok? In *Társadalom-néprajzi tanulmányok*. Bp. /Népi kultúra – népi társadalom. 19./ 135–155.
- Rabelais, François 1965: *Gargantua és Pantagruel*. Szemelvények. Ford. Benedek Marcell, Bp.
- Rabelais, François 1994.: *Oeuvres complètes*. /Bibliothèque de la Pléiade 15./
- Rabelais, François 1995: *Pantagruel*. Ford. Süpek Ottó, Bp.
- Rapp, Francis 1971: *L'Église et la vie religieuse en Occident à la fin du Moyen Age*. Paris
- Redl Károly 1983: Kőrépkei dokumentum a bolondünnepről. A párizsi teológiai fakultás levele a bolondünnep ellen (1444). *Világosság* 11: 675–679.
- Régi magyar költők tára* 10. Bp. 1981.
- Revolte und Revolution in Europa. Historische Zeitschrift*. Beiheft 4.
- Røstvig, Maren–Sofie 1988: „Beatus ille vir” – das Ideal des „Glücklichen Mannes”. In *Propyläen Geschichte der Literatur* 3. *Renaissance und Barock 1400–1700*. Frankfurt/M.–Berlin 494–508.
- Röhrich, Lutz 1966: Az ördög alakja a népköltészetben. *Ethnographia* 212–228.
- Röhrich, Lutz 1991: *Das große Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten* 1. Freiburg–Basel–Wien 9–49.
- Schindler, Norbert 1992a: Die verkehrte Welt: „Christliches System” oder Alltagskultur? In uő.: *Widerspenstige Leute*. Frankfurt/M. 122–151.
- Schindler, Norbert 1992b: „Heiratsmüdigkeit” und Ehezwang. Zur populären Rügesitte des Pflug- und Blochziehens. In uő.: *Widerspenstige Leute*. 175–214.
- Schindler, Norbert 1992c: Körpergroteske und Lachkultur im 16. Jahrhundert. In uő.: *Widerspenstige Leute*. 151–174.
- Schindler, Norbert 1992d: Nächtliche Ruheströrung. Zur Sozialgeschichte der Nacht in der frühen Neuzeit. In uő.: *Widerspenstige Leute*. 215–257.

- Schmitt, J. C. 1979: „Népi vallás” és folklorisztikus kultúra. *Világtörténet* 3: 36–51
- Screech, M. A. 1992: *Rabelais*. Paris.
- Scribner, Bob 1984: Reformation, Karneval und die „verkehrte Welt”. In *Volkskultur. Zur Wiederentdeckung des vergessenen Alltags (16–20. Jahrhundert)*. Kiad. Richard van Dülmen – Norbert Schindler, Frankfurt/M. 117–152.
- Seneca, L. A. 1992: *De ira. A haragról*. Ford. Kovács Mihály, Bp.
- Somlyóí Tóth Tibor 1980: Augustinus történetiszemlélete. *Világtörténet* 3: 84–97.
- Southern, R. W. 1987: *A nyugati társadalom és az egyház a középkorban*. Bp.
- Stechow, Wolfgang 1977: *Bruegel*. Köln
- Stridbeck, C. G. 1956: *Bruegelstudien*. Stockholm
- Szent Ágoston Vallomásai I. Ford. Balogh József, Bp. 1995.
- Tárkány Szücs Ernő 1981: *Magyar jogi népszokások*. Bp.
- Tátrai Zsuzsanna – Karácsony Molnár Erika 1997: *Jeles napok, ünnepi szokások*. Bp.
- Thomas, Keith 1988a: Die Erneuerung der Welt. Englische Sozialutopien des siebzehnten Jahrhunderts. In uő.: *Vergangenheit, Zukunft, Lebensalter. Zeitvorstellungen in England der frühen Neuzeit*. Berlin 68–87.
- Thomas, Keith 1988b: *Religion and the decline of magic*. London
- Thompson, E. P. 1972: „Rough Music”: Le charivari anglais. *Annales E. S. C.* 285–312.
- Turner, Victor 1974: *Dramas, Fields and Metaphors. Symbolic Action in Human Society*. Ithaca–London
- Turner, Victor 1977: *The Ritual Process. Structure and Anti-Structure*. Ithaca–London
- Turóczi-Trostler József 1942: *Fenékel felfordult világ*. Bp.
- Turóczi-Trostler József 1961: János pap országa és A tótágast álló világ. Két régi versünk képzettörténeti és irodalomtörténeti vonatkozásai. In uő.: *Magyar irodalom. Világirodalom. Tanulmányok*. 1. 217–264., 281–307. Bp.
- Ujváry Zoltán 1983–1988: *Játék és maszk. Dramatikus népszokások*. 1–4. Debrecen
- Ujváry Zoltán 1991: *Farsangi népszokások*. Debrecen
- Ujváry Zoltán 1997: *Népi színjátékok és maszkos szokások*. Debrecen
- Vidrányi Katalin 1982: Megjegyzések Augustinushoz. *Világosság* 12. melléklet: 3–17.
- Voigt Vilmos 1978: Május elseje jelei. *Világosság* 8–9: 524–533.
- Voigt Vilmos 1992: Karneválunk kérdései. In *Hiedelmek, szokások az Alföldön*. 2. Szerk. Novák László, Nagykörös 547–558.
- Weber, Max 1982: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Bp.

Werner, Ernst 1975: *Häresie und Gesellschaft im 11. Jahrhundert*. Berlin

Wollgast, S. (kiad.) 1968: *Zur Friedensidee in der Reformationszeit. Texte von Erasmus, Paracelsus, Franck*. Berlin

Esztergom város polgársága és a színház a 19. század első felében

Több mint egy évszázada foglalkoztatja a színháztörténészeket az a gondolat, miként lehet felidézni, rekonstruálni egy-egy elmúlt színházi előadást. Ennek nehézsége egyszeri és megismételhetetlen voltából ered. Hiszen a színházi előadás egy bizonyos helyen és időben színészek által bemutatott drámai mű. Koronként változott, hogy a színháztörténész mit tartott fontosnak, elsődlegesnek a rekonstrukció során. Voltak, akik a színházi játékokra helyezték a hangsúlyt, mások a drámát emelték ki. Általában kronologikus sorrendben tárgyalták, hogy kik, hol mit játszottak, de azt hogy kinek nagy többségében figyelmen kívül hagyták. A közönség szerepéről a színházi műalkotás születésében szinte egyáltalán nem esik szó. Csupán a 20. században kezdtek erre odafigyelni. Itt elsősorban Pukánszkné, Mályuszné nevét említhetjük.

Ma már egyértelmű, hogy a művészi mondanivalót kizárólag a folyamat (előadás) szemlélésére összegyűlt közönség számára továbbítja a színház. Számunkra is az a fontos és elsődleges szempont, hogy a különböző társadalmi osztályokból szerveződött közönség, polgárság milyen mentalitást tanúsított előadásról előadásra a színházon belül és a színházon kívül egyaránt. Vizsgálódásunkban a színházi előadás jóval korábban kezdődik, mint amikor a függöny felmegy. Figyelembe kell venni ugyanis azt a társadalmi és kulturális környezetet, amelyben egy társulat megérkezik. Feltárni mindazokat a tényezőket, amelyek a közönséget a színházba vonzották vagy éppen távoltartották onnét. Érdekes megnézni azokat a mozzanatokat is, amelyeket a közönség viselkedésével egymásra gyakorolt, s egységesen a színházi produkcióra kifejtett.¹

A játékszíni mozgalom az 1770-es évek végére bontakozott ki Magyarországon. A rendszeres magyar nyelvű színházi előadásokat 1792 májusától kezdte meg Magyar Nemzeti Játékszíni Társaság Kelemen László igazgatásával. Ugyancsak ettől az évtől Kolozsvárott Wesselényi Miklós pártolt egy társaságot Erdélyi Magyar Színjátszó Társaság néven. Ennek egy része 1807-től Pesten a Rondellában, majd a Hacker Szálában lépett fel. Nyolc évet töltöttek Budapesten, 350 darabot mutattak be, s 1400 alkalommal léptek a közönség elé. 1815-ben el kellett hagyniuk Pestet, s egy részükből vándortársulatok alakultak. Ezen

¹ Kerényi F. 1981.; Katona F. 1976.

vándortársulatok egyike Balogh István kiváló komikus direkcója alatt működött, 1816-ban Komáromba, Tatára és Esztergomba is eljutott.²

Ekkor Esztergom négy részből állott. Az érseki Vízivárosból, a szintén érseki tulajdonban lévő Szentgyörgymezőből, a káptalani Szenttamásból és a Szabad királyi városból. A négy településen 11 ezer ember élt.

A 18. századi dinamikus fejlődés a népesség számának növekedését, s a közel másfél ezer új polgár betelepülését egyaránt jellemzi. A II. József féle népszámlálás idején Esztergom az 52 szabad királyi város között a 23. helyen állt. A 19. század első évtizedekben is folytatódott a város polgárosodása, fejlődése. Meghatározója volt ennek az időszaknak, hogy 279 évi távollét után Nagyszombatból visszatért a hercegprímás, aki egyben a vármegye örökös főispánja is volt. 1822-ben Rudnay Sándor megkezdte a főszékesegyház építtetését, s ezért sok hazai és külföldi mesterember dolgozott itt, akiknek egy része itt is telepedt le.³

A további betelepülők többsége a környező vármegyékből érkezett, de megtelepedtek itt a cseh, morva, szlovén, és német területekről is. A királyi városi rang megszerzése utáni években rendkívüli mértékben megnőtt a betelepülők száma, akik közül 1721-ig 424-en nyertek polgárjogot. A betelepülők nagy részének nyelve magyar és vallása római katolikus volt. Német ajkúak elsősorban a Vízivároson és Szenttamáson éltek. A polgárság (iparosok és kereskedők) a fejlődő kereskedelem érdekében beszélt németül. Így akár magyar, akár német színtársulat érkezett a városba mindkét társulat előadásait látogatták és értették.⁴

Az hogy a magyar játékszíni mesterség csak igen lassan kapott lábra városainkban annak elsősorban a magyar színdarabok hiánya volt az oka. Ugyanakkor nagyon sok német szerző témáiban a magyar hősi múlthoz nyúlt vissza. Elég itt csak Körner *Zrínyijére*, Grillparzer *Bánk bánjára*, Kotzebue I. Istvánról szóló darabjára gondolni. Azt láthatjuk tehát, hogy a színházi pártolás mértékét nem lehet csak nyelvi alapon vizsgálni. Már csak azért sem érdemes a színdarabot tekintenünk a pártolás fő kritériumának, mivel országosan a repertoár volt a legegységesebb, s minden más egyéb sokkal gyakrabban változott.⁵

Mi volt hát az a szervező szempont, mely lehetővé tette egy-egy társulat működését Esztergomban és az ország más városaiban? A város gazdasági ereje? A lélekszám nagysága? A nyelv és a vallás? A társadalmi összetétel? Mondhatjuk mindez együtt, s elsősorban az a mentalitás, ami egy várost a kezdetektől, az első színtársulatok megérkezésétől jellemezte. Hogy a mentalitás és pártolás érthetőbbé váljon néhány példával szeretnénk ezt illusztrálni. Kassán és Miskol-

² Bayer J. 1887.

³ Dávid Z. – Dányi D. 1960.; K. Borovszky S. 1907.

⁴ Esztergom szabad királyi város polgárkönyve 1701–1848. Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára (K-EMÖL).

⁵ Kerényi F. 1981.

con a városi tanács kezdeményezésére építettek állandó kőszínházat 1789-ben illetve 1823-ban. Nagyváradon Pattachic Ádám püspök szervezett rendszeres opera előadásokat 1764-től. Aradon Hirsch Jakab kereskedő, Győrben Reicpacher kávé építtetett színházat. Más városokban a helyi kaszinó támogatta a színházépítést.⁶

Érdekes módon Esztergomban, annak ellenére, hogy megyeszékhely volt, sem a vármegyei nemesség, sem a papság, sem a közepesen gazdag polgárság, sem a város testülete nem tartotta fontosnak, hogy állandó színház épüljön. Csupán a városi tanács foglalkozott a színigazgatók játszási kérelmével.

Hozzájuk fordult elsőnek 1816-ban Balogh István színigazgató, aki Nógrád Vármegye direkcója alatt működött, s kérte, hogy a Fekete Sas vendégfogadóban játszhasson. A város tanácsa engedélyezte játékkukat azután, ha az ott játszó német társulat távozik a városból.⁷

Láthatjuk tehát, hogy az első kapcsolat a város polgárai és a társulatok között a hivatal révén jött létre. A következő fontos közönség szervező szerepe a színlapoknak jutott. Ezek az előadások címén, műfajának megjelölésén, a játszó személyek nevén, az előadások helyén és időpontján kívül egyéb olvasnivalót is kínáltak. Tudósítottak az új darabok elkészültéről egyéb közönségcsalogató látványosságról, s elsősorban arról, hogy kinek a társulata érkezett Esztergomba. A tárgyalt 33 év alatt jelenlegi tudásunk szerint 25 társulat fordult meg a városban, többségük közepes vagy kis társulatnak nevezhető. A legjelentősebb társulattal Abday Sándor rendelkezett, aki három évadban (1834-35, 1836, 1841) aratott jelentős sikereket a színpártoló polgárok körében.⁸ A Honművészt is így tudósította az egyik helyi néző M. J. szignóval, amely talán Meszéna Jánosé volt: „Abday Sándor színésztársasága kitűnő szorgalma és ügyessége által a városban különös pártfogást nyert vala.”⁹

Baky Gábor 1826-ban még kezdő csapatával jött a városba. A jobb direktorok közé sorolhatjuk a neves tenoristát Pály Eleket (1837), Bács Károlyt (1847), Pázmán Mihályt (1848), Hetényi Józsefet (1847). Középszerű társulattal rendelkezett Fülöp János (1829), de színészei közül Esztergomban is kiragyogott Hivatal Anikó, a későbbi Lendvayné.¹⁰

Az ideérkező társulatok vezető színészei, így például 1829-ben Fülöp társulatának nagyobbik része, köztük Hivatal Anikó is, Bleszl Albertnél a Magyar Király vendégfogadóban laktak. Frankenburg Adolfnak, a későbbi jeles újságírónak, aki akkor Földi néven játszott Fülöp társulatában, egy tímármesternél

⁶ Schöpflin A. 1938.

⁷ Esztergom szabad királyi város tanácsának közigazgatási jegyzőkönyve 1474/1816. sz.

⁸ Esztergom város színlapjai 1822–1848 Országos Széchényi Könyvtár Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár (OSZK EFK) Majer gyűjteményének színlapjai.

⁹ *Honművész* 1834. 104. sz.

¹⁰ Pifkó P. – Zachar A. 1979.; Esztergomi színlapok OSZK EFK.

jutott szállás. Ha nem is kényeztették el őt úgy, mint Déryné, azért a tímármester felesége „ki életrevaló menyecske volt keresztül nézete az embert szép fekete szemével, s kedvemért sok édes falatot rakott az asztalra” írja Frankenburg visszaemlékezéseiben.¹¹ Házigazdája Staudner Jakab tímármester volt, aki a Magyar Király közelében a Buda utca 25-ös számú (ma Kossuth L. u.) házban lakott.¹²

Baky Gábor színtársulata 1826-ban szintén a város polgárainál talált szállást. Baky Gábor és felesége, valamint Szathmáry Dániel és Szaplontzay Mihály szállásadója Meltzer Pál szücs, fertálymester volt, aki a mai Petőfi utca 15 szám helyén lakott. A társulat többi tagja Nagy Márton asztalosnál a Hévíz utcában szállt meg és Szabó István halásznál vett ki szobát a Buda utcában. Néhányan társulatának tagjai közül a város vendégfogadójában, a Fekete Sasban laktak.¹³

A vendégfogadók nemcsak szállásul szolgáltak, de fő színterei voltak a társas életnek, így a színházi előadásoknak is. A 18. század elején épült Fekete Sas vendégfogadóban a 16×16 méteres színpadon játszottak. 1829-től a Magyar Király vendégfogadó udvarában 200 férőhelyes 21×7,5 méteres színpadon mutatták be előadásukat a színészek.¹⁴ A színházterem bérleti díját gyakran elengedte Bleszl Albert vendégfogadós, mint ahogy a szomszédságában lévő Beimel József nyomdász is ingyen nyomta a színlapokat, így segítve az amúgy is nyomorúságos helyzetben lévő Thalia papjait.¹⁵

A Magyar Királyban a 200 ülőhelyet a következőképpen különítették el. Abday Sándor először csak első és második helyet tartott fenn. Ahogy nőtt népszerűsége, s az úri közönség érdeklődése, már zártszék, első, második és harmadik hely várta őket, s telente a színháztermet be is fűtötték. Bács Károly 1847-ben páholyt is kialakított. A társulatok állandó közönségüket bérletezés útján biztosították. Folyamatos lelkes támogatására következtethetünk abból, hogy Abday Sándor 1834/35-ös 7 hónapos szezonya alatt februárban már a 4. bérlet sorozatot hirdette. A bérletek 12 előadásra szóltak.¹⁶

A legfontosabb közönségszervező erő mégis csak maga a bemutatott színdarab volt. A romantika hamar meghódította a közönséget, a műfajok közül a drámák, melodramák, s a színművek egyaránt népszerűek voltak. S a színészek minden alkalmat megragadtak, hogy a körülményekhez képest minél nagyobb közönséget vonzzanak a színházba.¹⁷ Kihasználták például az ünnepi alkalmakat. 1820-ban, május 15-én fényes ünnepséget tartottak a primás visszatérése alkal-

¹¹ Frankenburg A. 1865. 2. k. 10–15.

¹² Pifkó P. 1985.

¹³ Esztergom vármegye nemesi közgyűlésének iratai I. 320/1827. K-EMÖL.

¹⁴ Esztergom szabad királyi város iratai 1807. II. 24.

¹⁵ Esztergom szabad királyi város tanácsának közigazgatási iratai 1829–1836. K-EMÖL.

¹⁶ Esztergom város színlapjai 1822–1848. OSZK EFK.

¹⁷ Esztergom város színlapjai 1822–1848. OSZK EFK.

mából. Az ünnepek idejére sokezren látogattak a feldíszített, kivilágított városba. A nagy közönség reményében színtársulatok is érkeztek, amelyeknek szerepléséről csak a szegények javára rendezett előadásról készült szűkszavú jelentésből értesültünk. Május 16-án, a főispáni beiktatás napján 38 forint tiszta jövedelmük adódott.¹⁸ Az alkalom országos jelentősége sugallja, hogy csak jobb társulat léphetett fel. Mivel Kilényi Dávid ebben az időben Szombathelyen volt, feltételezhető, hogy a Pesten szereplő székesfehérvári társulat egy része látogatott Esztergomba, a nagy bevétel reményében.

1829-ben egyházi esemény vonzotta ide Fülöp János színigazgató társulatát Komáromból. A fellépésükről maradt egyetlen keltezés nélküli színlap a Rudnai Sándor kardinálissá avatásának tiszteletére tartott előadást hirdeti.¹⁹ A nagy tömeget vonzó eseményt január 9-én tartották. A színtársulat nemcsak az előadás-sal, de más módon is igyekezett megnyerni az egyházi vezető jóindulatát. Erről Frankenberg Adolf – akit a Hivatal Anikó iránt érzett szerelem vonzott Fülöp társulatába – naplójegyzeteiben olvashatunk: „Az ünnepély apróbb részleteire már nem emlékszem, csak annyit tudok, hogy Fülöp felszólítására egy hatalmas cikornyás ódát csaptam a főpap tiszteletére a társaság nevében, melyet ugyancsak Fülöp bácsi újdonaúj attilámban, s Pozsgai barátom sötétkéék sárgagombos frakkomban illető helyen átnyújtottak.”²⁰

Volt olyan eset is, amikor a színészek a hatás és a siker érdekében mindent elkövettek, nem mérlegelve azt, hogy tetteknek komolyabb következményei is lehetnek. 1839-ben Tóth János színtársulatának egyik előadásán Kiss János színész kigúnyolta Kopácsy József hercegprímást, ugyanis előadás közben Kopácsynak nevezte a párkányi cigányprímást. A városkapitány azonnal megtiltotta a társaságnak a további játékokat, s Kiss Jánost reggel 6 óráig elzárta a városházán.²¹

Nagyobb közönséget reméltek akkor is, amikor helyi szerző színdarabját mutatták be. 1835. április 5-én egy esztergomi előkelő nemesi család sarjának, Mattyasovszky Sándornak darabja került színre, 1847-ben pedig a helyi jeles pedagógus-kanonok Majer István színdarabját láthatta az esztergomi közönség *Örüljünk az életnek* címmel.²²

Nagyon kedvelték a helybeliek a dalbetéteket s a táncot. 1836-ban szinte minden este nagy számú közönség éljenezte meg Szöllőssy Lajosnak és János fiának táncát, amelyhez Abday Rozina is csatlakozott alkalmanként. Jutalmul virágkoszorúkat is kaptak. Szintén az Abday társulat, közönségcsalogatónak 1836-ban sorshúzást rendezett, ahol Abadyné és Munkácsyné kézimunkáit sor-

¹⁸ Esztergom szabad királyi város közigazgatási jegyzőkönyve 857/1820. K-EMÖL.

¹⁹ Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Majer gyűjtemény II. 77. k.

²⁰ Frankenburg A. 1865. 2. k. 10.

²¹ Esztergom szabad királyi város közigazgatási jegyzőkönyve 561/1839. K-EMÖL.

²² *Honművész* 1835. 37. sz.; Főszékesegyházi Könyvtár Majer gy.

solták ki. Ugyanekkor a helybéli „képíró”, Traurig Ferenc készítette a Glorioso díszleteit, valamint V. Ferdinánd király híven eltalált alakját, s a nemes város és vármegye címerét.²³ A város polgárai nemcsak díszletkészítésben jeleskedtek, de számtalanszor kíségtették a társulatot jelmezekkel és kellékekkel. Különösen 1829-ben, amikor Fülöp János kapott ruhákat és díszkardokat, a Rudnay primást megtisztelő ünnepi előadásra.²⁴

Az állandó segítség mellett érthető, hogy a polgároknak komoly elvárásai voltak a színészekkel kapcsolatban. Legfontosabbnak a jó szövegtudást ítélték. Megdicsérték Böszörményi Johanna hív szövegtudását, ugyanakkor kifogásolták Erdős Jánosnál, hogy szorgalma a szereptanulásban nem áll arányban remek játékával. Mészáros Anikó szép termete ellenére hibás testtartással bírt. Baky Gábornál a hanglegjtését kifogásolták.²⁵ Abday Sándor színészei szinte mindig igényesen öltözködtek. Mégis 1835. március 29-én Cuno *Királyi korona* című darabján majdnem botrány tört ki, mert mint mondták Abday „zöld felső ruhájának lógó ujjai fölöslegesek és elrejtethők révén, ha csak négykezü alakban nem kíván fellépni.”²⁶ Abday ezen borzasztóan megsértődött, s később emlékirataiban így emlékezett: „midőn egy fiatal hánya veti ifjú a társulatot rendre bírálgatta, az igazgatott sem kivéve ki övele az utzán találkozva szó váltás között párszor képen legyintette keresztfiának avatva.”²⁷

Arról hogy Esztergom város polgársága mennyire pártolta a színészeket nemcsak az eddig felsorakoztatott forrásokból kaphatunk képet. Az itt játszó társulatok kötelesek voltak a szegények javára is előadásokat tartani. A bevételekből következtethetünk a pártolás nagyságára is. 1820-ban például a Játszó Társaság 38 forintot fizetett be az Ispita kasszájába. 1840-ben Meszéna János városkapitány 33 forint 42 krajcár tiszta bevételről számolt be.²⁸ 1834-ben a Fekete Gábor igazgatása alatt játszó társulat jótékony célú előadásán Litsauer József hites írász és Effner Ferenc választott polgár volt jelen. Horváth Imre kapitányhelyettes készítette a jelentést arról, hogy a befolyt 31 forint 28 krajcár befizette a kapitányi hivatal Szloboda János tanácsosnak, aki az Ispita számadásait kezelte.²⁹ A század első felének legnagyobb bevételét 1847-ben Hetényi József színigazgató fizetette be, amikor Segesdy József és Schönbeck Mihály választott polgárok számolták össze a 109 forint tiszta jövedelmet.³⁰

²³ Pifkó P. – Zachar A. 1977.

²⁴ Frankenburg A. 1865.

²⁵ *Honművész* 1834–1840. évfolyamai.

²⁶ *Honművész* 1835. 35. sz.

²⁷ Abday Sándor kéziratának lelőhelye: MTA Kézirattár M.S.770/8.

²⁸ Pifkó P. 1983.

²⁹ Esztergom szabad királyi város tanácsának közigazgatási iratai 1834. I. 110.

³⁰ Esztergom szabad királyi város tanácsának közigazgatási iratai 1847. V.

S hogy mivel töltötték idejüket a színészek, ha nem voltak színpadon, s milyen volt kapcsolatuk a város polgáraival? Arra is vannak forrásaink. A hőskor kezdeti időszakában gyakran vette körül bizalmatlanság az ismeretlen színészetet, akik Esztergomba érkeztek. Így amikor 1826. augusztus 16-án kirabolták a Bakócz kápolnát, Jakab Mihály szenttamási lakos bejelentése nyomán Baky Gábor négy hete Esztergomban időző társulatának tagjai is gyanúba keveredtek. A rablást követő éjszaka bekísérték őket a városházára és szállásaikat átkutatták, tanúvallomási jegyzőkönyvet vettek fel róluk. E vallomások rendkívül érdekesek és értékesek számunkra a vándorszínészet e korai időszakából. Megismerhetjük belőle a társulat névsorát, amely eddig ismeretlen volt számunkra. Fény derül Baky Gábor, Bakyné, Szatmáry Dániel, Szaplontzay Mihály, Toronyai Ignác, Toronyainé, Paulitsek András, Gál János, Nagy András életrajzi adataira is. Továbbá megtudhatjuk, mint az előzőkben már utaltunk rá, hogy hol laktak, s mivel töltötték szabadidejüket. Kezdő színészek lévén hosszabb időt töltöttek szereptanulással az igazgató szállásán. Az előadások után szívesen kugliztak a Fekete Sasban, vagy kártyáztak, vagy hajnalig iszogattak özvegy Betáknénál a Hévíz utcában. Ebédre is maguknak kellett gondoskodniuk, mert a város tehető polgárai nem sokszor hívták meg házaikba a vándortársulatok tagjait. A színésznők maguk főztek a piaci bevásárlás után. Megtudhatjuk azt is, hogy a város lakói közül kik kerültek velük kapcsolatba. Többször említést tesznek egy Thuróczy nevű diákról, aki a Bencés gimnázium ötödéves tanulója volt, valamint két mészárossegédről, akikkel együtt kugliztak. Kapcsolatot tartott velük egy Becei Farkas András nevű poéta is. A tanúk kihallgatása után megállapították, hogy a színészek a kápolna kirablásában ártatlanok, s Jakab Mihály gyanúja alaptalan volt. A tanács jóindulatát bizonyítja, hogy azt javasolták a színészeknek: „hogy még egy darabig csak azért is mindnyájan itt maradjanak és játszanak, hogy az ellenek támadott gyanuskodásnak szennyét annyival bizonyosabban a publikum előtt is magukról levetkezhessék, mely javallást ők is köszönettel fogadván egy kevés ideig méglen tudni illik Szén Játékaikra nézőket reménylenek itt maradni, s magukat valamint eddig is, úgy ezután is példásan és jámborul viselni fogják.”³¹

Sokkal kellemesebb színpadon kívüli időtöltésben volt része Abday Sándornak és színtársulatának. Abday volt az első magyar színigazgató, aki színészeinek állandó havi fizetést tudott biztosítani. Igazán híressé az tette, hogy szenvedélyesen szeretett házasítani. Társulatát a több évi közös vándorlás közelebb hozta egymáshoz, kedvelt állomáshelyükön, Esztergomban többen össze is házasodtak, egy-egy előadás tiszta jövedelmét kapva nászajándékkul. A magas, barna Munkácsy (Gaidler) Pál az esztergomi házassági anyakönyv bejegyzései szerint 1836. február 10-én esküdött örök hűséget a szép Mészáros Annának. A házas-

³¹ Pifkó P. 1983.

sági jutalomjátékukat február 27-én rendezték meg. A *Pannónia és Párizs, London, Konstantinápoly* került színre, a sok nyelvet ismerő vőlegény magyarításában. Házasságkötésük után áprilisban Baján született meg az egyik legszebb magyar színésznő: Munkácsy Flóra, aki 22 év múlva Feleki Miklós felesége lett. Mindketten a Nemzeti Színház kiváló művészei voltak. A második házasságot március 10-én Erdős János és Dain Terézia kötötte. Az ő javukra házassági jutalomjátékként a *Sámson* mutatta be a társulat. Munkácsyék és Erdősék házasságkötésével nem ért véget az esküvők sora. Abday Sándor – mintegy kedvet kapva színészeitől – március 16-án feleségül vette élettársát, Böszörményi Johannát. Ekkor már volt egy 7 esztendőös leánykájuk, Rozina, aki gyakran színpadra is lépett.³² Abday Sándor esküvőjén Erdős János és egy helyi polgár, Hilótzky Albert tanúskodott. Hilótzky tanult ember volt, vagyonos polgár. Felesége Kutassy Károly főszolgabíró leánya, így a város előkelőbb köreihez tartozott. Hilótzky Tapsonyban született, ahol az Eszterházy birtokon tisztartóskodott Abday édesapja is. Ez mindenképpen egy régebbi ismeretségre, kapcsolatra utal, s az esküvői tanúságot is megmagyarázza számunkra.³³

A színészek nemcsak házasságot kötöttek, de gyermekeik is születtek itt. Ilyenkor a keresztszülőket a helyi polgárok közül hívták. 1848. december 14-én Könyves János és Szijjártó Örzse, István fiának Meszéna Ferenc ügyvédet és nejét Kollár Magdolnát kérték fel keresztszülőnek, a város előkelőbb rétegeivel keresve a kapcsolatot, egyben a színházi támogatását is remélve.³⁴

Voltak olyan polgárok, akik nemcsak pártolóként ültek ott az előadásokon, de oly közelivé vált e kapcsolat, hogy maguk is színésznek álltak. Ez történt 1836-ban, amikor Boháry András felcsapott színésznek Abday társulatába. Érdeemes sorsát végigkövetnünk, hogy miként lett egy helyi mézszárosmester fiából színész Esztergomban. Boháry a mai Simor János utca 26. számú házban született 1809-ben Boháry András és Ápé Borbála gyermekeként. Édesapja halála után a kis Andrást anyja beíratta a Bencés Gimnáziumba. Itt a tanulásban nem nagyon jeleskedett, csak az első osztályt végezte el. Ezután csizmadia inasnak adták. Anyja halála után a vagyont Borbála testvérével megosztva 538 Ft örökséghez jutott. Nagykorúságát elérve 1834-ben megkapta örökségét, majd belépett a pesti csizmadia cégbe. Itt Cseke János csizmadia mesternél eladósodott, s maradék örökségéből rendezte tartozását. Megmaradt néhány forintjával beállt Abday sikeresen szereplő társulatába. Többnyire inasokat, grófokat, kapitányokat személyesített meg. A szabadságharcban honvédfőhadnagyi rangot ért el. 1882-ben Pesten bekövetkezett haláláig vándortársulatokkal járta az országot.³⁵

³² Pifkó P. – Zachar A. 1977; az esztergomi belvárosi plébánia 1836. évi házassági anyakönyve.

³³ Pifkó P. – Zachar A. 1977.

³⁴ Esztergomi belvárosi plébánia keresztelési anyakönyve 1848.

³⁵ Esztergom szabad királyi város tanácsának közigazgatási iratai 1830. III. 31. K-EMÖL.

Úgy érezzük, sikerült vázlatosan rámutatni azokra a játékszíni viszonyokra, amelyek az esztergomi polgárság és a színtársulatok között fennálltak. A társadalmi kölcsönhatások egyéni és csoportos vizsgálatánál megállapíthatjuk, hogy Esztergom gazdaságilag közepesen fejlett polgárságához szintén közepes erősgű színtársulatok érkeztek. A hivatal, a nemesség, az értelmiség, a papság, a diákság nem volt egyértelműen elutasító, pártolta a magyar nyelvet és a magyar színházat, de azért túlzásokba nem esett. Szívesen közreműködött a színjáték előzményeiben szervezőként, s közönséggé szerveződve támogatta a jobb társulatokat és színészeket. A kialakuló konfliktusokat mindig sikerült elrendezni, ha máskor nem akkor a színházi előadások során. E túlzásokba nem bocsátkozó támogatás lehetővé tette, hogy szintén közepesen, vagy jobban szervezett társulatok jöjjenek ide az önkényuralom és a dualizmus időszakában is.

Irodalom

- Bayer József 1887: *A nemzeti játékszín története* 1–2. Bp.
- Borovszky Samu, K. (szerk.) 1907: *Esztergom vármegye monográfiája*. Bp.
- Dávid Zoltán – Dányi Dezső (szerk.) 1960: *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Bp.
- Frankenburg Adolf 1865: *Őszinte vallomások* 1–2. Pest
- Katona Ferenc 1976: *Színjáték*. Bp.
- Kerényi Ferenc 1981: *Régi magyar színpadon*. Bp.
- Pifkó Péter 1983: *Esztergom színháztörténetének forrásai a Komárom megyei Levéltárban*. Bp. /Színháztörténeti füzetek 74. sz./
- Pifkó Péter 1985: *Esztergom házszámozása*. Esztergom
- Pifkó Péter – Zachar Anna 1977: *Abday Sándor színtársulatának 1836. évi színlapjai*. Esztergom
- Pifkó Péter – Zachar Anna 1979: *Egy eltűnt színlap nyomában. Esztergom Évlapjai*
- Schöpflin Aladár (szerk.) 1938: *Magyar színművészeti lexikon*. Bp.

A hegymászó és a hegyek

Báró Eötvös Loránd természetszeretete ifjúkori naplói és levelei alapján

„Vágyamat, igazán magas hegyek tövében lenni, elértem, ha ablakomon kinézek, hótól szabad csúcst nem is találhatok; de e látvány távolról se oly vad, mint gondoltam, s nem ijedtem már úgy vissza, mint a Vorder-Glärnisch megpillantásakor.”

(Eötvös Loránd levele édesanyjához, Pontresina, 1866. augusztus 25.)¹

Báró Eötvös Loránd nemcsak mint a „fizika fejedelme”, a klasszikus fizika utolsó nagy magyar tudósa emelkedik ki, hanem mint „igazi turista”, „a hegyek szerelmese” is méltó helyet foglal el a kisszámú, hasonló szenvedéllyel megáldott kortársa közt. Zsigmondy Emil, az Alpok, s Déchy Mór a Kaukázus máig számon tartott kutatója mellett reményelem a „magyar báró” neve ma is ismerősen cseng – legalábbis a Dolomitok hegymászóinak. Dolomitokbeli első mászásainak emlékét többek közt a Witzenmann által elnevezett csúcs – Cadin Cima di Eötvös (Südwestliche Cadinspitze) – ma is őrzi.² De míg Zsigmondy műve, a *Die Gefahren der Alpen*, majd a már halála után rokonai által kiadott díszalbum, az *Im Hochgebirge*, szépen és hitelesen ábrázolja a Hegymásztót, többek közt Eötvös Lorándot is – például mint a Croda da Lago első megmászóját³ – magától Eötvöstől nem maradt ránk ily tárgyú nyomtatott írás, hacsak egy kirándulást megörökítő, tudományba öltöztetett tanulmányát, *A scarisoraí jégbarlangról*⁴ szólót vagy egy Tyndall fordítását, *A Jungfrau első megmászását*⁵ nem tekintjük annak. Csak a Balaton jegén, később pedig egy ízben a Dolomitokban, a Monte Cristallo tövében végzett geofizikai méréseiről, azaz a csavarási mérleggel, va-

¹ 10. levél lásd Kis D. D. 1998. 93. Eredeti lelőhelye: Magyar Állami Eötvös Loránd Geofizikai Intézet (továbbiakban ELGI) könyvtára. A tanulmányban szereplő költségekönyv-részletek teljes szövege megtalálható a Függetlenségben, 1866. aug. 23–31-ig. Az idézet levelekből a 11., 1866. augusztus 28-i levél lelőhelye az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZKK), a többi mind az ELGI-ben található. Az un. „Lila notesz”-t eddig az ELGI Tihanyi Observatóriuma őrizte, jelenleg az Eötvös hagyatéék teljes anyagával Budapesten található.

² 1902-ben Adolf Witzenmann geológus Josef Innerkofler hegyivezetővel jut föl az akkor általuk Eötvös-csúcsnak elnevezett sziklaoromra: Witzenmann, A. 1902. 400–402. A fiatal korában tragikusan elhunyt Zsigmondy Emil nevét, szintén arrafelé, turistaház – Zsigmondy-Hütte – viseli.

³ Zsigmondy, E. 1889. 201–202., 206–207., 209.

⁴ Eötvös L. 1869. (A barlang rajza, Eötvös rajza után Keleti Gusztávtól a 672. lapon.)

⁵ Eötvös L. 1872.

gyis a graviméterrel, tehát a híres „ingával” végzett kísérleteinek kutatási eredményeiről írt beszámolójában fordul elő néhány személyesebb megjegyzés.⁶

Most a szórakozás, kikapcsolódás fajtái közül az utazás, kirándulás témáját választva Loránd egyik nyári utazásán, első csaknem teljesen egyedül megtett útján írt naplóját s leveleit lapozom át újra. Mivel útjáról küldött összes levele megvan, utazásának „érdeke” történetbúvár és hegymászó számára egyaránt jól nyomonkövethető. Az általam „Lila notesz”-nek nevezett kis, bőrbe kötött jegyzetkönyvecske szerint 1866. augusztus 1-jén este indult el vonattal október 1-ig tartó svájci útjára, melynek során átrándul Észak-Itáliába is, a Comoi-tó környékére majd egész le Milánóig, és a Montblanc környékén francia földön is megfordul. Az út nagy részét a hegyek, az „igazi nagy hegyek” teszik ki. Az egész napló ceruzával íródott, többnyire a helyszínen, néha-néha nehezen is olvashatók a mára már elmosódott, gondolom gyakorta a térdén írt ákombákomok. Az a levél is hasonló módon készülhetett, melyet augusztus 16-án Heubodenalpról hűgának, Eötvös Mariskának küldött, s az általa beszámozott és alkalmanként egy-egy levél végén vagy naplójában gondosan nyilvántartott, atyjának, édesanyjának és testvéreinek küldött levelek közt a 7-es sorszámot viseli.⁷ Levelei között ez az egyetlen, mely mindjárt a tetején kis rajzocskát is tartalmaz: „Ez a mi éjjeli lakásunk - Külsőleg nem nagyon szép, belsőleg nagyszerűen piszkos.” Majd egy komoly utazóhoz méltóan így folytatja a hely pontos leírását: „Az egész ház környéke és annak b) része egy láb magas tehén piszokból összezsurgott iszap - a sajtcsináló lyuk - c) alul disznóól fölül a mi 2 négyszögöl területű és 5 láb magas éjjeli lakásunk, hol vezetőkkel és még néhány ide tartozó úri egyéniséggel kell meghálnunk - E levél tisztaságából láthatod, hogy azt nem a Hótel, hanem egy a mellett fekvő sziklán írtam.”⁸ Majd elkövetkezendő útját vázolja. Szokása volt, hogy az előre térképen elhatározott utat megírja, majd arról is időről időre beszámol, hogy mindabból mit végzett el, vagy mennyiben módosult. (Ennek ellenére nem unalmasak a levelek, s nem is túlfűtött okoskodások, habár ennek az útnak jelen vizsgálója lehet, hogy némileg már a használt forrás befolyása alá került, bár kerülne mindenki, hogy igazi turistaként botot ragadva Loránd nyomába szegődjön.) Íme a következő napi terv: „mint már papának megírtam holnap reggel napfelkeltére a Schildre megyünk föl - onnét Plattenalp, Plattensee és Mürtchenalp utóbb pedig a Murgthalon le Murgba a Wallensee-hoz fogunk pályázni - Murgból csónakon Wallenstadtig és onnét vasúton Ragazig akarunk holnap eljutni. - Itt kezdődik a tulajdonképpeni gyaloglás. - Szép kis tehénkék és gyönyörű disznócskák, a mi hálótársaink jönnek

⁶ Eötvös L. 1908a. Geofizikai függelék II. 26–27.; Eötvös L. 1908b. 3.; Eötvös, R. 1912.

⁷ Kis D. D. 1998. 88–89.

⁸ Uo.

haza s bámulnak meg mint valami csodaállatot - Baedekerünk miatt valószínűleg angolnak tartanak.”⁹

Azért nem kell azt hinnünk, hogy Loránd – ki valószínűleg 18. születésnapjára¹⁰ kapta ezt az utazást – mindig ilyen kényelemmel teli éjjeli menedékhelyen szállt meg: többnyire az általa is használt Berlepsch-féle, ma is haszonnal forgatható, Baedekerrel megegyező, s akkoriban legalább olyan ismert svájci útikönyvben szereplő legjobb hotelekben töltötte az éjeket s az esős napokat.¹¹ Ami pedig az angolságot illeti, ha csak tréfa is itt, van alapja. Angolok mindenütt. A kor utazói ezt örökké megjegyzik, általában inkább kissé bosszankodva: már megint ők, és mindenütt. Ők hozzák létre 1857-ben az első Alpin Clubot, s ennek olyan hírességek voltak tagjai, mint a Matterhorn megmászója, Whymper (1865. július 14.) s a neves ír származású angol fizikus, John Tyndall, ki később Eötvös Lorándra is nagy hatást gyakorolt, sőt talán egyik példaképe is lett, ki gyakorta hosszú, magányos, hegyi vezetők nélküli túrákat tett, a jégárak megfigyelésére, a jég tulajdonságait kutatva. 1861 nyarán ő jut föl elsőnek a Weisshornra.¹² (Itt kell megemlíteni, hogy a Magyarországi Kárpát Egyesület, mely 1873-ban alakult, a világ hetedik turista egyesülete volt.) Angolokkal, vagy az előlük való meneküléssel Asbóth Jánosnál is többször találkozunk. A hazájából egy egyetemi szervezkedés miatt távozni kényszerülő ifjú Zürichben tanulva mély benyomásokat szerez az akkori Svájcra, s ezeket, némely németországi tapasztalatával egyetemben, immár Karlsruheban élve, *Egy bolyongó tárcájából* cím alatt tette közzé 1866-ban¹³, kedvesen fecsegő, eleven stílusban, jó szemmel és éles kritikával megáldva. A kedves az, hogy épp egy angol tanácsol neki egy olyan utat, melyen nem tolonganak a külföldiek – ő már csak tudja. Loránd s útítársa, Kmoskó Sándor igen elámul, mikor az egyik csúcsra, a Piz Languardra fölérve meg kell állapítsák: nincsenek angolok: „A csúcs felhőktől nem egészen, de vasárnap lévén, angoloktól teljesen szabad.”¹⁴

Az angol utazók közt egy „magyart” is kell említeni: John Pagetet, azaz Paget Jánost, ki feleségével egyik külföldi útja során ismerkedett meg, mely utat később, mint már Paget Jánosné, Wesselényi Polyxéna hosszú útleírásban –

⁹ Kis D. D. 1998. 88–89.

¹⁰ Eötvös Loránd 1848. július 27-én született.

¹¹ Pontresinában a Krone 32. számú szobáját foglalja el, vagy ennél még sokkalta szebbet és jobbat említve, melytől utazónk is elámul, már olasz földön, Sondrióban a ma is teljes pompának örvendő, **** -os Albergo della Posta vendége, Bellaggióban pedig a ma ****-os Hôtel Ambassadeur Metropole, azaz az Albergo Genazzini lakója, hol egy éjszakát mostanság 65.000–115.000 L összegért már mi is eltölthetnénk.

¹² Berlepsch, H. A 1870. 598–599., 588–589.; Neidenbach Á. 1992. 15–16., továbbá vö. az „Alpes-egyletek” címszót a *Pallas nagylexikon* 1. kötetében.

¹³ Asbóth J. 1866. 2. k.

¹⁴ „Lila notesz”, Kis D. D. 1998. 112.

Olaszthoni és schweizi utazás – is megörökített.¹⁵ Ő egyébként – a késmárki várkapitány feleségét, a Tátrában már 1565-ben kirándulást szervező Laszky Jeromosnét nem számítva¹⁶ – az első magyar turistanőnek tekinthető. Ő is járt a híres Szent Bernhárd klostromban, a Montblanc körüli hajmeresztő útjait is megírta könyvében: „Az én vágyásom is a Mont Blanc tetejére felmenés lett volna; de úgy határoztunk, hogy azt csak megkerüljük. Ehhez is kevés asszony fog, mert némi fáradsággal jár. Határozatunk teljesítéséhez készülvén, földképet terítettünk magunk elébe; utunkat elintéztük; vezetőket és öszvéreket fogadtunk - egy vezetőt napjára hat, egy öszvért hét francon - hogy másnap a Mont Blanc körüli vándorlásunkat elkezdhessük [...] Eleinte szédültem, midőn egy oldalas, meredek tükörsíkságú jeges ösvényen, hol a patkólatlan öszvér alig kapaszkodhatott, lábaim sok helyen borzasztó, mérhetetlen mélység felett csüngöttek, s csak egy mozdulat, egy kemény szélfuvat elégséges lett volna a melységbe lezuhanni; de uti társam hideg merészsége révezetességemet velem is hamar elfelejtette.” – Majd Eötvös Loránd 1869-es tiroli útjáról küldött egyik levelének részletével némiképp rokon gondolat, vagyis a hegyek magasságában való lét emberre gyakorolt hatásának észlelése nyer megfogalmazást – „Midőn magunkat az egész alattunk élő világ felett látjuk: akkor a merészség kifejezhetetlen érzete tölt el; mindent elérhetőnek vélünk.”¹⁷ S habár Eötvös József ma meglévő könyvei közt nem szerepel ez a mű, az 1842-ben megjelent könyvet s talán magát a szerzőt is ismernie kellett.

Akárcsak Szemere Bertalan igen népszerű, több kiadást megért nyugat-európai útleírását, mely a magyar próza egyik remeke, szép magyaros gondolat- és mondatfűzéssel. Svájcban maga is a havasok vonzásába került: „Nem, az alpokat, ha nincsenek szem előtt, lehetetlen képzelni, még az emlékét sem bírja visszatükrözni ha eltávozánk.” Egyik, 1837. szeptember 13-i útja a Faulhornra vezetett. A környező hegyek látványában gyönyörködve azért a „nemzetkarakterológiára” is jut némi idő: „A faulhorni vendégház legmagasb fekvésű lak egész Európában. A utazók emlékkönyvében, mibe nevem én is beírom, szinte kinyomva találok az európai három fő nép jellemét. Az angol így ír: fölérvén ekkor és ekkor, igen jól ebédeltünk, igen kéjelműnkre leltünk s különösen a kávé finom és olcsó volt; a német majd egy egész foliolapon értekezik az emberi dolgok hiábavalóságáról, idézvén német és francz írók állításait; a francz elmés akar lenni: nevedtől (Faul-horn) féltem de fáradságom jutalmazva lelem. Kicsinységek, de ezek is viselik a népszellem típusát, mint viseli a fejedelem képét a legkisebb fillér; itt is megismerni a három népet, itt van a comfortable angol,

¹⁵ Paget J. W. P. 1842. 1. k.

¹⁶ A tátrai hegymászás korai időszakáról: Szepesi N. V. 1943. 198-202; Turóczi-Trostler J. 1956. 82-93.; Neidenbach Á. 1992. 10-14.

¹⁷ Paget J. W. P. 1842. 136-137.

az elmélkedő s pedant német, és az elméskedő francz.”¹⁸ Később pedig a Flégere-re tett túra után írja: „Az angol, ki e gyönyörű hegymászásban társam volt, innét még azon nap más tetőre hívtam, de hasztalan. Utazásában is különbözik másoktól az angol; nemcsak látni, nemcsak élvezni akar, de jól élni is, és a comfortablerül semmiért le nem mond; például ha ma fölment egy tetőre, másnap pihen, és minden bár mi könnyű kirándulás után pihenő nap következik, s este és reggel theának, s az ebédnek órája pontosan megtartatik, habár az alatt a fellel jön is, mely a kilátást elfödi. Így történik, hogy egy nyarat Oberlandban, mást Chamouniban, mást Rigi s Zürich környékén tölt. A méhszorgalmú német utazó jön, megy, fut, fárad megismerni minden emlékezetest, el nem veszteni egy tiszta napot sem; az angol hidegen mondja, ez nem comfortable, mire nincs időm meglátom a jövő évben; a francz ha kifárad, s ez mihamar megvan, lár-mázva kiált: hiszen, mon dieu szeretném meglátni, hanem parole d' honneur egészen odavagyok, - s jelen fáradtság annyira hat rá, hogy sem a jelen tiszta idővel nem gondol mi utaztatja a németet, sem a jövő évre nem számol mire az angol.”¹⁹ És meg kell említenünk Berzeviczy Albertet is (1776–1860), mint az első magyar „alpinisták” egyikét. 1818–20 között bejárta Itáliát, Franciaországot, Belgiumon és Hollandián is átutazva, Németországot és Svájcot. Útja jelentős részét, és főleg Helvétíát gyalog járja végig, mint kitűnő és szenvedelmes turista. Naplója mellett, melyet németül vezetett, pontosan följegyezte kiadásait is, étkezési költségeit, vásárlásait s egyebeket. Ettől is érdekese válik ezen feljegyzése, naplója.²⁰

Ők is szolgálhattak adatokkal s példákkal Lorándnak, de elsőként természetesen atyját kell kiemelni. Elég, ha csak a *Karthusinak* a Montblanc környékén, a Jardin-ben tett kirándulást megörökítő fejezetére gondolunk.²¹ Svájci, illetve nyugat-európai naplója teljesen, s onnan édesanyjának és barátainak küldött levelei is csaknem teljesen elvesztek, de bizonyos, hogy javarészt feljegyzései szolgáltak adalékkal és támpontul e regény megírásában. A kívánt, majd kényszerű (1848–1850) nyaralások, külföldi tartózkodások Ausztriában: Salzburgban, Gosauban, illetve Tirol hegyeiben, és Svájcban: Glarusban és Ragazban, és a közelebbi Schneebergben való kirándulások mind újabb lökést adtak az ifjú Lorándnak. A közös nagy tudományos olvasmányélmény, a tudósfejedelem, Alexander Humboldt, ki mint utazó, sőt hegymászó sem lebecsülendő. Társadalmi szempontból is példa lehetett a jómódú báró, ki vagyont teljes egészében, a család nem kis rosszallására, a tudományra fordította, s nem mint mecénás vagy mint műkedvelő, hanem mint a kor egyik meghatározó tudósa. Már

¹⁸ Szemere B. 1845. 2. k. 253–255.

¹⁹ Uo.

²⁰ Berzeviczy Albert utazásait naplója nyomán ismerteti: Szádeczky L. 1889. 4., 5., 28.

²¹ Eötvös J. 1871. 52–54.

Eötvös József több könyvét megvette, s az Egyetemi Könyvtárból több növényföldrajzi könyvét kikölcsönözte.²² Nem maradhat figyelmen kívül a botanika mellett kémiával s fénytannal is behatóbban foglalkozó írófejedelem sem: a kor nagy élménye, Széchenyi s csaknem minden kortárs nagy példaképe, Goethe. Az ő panteista szemlélete hatott apára és fiúra egyaránt. Loránd is csaknem Goethével utazik minduntalan. Szó szerint idézi többször is naplóiban s leveleiben, itt-ott kisebb pontatlansággal, mely csak alátámasztja, hogy fejből s nem könyvből vagy jegyzeteiből írja. Talán nem véletlen, hogy ezen 1866-os Svájci útjának végeztével, az utolsó atyjának küldött levelében Luzernből szeptember 24-én útjának legfőbb hasznaként azt tartja, hogy a „*tevékeny életre ébresztette*”, majd így folytatja: „*feléledve testben, lélekben érzek magamban erőt az élet fáradságaival szembe szállni – csaknem Faust szavai: »Ich fühle Muth mich in die Welt zu wagen; der Erde Weh' der Erde Glück zu tragen.«*”²³

S a legközvetlenebb példa lehetett „Pabló” nagybácsi, azaz anyai nagybátyja, Rosti Pál. Amerikai utazását, melynek fotótörténeti szempontból is nagy a jelentősége,²⁴ lelkesedve olvashatták az Eötvös gyerekek, Ilona, „Jolánta”, „Lorándka” és „Mariska”, többek közt a mexikói Popocatepetl megmászásáról szóló színes leírást.²⁵ Ettől kezdve válhatott a családtagok előtt „Pali”-ból, ahogy általában Eötvös József hívta leveleiben, a spanyolosan csengő „Pabló”-vá. A későbbi fényképész szenvedélyt is tőle örökölte Loránd, a Dolomitokban ezerszám készített un. sztereoszkóp képei közül számos üveglemez máig megmaradt. Rajtuk megcsodálhatjuk, hogyan másztak sziklát hosszú szoknyában, kalapban az Eötvös lányok, a vezetők pedig, és természetesen maga Eötvös is, zakóban. 1866-ban még nem hódolhatott e nemes, és Rosti példája után általa is tökélyre vitt vonzalmának, így csak vásárolt képekkel, fényképekkel örvendeztethette meg hétről hétre otthonmaradt családtagjait.

A hegyek szerelmese nyomában

Augusztus 23-án, 12-kor, szép idő mellett, Silvaplanában, illetve a Julierpasson kiérve az Oberengadin lenyűgöző látványa fogadta. Előtte, lábainál a kékeszöld színű Silvaplanai-tó (Lej da Silvaplana), jobbkézre a Segl vagy Silser-See Silsnél, balra, a Silvaplanai-tó folytatásaképp a Champfer-tó: „Semmi szebb,

²² Bényei M. 1996. 29–31., főleg 29.

²³ Luzern 1866. szeptember 25. – 22. levél, OSZKK Levelestár. A levélben szereplő idézet: Goethe: Faust I. rész, Nacht. Kis D. D. 1998. 108.

²⁴ Képeit az eredeti fényképek után a szélesebb közönségnek szánt kiadvány számára a fiú neve-lője Klette – a későbbi Keleti – Gusztáv készítette.

²⁵ Rosti P. 1861. 172–180.

mint a 3 kis tó, melyen az Inn keresztül folyik.²⁶ Messzebb pedig a St. Moritzi-tó (Lej da S. Murezzan); szemben pedig, vagyis DK-re a Piz Murtel (3433 méter) s mögötte a Piz Corvatsch (3451) sziklacsúcsa magasodik, meredeken leomló szürkésvörös falával, melyre a Murtel-en keresztül a Vadret dal Corvatsch-on, vagyis a Corvatsch jégáron, illetve annak sziklára tapadó peremén vezet az olykor hajmeresztő út. E két csúcs tetejéről jól szemügyre vehetjük a híres Roseg-gleccser (Vadret da Roseg) fölött magasodó, innen hegyes piramis formájú Piz Roseg-et (3937), tőle ÉÉK-re a Piz Boval (3353), K-re pedig a gleccserek jegével körülvett, és örök hóval takart, a napban fényesen csillogó Bernina magaslik, ez az Engadin legmagasabb csúcsa, 4049 méter. A Murtel-ről nézve K felé, már részben az előzőektől takarva, sorakoznak a Val Bernina felé átnyúlva a többiek: a Bellavista (3922), a híres Piz Palu (3905), a Piz Cambrena (3604), a P. D'Arlas (3467) és a könnyen megközelíthető Diavolezza. Különböző pontokról, mindezt a tavakkal és festői völgyekkel, részben a közismert Bernina- és Maloja-hágóval övezett pompás szikla- és jégvilágot Loránd is látta, talán az ezévi (1998 augusztus 9–12. közti) rendkívüli melegnél hidegebb lehetett 1866. augusztus 23–28-a körül, így még sokkalta havasabb s talán félelmetesebb lehetett a vidék. Augusztus 23-án ebéd után 3-kor Maria Sils-be, s onnan a Marmore-ra rándultak, honnan visszatérve a mariaai Hótel zur Alpenrose-ban tea, Kmoskó Sándor nevű, Karlsruheban élő utitársával, kivel majd szeptember 12-én a Monte Rosát is megmásszák, minek következtében elválnak útjaik, szegény Sándor ugyanis átfagyott a hatalmas hóban való hosszas, fárasztó úttól. Itt azonban úgy látszik neki is jól ment a túrázás. (A Hótel Alpenrose ma is áll, habár falain az ablakokon át keresztül lehet látni, de a mellette ágaskodó darú azzal a reménységgel bíztat, hogy jövőre már ismét betérhet a fáradt vándor egy csésze rubintos téára.²⁷)

Silvaplanából a hegycsoport másik oldalára, a Bernina-völgyben lévő (1805 méteresen fekvő) Pontresinába mentek át: „Pontresina 5566' magasan s így a híres Rigi-Kulm-nál mintegy 25'-al magasabban fekszik – ez megfejtése a vidék szelíd látzatának. – Pontresina és az egész Engadin Schweiznek csak újabb időben látogatott; de mindenesetre legérdekesebb vidéke, hogy ez állítás helyes, nem csak az ide csatolt képek, hanem még más valaki auctoritásával is akarom bizonyítani, s ez a valaki: Markusovszky, ki nagy sajnálatomra épen előttünk járta meg nejével a Languard-ot s még néhány nevezetesebb partieját Pontresínának.”²⁸ Azon állítását, hogy e vidék „csak újabb látogatott”, Berlepsch is meg-

²⁶ Augusztus 25-i levél: Kis D. D. 1998. 93.

²⁷ Mindezt testvéremémmel, Mészárosné Kis Ágnessel s Szepessy András barátommal figyelhetjük meg, 1998. augusztus 7–17-e közt kisebb Eötvös Loránd emléktúrát téve a Felső-Engadinban, (majd Észak-Olaszországban), csaknem lépcsőről-lépcsőre követeve útja egy részét.

²⁸ 1' azaz 1 láb, Loránd esetében 1 Párizsi láb = 32,48 cm. Pontresina eszerint 1807,8368 m. magasan fekszik. Idézet: Kis D. D. 1998. 93.

erősíti Schweiz útikönyvében,²⁹ nekünk is úgy tűnt mostani utunk során, hogy mintha nem lennének annyian, mint a Dolomitokban, vagy a Montblanc körül, vagy mint a Tátrában. Előfordult, hogy egy nagyobb túrán negyedóráig [!] sem találkoztunk senkivel. Talán inkább telente, a sízők népesítik be igazán a havas hegyoldalakat.

Pontresinában kelt, anyjának írt levelét (10. levél) így folytatja: Markusovszkyékkal „Találkozásunk rövid volt; 24^{én} reggel 8 órakor Silvaplana első és úgy hiszem egyetlen Hótel-jában »Zum Weissen Kreuz« épen öltözködtem, mikor a póstakocsi ablakom alatt ellépdelt; fogtiszttás alatt ki szoktam nézni, s mivel fogamat épen akkor mostam, megpillantottam a kocsi tetején Markusovszkyt. - Természetes, hogy a szokottnál hamarabban öltözködtem, s szaladtam le a garádicson; természetes az is, hogy a kocsit utolérve egy nagyot kurjantottam, s hogy Markusovszkyék a Julier-pass egy részén elkísértem; s végre természetes, hogy a leghőbb szerencsekívánatok közt váltunk el - ők Churba mentek. - E találkozásnak nagyon örültem, nem Sándor, ki az ebédelőben várt reggelivel s eltűnésem okát meg nem fejthette. - 8 órai felkelésről szóltam, e miatti igazolásokat megtalálhatjátok a Chronológiában, melyet idő hiányában kénytelen vagyok ide csatolni.”³⁰

A fentebb idézett levelet útja többi állomásának, eseményének naplószerű felsorolása követi, kicsit mégis részletesebben, mint a „Lila notesz”-ben: „24 - 10-12 Silvaplana - Sct Moriz; e fürdő mellett a hasonló nevű falutól 1/2 órányi távolságban van, a legkényelmesebben van berendezve; ebéd alatt zeneszó; csunya nál csunyább angol asszonyok. - Délután kedves út Pontresinába a Stätser See mellett. - Megtelepedtünk a Hótel zur Krone 32ik szobájában, innét gyönyörű kilátás a Rosegthalba.”³¹ A Lila notesz végén vezetett „Költség-könyv”-ben pedig e napra:

„24	számadás Weissen Kreuz	6	10	
	fürdő Sct Moriz	1	50	
	ebéd ott	8	25	
	photographia	3		
	csokoládé		75	
	könyv	3	20	
	kávé Sct Moriz		40	
	postabér és mosás			
	Krone Pontresina	7	57	” (Frankban és Centben).

²⁹ „Dieses bis in die jüngste Zeit wenig gekannt,...” Berlepsch, H. A 1870. 114.

³⁰ Augusztus 25-i levél: Kis D. D. 1998. 93. A Markusovszky Lajossal és feleségével, Kis Zsófiával való közös kirándulást később, 1869-ben Inkey Bélával tett tiroli útján pótolja be: Augusztus 12-e körüli napokban Gasteinben idejük nagyobb részét Markusovszkyékkal töltötték, s velük egy kirándulást tettek a Kötschachtalba: „Fekete notesz” (ELGI Könyvtár), Kis D. D. 1998. 129–130. és anyjának 1869. augusztus 15-én írt levelében Kis D. D. 1998. 125.

³¹ Augusztus 25-i levél: Kis D. D. 1998. 93.

(A jelen esetben vizsgált, 1866. augusztus 23–31-ig terjedő időszak költségkönyve megtalálható a tanulmány végén a Függelékben.)

Ezekből is már kitűnik a látott és átélt dolgok, a napló és költségkönyv s a levelek egymásból való folyása, s az, hogy az élmények miként rakódnak egymásra s Loránd számára mi a fontossági sorrend. Természetesen maga az egyedül, felnőttként tett első utazás élménye a legfőbb, ezen belül pedig Európa legmagasabb hegycsúcsai jelentik a legnagyobb élvezetet, s hogy némelyikre, mint a Montblanc (4807) után a legmagasabbra, a Monte Rosára (4634) neki is sikerül följutnia. Már első komolyabb próbálkozása, mondhatni az edzőtúra is igen jól sikerült: „Folyó hó 26 és 27ike reám nézve lehetőleg legélvezetesebben folyt el, 26ika a Piz Languard megmászása, melyen magunknak, mint erős gyaloglók, igazi reputatiót szereztünk, a partiat, mely föl 4 1/2, lefelé pedig 3 órát vesz rendesen igénybe, minden fáradság nélkül 2 1/2 és 1 1/4 óra alatt jártuk meg. - Ezáltal lábainkhoz bizalmat nyerve mertünk csak a híres Diavolezza tourra felkerekedni - az út a Morteratsch gletscheren keresztül visz Isla Persához, egy a gletscherek közt emelkedő sziklához, melynek növényzete a csillogó jég közt csodálatos; innét a virágok.”³² (A Piz Languard Berlepsch, Loránd „könyvbéli” vezetője szerint: „örtl. von Pontresina in 4 St. zu ersteigen; Rückweg 2 bis 3 St. Führer rathsam, 7 Fr.”³³ Innen vette tehát a menetidőt, de bizonyára, mint most 1998 augusztusában is, ki is volt írva egy útjelző táblán. Most a pontresinai kis román templom mellől induló turistaút elején fölfelé 3 3/4 órát írnak. S habár mi kissé túl is léptük ezt a szintidőt, Loránd útját követve, azért nem csüggedtünk, eleget gyönyörködtünk a Bernina-völgy túlsó felén csillogó havas csúcsokban, a Vadret Morteratsch s a Pers, és a fölöttük magasló Bernina látványában. A versengést kizárva is, Loránd adatát túlzónak éreztük, szinte futnia kellett, minden megállás nélkül, s ezzel, szaknyelven élve, ez esetben inkább a „fajturistához” áll közelebb, mint az „igazi turistához”.)

A napló némiképp kiegészíti, pontosítja a levél adatait:

„26 Guidum Márton vezető - 7 kor ... megérkezés Languardra 9 1/2 kor. A csúcs felhőktől nemegészen, de vasárnap lévén, angoloktól teljesen szabad. - fönt lakoma, indulás pontban 11 kor, leértünk 12 ó. 20 p. Délután alvás „
 „27 Guidum - 7 kor ind. a Morteratsch Gletscheren át Isla Persara, ott megérkeztünk 11 kor D[?] óra Gletscheren - Isla Person ebéd, madárkák - 12 1/2 kor indulás a Mount [Munt] Pers mellett Gletscheren át a Diavolezza völgyébe, ott havon sok csúszkálás, pontban 3 kor érkezés a Bernina Wirthhaushoz, ott roszt kávé, szép leány - Az oda menetelt Einspännerrel vissza, este pihenés. - Deterloch és Galiziai barátja.”³⁴

³² Augusztus 28-i levél: Kis D. D. 1998. 95–96. A préselt virágok azóta elnyésztek. – K. D. D.

³³ Berlepsch, H. A 1870. 151.

³⁴ „Lila notesz”, Kis D. D. 1998. 112.

(A Piz Languard-on, vasárnap lévén, mi sem találkoztunk angolokkal: sőt néhány percig teljesen magunk voltunk, majd egy házaspár jött, mire megkérdeztem, nem angolok, felelték, hogy nem, svájciak, s nagyon derültek, mikor elmondtam, miért kérdeztem meg. Később, egy vörösseszőke hithű zsidó férfiú tűnt föl, hófehér ingben, feltűrt ingujjal, sötétkék ünneplónadrágban. Csak az enyhén poros bakancs ütött el öltözékétől. Vörösseszőke szakállával, öltözékével egész romantikusan hatott. Másnap mi is az Isla Pers sziklaszigetét kerestük föl: felvonóval a Diavolezzára, addig mintegy 6 km-t már megtéve a Morteratsch Camping-ből, szállásunktól, közben a Bernina Suot-ot is érintve. Mi gyakorlatilag fordítva tettük meg nagyjából azt az utat, melyet 132 évvel korábban Eötvös Loránd: keresztül a Pers jégáron, (Vadret Pers-en), az Isla Pers-re. Itt mi is láttunk virágokat: a szikla felső részén sárga színűeket. Nem szedtem, nem is szabad, de talán nagyvirágú zergevirág (*Doronicum grandiflorum*), ha jól látom a fényképek alapján itthon behasonlítva. Madárkakat, néhány nagyobb ragadozót, s főleg fekete testű, élénksárga csőrű havasi csókát (*Pyrrhocarax graculus*) többször is láttunk. A sziklán lefelé, már a Morteratsch jégár felé, különböző vöröseslila vagy rózsaszín virág virít, az Alpok jellegzetes színei. Majd az eddigieknél hosszabb és fárasztóbb út következett: Az Isla Pers sziklán lefelé, majd egy kis gleccser-tó mellett, aztán egy ideig a Morteratsch középmerénáján haladtunk egy darabig, mire nagy nehezen rászántuk magunkat, ismét összekötve magunkat - a sítotot vagy magam a jégcsákányt erősen megmarkolva -, hogy átkeljünk a kisebb-nagyobb hasadékokkal és úgynevezett hosszanti hasadékokkal szabdalta Morteratsch-on; a korábbi tanácsok ellenére, - inkább mások példáját követve - nem fölfelé, a Boval-ház felé pályáztunk, hanem kissé alá mentünk, s így elszakadva a jégár szélét jelentő, veszélytelenebb igazi kőmorénára kivezető úttól, egy végnélkülinek látszó kőmászással és jégen való csúszkálással, kis szakaszon újra a „nyílt” gleccserre lépve, végre lejutottunk az oldalmerénán; Néhány ijesztő véghasadékot is megszemlélve s egy-kettőn kénytelenül, de végül sikerrel átkelve, a gleccserkapuhoz értünk, a jégfolyam hatalmas száját megsodálva, mely csak úgy ontotta magából a vizet. A jégár patakja mellett, immár szilárd talajon, vidáman értünk a völgybe, a kisvasút melletti Morteratsch házhoz, hol jó sört ittunk. Ezt az utat, megfordítva, ahogy Loránd is megtette, Berlepsch útikönyve is javasolja.³⁵ Ezen az un. Diavolezza-tour-on Loránd költéskönyve szerint 7 Frankba került nekik a vezető, s már előzőleg, a Languardra is vezetővel mentek, 4. 50-ért. Mindenütt, hol az útikönyv vezetőt javasol, fogadtak is. 60 Chf-ért – hosszú, tömött sorban – mi is mehettünk volna vezetővel. A Diavolezzára vivő felvonó felső állomásán (2973 m), lehetett befizetni a csoportos vezetésre.)

³⁵ Berlepsch, H. A. 1870. 170.

Egy ízben olvashatjuk: augusztus „25 Vezető nélkül reggel 7 1/2 kor a Roseggletscherre, azon hosszú barangolás s haza jövetel 1 órára.”³⁶ A már többször idézett levélben pedig:

„25 - A Roseggthal végén emelkedik a Roseggletscher, egész keleti Sweiz legnagyobb magányos gletscher-e, erre tettük ma délelőtt kirándulásunkat, körülbelül 3 órai gyaloglással elértünk Pontresinából a Gletscherthorig (Source de la Rosegg) s onnét a Rosegthalba Pontresina felé gyönyörű. Phot. 34/3.”

Ezek alapján, ha Szemere némileg leegyszerűsítő, de kedves és szellemes karakterei közül kéne választani, némiképp az angol utazó alkatára vall kissé „kötelességszerű” naplója, természetesen egy igényes, kiművelt angol utazóéra, az ifjúság s a tudásra éhes ember nyughatatlanságával megtoldva, hogy majd Heidelbergben tanulva, a tréfásan Physikalischer Vereinnek nevezett diáktanyán a ser szellemet serkentő hatására némi német íz is ragadjon rá. 1868-as, a *scarisorai jégbarlangot* is megörökítő naplóját már németül írja, nyelvyakorlás végett is. Egyfajta németes „pedantériát” – atyja, s a kor erősen németes műveltsége mellett – két német származású nevelőjétől is elsajátíthatott. Az egyik Klette, a későbbi jónevű tájképfestő, Keleti Gusztáv – Keleti Károly öccse –; a másik pedig a „kis Krenner”, Krenner József Sándor, a Nemzeti Múzeum ásványtárának későbbi vezetője. Az apa, Eötvös József választása nyilván tudatosan esett e két, tehetségesnek látszó ifjúra, és ezáltal amellet, hogy fia művészi, humán, és reáltudományos hajlamainak kibontakozását szolgálta, és a német nyelvtudás tökéletesítését segítette, két ember pályáját s megmagyarosodását is támogatta.

Eleinte Keleti hatása is megfigyelhető, ami a rajzos kedvet illeti: 1868-as útja során a scarisorai jégbarlangról és környékéről, majd Inkey Bélával való tiroli útján az ottani tájakról készít remek képeket naplójában. A hegyek s a természet szeretete mégis, részben a későbbi pályáját is kijelölő személynek, Krennernek köszönhető, ki eleinte geológus-paleontológusnak indul, de már ekkor kiütözik mineralógiai érdeklődése, mint ezt Loránd 1864-ben, felvidéki „mineralógiai” útkon vezetett naplója is bizonyítja.³⁷

³⁶ „Lila notesz”, Kis D. D. 1998. 112. S Berlepsch mit mond? „Führer unnöthig, wenn man nicht auf die Fourcla will.” Berlepsch, H. A. 1870. 152. De ahol kellett, vagy lehetett, mindenütt fogadott szakképzett hegyvezetőt. Ezt az óvatosságát egész életében megtartotta. Később a Dolomitokban, nagy hegyászó bravurjait is híres helybéli vezetőkkel vitte végbe.

³⁷ Zöld vászonkötésű napló az MTA Könyvtár Kézitattárában, az 1868-as naplóval együtt. Krenner József Sándorról: Koch S. 1952. 54–59.

Az idővel való gazdálkodás

Eötvös Loránd önmagának, az idő beosztására, vagy az idővel való elszámolásra vezette naplóját, és ezzel sokban összefüggően pénzével való gazdálkodása végett írta szorgalmasan az egyes kiadásait költségkönyvébe. Jóllehet családtagjaihoz, főképp atyjához írt leveleihez is szüksége volt ezekhez, néha említi is, hogy most jegyzeteiből ír, s ezzel atyjának is igyekezett megfelelni, bizonyítani, hogy már nem (teljesen) gyerek, érett hosszabb önálló külföldi útra, s majd hosszabb külföldi tanulmányokra. Nemsokára valóban Heidelbergben találjuk, mint Helmholtz, Kirchhoff s Bunsen tanítványát.

Nagy tehetségű és híres ember fiának lenni nem könnyű feladat: ezt érzi apa és fiú is, nehéz megfelelni az atya s a világ elvárásainak. Tudta ezt Eötvös József is, akárcsak Széchenyi István Béla fia esetében. Lorádnak talán több szerencséje volt, atyjának némileg szerencsésebb sorsából és jobb természetéből is fakadóan. Természetesen az is biztos, hogy Eötvös Lorádnak különleges tehetsége és szorgalma volt, s szerencséjére – habár hosszabb ideig többek közt az Akadémia elnöke, s egy rövid ideig, megint atyja nyomában, miniszter is volt – igazi színterévé a tudomány, a reáltudomány vált, ezzel némiképp megóvta magát, részben tudatos módon, szánt szándékkal, hogy örökre csak egy nagy ember fia maradjon.

Ami egész életünk helyes vezetését, s az önvizsgálatot is lehetővé tevő naplóvezetés módját illeti, mintha Loránd fogadta volna meg azokat az intelmeket³⁸, melyeket a „legnagyobb magyar”, Széchenyi, Béla fiához³⁹ intézett. Hét pontba szedett intelmei közül az alábbi részletek lehetnek fontosak, hogy megértsük a naplóvezetés jelentőségét Loránd esetében: „Voltaképpen miért vezet az ember számadást? Először azért, hogy tisztán lássa, mi je van; azután meg, hogy önmagát ellenőrizhesse! Nem igaz? Hogy ugyanis fokozatosan jobban és okosabban gazdálkodjék...”⁴⁰ A naplóírásról pedig a következők legfontosabb megállapításai: „Vajon kik azok és hol találhatóak, akik csak önmaguknak vezetnek naplót, hogy idejüket a lehető legjobban kihasználhassák? Ilyenek még a legműveltebb emberek körében is csak nagyon kevesen akadnak. [...] Véleményem szerint minden embernek, aki írni tud, naplót kellene vezetnie. – mivel – Ha ... nem az a napló fő rendeltetése, hogy nyomtatásban megjelenjék, vagy hogy felolvassassék, hanem az idővel való gazdálkodás és az önellenzés, akkor egy szabóle-

³⁸ Fenyő E. 1985.

³⁹ Széchenyi Béla ekkor 20 éves. Az atya fiában talán a legfőbb hibának érzi, mivel maga is gyakorta küzködött, önmagát ösztökélve: „A legtöbb dologban nincs meg Benned az igazi savoir-faire...” Később Széchenyi Béla 1877-ben nagyszabású, főleg Kínára terjedő tudományos expedíciót szervez, mely, főképp a magával vitt Lóczy Lajosnak köszönhetően, nagyjelentőségű tudományos eredményekkel fejeződött be.

⁴⁰ Fenyő E. 1985. 75–76.

gény naplója egyéni szempontból éppen olyan értékes, mint amilyen értékes pl. Ferenc József ő császári felsége naplója lehetne a maga felkent személye számára. [...] Amellett, hogy okosan jártunk-e el vagy sem, a fő dolog, aminek egy naplóban elő kell fordulnia az, hogy följegyezzük, hol jártunk és milyen benyomásokat szereztünk.”⁴¹

1836-os nyugat-európai útján Eötvös József is vezetett naplót – ez elveszett, de jórészt ez alapján született meg a Karthausi.⁴² Majd 1864-ben, egyik legjobb barátja, Szalay László halálakor kezd újra az úgynevezett „gondolatok” folytatásába, rövidesen ehhez kapcsolódva a naplóírásba – részben Salzburgban, majd Münchenben –, amit, úgy tűnik, élete végéig vezetett.⁴³ Maga a naplóírás ténye nem különösebben érdekes, hisz ekkorra már gyakran a kislembert is naplót vagy feljegyzéseket ír, a 19. század közepétől szórványosan már néhány tehetősebb parasztgazda is vezet efféle személyesebb feljegyzéseket.⁴⁴ Érdekesebb talán az időszakosság, az írás alkalmá: nagyobb utazáskor mindig szokás, mint Lorándnál is látjuk, de nincs tudomásunk róla, hogy máskor is írt volna naplót. Egy-két jegyzetfüzete és költségkönyve még ismeretes, vagy természetesen az ingával végzett tudományos méréseinek adatolása, a hely és az idő pontos megjelölésével, de életének napról-napra vezetett „elszámolása” nem ismert, s majdnem biztosan állíthatjuk, hogy nincs is ilyen, hisz ifjontian is csak egyes hosszabb „geologicus”, „mineralógiai” vagy svájci, tiroli útján, majd Heidelbergben s Königsbergben vezetett hol bővebb, hol szűkebbszavú útinaplót.

Báró Eötvös József 1864-ben kezd újra a „gondolatok” írásába, majd egyre rendszeresebben naplót vezetni, s ebben az évben kezdi első naplóját fia is, azon a felvidéki úton, melyről szept. 3-án ezt jegyzi be Eötvös József saját naplójába: „Ma adtam először 150 frtot fiamnak, ki holnapután geologicus utazásra megy.”⁴⁵ Lorándnak már kora ifjúságában fontos szempont volt, hogy útjának legyen valami „tudományos színezete”.⁴⁶ És az első, 1866-os nagy, kéthónapos külföldi utazása is némiképp valamiféle expedíció-láz nyomait is magán viseli, de ettől még csak amolyan, különösen az előkelő, arisztokrata családokban egyáltalán nem különös, sőt természetes, mondhatni kötelező európai, életre nevelő tanulmányútnak tekinthető. Érdekessége nem is ez. Legtöbb kortársa, vagy elődje, esetleg részben példaképe, mint Berzeviczy Albert, Szemere Ber-

⁴¹ Fenyő E. 1985. 87–91.

⁴² Sötér I. 1967. 52–55., 91–92.

⁴³ Eötvös J. 1941.; Eötvös J. 1978.

⁴⁴ Francsics K. (Bevezető) 12–13.

⁴⁵ Eötvös J. 1941. 37.

⁴⁶ Eötvös Loránd Eötvös Józsefhez Pest 1868. augusztus 17.: „*Ez utra rendkívül örülök; uti társaságom rendkívül mulatságos - a vidék hova megyünk érdekes és nagyrészt ismeretlen - s így az egésznek némi tudományos színezete lesz.*” (OSZKK Levelestár). Ezen bihari utazásának eredményeképp született meg első tanulmánya, *A scarisorai jégbarlang*: Eötvös L. 1869.

talán, Wesselényi Polyxéna, vagy Széchenyi – ki útjai során megmászta a kis-ázsiai Olymposzt, azaz a Kesis-Dagh-ot, vagy az Etnát⁴⁷ – ha úgy adódott, kíváncsiságból, becsvágyból vagy kalandvágyból fölkapaszkodott néha egy-egy, olykor hajmeresztőnek tűnő csúcsra is, de elsődlegesen nem ezért kelt útra. Loránd Magyarországon azon kevesek közé tartozik, részben az angolok példáját követve, kik a természet szeretete folytán, az igazi nagy hegyekben való gyönyörködés és azok megmászása miatt, vagyis az igazi hegemászásért indulnak útnak, s útja során minden más csak mellékes érdekességként jöhet számba. Ebbéli vágyának teljesülése fölött örvendve a Silvaplanai-tó partján ülve, talán épp naplóját írva, eszébe juthattak a tizenháromévesen írt sorok:

*„A tó fölött egy jégfödötte hegy van
Sziklák földik hatalmas homlokát!
Lenéz... s a csendes, tükörtiszta tóban
Megnézi arczán csillogó havát -*

*Más oldalakról sziklafal keríti,
Mint kő medenczét a szép tó vizét,
S egy vízesésnek egyhangú beszédi
Kisérik a madárcák énekét!”⁴⁸*

Irodalom

- Asbóth János 1866: *Egy bolyongó tárcájából* 1–2. k. Pest
- Bényei Miklós 1996: *Eötvös József: A gondos kutató. Eötvös József könyvei és eszméi*. Debrecen
- Berlepsch, H. A. 1870: *Schweiz*. Meyers Reisebücher. 6. kiad. Hildburghausen
- Szádeczky Lajos 1889: Berzeviczy Albert utazásai. 1818–1820. *Földrajzi Közlemények* 5–6. f.
- Eötvös József 1871: *A karthausi*. 6. kiad. Pest
- Eötvös József 1941: *Naplójegyzetek – gondolatok 1864–1868*. Közzéteszi, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Lukinich Imre, Bp.
- Eötvös József 1978: *Naplójegyzetek*. 1870 augusztus [6]-tól kezdve 1870 november 30-ig. Közzéteszi s jegyzetekkel ellátta Czegle Imre, *Történelmi Szemle* 2: 364–411.

⁴⁷ Viszota Gy. 1925. 399., 558., 622.

⁴⁸ Eötvös Loránd: „Mi szép e táj... (Pest Salzburgból. Január 21 1862)”. 2–3. versszak. Egyetemi Könyvtár Kézirattár Ms H 1330 - Eötvös Loránd gyermekkori versei.

- Eötvös Loránt 1869: A scarisorai jégbarlang. *Vasárnapi Ujság* 49. sz. december 5. 673–675.
- Eötvös Loránt (ford.) 1872: A Jungfrau megmászása. Tyndall „Hours of exercise in the Alps” című munkájából. *Természettudományi Közlöny* október (38. füzet) 383–389.
- Eötvös Loránd 1908a: Gravitációs mérések a Balaton jegén. In *A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei* 1. k. A Balatonnak és környékének fizikai földrajza 1. rész. A Balaton környékének földrajzi leírása, orografiaja és geológiája. Bp.
- Eötvös Loránd 1908b: *A Balaton vízfelülete s azon a nehézség változásai*. Bp.
- Eötvös, Roland 1912.: *Über Arbeiten mit der Drehwaage*. Ausgeführt im Auftrage der Kön. Ungarischen Regierung in den Jahren 1908–1911. Verhandl. d. XVII. allg. Konferenz der internat. Hamburg
- Fenyő Ervin (összeáll.) 1985: *Gróf Széchenyi István intelmei Béla fiához*. Ford. Kovács Ilona, Soltész Gáspár, Váradi József, Bp.
- Francsics Károly 1973: *Kis kamorámban gyertyát gyűjték*. Válogatta és sajtó alá rendezte Vörös Károly, Bp.
- Kis Domokos Dániel 1998: *A csúcson. A hegyek szerelmese – Bárány Eötvös Loránd*. Bp.
- Koch Sándor 1952: *A magyar ásványtan története*. Bp.
- Neidenbach Ákos 1992: *A hegymászás története a 70-es évek közepéig*. Hegymászás oktatókönyv. Bp.
- Paget Jánosné Wesselényi Polyxéna 1842: *Olaszhoni és schweizi utazás* 1–2. k. Kolozsvár
- Rosti Pál 1861: *Uti emlékezetek Amerikából*. Pest
- Sötér István 1967: *Eötvös József*. 2. átd. kiad. Bp.
- Szemere Bertalan 1845: *Utazás külföldön* 1–2. k. 2. bőv. kiad. Pest
- Szepesi N. Vilmos 1943: *Az ősi Szepesség*. Bp.
- Turóczi-Trostler József (szerk., bev.) 1956: *Magyar Simplicissimus...* Ford. Varjú Elemér, Bp.
- Viszota Gyula (szerk., bev.) 1925: *Gróf Széchenyi István naplói* 1. k. Bp.
- Witzenmann, Adolf 1902: Die Gruppe der Cadinspitzen in den Sextener Dolomiten. *Zeitschrift des Deutschen und Österreichischen Alpenverein* 400–402.
- Zsigmondy, Emil 1889: *Im Hochgebirge*. Mit Abbildungen von E. T. Compton, Leipzig

Függelék

Részlet a lila notesz végén található költségkönyvből
1866. augusztus 22. – szeptember 1.

Költség-könyv

1200 franc

Société de Crédit Suisse à Zurich
Messieurs Lombard Odier et Cp. Genève
Maurice Wodianer - .

Elvittem		100 ftot
8 Napoleon)	
1 Louis Philipp		20 frankos aranyat
8 Fer. Jozsef)	
2 Badeni		1 forintos ezüstöt
4 Badeni fél forintot		

Ehhez Zürichben 1200 fr.
és Sándortól 75 tehát
80
1455 frankot
100 osztrák papir forintot
és 8 Ez for[int?] = 10.
114 fr. 80 kr.

[Aug. 8-án bejegyzí, hogy aug. 1-től eddig összesen 56,90-et költött:]

„Marad 199 fr. 65 Cent

Felvettem Société
de Crédit Suisse à
Zuric 600 francot”

		fl	Cent
		31	60
[Aug.]	levél	8	20
22	számadás borraivaló		
	Hôtel Via mala	33	50
	levél	1	20
	koldus		10
	vezető Schynpass	3	50
23	Ejjeli számadás		
	Tiefenkasten	5	
	pósta Tiefenkast.(en) Silv.(aplana)	10	50
	káv	1	
	Maria kávé, thea	3	75
24	számadás Weissen Kreuz	6	10
	fürdő Sct Moriz	1	50
	ebéd ott	8	25
	photographia	3	
	csokoládé		75
	könyv	3	20
		110	20
24	kávé Sct Moriz		40
	postabér és mosás		
	Krone Pontresina	7	57
		118	17
		870 fr 35 Cent	
	pénzem megszámlolásánál ehhez találtam 95 Centime tehat		
		871 fr 30 Cent	
[Aug.]	koldus		10
25			
26	vezető	4	50
	kávé		25
27	vezető	7	
	kávé	1	60
	kocsis		80

28	photographia	2	
	mosás	2	40
	szobalány	1	
	Hausknecht	1	
	kávét		30
	számadás	47	90
	pósta	5	60
	conductor		50
		74	65
		796	65
	796 65		
	több van 1		
	<u>797 fr. 65</u>		
[Aug.]	photographia	1	20
29	papír		40
	posta Posch(iavo) - Tirano	2	80
	Tirano - Sondrio	3	10
	számadás Poschiavo	11	30
	levél	1	70
	kocsi		50
30	számadás Post Sondrio	11	40
	pósta Sondrio - Colico	5	
	trager		25
	hajó Colico - Bellaggio	2	45
	borraivalók		35
	hajó	1	
31	Villa Carlotta		80
	Villa Melzi		50
	hajó	2	25
	koldus		5
		45	05
	<u>752 fr 60 Cent.</u>		
	félre tettem Monte Rosara	100	
	van tehát		
	<u>652 fr. 60 Cent.</u>		

[Aug.]	számadás Belleggio	15	40
31			
	gözösön trager		25
	gözös Comoig	2	55
	trager		50
	omnibus		50
	vasut Milanoig	5	45
	Gepäck		20
	trager		25
	kocsi		50
	vacsora	4	20
	szivar	4	
Sept 1.	Palazzo Brera		
	Ambrosiana	1	
	bot	2	
	fogkefe		50
		37	30

[Szeptember 1-jét, Milánóban, 604 fr. 90 Cent összeggel zárja. Az egész utazás végén, szeptember 29-én az elköltött összeg:]

256 fr 55 Cent
+1200 fr
+ 75 fr

1531 55

[Tehát az elvitt, illetve felvett összesen 1455 frank és 114 forint 80 Kr-ból ennyit költött el.]

[Az aug. 8-i elszámolás szerint az addig elköltött	56,90
és a megmaradt pénz	199,65
összesen	256,55.
Ehhez adva a bankba átutalt összeget	1200
a végösszeg, amennyivel összesen rendelkezett	1456,55.

(Ezt még kiegészíti a 114 forint 80 kr.)]

Test – Lélek

A lélek sorsáról való gondolkodás és gondoskodás a 17. századi győri végrendeletek tükrében

A 17. századból fennmaradt ezernyi győri végrendelet forrásértékére több tanulmányban igyekeztem már – egy-egy részterület feldolgozásával – a figyelmet felhívni,¹ az utóbbi esztendőkből pedig ezen értékes dokumentumokból 350 darabot teljes szöveggel közzé is tettem.² Korábbi munkáimban több ízben is érintettem a testamentumok elmúlással kapcsolatos adalékait: így például kísérletet tettem a testálók halálra készülésétől „árulkodó” adatok esszé-szerű összefoglalására,³ az emberélet fordulóíhoz fűződő szokásokat vizsgálva – éppen a Hajnal István Kör debreceni konferenciáján, 1993-ban – bemutattam a temetésükkel kapcsolatos legfontosabb rendelkezéseket,⁴ majd egy nagyobb tanulmányban foglaltam össze a 17–18. századi temetkezési szokásokról addig összegyűjt adatokat.⁵ Ezen írásaimban azonban csak meglehetősen érintőlegesen foglalkoztam azzal a kérdéssel, hogyan rendelkeztek a testálók lelkükről illetve mit tettek lelkük üdvösségének elnyerése érdekében?

„A későközépkorra tömegessé vált írásbeli végrendelkezést az hívta életre, hogy az örökhatóság a jog szerint rokonaiknak járó javak mellett az életükben legfontosabb szerepet játszó szervezetnek, az egyháznak is juttatni kívántak valamit, hogy üdvözülésüket ezáltal is biztosítsák.” – írja egyik tanulmányában Szende Katalin.⁶ A 17. századi győri testamentumokat átvizsgálva megállapíthatjuk: vizsgált korszakunkban is jelentős helyet foglal el e forrásokban az egyháznak címzett kegyes hagyományok felsorolása. Egy 1991-ben tartott előadásomra készülve az addig kezembe került 804 darab 17. századi győri testamentumban 905 egyháznak szánt kegyes hagyományt számoltam össze.⁷ Az ilyen jellegű rendelkezések aránya az azóta fellelt mintegy 200 újabb forrás adataival tovább „javult”. De található a végrendeletekben számos egyéb, más típusú adalék is a címben megfogalmazott témához, hiszen nyelvezetük és tartalmuk egyaránt sok információt tartalmaz számunkra. Írásomban ezen adalékok legjel-

¹ Az 1994 előtt megjelent publikációim jegyzékét lásd: Horváth J. 1995a. 442–443.

² Horváth J. 1995.; Horváth J. 1996. ill. Horváth J. 1997.

³ Horváth J. 1991.

⁴ Horváth J. 1997a.

⁵ Horváth J. 1994.

⁶ Szende K. 1990. 268.

⁷ Horváth J. 1997b. 97.

lemzőbb típusainak áttekintésére tesztek kísérletet. Vizsgálódásom alapjául a 17. században Győrött keletkezett testamentumok szolgálnak: a Győrött fennmaradt, de nem itt kelt, e századból származó forrásokat ezúttal – viszonylag jelentős számuk, valamint a győriekétől erősen eltérő jellegük miatt – nem vettem figyelembe.

Hogy nyugodt lélekkel készülhessen a halálra

A 17. századi győri végrendeletek döntő többsége egy hosszabb-rövidebb bevezetővel indul, melyből megtudhatjuk: milyen okok és célok készítették a testálót utolsó rendelkezésének megtételére. E változatos tartalmú „okfejtésekben” számos adatot találunk jelen témánkkal kapcsolatosan is – ezért elsőként ezen elszórt adalékok legjellemzőbb vonásait tekintem át.

Mielőtt azonban a szövegek idézéséhez kezdenék, előre kell bocsátanom: vizsgált korszakunk végrendeleteinek döntő többsége jegyző előtt és által készült, emiatt magán viseli nemcsak a testáló, de a nótárius stílusát és gondolkodásmódját is. Következik ebből az is, hogy bizonyos formulák állandósulnak és számos esetben bukkannak föl hol több, hol kevesebb módosítással – egy szélesebb körben kialakult képet tükrözve ezzel.⁸ Vannak viszont az adott korszak – időben egyébként változó – formuláitól jelentősen eltérő, egyéni hangvételi bevezetők is: ezek különösen izgalmasak jelen témánk vizsgálata szempontjából.

Vizsgált korszakunk elején, a 17. század első évtizedeiben, a bevezető formulák egymáshoz meglehetősen hasonlóak: ebben nagy szerepe lehet annak is, hogy Győr város jegyzője negyed évszázadon át ugyanazon személy, Veszprémi Tóth András volt.⁹ A bevezető indokok között többnyire arról olvashatunk, hogy a testáló testében súlyos betegsége miatt erőtlen, de esze ép, utolsó rendelkezését szabad akaratából készíti, tudván a halál bizonyos voltát, de eljövételének bizonytalan idejét. Ez időszakban még ritka az egyéni hangvételi indoklás; ha akad néha-néha, akkor többnyire a korabeli „értelmiségiek” végrendeleteiben. Az 1611-ben testáló – Győrből vallása miatt néhány hónappal korábban száműzött¹⁰ – pataházi református prédikátor, Kecskeméti Sana Máté például így kezdi mondandóját: „*En ... tuduan Halando uoltunknak bizonyos renditt es hatarratt, hogy lölkönket az mi teremteö és megh ualto istenönknek az ki teremtette vissontagh szent kezeibe kelletik aianlanunk ...*”¹¹

⁸ A 17. század elején keletkezett győri végrendeletek bevezetőiről lásd: Horváth J. 1987. 116–118.

⁹ Veszprémi Tóth András 1600 nyaratól 1624-ig viselte e tisztséget (Geccsényi L. 1986. 113.).

¹⁰ Vö.: Pataky L. 1985. 28.

¹¹ GYVL Városi végrendeletek 33. sz.

Az 1620-as évektől azután mind gyakrabban tesznek említést a bevezető a lélekről is. 1619-ben Hans Sagner özvegye többek között azért végrendelezik, „... mivelhogy tudván az én életemnek bizonyos utolsó órájának meglétét, az mellyben az én Istenem az én lölkömet az testbül ki fogja kívánni”,¹² Nemeth Denis pedig 1625-ben akkor testál, amikor úgy érzi, hogy lelkét a felséges Isten az ő testének „*reuid satorabul es hailekabul*” kikívánja.¹³ Czentner Farkas 1642-ben kelt testamentuma már az okokra is utal: „*minthogi az első Attianknak Vettke miat, az egész embery Nemzett az halandosagnak igaia ala uagion Vetettuen, es meg kel halny, enis eszen halandosagnak igaia alatt leuen; ...*”¹⁴ Ezen indoklás azután több végrendeletben előfordul még: így kezdi például testamentumát 1659-ben Béni János nagyprépost,¹⁵ 1677-ben pedig Berdoczi György kanonok¹⁶ is.

Többen hivatkoznak arra is e bevezetőben, hogy a lélek csak a test halála által üdvözülhet. „... tudván azt, hogy az testi halál által kölletik az örök életre jutnom” – olvashatjuk például az 1652-ben Semberger Máté házastársaként testáló Földesi Judit végrendeletében.¹⁷ Ugyanezen indokot említi három évvel később Hegykeözy Kata, aki egyébként Semberger Máté második felesége.¹⁸ Ők mindketten evangélikusok voltak; de előfordul e formula a valószínűleg katolikus Geörffy Jusztinánál is, aki 1653-ban Eötuös László özvegyeként tett utolsó rendelést¹⁹ – azaz valószínűleg e gondolatok többsége nem kötődött kizárólag valamelyik felekezet tagjaihoz.

Ez utóbbi szempontból érdekes színfoltot jelentenek a Győrött a 17. század elején letelepített rácok végrendeletei, a többtől némileg eltérő nyelvezetükkel, gondolataikkal. Bár igazán szép példákat erre inkább a 18. századi forrásokból idézhetnék,²⁰ a 17. század közepétől már sikerült néhány érdekes fogalmazásra rábukkannom. A Zambo Gábor özvegyeként testáló Rach Anna 1657-ben kelt utolsó rendelésében például ez olvasható: „*Elleőtem uiseltem szüntelen, az halálnak első Adam Atiantul reank szallot hatalmat, és el taposhátatlan, s tekenet nélkül fuitogato mérges fulankiat, s hogy annal semmi bizonios, de oraianal bizontalanb nem uolna; ...*”²¹

¹² Horváth J. 1995. 49. sz.

¹³ Uo. 81. sz.

¹⁴ Horváth J. 1996. 156. sz.

¹⁵ Horváth J. 1997. 258. sz.; Béni Jánosról részletesebben ld.: Bedy V. 1938. 409–410.

¹⁶ Horváth J. 1998. 296. sz.; Berdoczi Györgyről ld.: Bedy V. 1938. 417–418.

¹⁷ Horváth J. 1996. 214. sz.

¹⁸ Horváth J. 1997. 236. sz.

¹⁹ Horváth J. 1996. 220. sz.

²⁰ Lásd pl. Burza Constantin 1781-ben kelt rendelésének bevezető sorait! (Idézi: Horváth J. 1994. 202.)

²¹ Horváth J. 1997. 251. sz.

Az idézett példából – a sort természetesen még hosszan gyarapíthatnám – látható: a 17. századi győri polgárok nem utolsósorban azért tettek végrendeletet, mert tisztában voltak azzal, hogy Ádám vétke miatt csakis így, a test halála árán juthat lelkük üdvösségre. Tudták továbbá azt is: az utolsó óra bármikor eljőhet! Ezt többen meg is fogalmazták, szemléletes képekben. „Tudom pedig azt nyilván, hogy azért születtem ez világra, hogy *visontagh* mikor az jó Isten akarja, ismét ez világból kiszólétsa lelkemet” – olvashatjuk Tolnay János deák özvegyének 1638-ban kelt végrendeletében,²² míg Leher János ugyanezen évben kelt rendelése elmondja: „*telliessegessen semem eleiben uettem es iol megh uizgaltam*, mely hamar változandó az ember élete. Úgy, hogy az mindenható Isten csak véletlen az testi halál által ez jelen való világbul szokta elszóllétani és vitetni az embert.”²³ Az 1643-ban testáló nógrádi vicekapitány, Miskej István „*latuan az Emberek nagy es Szörniü hirtelen kj mulasokat ez uilagbul, Enis nyluan tuduan halando uoltomat*” szánja rá magát a testálásra.²⁴ Terestyeni András 1677-ben tett végrendeletének „megszületéséhez” pedig valószínűleg nagyban hozzájárult az általa is említett szomorú tény: „... Lukatsi Ilona kedves házastársam ennek előtte *egi nehany napokkal Istenben el nyugodvan*, ...”²⁵

A bevezetővel kapcsolatosan egyetlen dologra szeretném még a figyelmet felhívni! A testálók jelentős része említi az okok között: szeretné, ha az örökösei békességben megosztozhatnának hátrahagyandó javain, hogy nyugodt lélekkel készülhessen az utolsó útra. A számos kínálkozó példából itt csupán kettőt említek: az 1635-ben testáló, vallomása szerint „ez világi dolgoknak elmulandó voltát” szüntelen elméjében forgató Barbel Kristóf „akarván azokáért én is holtom után jó rendelést hagyni, az veszekedést is s egyenetlenséget eltávoztatni, amely gyakorta az világi elmulandó jókért szokott támadni” teszi utolsó rendelését.²⁶ Kántor György pedig 1683-ban „tudván azt, hogy minden élő embernek meg kellessék halni, *hogy énis mind lelki magam rendelésével bátron, és arra a rettenetes utolsó számadásra jó készülettel mehessek és jelenhessek megh a boldogh Örökkenalóságban*, ...” teszi ugyanezt.²⁷

²² Horváth J. 1996. 136. sz.

²³ Uo. 137. sz.

²⁴ GYML, GYKHL Felvallási jegyzőkönyvek 9. kötet 249–252.; Miskey István életéről részletesebben ld.: Kiss Á. 1968.

²⁵ Horváth J. 1997. 298. sz.

²⁶ Horváth J. 1996. 124. sz.

²⁷ Horváth J. 1997. 316. sz.

A lélekről való rendelkezések

A testamentumok bevezető sorai után a „tárgyalás” első pontja az esetek döntő többségében – a 17. századi győri források mintegy 98 százalékában! – a lélekről és a testről való rendelés. Mind a magas arány, mind a rendelkezések közötti első hely azt mutatja: a győri testálók fontosnak tartották, hogy vagyontárgyaik mellett lelkükről és testükről is rendelkezzenek. Sőt azt is megállapíthatjuk, hogy a kettő közül az előbbit tartották fontosabbnak:

- jónéhány olyan esettel találkoztam, ahol a testáló csak lelkéről rendelkezett, testéről egyáltalán nem;²⁸

- másrészt: amíg a testről szóló rendelkezések az esetek döntő többségében csupán általánosságban szólnak és meglehetősen rövidek, addig a lélekről intézkedők sokkal részletesebbek;

- végül: a lélek üdve érdekében sokkal több rendelést tesznek és sokkal nagyobb anyagi áldozatokat is hoznak a végrendelezők, mint „meghidegült” testük „eltakarításával” kapcsolatosan.

A lélek sorsáról való rendelkezések bemutatásakor meglehetősen nehéz helyzetben vagyok: több tucatnyi érdekesebbnél érdekesebb megfogalmazásból nem könnyű csupán néhányat kiválasztani! Az alábbiakban erre teszek kísérletet, érzékeltetni akarván e rendelkezések változatosságát.

Ez az első rendelés a legegyszerűbb formájában így hangzik: „Elsőben lelkemet Istennek, testemet a földnek ajánlom.” Az esetek döntő többségében e gondolat valamilyen kibővített formában került lejegyzésre. A 17. század elején még az egyszerűbb formák vannak többségben, de néha már felbukkan egy-egy díszesebb is: Szeöch Benedek győri bíró például 1610-ben így rendelkezik: „Legelsőben ajánlom az én lölkömet az én teremtő és megváltó Istenemnek, ki az ő drágalátos vérével megváltott engemet, az ő szent kezeiben és országában”.²⁹

Az 1610-es évek első felétől jelen van forrásaink e rendelkezésében az utolsó ítéletre való hivatkozás is. „Legelőször ajánlom az én lölkömet az én megváltó Jézus Krisztusomnak kezében, ki engemet megváltott az ő szent halálával; ennekutánna az én testemet az ő anyjának az földnek mindaddig, míg eljön az én megváltó Jézus Krisztusom az utolsó napon ítélni eleveneket és holtakat” – olvashatjuk például Balogh György 1619-ben kelt végrendeletében.³⁰ Barbely Péter 1615-ben lelkét Istennek, testét a földnek ajánlja, „honnét ítélet napjára

²⁸ Lásd pl.: Horváth J. 1995. 17. sz. vagy Horváth J. 1996. 107. ill. 112. sz.

²⁹ Horváth J. 1995. 13. sz.

³⁰ Uo. 48. sz.

föltámadandó leszek, és az én testemből látom meg az én Istenemet”.³¹ Mindkét gondolat felbukkan további forrásokban is.

Meg kell említenem Miklos János 1624-ben kelt, „az örökké áldandó és dicsérendő Istennek nevében” kezdett végrendeletét, melyben első rendelkezésként ez áll: „Hogy minekutánna az örök Isten lelkemet testemtül az halál által elválasztandgya, akarom lelkömet az mindenkinek attyának *Abrahamnak* kebelében juttatni.”³² Megjegyzem: e testáló valamelyik protestáns felekezethez tartozhatott – legalább is egyik lányát Dániel prédikátor feleségeként említi. Valószínűleg Biblia-ismerő ember volt, ismerte Ábrahám történetét és tudta azt is, amit Landeszman György így fogalmazott meg: „A hívő zsidó Ábrahám Istenéhez fohászokodik, s ha meghal, Ábrahám kebelére tér meg.”³³ Ábrahám neve egyébként egyszer említetik még e rendelkezésekben: az a Horuat Gáspár hagyja az ő bűnös lelkét „Abraham Istenének kezében”, akinek 1641-ben bátyja által papírra vetett végrendelete alá a bemásolást végző személy ezt a megjegyzést tette: „*Szep kis Testamentom iras Schola Mestertol, Paduaban tanolt.*”³⁴

Az 1630-as években már egészen részletes megfogalmazásokkal is találkozhatunk; közülük itt – hely hiányában – csak egyet idézünk: „Elsőben lelkemet ajánlom az én megváltó Jézus Krisztusomnak, ki az erős számadáson engemet jobb keze felől állasson, és az hiveknek szerzett dicsőségben bevegyen, holott minden szentekkel együtt ő szent Felségének nevét áldgyam és dicsérjem örökkön örökben Amen. Hagyom annakutánna testemet az ő Annyának az földnek, melyből eredetet vett, kit elő adgyon az Utolsó Napon az kemény számadásra.” - rendel 1632-ben Angrano Ilona, Dobos György házastársa.³⁵ E motívumok együttesen később más esetekben is fölbukkannak: Hubinai Miklós például 1680-ban csaknem ugyanezen szavakkal rendelkezik lelkéről.³⁶

Érdeemes egy pillantást vetni arra is, hogy pontosabban kinek ajánlják lelküket a testálók? A legtöbben egyszerűen „az Istennek”, akit többnyire különböző jelzőkkel említenek. Mások Jézus Krisztusnak: az 1631-ben végrendelező Barbely István például „*az Nazarethbely Jesus kezében*” ajánlja az ő bűnös lelkét.³⁷ Koczis György 1650-ben „*az Jehova Szent Vr Istennek*”, Hantay Gáspárné Erdelyi Zsófia öt évvel később „*az Jehova Szent Istennek*” testálja lelkét.³⁸ Megjegyezzük, hogy mindketten az evangélikus egyház számára tettek jelentősebb hagyományt. Néhányan „még hatalmasabbnak vélt” pártfogót keresnek: Jago-

³¹ Horváth J. 1995. 31. sz.

³² Uo. 76. sz.

³³ Berger István et al. 1987. 8.

³⁴ Horváth J. 1996. 155. sz.

³⁵ Uo. 110. sz.

³⁶ Horváth J. 1997. 307. sz.

³⁷ Horváth J. 1996. 103. sz.

³⁸ Uo. 205. sz. ill. Horváth J. 1997. 232. sz.

czich Péter például 1673-ban „*azon tellies Szent Haromsagh egy Istennek eő szent Fölsighinek*” ajánlja lelkét,³⁹ míg Deaky Szabo István és felesége, Kenyeres Katalin 1658-ban tett közös rendelkezésében „*az hatalmas Istennek, az Tellyes Szent haromsaghnak kezeben*” a pontos „címzés”.⁴⁰

Néhányan viszont több pártfogóra kívánják bízni lelküket. Maraczich Kata például 1654-ben „*az hatalmas Istennek, es az ü Szent Anianak*” hagyja lelkét,⁴¹ Maykouich András 1638-ban lelkét Istennek, testét a földnek hagyja, majd így folytatja: „és annak utána az Szeplötelen Boldog Szüz Máriának és minden szenteknek érettem esedezéseik és imádságok alá ajánlom magamat”⁴², de a legérdekesebb e szempontból a nemes Egri Márton 1645-ben kelt rendelkezése: „Elsőben ajánlom lölkömet az fölséges mindenható Istennek kezében. Az *utan az En kigies Patronamnak az Boldogsagos Szüz Marianak, Zent Bertalannak, Zent Martonnak, Zent Christophnak, Patronusimnak, es az többinekis*.”⁴³

Bár a példákat még hosszan sorolhatnám, terjedelem hiányában csupán egyetlen kérdést említek még e rendelkezés vizsgálata kapcsán: hogyan vélekedtek a testálók lelkük megtisztulásáról, a bűnök bocsánatáról? Forrásainkból úgy tűnik, e téren kissé megoszlottak a vélemények. A testálók nagyobb része bűnei bocsánatáért könyörög: Barbel Kristóf például lelkét „most és kiváltképpen halálomnak óráján” az ő mennyei atyjának mérhetetlen irgalmasságába ajánlja, „alázatosan könyörögvén, hogy egyetlen egy Szent Fiának Jézus Krisztusnak érdemeiért magához vegye, és minden bűneimet kegyelmessen megbocsássa”.⁴⁴ Kántor György 1683-ban ugyancsak „*a magas kereszt fán a keserves kinok között meg hólí*” Jézus Krisztus érdemére és ártatlanul kiontott vérére hivatkozva kéri Istent: lelkét „*vegye bé aző Szent országában és részeltesse Szent színe látásával*”.⁴⁵ A Leeb Márton özvegyeként 1695-ben testáló Gerstl Johanna – aki Levaj Balázs újbárosi prédikátort sógoraként említi – viszont úgy ajánlja és adja vissza bűnös lelkét teremtőjének, „*eő Szent Fölsege megh foghatatlan irgalmassaghaban*”, hogy nincs kétsége afelől: „*Szent Fia keserves kin szenvedise, és dragalatos Sz. vére által az Valasztotti köziben számlalván a mennyei boldogságban részesíteni fogja*”.⁴⁶

A felsorolt példákból látható: mind a bevezetők témánkra vonatkozó részletei, mind a lélekről szóló rendelkezések meglehetősen változatos tartalmúak és esetenként „magasabb műveltség” hatását tükrözik. Jelen dolgozatomban nem

³⁹ GYML, GYKHL Felvallási jegyzőkönyvek 13. kötet 179.

⁴⁰ GYML, GYKHL Felvallási jegyzőkönyvek 11. kötet 125.

⁴¹ Horváth J. 1996. 226. sz.

⁴² Uo. 139. sz.

⁴³ Uo. 182. sz.

⁴⁴ Uo. 124. sz.

⁴⁵ Horváth J. 1997. 316. sz.

⁴⁶ Uo. 339. sz.

vállalkozhatom e hatások forrásainak feltárására, csupán néhány apró adatra szeretnék utalni. Így például arra: Győrött ezidőtájt két olyan magas rangú egyházi személy is élt, aki mélyebben foglalkozott az emberi élet végső dolgaival. Az 1570-ben Győrött született Lépes Bálint⁴⁷ – akit Lukácsy Sándor egy nemrégiben megjelent írásában „a túlvilági dolgok specialistája” jelzővel illetett⁴⁸ – ugyan még nyitrai püspökként jelentette meg e témába vágó két alapvető munkáját, a „*Az halando es iteletre menendo tellyes emberi nemzetnek fenyves tükör*” illetve a „*Pokoltol rettenteo es mennyei bodogsagra edesgeteo tükör*” című fordítás-köteteit,⁴⁹ de 1619-ben püspökként visszakerült szülővárosába és itt működött 1623-ban bekövetkezett haláláig: hihető, hogy e témákról – melyekről Nyitrán többször prédikált⁵⁰ – Győrött is elmondott néhány szentbeszédet. Még inkább valószínűsíthető ez az első magyarországi barokk költőként számon tartott Nyéki Vörös Mátyásról,⁵¹ aki 1611-ben lett a győri káptalan tagja és itt működött egészen 1654-ig.⁵² Itt írta 1620-ban „*Szent Bernardnak mutatott rettentoes csuda történt példa egy gazdag Test és Lélekről, kik egymás ellen keserves panaszolkodásuk után kárhozatra mint szállottak*” alcímű „Dialogus”-át, valamint híres „*Tintinnabulum tripudantium, az-az a földi részeg szerencsének ... lakodalmában tombolók jóra intő csengettyüje*” című munkáját, melyben ugyan csak a „négy végső dolog”-ról értekezik.⁵³ A megnevezett személyek prédikációikkal ugyanúgy hathattak a győri polgárok gondolkodására, mint kiváló szónoktársaik – mind a kanonokok közül, mind a jezsuita vagy a ferences rendházból.

De nem zárhatók ki a közvetlen irodalmi hatások sem. Hogy csak egyetlen példát említsek: az 1695-ben testáló Raicz Mészáros György azon indoklását olvasva, mely szerint még egészséges ember sem ígérhet „*csak egy oraig való eletett magának*”, nemhogy a beteg⁵⁴, Pázmány Péter juthat eszünkbe, aki „*Az halálról*” című prédikációjában azt írja: „... nemhogy egy napot, de egy órát sem ígérhetünk életünknek”.⁵⁵ E kérdés alaposabb kutatásokat igényel; itt csak a problémára illetve a kutatási lehetőségre kívántam utalni!

⁴⁷ Életéről röviden ld.: *Új magyar irodalmi lexikon* 2. 1994. 1218.; jelentőségéről: Klaniczay T. 1964. 140–141.

⁴⁸ Lukácsy S. 1998. 600.

⁴⁹ *Régi magyarországi nyomtatványok* 2. 1983. 1119. ill. 1146. tétel.

⁵⁰ Klaniczay T. 1964. 141.

⁵¹ Életéről röviden ld.: *Új magyar irodalmi lexikon* 2. 1994. 1496.; jelentőségéről: Klaniczay T. 1964. 143–145.

⁵² Bedy V. 1938. 405–407.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Horváth J. 1997. 341.

⁵⁵ Pázmány P. 1983. 988.

A lélek üdvét (is) szolgáló rendelkezések

A 17. századi győri végrendeletekben számos olyan rendelkezés található, mely a lélek üdvét is kívánta szolgálni: ezekről – előfordulásuk nagy száma miatt – áttekintést itt és most nem adhatok, csupán utalnék legfontosabb jellemzőikre.

E rendelkezéseken belül a legnagyobb csoportot az egyházaknak szánt kegyes hagyományok alkotják. Ez egyáltalán nem meglepő, hiszen például Szende Katalin vizsgálatai szerint az 1524 előtti soproni végrendeletek kb. 80 százaléka tartalmazott ilyen jellegű hagyományt – és ez az arány volt akkortájt jellemző Nyugat-Európában is.⁵⁶ A 17. századi győri testálóknek ennél lényegesen kisebb hányada tett kegyes hagyományt – igaz viszont, hogy aki tett, az nem ritkán egyszerre többeknek is. Már említett, 1991-ben végzett számításaim szerint az akkor általam ismert 804 darab 17. századi győri testamentum összesen 905 egyházaknak szánt kegyes hagyományt tartalmazott: közülük 306 a század első, 599 pedig második felében tétetett. Ez az arány az „adakozási kedv” lényeges fellendülésére utal. A hagyományok kb. egyharmada a Boldogasszony-templomnak, a Győrött földesúri jogokat is gyakorló székeskáptalan templomnak volt címezve; őket a ferencesek követték 166, majd a jezsuiták 50 adománnyal. Jelentős számban emlékeztek meg a testálók a győri kongregációkról (87 említés), és kaptak hagyományokat a protestáns felekezetek is – az evangélikusok 59, a reformátusok 16 alkalommal –, akik egyébként a városon belül közönségben nem gyakorolhatták vallásukat.⁵⁷

A kegyes hagyományok jellegének bemutatása külön tanulmányt igényelne; itt mindössze egyetlen jelenségre hívnám fel a figyelmet: számos esetben megfigyelhető, hogy a testáló különböző felekezetekhez tartozó egyházi intézményekre egyaránt tett hagyományt! Mivel a győri testamentumok „expressis verbis” soha nem közlik készítőjük vallási hovatartozását, egyértelműen nem állapítható meg, mely felekezetekhez tartoznak az érintett testálók. A hagyományok értékét tekintve azonban úgy tűnik, hogy döntő többségében protestáns végrendelezők hagytak katolikus egyházi intézményekre is. E jelenség más településeken is megfigyelhető: Tárkány Szücs Ernő is említést tesz róla, „igazi lélekváltás”-ként említve azt.⁵⁸

A kegyes hagyományok nem ritkán konkrétabb kikötésekkel jutottak el a címzettekhez. Több testáló rendelkezett például arról, melyik templomban és mikor mondjanak szentmisét lelke üdvéért. E célra néhányan meglehetősen magas, több száz mise díjának megfelelő összeget testáltak, míg mások nemcsak saját maguk, de elhalt szüleik vagy házastársuk lelkéért is mondtak miséket.

⁵⁶ Szende K. 1990. 268–269.

⁵⁷ A pontosabb adatokat ld.: Horváth J. 1997b. 97.

⁵⁸ Tárkány Szücs E. 1961. 158–159.

Voltak, akik azért hagytak kolostoroknak valamit, hogy a szerzetesek imádkozzanak az ő lelkükért. A hagyományozók között egyszerű iparosok illetve egészen alacsony összegű hagyományok is találhatóak.⁵⁹

A kegyes hagyományok másik nagy csoportját a szegényeknek juttatott adományok alkotják, melyekkel ugyancsak szép számmal találkozhatunk forrásainkban. Ezek nagy része általánosságban „a szegényeknek” szólt, közelebbi megkötés nélkül, mások házi szegényekről vagy – korszakunk második felében – a Magyar Ispita lakóinak rendelnek valamit. Megint mások konkrétan egy-egy személyt ajándékoznak meg: így ismerjük például a század első feléből Vak Mihály koldus vagy Világtalan Erzsébet koldusasszony nevét.⁶⁰ De jónéhány olyan végrendelkező is van, aki kifejezetten a legelesettebbekre gondol: a házanként koldulókra vagy az utcán nyomorgókra. Laurenchich Szür Szabó Mihály például 1691-ben 8 forintot hagy az „úton utczákon nyomorgó szegényeknek eppen az nyomorultaknak”, kiköti azonban azt is: a pénz a bíró kezébe adásuk „és az el ne vesztegetődgyik, hanem ha valamely szegény ablak alatt, vagy útczakon megh halna, arra fordittassék”.⁶¹

Néhányan a rabságban szenvedőkre is gondolnak: Galouicz Chiszar György például 1604-ben 5 forintot hagy „az szegény körösztýén raboknak, kik az Chonka Toronban uadnak”.⁶²

E kegyes hagyományok jelentős részét a testálók csupán jó szándékból tették, nyilván szem előtt tartva az önzetlenül segítő jó cselekedeteknek lelkük üdvözülése szempontjából érdemszerző voltát. (Vö.: az éhezőknek enni adatok, a foglyokat meglátogattatok stb.) Ha kértek valami „ellenszolgáltatást”, az többnyire az volt, hogy a megajándékozott szegények vegyenek részt a testálóiért majdan mondandó szentmiséken és imádkozzanak lelkük üdvéért.⁶³

A lélek üdvét szolgáló cselekedetek

Testálóink kisebb részéről azt is tudjuk: nemcsak „áttételesen”, jó cselekedetek által igyekeztek lelkük üdvét elősegíteni, de konkrétan is tettek érte – mindenekelőtt azzal, hogy utolsó útjukra készülve gyóntak és áldoztak. Jónéhány végrendelkező már a testálás előtt megtette ezt, bizonyítva ezzel: lelkének üdvét fontosabbnak tartotta, mint vagyontárgyai elosztását. Markolin Szabó Pál 1644-ben „az én teremtő és megváltó Istenemmel való *megh békellésemnek és eggye-*

⁵⁹ Szigiarto Péter pl. 1639-ben 50 pénzt hagy a jezsuitáknak e célra (Horváth J. 1996. 146.).

⁶⁰ Lásd pl.: Horváth J. 1995. 49. ill. 52. sz.

⁶¹ Horváth J. 1997. 333. sz.

⁶² Horváth J. 1995. 4. sz.

⁶³ Vö. pl.: Horváth J. 1997. 139. sz.

sülésemnek utanna” rendelkezik földi javairól⁶⁴, de hasonlóan cselekszik például Olasz Mátyás felesége 1616-ban, Doctorich Varga Jakab 1646-ban vagy Gyurkouith György 1649-ben.⁶⁵ Mások gyóntató atyjukról is említést tesznek: Knéz Ilona például 1639-ben „*Komaromi Racz Philep papnak, az Gionto Attiamnak*” hagy 10 tallért.⁶⁶ E témával kapcsolatosan két adatot említenék még: Maykouich András 1638-ban a jezsuita pátereknek hagy 50 forintot, „*mielhogy ők az én beteges agiamban forognak Engemet, es ugian Confessariussimis*”.⁶⁷ Az 1644-ben testáló Dóbrócsony Ötvös Mihály pedig azért hagy egy aranyat Keri István „Pap Uramnak”, mivel ökegyelme „*enghemet szép inteseckel batoretott nyavaliamban*”.⁶⁸ E két idézett példa jól mutatja, mennyire találó Berta Péter megállapítása: „A haldokló üdvözülését elősegítő, aktív egyházi szolgálatok... a fájdalomcsillapítás spirituális eszközeiként is kulcsfontosságú szerepet játszhattak.”⁶⁹

A végrendeletek szövegéből úgy tűnik: készítőik igyekeztek más módon is „könnyíteni” lelkükön. Többen szükségesnek látják, hogy utolsó rendelkezésükben írásban is bocsánatot kérjenek valakitől: az 1625-ben testáló Latoss Mihály például azoktól a hitelezőitől, akiknek ezidáig nem tudta visszafizetni tartozását.⁷⁰ Latoss özvegye bizonyára nehezen birkózott meg a férjétől reáhagyott adósságokkal, ezért jól jöhetett neki az egyik hitelező, Torkos István vármegyei főszolgabíró nagylelkűsége; ő ugyanis 1626 márciusában kelt végrendeletében azt mondja: Latoss Mihályné tartozik neki talán többel száz forintnál – „talán valamikor megadhattya az negyven magyar forintot érette”.⁷¹

Többen igyekeznek jó irányban befolyásolni hátramaradó utódaik majdani neveltetését. Petőr Kowach 1618-ban „az én feleimet az élő Istennek gondviselésére” bízza⁷², Kalmár Miklós özvegye pedig 1614-ben testálva két fiát inti: „... egymás szeretők és szava hallók legyenek és engedelmesek egymáshoz, mert Isten és emberek előtt is úgy lesznek köllemetesek”.⁷³ Több végrendelezőnk nyilvánítja ki azon kívánságát, hogy utódai vallásukban megmaradjanak. Hamar Orbán például 1636-ban azon feltétellel rendeli utóörököséül az ő „*Catholica*” atyafiait, „*hogy az igaz Catholica religioban uegigh megh maradgianak*”.⁷⁴

Végezetül egyetlen – dolgozatom témájával is összefüggő – jelenségre utalnék még: a győri testamentumokban alig találunk adatot arra, hogy a testáló

⁶⁴ Horváth J. 1996. 175. sz.

⁶⁵ Horváth J. 1995. 36. sz., valamint Horváth J. 1996. 188. ill. 198. sz.

⁶⁶ Horváth J. 1996. 143. sz.

⁶⁷ Uo. 139. sz.

⁶⁸ Uo. 176. sz.

⁶⁹ Berta P. 1996. 11.

⁷⁰ Horváth J. 1995. 80. sz.

⁷¹ Uo. 85. sz.

⁷² Uo. 45. sz.

⁷³ Uo. 27. sz.

⁷⁴ GYML, GYKHL Végrendeletek könyve 2. kötet 159.

pompásabb temetést kívánna magának – sőt, ha szól róla, inkább az eltakarítás egyszerűségét hangsúlyozza! Farkas András győri harmincados például 1673-ban kimondja: temetése minden pompa nélkül menjen végbe.⁷⁵ Úgy tűnik, hogy a 17. századi Győrre még nem áll André Chastel megállapítása, mely szerint a barokk érzélemvilág a 16. és 17. században főként egyfajta „temetési pompa” váratlan, viharos és impozáns kibontakozásában nyilatkozik meg,⁷⁶ mint ahogy az a vágy is inkább a 18. századra erősödik fel a győri polgároknak, hogy templomokban, kápolnáknak nyugodjanak⁷⁷ – az un. ad Sanctos temetkezést Philippe Ariès Nyugat-Európában általánosabban elterjedtnek mondja.⁷⁸ Inkább mintha Nyéki Vörös Mátyás tanácsát fogadták volna meg, aki „*Dialogus*”-ában ezt mondatja a lélekkel a testnek:

„Amely gazdagsággal téged eltemettek,
Drága öltözetben koporsóba tettek,
Nagy-friss készüléttel az sírhoz késértek,
És sok gyászruhával téged kesergettek.

Bár csak az te végső lelki javaidra,
Készítetted volna az kimulásodra,
Szegényeknek adtad volna ruhájokra,
Könnyebb volna utad most az menyországra.”⁷⁹

Összefoglalva az elmondottakat: a 17. századi győri testálók fontosnak tartották a lelkükről való rendelkezést és tenni is igyekeztek üdvösségük elnyerése érdekében; ugyanakkor a testüktől való elválást ideiglenes állapotnak tartották. Valahogy úgy vélekedhettek erről, ahogy Pázmány Péter röviden megfogalmazta: „Az Isten szolgálói tudják, hogy az ő halálok elrontatik a boldog feltámadással: ezért úgy válnak el a testtől, mint az útra menők házuktul.”⁸⁰

⁷⁵ GYML, GYKHL Felvallási jegyzőkönyvek 13. kötet 167.

⁷⁶ Chastel, A. 1984. 95.

⁷⁷ Horváth J. 1994. 204.

⁷⁸ Ariès, P. 1987. 363.

⁷⁹ Nyéki Vörös M. 1956. 156.

⁸⁰ Pázmány P. 1983. 996.

Források

GYML, GYKHL = Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, a Győri Káptalan Hiteleshelyi Levéltára

- Felvallási jegyzőkönyvek 8–13. kötet (jelzetük: XII. 1b/8 – XII. 1b/13.)

- Végrendeletek könyve 1–3. kötet (jelzetük: XII. 1c/1 – XII. 1c/3.)

GYVL = Győr Megyei Jogú Város Levéltára

- Győr város tanácsának iratai. Végrendeletek 1601–1742. (jelzete: IV. A. 1001/j/1.)

Irodalom

Berger István et al. 1987: *Ábel – Zsuzsanna. Képes bibliai lexikon*. Bp.

Ariès, Philippe 1987: *Gyermek, család, halál*. Bp.

Bedy Vince 1938: *A győri székeskáptalan története*. Győr

Berta Péter 1996: A körülállók teendői a későközépkor keresztény halálközeli rítusaiban. In *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 3–4. 5–17.

Chastel, André 1984: A barokk és a halál. In Chastel, André: *Fabulák, formák, figurák*. Bp. 95–114.

Horváth József 1987: A XVII. század elején keletkezett győri végrendeletekről. In *Győri Tanulmányok* 8. k. Győr 113–138.

Horváth József 1991: „... tudván bizonyos voltát, de bizonytalan idejét...” Halálra készülés a XVII–XVIII. századi végrendeletek tükrében. In *Műhely* 3: 17–21.

Horváth József 1994: Temetkezési szokások kora újkori végrendeletek tükrében. In *Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás*. Tanulmányok. Szerk. Kisbán Eszter, Bp. 197–212.

Horváth József 1995: *Győri végrendeletek a 17. századból* 1. 1600–1630. Győr

Horváth József 1995a: Egy végrendeletkutató tapasztalataiból. In *Vera (nem csak) a Városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére*. Szerk. Á. Varga László, Debrecen /Rendi társadalom – Polgári társadalom – Supplementum/ 433–444.

Horváth József 1996: *Győri végrendeletek a 17. századból*. 2. 1631–1654. Győr

Horváth József 1997: *Győri végrendeletek a 17. századból*. 3. 1655–1699. Győr

Horváth József 1997a: Végrendeleti adalékok az emberélet fordulóihoz fűződő szokások vizsgálatához a 17–18. századi Győrből. In *Kőfallal, sárpalánkkal... Várostitörténeti tanulmányok*. Szerk. Németh Zsófia – Sasfi Csaba, Debrecen /Rendi társadalom – Polgári társadalom 7./ 163–174.

- Horváth József 1997b: Adalékok a népi vallásosság kutatásához a XVII–XVIII. századi győri végrendeletek alapján. In *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 2. Szerk. S. Lackovits Emőke, Veszprém–Debrecen 93–100.
- Kiss Ákos 1968: A XVII. századi Győr két nevezetes katonája, a két Miskey István. *Arrabona* 93–104.
- Klaniczay Tibor (szerk.) 1964: *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Bp.
- Lukátsy Sándor 1998: Pokol és menny a régi magyar irodalomban. *Vigilia* 8: 600–602.
- Nyéki Vörös Mátyás 1956: Szent Bernadnak mutatott rettenetes csuda történet példája egy gazdag Test és Lélekről, kik egymás ellen keserves panaszolkodásuk után kárhozatra mint szállottak. In *Magyar költők*. XVII. század. Összeáll. Jenei Ferenc, Bp. 139–182.
- Pataky László 1985: *A győri református egyház története*. Győr
- Pázmány Péter 1983: Az halálról. In *Pázmány Péter művei*. Vál., jegyz. Tarnóc Márton, Bp. 978–1000.
- Régi magyarországi nyomtatványok* 2. 1601–1635. Szerk. Borsa Gedeon – Hervay Ferenc, Bp. 1983.
- Szende Katalin 1990: A soproni későközépkori végrendeletek egyház- és tárgy-történeti tanulságai. In *Soproni Szemle* 3: 268–273.
- Tárkány Szücs Ernő 1961: *Vásárhelyi testamentumok*. Bp.
- Új magyar irodalmi lexikon* 1–3. Főszerk. Péter László, Bp. 1994.

Tóth G. Péter

Sánta Pila

Három történet egy 18. századi boszorkányról a bírósági eljárás tükrében¹

„What does the ethnographer do? – He or she writes” mondta Clifford Geertz avagy ennek a konferenciának az apropóján: „Mit csinál a történetíró? – Ír?”

Kende Tamás nemrégben megjelent könyvében a „Vérvád”-ban, megpróbálja a rituális gyilkosság vádjának működési modelljét felvázolni. Ez a modell a boszorkányvád keletkezésének vizsgálatánál is tanulságos lehet. Kende az újkori vérvádak létrejötténél három állandó szintet különböztet meg. Elsőként az előítéletek, a tudat alatti félelmek szintjét határozza meg. Ez szerinte a „közösségi tudás” szintje, ami „passzív”, „általános és örök”. A második szint egy bizonyos tömegpszichózis. Szerinte az esetek kitöréséhez, a tanúk „megvilágosodásához”, szükséges egyfajta felfokozott lelkiállapot. A harmadik szint a rituális gyilkosságról, s egyéb „istentelen szokásokról szóló (ál)tudományos irodalom”.² A boszorkányvádak szociológiájának tanulmányozói természetesen ezeket a szinteket külön-külön vagy együtt, de már számba vették és a vádak létrejöttének alapvető okaiként határozták meg. Az első szint a mindenkori népi boszorkányhiedelmeknek felel meg, ami gyakran a „falusi boszorkányság” intézményében, a mindennapi élet konkrét gyakorlataiban is tetten érhető³ A második szint a boszorkányvádak tágabb kontextusát jelenti. Számos kutató szerint háborúk, éhínségek, járványok, pestis, klímaváltozás, nagyobb társadalmi konfliktusok, vallási küzdelmek után a boszorkányvádak is felerősödtek.⁴ A Kende féle modell harmadik szintjét a tudomány és teológia demonológiai irodalma jelenti.⁵

¹ A tanulmány egyik változata megjelent *Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitás-történeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára.* (Csonka Takács E. – Benedek K. 1999. 121–162.)

² Kende T. 1995. 125–126.

³ Vö. Macfarlane, A. 1970a.; Kristóf I. 1998.; Kristóf I. 1991a.; Pócs É. 1983.; Pócs É. 1992.; Pócs É. 1995. és mások.

⁴ Vö. Andreski, S. 1989.; Ankarloo, B. – Henningsen, G. 1990.; Behringer, W. 1990.; Biraben, J-N. 1976.; Boyer, P – Nissenbaum, S. 1974.; Demos, J. P. 1982.; Delumeau, J. 1978.; Kristóf I. 1991b.; Midelfort, E. 1972. és mások.

⁵ Clark, S. 1980.; Clark, S. 1990.

Kende modellje viszont tartalmaz egy új elemet is: „A felsorolt három elem önmagában még nem elégséges ahhoz, hogy bármilyen előítélet kitörjön az első szintből. [...] Egy elem még hiányzik, épp az, amely aktivizálja, feltételezve az említett felfokozott lelkiállapotot, az első pontban említett passzív tudást. [...] A mechanizmus szempontjából épp ez a hiányzó, aktivizáló elem a legfontosabb. [...] Mindig találhatunk olyan figurákat, akiknek szerepe érezhetően nagyobb, jelentősebb, mint az az adott ügyben („játékban”) elfoglalt pozíciójukból adódott. Az esetektől függően hol mint tanúk, hol mint szakértők, hol mint a vád képviselői jelentkeznek.”⁶ Kende a dramatikus játékok „játékszervezőihez” hasonlíítja ezeket a figurákat.

Egy ilyen „játék” kapcsán szeretnék három történetet elmesélni egy „játékszervezőről” és annak áldozatáról. A három történetben van egy közös részlet. Mindhárom történet középpontjában ugyanazon személy áll, akinek szándékaiból, viselkedéséből a három történet, három szerzője következtetni próbál az esemény hátterében meghúzódó „játékszabályokra”.

*

Az első történet nem más, mint az a bírósági jegyzőkönyv, melyet szándéka ellenére a későbbi korok olvasóinak is rögzített egy szorgalmas jegyző, s túlélve a selejtezéseket most számunkra is fontos mondanivalóval szolgálhat. A második történet – pontosabban itt inkább történetekről kellene beszélni – szintén a fent említett bírósági jegyzőkönyvekben található. A bírósági eljárásban kihallgatott tanúk és a vádlotként előállított személyek vallomásai ezek. A harmadik történet pedig nem lesz más, mint ez a tanulmány, mely utalásokkal, előre- és visszatekintésekkel, rekonstrukciós vagy „konstrukciós” kísérletekkel, a „közösség tanulmányok” eszközkészletével⁷ megpróbál egy eseménysort végigkövetni és értelmezni.

⁶ Kende T. 1995. 127.

⁷ A 19. század iparosodó és magasan mobilizált társadalmakban jött létre a „közösségnek” az a mítosza, amit a hagyomány, a stabilitás, az egymásra utaltság és a kollektív emlékezet fogalmakkal próbáltak leírni. Az iparosodó nyugati társadalmak tagjai úgy érezték, hogy elvesztettek valamit, amit úgy neveztek, hogy emlékezet-társadalom. Ez éltette a paraszti társadalom iránti felfokozott érdeklődést, ez hozta felszínre a népi kultúra értékeit, ez vonzott művészeket, tudósokat, kutatókat, felfedezőket. A történelem misztikus idejében felfedezett hagyományos társadalmakat a valóságban is próbálták megtalálni. Hittérítők, felfedzők, tudósok vágtak neki a „nem nyugati társadalmak” emlékezetét felfedezni. A „közösségnek” ez a típusú felfogása ellentétben állt a modern „társadalom” felfogással. A „közösség” a régit, a „társadalom” viszont az újat, a modernet jelentette. A közösség meghatározása és tanulmányozása a következőképp történik a legtöbb történeti és antropológiai munkában: 1. Valamilyen jellegzetes tulajdonság, tényező vagy ezek kombinációja által írnak körül egy közösséget (gazdaság, házasság, nyelv, rokonság, lakóhely, szokások stb.); 2. Egy „kvázi-közösségről” írnak, vagyis amikor egy szituáció, egy társadalmi esemény, egy kon-

A történetek nem válnak szét egymástól. A vádlottak és a tanúk, mint „szerzők”, többé vagy kevésbé a saját élménytörténeteiket vagy a bíróság által is befolyásolt elbeszéléseiket mesélik el. A jegyzőkönyvek „szerzője” a tanúk és a vádlottként előállított személyek vallomásaiból konstruálja meg és dolgozza egybe a maga szövegét. Az előadás „szerzője” (és a egyben a harmadik történet narrátora) pedig – ismerve a jegyzőkönyveket és néhány, a jegyzőkönyvekkel egykorú forrást – mindebből egy tágabb kontextusú históriát ír. Bár az előadás igyekszik elkerülni az eseménytörténet anekdotázásra készítő stílusát, mégis vállalja minden következményét annak, ha az olvasó úgy érezné a tanulmányíró *csak* „történetet” mesél.⁸

A „játék” „főszereplője”⁹ Páli Péterné Vörös Ilona, vagy ragadványnevén Sánta Pila 1741-ben – amikor a jegyzőkönyveket papírra vetették – 62 évesnek

fliktus, egy krízishelyzet vagy egy rítus teremt egy eddig még nem létezett közösséget, amit aztán tanulmányoznak; 3. Amikor a jellegzetes tulajdonságok hasonlósága mellett a különbségeket is vizsgálják. Vagyis a mechanikusan körülhatárolt közösség kapcsolatait próbálják meghatározni (kapcsolatháló analízis); 4. Amikor egy-egy személy kapcsolathálóját tárják fel a lehető legrészletesebben (EGO centrikus feldolgozás), itt alkalmazzák leginkább a társadalmi drámaelemzések (social drama) módszereit (Turner, Leach). Az antropológizáló történetírásban és a történeti eseményeket is feldolgozó antropológiában kialakult tehát egy olyan irányzat, melynek középpontjában egy területi és korszak-határokkal meghatározott „közösség” vagy annak egy tagja állt. A közösségtanulmányokra összefoglalóan. Macfarlane, A. – Harrison, S. – Jardine, Ch. 1977.; Redfield, R. 1950.

⁸ Vö. Aunger, R. 1995. Az elbeszéléstről és annak problematikájáról 1998. július 25–31. között tartotta konferenciáját Göttingenben „Horizons of Narrative Communication” címmel az International Society for Folk Narrative Research társaság. A „story” vagy „history”, archívumból dolgozás vagy terepmunka, személyes emlékezet vagy történelem problematikájáról, az elbeszélések jelentőségéről, a kutatók által teremtett (konstruált, szelektált) szövegarchívumokról, a kutatói diskurzusokat meghatározó kánonokról számos előadás hangzott el.

⁹ A dolgozat elkészítését számos tanulmány inspirálta. Ezekben a munkákban a kutatók a korábbi évszázadok egy-egy ismert vagy kevésbé ismert személyiségének életvilágát próbálták rekonstruálni, értelmezni: Luther Márton, a vallásalapító; Pierre Rivére anya-, fivér- és nővérgyilkos parasztfiú; Ralph Josselin, az essexi lelkész; Jeanne d’Arc, a népzévezér; Domenico Scandella alias Menocchio eretnek molnár; Herculine Barbin a hermafrodita; Enguerrand de Coucy, a lovag; Nicolas Contat nyomdász, Jérôme és Léville nyomdászinasok; Martin Guerre az impostor; a 13 éves Anna Catharina Weisenbüchler boszorkány; Johannes Hoos 17. századi parasztagazda; James Cook, a kapitány vagy Giovan Battista Chiesa, az ördögűző személyéről írtak. Vö. Boyer, P – Nissenbaum, S. 1974.; Darnton, R. 1984.; Davis, N. Z. 1983.; Davis, N. Z. 1983.; Duby, G. – Duby, A. 1989.; Erikson, E. H. 1991.; Foucault, M. 1973.; Foucault, M. 1997.; Ginzburg, C. 1991.; Henningsen, G. 1988.; Imhof, A. E. 1992.; Le Roy Ladurie, E. 1980.; Le Roy Ladurie, E. 1983.; Le Roy Ladurie, E. 1997.; Levi, G. 1985.; Macfarlane, A. 1970a.; Macfarlane, A. 1970b.; Macfarlane, A. 1976.; Sabeau, D. W. 1988.; Sahlins, M. 1985.; Schmitt J. 1979.; Tuchman, B. 1987.; Whitehead, N. L. 1995. A magyar főhősök közül ki kell emelni Schiszler Károly kádármestert; Lobkowitz Poppel Éva, Batthyány Ferencné gyógyító főúri asszonyt; a reformata Schreiber Farkas(ok)at, Szegedi Kis Istvánt, Skaricza Mátét, Trombitás Jánost; a borbélymester Franciscs Károlyt. Vö. Fügedi E. 1992.; Kincses K. 1993.; Szakály F. 1995.; Tóth Z. 1977.;

mondta magát. Leánykorát Győrben töltötte. Sántasága is ebből az időszakból eredeztethető. Erre utal az a kijelentése, amit a bíróság előtt vallott: „Még Leány koromban Győr Várossában, futásomban eszve huszták”.¹⁰ Miután családjával Győrt elhagyta, Vörös Ilona a Duna jobb partján, a Tolna vármegyei Pakson, öccse a Duna bal partján, a Pest vármegyei Patajon, telepedett le.

Ebben az időben a korszak egyik legnagyobb telepés áradata érkezett Tolna megyébe.¹¹ Paks lakossága 1696. és 1715. között szinte teljesen kicserélődött. Csak három korábban betelepedett család maradt helyben: a másodbíró Zádor Jánosé, Csámpa Istváné és egy bizonyos Vörös Istváné.¹² Vörös István neve szerepel az 1696-os, az 1715-ös, és az 1720-as népszénelési és vagyoni összeírásokban is. Négy saját ökörrrel, egy saját lóval, hat tejelő és négy meddő tehénnel, öt sertéssel és hat méhkassal a módosabb telepés jobbágyok közé tartozott. Emellett évi hat akó bora és huszonöt pozsonyi mérő búzája volt az 1720-as összeírások szerint.¹³ Nem tudjuk biztosan, hogy Vörös Ilona első férje azonos-e az összeírásban szereplő Vörös Istvánnal, de elképzelhető.

Vörös Ilonának két gyerekéről tudjuk, hogy megélte a felnőtt kort. Lánya Vörös Zsuzsa szintén Pakson élt és egy Kecské Ferkó nevezetű, valószínűleg koldus vagy zsellér férjhez ment feleségül. Vörös Ilona fia, Vörös István, aki a bonyhádi Kolos Gergely lányát vette el, korábban Mohay János paksi telkes jobbágnál lakott, és nála mint zsellér dolgozott. Innen Bonyhádra került és az események jegyzőkönyvezése idején is ott lakott.

Vörös Ilona miután első férje meghalt, újból házasságot kötött. Második ura a paksi Páli Péter lett. Páli ugyancsak szerepel az 1720-as összeírásokban. Négy ökörrrel, tíz kétéves növendék marhával, három méhkassal a kevésbé jómódú jobbágyok közé tartozott. Három akó borhoz elég szőlője, tíz pozsonyi mérő búzája és hat pozsonyi mérő egyéb gabonája termelt az 1720-as évi vagyoni összeírás szerint.¹⁴ Páli Péternek előző házasságából már volt egy fia, Páli János, aki 1741-ben 40 évesnek mondta magát. A mostohafiú a paksi Végh István leányát vette feleségül.

Azonban főhősünknek, Vörös Ilonának, második házassága is a férj halálával végződött. Mostohafiának rokonsága nem fogadta be a most már kétszeresen is özvegy és idős asszonyt. Mindennapjai szűkösen teltek, vagy ahogy ő mondta:

Vörös K. 1962a., Vörös K. 1962b.; Vörös K. 1963.; Vörös K. 1966.; Vörös K. 1967.; Tóth G. P. 2000.

¹⁰ Schram F. 1970. 492.

¹¹ Andrásfalvy B. 1975.; Schmidt J. 1939.; Szilágyi M. 1971.; Szilágyi M. 1983.; Wallner E. 1958a.; Wallner E. 1958b.; Wallner E. 1961.; Weidlein J. 1937.

¹² Németh 1976. 35.

¹³ Szilágyi M. 1983. 131.

¹⁴ Uo. 130.

„háznaként járván, s kérvén életem táplálására való szükségesekeket”. Koldulásból és házalásból tartotta fenn magát.

Most tehát, amikor életútjának egy kritikus pillanatához értünk, Pakson élt. A kritikus pont pedig nem más, mint 1741. március 14-e, amikor Csiszér György és Németh Péter vármegyei esküdtek a helyszínre érkeztek, hogy Perczel József alispán utasításának megfelelően Vörös Ilona életéről és boszorkányos cselekedeteiről fagassák a paksiakat. Ám mielőtt az 1741-es események bemutatásában ehhez az időponthoz érünk, szeretném elkezdni az első történetet, amely a fent említett jegyzőkönyvekben található.

* *

Az első történet szövegét, a bírósági jegyzőkönyveket, 1741. február 17-én kezdték el vezetni és 1741. december 14-én fejezték be. A nyomozást Czompó József, a földvári járás szolgabírája vezette, aki történetünk másik főszereplője lesz.¹⁵ A vizsgálóbíró vezette bizottság kihallgatott Dunaszentgyörgyön tíz, Pakson hat, Madocsán hét, Bölcskén tizenegy, Dunaföldváron három tanút. Tárgyi bizonyítékként füveket, gyógyszereket, csontokat foglaltatott le. A kilenc gyanúsítottból hármat, kihallgatás után, tortúrán is faggatott.¹⁶ 1741-ben a fenyítőszék elnöke az alispán, Perczel József volt. A szék tagjait a megyei tisztviselőkből jelölték ki. Így esett a választás a köznemesi rangú Czompó József szolgabíróra, és a három vármegyei esküdtre Sággy Istvánra, Csiszér Györgyre és Németh Péterre. Az ülések jegyzője Hrabovszky Sándor volt. Czompó, Sággy, és Hrabovszky neve, mint nyomozást végző személyeké, már az 1737. június–júliusban lefolytatott decsi boszorkányper jegyzőkönyvében is előfordult.¹⁷ Czompó és az őt segítő esküdtek gyaníthatóan jól képzett „nyomozók” voltak és a decsi boszorkányper csak előkészítője volt az 1741. és 1744. között lefolytatott hat boszorkánypernek is, melyben Czompó nyomozási praxisa egyre kifinomultabb lett a bizonyítékok beszerzésében és a gyanúsítottak beismerő vallomásának kicsikarásában.

A sedria 1713-tól, amikor is újra megkezdte működését a Rákóczy-féle „rebellio” után, 1741-ig harminc polgári peres és közel száz büntetőperes eljárást folytatott le. Czompó József, mint szolgabíró az 1730-as években kapcsolódott be a vármegyei ítélőszék munkájába. A közel száz büntetőügy közül kilenc esetben fordult elő, hogy boszorkányság vádjával az ítélőszék eljárást indított.¹⁸ Az 1741

¹⁵ A vizsgálatot végző hatósági személyekre, mint a tudomány számára is egyéniesített történeti figurákra vonatkozólag vö. Ginzburg, C. 1992.; Henningsen, G. 1988.; Kristóf I. 1998.

¹⁶ Schram F. 1970. 476–505.; Szilágyi M. 1987. 440–442. és 492–493.

¹⁷ Szilágyi M. 1987. 485–490.

¹⁸ Horváth Á. 1973. 169–170.

előtt tárgyalt kilenc boszorkányperben tizennégy személyről vezettek jegyzőkönyvet: halálos ítéletet hoztak egy, a tortúra harmadik fokozatára ítétek egy, testi fenytésre ítétek négy alkalommal, felmentő ítéletet négy esetben hoztak, négy esetben pedig az ítéletről nem maradt fenn irat.¹⁹ A vármegyei ítélőszék hatásköre nem terjedt ki a megye településeinek több mint 40%-át magában foglaló nagyobb földbirtokokra.²⁰ A Tolna megyei boszorkányperek így a megye keleti részén, elsősorban a földvári járás területén folytak.²¹ A járáson belül is a legtöbb per Paks mezővárosban volt.

A Tolna megyei *sedria* a büntetőperекnél kezdettől fogva alkalmazta a *Praxis Criminalis* jogkönyvet, amit az országgyűlés nem kodifikált, használata azonban általánosan elterjedt volt. Erre utalnak a boszorkánysággal vádolt földvári Herczeg Istvánnának feltett bírósági kérdések 1713–1714-ben,²² valamint 1726-ban az istenkáromlással vádolt gyönki Kőszeghy Mihály ítélete,²³ de az 1728-ban a Radonicz Teodor, és 1729-ben Klaiicz Boso rablógyilkosok ítélete is Bátaszéken. Tolna vármegye ügyésze ekkor a *Tripartitum* és a „*Praxis Criminalis Kolonicziana*” szerint karóbahúzást vagy kerékbetörést kért.²⁴ *Praxis Criminalis*nak jelentős szerepe volt a 17. század végi és 18. század eleji boszorkányperек számának felfutásában és ezzel kapcsolatban a diabolikus boszorkányhit elemeinek (ördöggel kötött szövetség, boszorkányszombat) magyarországi elterjesztésében is.²⁵ Többek között a *Praxis Criminalis* alkalmazása miatt szorultak háttérbe a korábbi – istenítéletet is alkalmazó – vádelvű eljárások is. Ezen korábbi gyakorlatra utal az a határozat, amit 1720. június 30-án hozott Simontornyán a Tolna megyei közgyűlés: „mivel eső már régóta semmiképpen sem tud esni, minden helységben a rossz és gyanús személyeket vízbe kell dobni, és akiket bűnösnek találnak, a megyei börtönökbe kell bekísérni.”²⁶ Összességében azonban azt lehet mondani, hogy Tolna megyében a vádelvű eljárás helyett szinte kizárólag a nyomozati eljárást alkalmazták. A nyomozati elven alapuló eljárás egyrészt abban hozott változást, hogy a bíraskodás szakágai intézményesültek, kialakult az ügyészi funkció, másrészt az istenítélet-jellegű döntéshozatalt háttérbe szorította a gondos nyomozás, s a meghatározott feltételek – szavahihető tanúk, a vádlott önkéntes vagy tortúrával kikényszerített beismerő vallomása – melletti ítélethozatal. Ettől az időszaktól kezdve számos tanú kihallgatása valamint a tortúra alkalmazása során nyert vallomás döntötte el,

¹⁹ Schram F. 1970. 454–522.; Szilágyi M. 1987. 451.

²⁰ Felhő I. 1970. 252.

²¹ A Felhő Ibolya szerkesztette kötet „A 10 000 holdon felüli birtokok Tolna megyében” térképét (Felhő I. 1970. 253.) vö. Szilágyi M. 1987. 480. adataival.

²² Schram F. 1970. 454.

²³ Béli G. – Kajtár I. 1988. 43.

²⁴ Uo. 51.

²⁵ Iklódi A. 1982. 295–297.; Klaniczay G. 1990. 226.; Kristóf I. 1991a. 449.; Sugár I. 1987. 245–252.

²⁶ Szilágyi M. 1983. 103.

hogy bűnös vagy ártatlan a vádlott.²⁷ Tolna megyében a tortúra első alkalmazására 1736-ban – tehát viszonylag későn – Bonyhádon Pintér Jánosné, Bemín Katalin perében került sor. Az ügyész 1737-ben a már említett decsi boszorkányperben a Praxis Criminalis LX. cikkely, 2.§-ára hivatkozva kéri a vádlottak tortúráztatását. A tortúrát azonban nem csak rontás-vádak esetén alkalmazták. Az apari rác lótolvaj „Csigára, annak utánna pedigh Akasztófára itiltetik másoknak rettentő példájára nízve is”. Palkovics Jánosné csecsemőgyilkos pedig a tortúráztatást meg sem várva vallotta be bűnösségét: „Nem hagyom magam kínozni”.²⁸

A megyei ítélőszékeknek tehát Czompó, Sággy, Csiszér, Hrabovsky és mások személyében egy jól képzett nyomozói gárda és a boszorkányüldözéshez is szükséges és felette hasznos eljárási kézikönyv (Praxis Criminalis) állt rendelkezésére. Ezzel párhuzamosan a boszorkányperek magas aránya, a perek területi koncentrációja és a perekben részt vevők szűk köre azt mutatja, hogy a helyi lakosság igen gyakran volt kezdeményezője a boszorkányvádaknak, a vármegyei ítélőszék pedig igen gyakran volt aktív támogatója az ilyen kezdeményezéseknek.

Az előzmények bemutatása után azonban folytassuk Vörös Ilona történetét. A szomszédos mezővárosban, Dunaszentgyörgyön boszorkányság gyanújával elfogták Tamás Zsuzsa zselléraszonyt, aki közeli kapcsolatban állt Vörös Ilonával. Vörös Ilona így vallott az eseményekről: „Sz. Györgyről aligh vitték ki Paczalinét, oda érkeztem, [...] Felét is a falunak bé jártam, mikor Paczalinének el vitelit meg mondták, s ugy szánakottam rajta mondvá(!) hogy az jó Aszony lett volna.”²⁹ Ez a kijelentés Vörös Ilonára terelte a figyelmet. Mint már említettem 1741. március 14-én Csiszér György esküdt, aki már a szentgyörgyi tanúkat kihallgatta, Németh Péter esküdttel Paksra utazott. A vizsgálatot végzők szemléjük során igyekeztek a tárgyi bizonyítékok mellett a tanúk, sértettek, kárvallottak kihallgatásával a lehető legtöbb bizonyítékot összegyűjteni a gyanúsított bűnösségének igazolására. Az esküdtek a paksiak kikérdezésénél tehát elsősorban az őket ért károokra voltak kíváncsiak, a boszorkányság vádjához kapcsolódó boszorkányszombatról és ördögszövetségről a tanúkat nem faggatták. Ebből következett, hogy a bíróság nem is sugallhatta az ilyen típusú szövegeket. Néha mégis akadtak tanúk, akik ilyen történeteket mondtak.

A Vörös Ilona ellen valló első tanú, Szlaninkai János paksi postakocsis, látomásában épp egy boszorkánymulatság kellős közepébe pottyant. Ennek az elbeszélésnek az ismertetésével tulajdonképpen az első történetünkbe ágyazva, a második történet elmesélésébe kezdek. De idézzük fel a Szlaninkai János szavait tolmácsoló jegyző szövegét: „Még in anno circiter 1736–dik Esztendőben Szilva érésnek ideiben, a fatens Daróczi Ferencz Uramnál szolgálván, egykor, a Palánkon

²⁷ Kristóf I. 1998.

²⁸ Szilágyi M. 1983. 107.

²⁹ Schram F. 1970. 492.

kivül búzás vermet bontott, s ezen Vörös Ilona a honya alatt egy kosár fejez szilvát vivék ment, kit megh szollitván a Fátens, hogy adna szilvát néki, eö Is tyukjainak buzát adna érette, de Vörös Ilona nem adott, mondván, hogy neki utya volna, a fatens pedig felelt, hogy ha uton nem adna, kertiböl-is, ha arra utya lenne, fogna szedni, a mint kevés idő múlva, költetett a Fátensnek Dunára vizért menne, s az alkalmatossággal egy kannával kertyében Vörös Ilonának szedet szilvát, azt látván Vörös Ilona, szitta, s fenyegette a Fatenst, hogy megh fogja mondani Daroczy Ferencz Uramnak, de Vörös Ilona a fatensre gonoszt nem tett, hanem mingyárt azon estve vacsoráját a Fátens el végezvén, Lovakhoz mivel kocsis lévén az Istalloban ment, és ott ágyára fél oldalára le dőlven dohányozott, és egy kevéssé el is szunyadt. Vörös Ilona hozzá bé menvén, száját a Fátensnek megh fogván két felé huzta, kire fel ébredvén a Fátens, s maga elöt Vörös Ilonát megh látván egész a házáigh kergette, s ott egyszer s mind elötte el tünt, ennek utána pedig, mint egy hat honappal, midön a, Fátens Földvára Stafétát vit volna estve cir. kilencz, vagy-is tiz ora tájban Kömlöd táján egy dombon Vörös Ilonát, kit a fátens három Társai közül ki ismért, tanczolván egyiktől közüllök, a Fátens hallotta mondaní, fogjuk megh, és szedgyük ki a Csontyát, de a harmadik, kit nem ismervén, ellent álot mondván: Ne báncsuk, ugyan békességessen a Fátens el ment, nem is bántották, de Vörös Ilonát ki ismerte szaváról, és sántaságáról, közüllök, ezek után két Társaival Vörös Ilona el repülvén Duna felé, s el tünt.”³⁰

Ha megpróbáljuk Szlaninkai szövegét részeire bontani a következő szegmeneket találjuk: 1. *konfliktus* Szlaninkai és Vörös Ilona között. Vörös Ilona nem ad szilvát a tanúnak; 2. második *konfliktus*. Szlaninkai Vörös Ilona kertjében szilvát lop; 3. Vörös Ilona *megfenyegeti* a tanút, hogy beárulja a földesúrnál a lopás miatt; 4. Vörös Ilona *természetfeletti alakban* éjjel megjelenik a tanúnak, és a száját félrehúzza. A tanú álmából fölriadva a Vörös Ilonának vélt alakot elkergeti. 5. hat hónappal később a Paks-Dunaföldvár közötti úton, a kömlödi dombnál három asszony, köztük Vörös Ilona, *természetfeletti alakban* megfenyegeti a tanút, hogy kiszedi a csontját. Egy másik asszony viszont ezt megakadályozza. Ezek után a három asszony elrepül a Duna felé.

Mit is tartalmaz ez a tanú szerint 1736-ban lezajlott élmény-történet? Szlaninkai egy valós társadalmi viszonyokból fakadó konfliktus (kérsmehtagadás, terméslopás) mellett elmond egy természetfeletti megjelenést is tartalmazó konfliktust: a tanú egy mulatozó és rontó szándékú társasággal kerül szembe. Pócs Éva szerint a magyarországi népi boszorkányszombat elképzelések nagy részénél kimutatható a korábbi tündérmulatságok jelenléte. Az „embervilágon” kívül eső térben, jelen esetben a kömlödi dombon megjelenő három rontószándékú asszony, egy korábbi tündérhiedelem „elboszorkányosodott” alakjai. Erre utal a szövegben az, hogy a három alak tulajdonképpen az „emberi világon” kívül, a „tündérvilág-

³⁰ Schram F. 1970. 487–488.

ban” jelenik meg, valamint az, hogy a jelenés végén az asszonyok elrepülnek.³¹ Szlaninkai tehát a bíróságnak egy meglévő hiedelem „emberiesült” változatát mondja, de mindezt úgy mint „igaztörténetet”, hiszen a hiedelemalakok konkrét személyben testesülnek meg. A tanú által elmondott csontkiszedés, mint szimbolikus rítus, szintén egy korábbi hiedelem „elboszorkányosodott” változata. Ezzel a történettel párhuzamot mutatnak azok a balkáni hiedelemmondák, melyekben a sorsasszonyok, moirák, nereidák hármass csoportja megtanácskozva a kárvallott további sorsát. Ketten ellene vannak, a harmadik azonban megkegyelmez neki. A csontkiszedés kontextusában a három asszony, a tanú által elmondott boszorkánymondában, beavató-elhívó szellemként tevékenykedik.³² Mindez azonban csak a tanulmányíró nézőpontjából szemlélhető. A nyomozást végző hatóság ezt a népi, archaikus-, de már „elboszorkányosodott” hiedelemszöveget Vörös Ilonával szemben mint diabolizált boszorkányszombat elképzelést használja fel.

A szövegek azonban lehetőséget teremtenek arra is, hogy Vörös Ilona személyes kapcsolatrendszerét megrajzoljuk. Ezáltal a különböző konfliktusok és szerepek mögötti kapcsolatokat is megvizsgálhatjuk. A rokonsági hálózatok megrajzolásának számos módszerét dolgozták ki a szociálintropológia művelői. A számunkra rendelkezésre álló kevés adat miatt azonban csak valamiféle „szubjektív genealógiát” tudunk létrehozni. Ez a „szubjektív genealógia” azonban nem az adatok csekély száma miatt lesz viszonylagos. Mivel a perek szövegei nem egy konkrét társadalmi viszonyrendszert reprezentálnak, hanem egy bizonyos „itt és most” szituációt (szociálintropológiai terminussal egy „társadalmi drámát”), ezért ezt – és nem egy állapotot – kell figyelembe vennünk az ábrázolásnál. Vörös Ilona „szubjektív genealógiájának” megrajzolása így egyfajta „viselkedési genealógiát” eredményez. Felhasználva az Arthur Imhof által meghatározott távolságtartó magatartásokat is egy ábrán próbáltam ezt modellezni (lásd Függelék).³³

A konfliktusok mellett azonban a tanúk elsősorban arról beszéltek, amit a bíróság is kérdezett tőlük. Vagyis leginkább azokról a rontásokról esett szó, amit a boszorkány kártételének tulajdonítottak, és melyek a kárvallott vagy hozzátartozójának egészségében, gazdaságában okoztak visszafordítható vagy visszafordíthatatlan betegséget, kárt.

Egy másik tanú, Mohay Jánosné, miután elmesélte a Vörös Istvánnal esett vitáját, elmondta megrontatásának és tönkremenetelének történetét is. „Ennek utánna egy kopó képiben a mint ezen okból történt gyanosága vagy az említett Vörös Istvánnak anyyára, Vörös Ilonára, sokszor el menvén tejit, vaját, téjfelit a,

³¹ Pócs É. 1986. 214.

³² Uo. 235–236.

³³ Vö. Barnard, A. – Good, A. 1984.; Hackenberg, R. 1964.; Imhof, A. E. 1984.; Macfarlane, A. – Harrison, S. – Jardin, Ch. 1977.; Pelto, P. 1970. Ezzel a módszerrel a személyes vélemény és a közmegegyezés ténye egyaránt kimutatható volt.

fédeles bé csukot szekrénből megh ette, egyszer a többi között ezen Fátens jól figyelmeztvén eszében vette, a kopónak Szekrinben való menetelit, az holott megh ragadván lábait a, kopónak fáratig verte maga, és az Ura, de a kopó csak nyihogot csodálatossan, s onant gondolván, azt hogy nem vólna igazi kopó, s el is akarta a kopónak lábait vagdalni, de Istenben boldogult Napa megh nem engette, mivel csak azt vélte, hogy Uraságoké légyen a kopó, annak utánná földben lévő veremben rakván mint tejit, téjfelit, váját, melyre deszkát tévén két kaposztás kövel megh nyomtata, de ottan is a köveket félre hengeritvén tejét el döjtvén, téjfelit, és vaját megh ette azon kopó kepiben, az pedigh volt ennek előtti 12 Esztendővel.”³⁴ Vörös Ilona tehát a tanú szerint kutya képében próbálta gazdasági riválisát tönkretenni. A kutya képében megjelenő tejrontó boszorkány egyértelműen egy werwolf-eredetű hiedelemalakra utal, mely a közép-délkelet-európai germán-szláv térségben honos werwolf-hiedelmek szereplője volt. Mohay Jánosné elmondásában ezt a hiedelemalakot egy teljesen boszorkánnyá alakult változatában ismerhetjük meg.³⁵ A szöveg második részében azonban Mohay Jánosné már nem ezt a hiedelemalakot említi: „Az eöreg Mohay Janosnénak unoka Leányat, (a ki-is volt valami 8 Esztendös, mostan pedig Szekszárdon lakik azon Fekete Kata nevü Aszony) kemencze mellett le fekvévén estve 10 óra tájban kezdet kiáltani, ezen Szokkal Anyám Aszony jöjön keed, jaj itt van a Sánta Pila arczul csapa, ihon ugyan azon Etczakán a Fátens, más fél Esztendös gyerekinék a jobb lábát, ugy megh vesztette, hogy máig-is Isten Nyomorúltya.”³⁶ Az ehhez hasonló tünetekkel rendelkező betegségét említi Végh Istvánné Bíró Anna is: „mivel pedigh itt boszuját Vörös Ilona a Fátensen ki nem tölthette, azon etczakán az egész testit ugy eszve kinozták csipdesték, hogy holt szénhez hasonlová tették, de ebbül mihellest ki gyógyult a fátens, mindgyárast hasonlot cselekettek vélle, az illetén kinzások pedigh, és testin lévő csipdezések a Fátensen mint egy ött Esztendeigh continuáltattak, és nem is másra, hanem egyedül csak Vörös Ilonára volt gyanusága.”³⁷ A két szövegrészletben említett betegségek hasonló tüneteket mutatnak. Eltérő viszont a szövegek élménytartalma. Amíg Mohayné a gyerekek felsírásából és betegségéből következtet rontásra, addig Bíró Anna álmából felébredvén a saját testén tapasztalja a rontás nyomait. Valószínűleg valamilyen „emberiesült” betegség- és nyomódémon hiedelmek lehetnek az alapjai ezeknek a természetfeletti konfliktusokban elbeszélte élménytörténeteknek. Feltűnő, hogy a természetfeletti alakban megjelenő és rontó szándékú hiedelemlények említésénél a boszorkányra utaló megnevezés nem fordult elő. A tanúk magát a „boszorkány” megnevezést sem

³⁴ Schram F. 1970. 489.

³⁵ Pócs É. 1992. 40.

³⁶ Schram F. 1970. 489.

³⁷ Uo. 489–490.

használták. Ez csak megerősíti azt az elképzelést, hogy a boszorkánynak tulajdonított rontások mögött más, archaikusabb hiedelemleányok alakjai rejtőznek.

Úgy tűnik tehát, Vörös Ilonát számos megoldatlan konfliktusa eleve kijelölte a közösségen belül a boszorkány hagyományos szerepére. Minden elbeszélés, kivétel csak Paritya Mihályé, a kárvallott részéről kudarccal ért véget. Vörös Ilona részéről is egyértelmű volt a kudarc. Valószínűleg a speciális inquisitio is befolyásolta a tanúkat a vádak felsorolásában és négy-tizenkét éves emlékek felidézésében. A konfliktusok megoldatlansága azonban még nem magyarázza meg miért pont most, 1741-ben került bíróság elé Vörös Ilona. A falusi konfliktusmegoldó szisztéma roppant volna meg?³⁸

A tanúvallomások szövegei alapján nem lehet erre egyértelmű választ adni. A tanúk saját balszerencséiket próbálták értelmezni egy, a közösségnek is megfelelő narratív és mitológiai struktúrában. Az így született elbeszélés pedig éppúgy lehet igaz, valós helyzetet bemutató szöveg, mint fikció.³⁹ A tanúk azonban elbeszéléseiket nemcsak a közösséghez szólóan fogalmazták meg. Ha a tanúk által elmondott rontás-elbeszéléseket a bírósági jegyzőkönyv narratívjának szövetében is elhelyezzük, kiderül, hogy az elbeszélések a bíróság által kívánt narratív sémában szólaltak meg. Vagyis ezek éppúgy megfeleltek a bíróságnak – hisz a nyomozati eljárásból fakadóan alapos gonddal jegyezték fel őket és nagy hangsúlyt kaptak a részletek – mint a közösség narratív és szimbolikus struktúrájának is. Mindezt az is alátámasztja, hogy a tanúknak feltett kérdések a „csak rontás” vádjára irányultak.⁴⁰

* * *

Ezzel a megállapításunkkal azonban Vörös Ilona személyiségéhez nem jutottunk közelebb. Inkább személyes kapcsolatrendszerének holdudvarát tudtuk csak felfedni. A tanúk elbeszélései nem Vörös Ionáról szóltak, hanem a tanúk által megélt élményekről. De folytassuk Vörös Ilona történetét. Talán személyes vallomásai alapján megismerkedhetünk vele, és megtudhatjuk miért is került bíróság elé.

A Praxis Criminalis ezzel szemben a kérdőpontos vallatási módszerrel a gyanúsított beismerésén kívül a bűntett ténybeli vallomására és az egyéb bizonyítékokra is kíváncsi volt. A beismerés mellett tehát a bíróság az eset rekonstruálására is vállalkozott.⁴¹ A kérdőpontok megfogalmazásában ezért ügyelniük kellett ennek e kettős célnak a megvalósítására. (Érdekes lenne megvizsgálni mikortól és milyen céllal kezdték el a kérdőíveket alkalmazni mind a bírói, mind a közigazgatási-, ál-

³⁸ Klaniczay G. 1990. 278–280.; Kristóf I. 1991a.

³⁹ Davis, N. Z. 1987.; Klaniczay G. 1990. 278.; Tóth G. P. s.a.

⁴⁰ Pócs É. 1995. 46–50.

⁴¹ Katona G. 1977. 164.

lamigazgatási gyakorlatban.) A bíróság a gyanúsított kihallgatása előtt a következő tényezőket vette figyelembe a kérdőpontok megfogalmazásánál: 1. a tettes személyével összefüggő mozzanatok áttekintése, 2. az ügy tényállásával összefüggő tárgyi mozzanatok áttekintése, a bűntett körülményeinek megvizsgálása.

Vörös Ilona 1741. március 18-i benevolum examenének kérdéseiből következtethetünk a bíróság ezen kihallgatást-előkészítő tevékenységére. A kérdésekben a bíróság a gyanúsított személyével kapcsolatban a következőkre volt kíváncsi: „Kinek hinak? ... Hány Esztendős vagy?... Micsoda vallásban vagy?... Miért fogatattal megh?... hány embert rontottál, vagy gyógyítottál megh, és mások is kik voltak társaid, nevezet szerint vald megh, és azok most holl laknak... Ismerek e Paczalay Istvánét.”⁴² Ezekkel a kérdésekkel néhány fontos információhoz jutott ugyan a bíróság, de a személyazonosítás módszereinek fejletlensége miatt ezek a kérdések nem tölthették be funkciójukat. A gyanúsított valódi kilétének megállapítására tett kísérlet így bizonyos mértékig formalitás maradt.

Ha az összes kérdést összehasonlítjuk a tanúvallomásokban elmondott rontás-elbeszélésekkel, kiderül, hogy a Czompó József vezette bíróság szelektálta az összegyűjtött vallomásokat. Nem szerepelt a kérdésekben Vörös Ilona mostohafiának Páli Jánosnak a vallomása, nem szerepelt Páli János anyósának, Bíró Annának a vallomása, de nem szerepelt Vote Zsuzsa és Parittyá Mihály története sem. A bíróság két tanú vallomását preferálta: Mohay Jánosné Takács Erzsébetét és Szlaninkai Jánosét. Mindkét tanú vallomásában a természetfeletttel való konfliktus kapott nagyobb hangsúlyt. Szlaninkai János postakocsis egy istállóban és a kömlödi halmon találkozott a rontószándékú Vörös Ilonával. Mohay Jánosné pedig Vörös Ilona kutya képében látogatta meg és tette tönkre. A bíróság mintha nem is vette volna észre a csak társadalmi konfliktusba ágyazott szövegeket. Nem kérdezett rá a családi konfliktust sejtető Páli János vagy Bíró Anna rontás-elbeszélésére, nem kérdezett rá a korosztályi konfliktussal magyarázható Vote Zsuzsa vallomásra, és nem kérdezett rá a hierarchikus különbségekből fakadó konfliktusra Parittyá Mihály tisztartó esetében.

Rákérdezett viszont olyan tényezőkre, amik nem szerepeltek a Vörös Ilona elteni tanúvallomásokban. Ilyen Kolos Gergely rontás-elbeszélése, akinek esetéről csak a bírósági kérdésekből értesülünk. Úgy tűnik, hogy a bíróság egyrésztől Vörös Ilona mágikus cselekedeteit próbálta egybegyűjteni, ezért foglalkozott özvegy Mórácziné, a Faragó Jánosné Végh Panna és a Kolos Gergely ügyével; másrésztől az olyan eseteket próbálta jobban kivizsgálni, amik Vörös Ilonának a természetfeletttel való kapcsolatait feltételezik, ilyen Szlaninkai János és Mohay Jánosné vallomása. A szentgyörgyi prédikátor cselédjének megrontásáról, vagy a földvári és medinai asszonyokról való faggatózás a Vörös Ilonával együtt fogságban lévő

⁴² Schram F. 1970. 491–492.

asszonyok tetteire irányult. Ezzel Vörös Ilona tettestársainak kilétét próbálták meghatározni.

Czompó József vizsgálóbíró tehát ezen előkészítő fázis után látott neki a gyanúsított kihallgatásához, amire Vörös Ilona esetében 1741. március 18-án került sor. A kihallgatást a szolgabíró és Csizsér György esküdt vezette. Nem csodálkozhatunk azon, hogy Vörös Ilona megpróbálta túlélni az adott szituációt, és megpróbált úgy válaszolni, hogy túlélési esélyeit növelje. Kezdeti reakció során mindent tagadott: „Miért fogatattal megh? / Én nem tudom. / Talán boszorkányságodért foghtak megh? / Nem tudom. / Ne tagad mert Mohai Janosnak is fiat s többeketis megh rontottal s gyógyítottál, s nevezet szerint kiket vald megh. / Sem nem rontottam; sem nem gyógyítottam.”⁴³ Később is csak azt ismerte el, hogy tanácsaival gyógyított. Az ördöggel kötött szövetségről is tagadólag nyilatkozott. A vizsgálóbíró Vörös Ilona kihallgatásával nem tudta elérni egyik célját sem. Nem tudta a vádlottat beismerő vallomásra bírni, és nem tudta a Vörös Ilonának tulajdonított rontás-vádakat közvetlenül bizonyítani. A vallatás során csupán Vörös Ilona személyes kapcsolatrendszerének azon részleteit tudta felfedni, amelyek Paks városán kívül estek. Ezzel a felfedezésével azonban már olyan kérdéseket tudott megfogalmazni, amire ha Vörös Ilona válaszol, egy „bűnbanda” tagjait leplezheti le. A beismerő vallomást azonban a makacsul tagadók esetében csak kínvallatással lehetett elérni. A bíróság ezért elrendelte a tortúra alkalmazását mind Vörös Ilona, mind pedig fogolytársa, Tamás Zsuzsa esetében.

Czompó József vizsgálóbíró tehát biztos volt abban, hogy Vörös Ilona bűnös. Biztos lehetett, hisz annak ellenére, hogy a rontás-vádakat közvetlenül nem tudta bizonyítani, a tanúvallomásokból meggyőződhetett Vörös Ilona rosszhírűségéről. Vörös Ilona az életmódjával is megfelelt a „rosszhírűség” kritériumának, hisz koldulásból, házalásból tartotta fenn magát. A rosszhírűség indiciummá, gyanúokká minősítése a kor tapasztalati megállapításain alapult. A 15–16. században jelent meg az a bírósági törekvés, hogy konkrét bűncselekmény elkövetése nélkül is felléptek néhány, a közvélemény szempontjából életmódjában „rosszhírű” társadalmi réteg ellen. A 18. századi Magyarországon egymást érték azok a rendeletek, amik a kóborlók, koldusok, házalók, cigányok, vándorkereskedő zsidók, görögök, örmények ellen irányultak. A „rosszhírűségen” alapuló indíciium leginkább olyan vádaknál volt jelentős, ahol közvetlen bizonyítékokat nem lehetett találni a büntett elkövetésére. A kannibalizmus-vád, vérvád, kútmérgezés és a boszorkányság ilyen értelemben nagyon is hasonlíthatott egymásra. Mint azt már a bevezetőben is említettem a Praxis Criminalis egyik újdonsága éppen az indíciumentan kidolgozásában rejlett.⁴⁴ A vizsgálóbíró tehát joggal hihette a tanúvallomások és az előzetes tuda-

⁴³ Uo. 492.

⁴⁴ Katona G. 1977. 355–378.

kozó eljárás során összegyűjtött gyanúokok hatására, hogy Vörös Ilona bűnös. Hiányzott azonban a beismerő vallomás.

1741. március 18-án végrehajtották Vörös Ilonán a tortúrát. A kérdésekből kiderül, hogy a bíróság megpróbálta a fent említett kínvallatási indokokat pontról-pontra igazoltta tenni. Vörös Ilona túlélési stratégiája a tortúra alkalmazásával teljesen megváltozott. Minden kérdésre igyekezett a bíróságnak kielégítő magyarázattal szolgálni. A testét és lelkét ért támadásokat⁴⁵ azzal igyekezett elhárítani, hogy a vele együtt letartóztatott asszonyok egész sorát vádolta meg. Elismert ugyan néhány rontás-vádat, de ezeket igyekezett úgy beállítani, hogy azt nem ő, hanem fogolytársa, Tamás Zsuzsa vitte volna végbe. Ezekben a vádaskodásokban odáig ment, hogy a bíróság is kételkedni kezdett a vallomás valóságában. Ez a kételkedés azonban nem volt tartós.

A vizsgálóbíró további kérdései arra irányultak, hogy a csoportos boszorkányszombat részleteit a lehető legpontosabban rekonstruálja. Az ördögszövetségre való rákérdezés pedig magából az eljárásból fakadt. 1741-ben három személyen is végrehajtották a tortúrát, hogy mindezekre a kérdésekre bizonyító erejű válaszokat kapjanak. 1741. március 18-án Vörös Ilonával és Tamás Zsuzsával, december 14-én pedig Fehér Ilonával szemben alkalmazták a kínvallatást. A végrehajtásban a Praxis Criminalis által is említett kínzóeszközöket használták, de ezeket csak az 50 éves madocsai bábaasszony Fehér Ilona tortúravallomásában jegyezték fel részletesen. Első fokozatban levetkőztették a vádlottat, majd megmutatták neki a kínzóeszközöket; második fokozatban az ujjait préselték össze; harmadszorra erősen megkötözték; negyedik gráduuban fogókkal csipdesték a testét; ötödszörre vasbílincset helyeztek fel rá; hatodszorra kipróbálták rajta a spanyolcsizmát; hetedik fokozatban a testét gyertyákkal égették; nyolcadik fokozatban „csikóra”, ad equulum fektették.⁴⁶ Nem valószínű, hogy mindezeket Vörös Ilonán vagy Tamás Zsuzsán is végrehajtották volna, hisz maga a Praxis Criminalis rendelkezik arról, hogy a 60 évesnél idősebb személyeknél a kínvallatás csak korlátozásokkal alkalmazható⁴⁷ Talán ebből következett, hogy az ördögszövetségre és boszorkányszombatra utaló vallomások közül Fehér Ilonáé lett a „legszínesebb”. A szövegek a bírósági kérdések miatt azonban kezdtek egyre inkább egy valódi boszorkányszombathoz hasonlítani. Olyan motívumok is belekerültek a szövegbe, amelyek már nem kifejezetten egy tündérmulatság kellékei voltak: „magamis ott voltam egyszer Szent Gellér hegyin Bölcskén és Kömlődön. / Hogyan mentel oda és mi allaton. / Holl macskán melly a Mohaineé volt, holl gyermekén. / Mit csináltál ott és kivel. / Fület vagyis

⁴⁵ A tortúra-eljárás egyrésztől hasonlított a korábbi istenítéletekhez, mivel a szegény bűnös teste ellen irányult. Másrésztől viszont merőben új volt, hisz a bűnös személyes vallomása is számított. A tortúrának kétféle funkciója volt: 1. a bizonyító eljárás része; 2. az ítélet végrehajtásának egyik módja. Vö. Dülmen, R. 1990b. 14–35.; Foucault, M. 1990. 9–44.

⁴⁶ Schram F. 1970. 500.; Szilágyi M. 1987. 471.; Sugár I. 1987. 249.

⁴⁷ XXXVIII. cikkely, Sugár I. 1987. 250.

Aranyos Pátráczott kerestem Tamas Susával, addit Kökőrics füvet az fönt nevezett Földvári két Aszonyal. / Söprun jártale. Nem jártam, de el lehetett volna mennyi raita. / Többen jártatoke. / Csak négyen jártunk.”⁴⁸

A Czompó vezette nyomozógárda azonban egy valós boszorkánytársaságot próbált kézre keríteni, melyek sajátos hierarchia szerint szerveződnek és valós rítusokat is végrehajtanak. Ilyen „valós” rítusra kérdezett rá a vizsgálóbíró is: „Hogyan lehet az Emberbül csontait ki venni.” Erre Vörös Ilona sebészi részletességgel ecseteli a végrehajtás módját: „Tolal megh hasetván a testit a mellyiket akarja ki veheti, kivéven a Csontot öszve mégyen ugy hogy nemis látzik sebje, melly tolalat megh köll kennyi.”⁴⁹ A feltételezett boszorkánytársaság egyéb rítusaira világít rá a következő párbeszéd is: „Te voltale a Boszorkányok között Dobos. / Én voltam, lám mostis itt vagyon a Dobom féldio héj. / Mivel verted azt a Dobott. / Két száll tollal.” A vizsgálóbíró olyannyira komolyan vette a vallomásokat, hogy a valóságban is be kellett mutatnia a dobolást Vörös Ilonának: „Miert szollott az a Dob és itten nem, vagyone nagy szava a Dobnak. / Ott szol, de it nem, és itt nincsen semmi szava neki.”⁵⁰ Egy másik kérdés a rituális mágia gyakorlására utalt: „Miként teszitek magatokat látotlanná. Amelley pénzt Billegül ad az ördög azzal megh kenyi magát ugy leszen láthatatlan.”⁵¹ Az ilyen valóságnak feltételezett, de tulajdonképpen kvázi-rítusok mellett, a mi szempontunkból is valósnak tekinthető rítusok után is érdeklődött Czompó vizsgálóbíró: „Mi modon lehetne megh fognyi az Boszorkányokat mikor nyomnak? / Megh lehet fognyi olly képen hogy hamar vese le a gátyát fordécsa ki, midün nyekegeti az Mester gerenda fölött huzza által, ki nem mehet a hazbul.”⁵² Ezek a kvázi-rítusok és társaságok azonban nem egy valóságos boszorkánygyűlés kellékei, ahogy azt a bíróság látni szerette volna, hanem valószínűleg egy valóságos társaság boszorkányhiedelmekben őrzött emlékei.⁵³ Pócs Éva szerint ezek a boszorkányhiedelmek leginkább a balkáni calusari vagy ruszália-társaságokra hasonlítanak. A szövegben szereplő rituális tárgy, a dob is, inkább ezeknek a valós rituális társaságoknak a dobjára hasonlít, és nem a magyar táltosdobra, mint ahogy azt Sebestyén Gyula, Diószegi Vilmos vagy pont ennek a pernek kapcsán Szilágyi Mihály vélte.⁵⁴

Ezekben a válaszokban a boszorkányüldözés hivatalos demonológiája nem érhető tetten. A magyarországi perek tortúravallomásaihoz hasonlóan itt sem a hivatalos diabolizmus, hanem a népi ördög-képzetek fogalmazódtak meg.⁵⁵ Attól a

⁴⁸ Schram F. 1970. 485.

⁴⁹ Uo. 486.

⁵⁰ Uo. 485.

⁵¹ Uo. 486–487.

⁵² Uo. 486.

⁵³ Pócs É. 1992. 62.; Cohn, N. 1994. 119–148.; Henningsen, G. 1988. 11–15.

⁵⁴ Diószegi V. 1958.; Pócs É. 1989. 164–165.; Szilágyi M. 1987. 464–465.

⁵⁵ Klaniczay G. 1990. 292–295.

néhány esettől eltekintve, ahol a hivatalos szöveg valóban jelen volt, leginkább a népi hiedelemalakok, mint a segítő-ördögök, a tüzes incubusok, ördögszeretők növelték a vádlott bűnlajstromát. Ahogy Pócs Éva kimutatta: „a boszorkány dél-kelet-európai alakja... mintegy készen kínálta a térség egy részére a boszorkányüldözéssel érkező diabolizmus számára a boszorkánytársaságok többé-kevésbé boszorkányosított, emberiesült változataival együtt az ördögszövetség eszméjét is, sőt, a sabbath egy másik fontos kellékének, az ördöggel közösülő boszorkánynak is szolgáltatót előképet.”⁵⁶ Ilyen ördögszeretője volt Vörös Ilonának is: „Minek hiják az ördögödet aki Mátkád volt. / Plutonak. / Tanczoltale véle sokéige. / Tanczoltam, csak hamar szoktak forgo szél formában de mihelyest az Isten nevént emléték azonnal el enyiszék. / Háltale vagyis közösködte vele és hányszor. / Mindannyiszor valahányszor köllöt es szep iffju legény képében velem közösködte hasamra fekvén es abbanis gyütt le bélem, mert s.h. Csont fasza nékie ki huzta véle bélemet.”⁵⁷ Ez az ördög a hivatalos „hideg testű” ördög attribútumait ötvözte a népi, erotikus vágyakat is betöltő, „iffju legény” ördögszerető képzetével. A népi hiedelmek „ördögivé válása” éppen ezekben az 1741-es perekben követhető a leginkább nyomon. Fehér Ilona madocsi bába tortúravallomlásában hasonló motívumokkal rendelkező, de már lólábú tüzes ördögszerető gondoskodik a vak és öreg férj helyett a házastársi kötelességekről.⁵⁸

Mindezekkel kapcsolatban a következő kérdések vetődnek fel: 1. Ismerte-e a helyi lakosság a hivatalos demonológia tanait? 2. Ismerte-e a vizsgálóbíró és az esküdtek a helyi lakosság hiedelmeit. 3. Volt-e párbeszéd a nyomozást végző hatóság és a helyi lakosság között: a népi hiedelmek diabolizálásáról vagy a hivatalos demonológia elnépiesedéséről van-e szó? Amikor Carlo Ginzburg a benandantiéról szóló könyvében megpróbálta megérteni, hogy valójában mit jelentett a boszorkányság a főszereplők, a boszorkányok számára, az inkvizítori vizsgálatok demonológiai műveltségre valló közhelyeibe ütközött. „A bírák kérdései és a vádlottak válaszai nem egymásra feleltek, amit nem lehetett sem a sugalmazó kihallgatások, sem a kínvallatások számlájára írni.”⁵⁹ A Tolna megyei perekben a párbeszéd többé-kevésbé megvalósult, mivel mind a bíróság, mind a helyi lakosság boszorkányhite még számos archaikus elemet hordozott. Ebből következik, hogy a boszorkányüldözésnek tulajdonítható diabolizáló hatás a 18. századi Tolna megyében még csak korai stádiumban volt. Ez mind a helyi hiedelmekre, mind az eljárást végző hatóság „kézikönyv ízü” kérdéseire igaz. A bírói eljárás hatása azonban rövid időn belül meghozta az eredményét. Negyven évvel később, 1782-ben, a vádlotként kihallgatott Frekkin Éva már minden kényszer nélkül bakkecs-

⁵⁶ Pócs É. 1992. 77.

⁵⁷ Schram F. 1970. 486.

⁵⁸ Uo. 502.

⁵⁹ Ginzburg, C. 1991. 18. és Ginzburg, C. 1992. 160.

kén boszorkányszombatra utazó boszorkányokról; a Gonosszal való fajtalankodásról; a Gonosz pokolban tartott és a boszorkányok nevét őrző vastáblájáról beszélt. A bíróság ekkor azonban már „amnéziában szenvedett”. A boszorkányszombatba és ördögszövetségbe vetett hit bírósági folklorizációjaként ezek a vallomások csak egy pubertáskorú lány képzelgésai lehetnek.⁶⁰ 1741-ben azonban mindez még kemény valóság volt.

* * * *

A tanulmány elején idézett Kende Tamás-féle modell szintjei a Vörös Ilona ellen folytatott boszorkányperben is kimutathatók. Az első szint, vagyis a passzív tudás szintje, a helyi boszorkányhiedelmekben, rontásdiagnózisokban, azonosító eljárásokban, rontás-elbeszélésekben fogalmazódott meg. Ezeket a bíróság felé a tanúvallomások, benignum examenek közvetítették. A hiedelmek kézzelfogható magyarázatok voltak az egyént ért szerencsétlenségeknél. Ha valakit betegség ért, az egyik lehetséges magyarázat az volt, hogy boszorkányrontás áldozata lett. Ezek után ezt a diagnózist csak igazolni kellett, az igazolás során pedig kiosztották a boszorkány szerepét egy személyre. Vörös Ilona perében is az egyéni szerencsétlenségeket magyarázták boszorkánysággal. A boszorkányság vádját egy konkrét személyre vetítették. A konkretizálást a konfliktusok felidézése, az emlékezet segítette.

A második szint, a tömegpszichózis szintje. A közösséget ért csapások kiváltói lehettek a boszorkányvádaknak. Vörös Ilona és még kilenc társának pere előtt, 1739-ben, Tolna megyében a pestis pusztított. A földvári járásba csak a második hullámban jutott el, de a járvány így is sok áldozatot szedett. A járvány tömegpszichikai hatásáról maga az alispán, Perczel József számolt be, amikor 1739. szeptember 15-én jelentette az udvari kancelláriának, hogy Földvár városában senki sem jelentkezik inhumátornak, és hogy egy szegénységben meghalt asszony hat napig hevert temetetlenül a lakásán, irtózatossá terjesztve. Arról is beszámolt Perczel, hogy a kajdacs elöljárók és a pap már júniusban észrevették a bajt, de eltitkolták, sőt éjjel ásták el a halottakat, nehogy elkülönítsék őket. Pakson a november 21-i jelentés szerint lopnak, fosztogatnak, s alighogy meghal valaki (keresztény vagy zsidó) azonnal rabolják a bútorait.⁶¹ Ennek a járványnak az emléke Vörös Ilona perébe is belekerült. Vöte Zsuzsa vallomásaiban lányának betegségét, aki valószínűleg pestisben halt meg, Vörös Ilona rontásának tulajdonította. A pestis mellett azonban a közösséget egy másik szerencsétlenség is érte, ami társadalmi eredetű volt. 1741-ben Paks német és magyar lakosai felháborodva a földesúri

⁶⁰ Szilágyi M. 1987. 504–508.

⁶¹ Magyary-Kossa Gy. 1940. 115.; Dávid Z. 1973. 125.

visszaélések miatt, pénzt kezdtek gyűjteni, hogy a vármegyén a földesúr Daróczy Ferenc ellen panaszt tegyenek. Daróczy, aki korábban alispán is volt, ezt a jogos felindulást és panasztevési kezdeményezést azzal torolta meg, hogy három jobbágyot vasra verve a simontornyai tömlőbe hurcoltatott. A földesúri visszaélések a könnyebb robotterhek el nem ismerését jelentették. A telepeseket kedvező szolgáltatási kötelezettségekkel csalogatták Paksra. Később azonban ezek a kedvezmények elsorvadtak. A földesúr az elköltözést is megpróbálta megakadályozni.⁶² A társadalmi konfliktus mellett természeti csapások is súlyosbították a helyzetet. A keleti marhavész 1737. és 1739. között Tolna megyében is nagy pusztítást végzett.⁶³

Ezek a helyi jobbágycsaládok egzisztenciáját érintő társadalmi konfliktusok és természeti csapások Vörös Ilona perén is nyomot hagytak. Vörös Ilona fia, aki Mohay Jánosnál szolgált, azért nem mehetett máshoz dolgozni, mert kötelezettségeit nem fizette meg maradéktalanul. Mohay Jánosné, aki Vörös Ilona ellen vallott, egy gazdaságilag tönkrement jobbágycsalád reprezentatív tagja lehetne. A kedvezőtlenebb gazdasági helyzet számos frissen betelepült jobbágyot tett tönkre. Mohay Jánosné nem tett mást, csak lesüllyedésének történetét próbálta boszorkánysággal magyarázni. A boszorkány szerepére pedig Vörös Ionát vélte alkalmasnak: „az Mancipált Aszony a Fátens Urának, fenyegető szokkal; várj megh oly nyomoruságra jutatz(!) hogy a bocskorban sem viselhecz, a mint-is babonás mesterségi által az Fátensnek minden Marhái el száradván mind el döglöttek, és mostan csak nem koldulással kellek enni kenyerit.”⁶⁴

A harmadik szint a tudományos irodalom szintje. A boszorkányüldözés tudományos alapokon való igazolása a demonológiai irodalomban fogalmazódott meg. A demonológiai irodalom hatását közvetlenül nem lehet kimutatni Vörös Ilona perében. Ilyen jellegű tudás csak a vizsgálatot lefolytató személyeknél feltételezhető. Az ő tudásuk forrása pedig részben a Praxis Criminalis volt. Czompó József vizsgálóbíró kérdései egyértelműen mutatják, hogy a Praxis Criminalis mágiára vonatkozó LX. cikkelyét jól ismerte.

A három szint összekapcsolása egy személy konkrét tevékenységének tudható be. Ez a személy pedig maga a vizsgálóbíró, Czompó József volt. Bár voltak bizonyos szereplők, akik helyi szinten a boszorkányság vádjával egyes személyeket a bíróság kezére játszottak, a gyanúsítottból vádlottat mégis a bírósági eljárás kreált. Ha konkrétan Vörös Ilona perénél maradunk, kiemelhetünk bizonyos szereplőket, akik alapvetően meghatározták a vádak létrejöttét. A „játék” mellékszereplőjének tekinthető a paksi postakocsis, Szlaninkai János, aki a vizsgálóbírónak a boszorkánymultság valós élményét „szállította”. Mohay Jánosné a helyi lakosság eg-

⁶² Németh I. 1976. 48.; Lukács Zs. 1937.

⁶³ Kovács J. 1987. 554.; Dávid Z. 1973.

⁶⁴ Schram F. 1970. 489.

zisztenciális válságának reprezentánsaként szintén a bíróság kezére dolgozott. Nem véletlen, hogy pont ezeket a szövegeket használta fel a vizsgálóbíró a gyanúsítottak feltett kérdések megfogalmazásánál. A dunaszentgyörgyi Horváth Pál szintén a helyi közösség „játékszervezője” volt, amikor Tamás Zsuzsát a helyi közösség egyes tagjainak segítségével a bírósági „játékba” hajszolta. A madocsai Fehér Ilona fő konkurense miatt került gyanúba. A falu másik bábja, Biczóné fő szervezője lett a boszorkányvadásoknak. Az 1741-es perek egyéb gyanúsítottjai a bírósági kihallgatások után, más boszorkányok által bevádolva kerültek a „vádlottak padjára”. A helyi közösségek tehát alkalmazva a boszorkányság konfliktusmegoldó intézményét „kitermelték” a maguk gyanúsítottjait. A vizsgálóbíró viszont felhasználva ezt a helyi kezdeményezést kiteljesítette azt a bírósági eljárásban. Czompó József szándékai között az szerepelhetett, hogy egy helyi boszorkánytársaság reprezentatív tagjait kiemelje abból a közösségből, amelyben éltek, és megbüntesse őket. Ha bebizonyosodott az ördöggel való szövetség és fajtalankodás a Praxis Criminalis szerint a rontással való károkozás nélkül is a gyanúsított tűzhálára ítéletét eredményezte. Tamás Zsuzsa, Vörös Ilona és Fehér Ilona a tortúravallomásban és az azt követő vallomás megerősítésben elismerte ezeket a vádakot. A végső ítélet így egyértelmű volt. A vizsgálóbíró szándéka az volt, hogy egy „járványt” megszüntessen. Törekvése azonban visszajára fordult. A bírósági eljárás nemhogy megszüntette volna, hanem elterjesztette a „járványt”. Mint ahogy a pestis új intézménye, a vesztégzár is számos konfliktus forrása lett 1739-ben és később,⁶⁵ a bírósági eljárásban bevezetett új „gyógymódok” is konfliktusok egész sorát generálták.

Ezzel a summás megállapítással történeteink itt véget is érhetnének. A három sztori azonban nem tekinthető befejezettnek. A tanulmány írója tanácstalan. Hisz nem sokat tudtuk meg arról, hogy valójában ki is volt Vörös Ilona, alias Sánta Pila, aki áldozata lett egy „játéknak”. Alakja nem hasonlít ahhoz a Giovan Battista Chiesa ördögűzőhöz, akinek személye Giovanni Levit és Maurizio Gribaudit a „racionális és aktív egyén modelljének” a megalkotására ihlették.⁶⁶ Valójában csak a Clifford Geertz által meghatározott egyénre bukkantunk, akinek alakja – Geertz szavaival – inkább csak egy „jelentéshálóban vergődő állat”-hoz⁶⁷ hasonlít. A *történetírás* fonala itt tehát megszakad! Talán csak azt láttuk, hogy miként működött egy előítélet.

⁶⁵ Tóth G. P. 1998.

⁶⁶ Gribaudi, M. 1996.; Levi, G. 1991.

⁶⁷ Geertz, C. 1994.

Irodalom

- Andrásfalvy Bertalan 1975: Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Banya megyében az ármentesítés befejezéséig. In *Tanulmányok Tolna megye történetéből* 7. Szekszárd, Tolna Megyei Levéltár
- Andreski, Stanislav 1989: *Syphilis, Puritanism, and witch hunts: historical explanations in the light medicine and psychoanalysis with a forecast about AIDS*. New York
- Ankarloo, B. – Henningsen, G. (szerk.) 1990: *Early Modern European Witchcraft. Centres and Peripheries*. Oxford
- Aunger, Robert 1995: On Ethnography. Storytelling or Science? *Current Anthropology* February 1: 97–130.
- Barnard, Alan – Good, Anthony 1984: *Research Practicies in the Study of Kinship*. London, Academic Press
- Behringer, Wolfgang 1987: *Hexenverfolgung in Bayern. Volksmagie, Glaubenseifer und Staatsräson in der Frühen Neuzeit*. München
- Behringer, Wolfgang 1990: Rossz idő, éhínség, félelem. Az európai boszorkányüldözések klíma, társadalom- és mentalitástörténeti okai. Dél-Németország példája. *Ethnographia* 363–385.
- Béli Gábor – Kajtár István 1988: Az osztrák (-német) büntető jogszabályok hatása a magyar jogban a 18. században (a Praxis Criminalis). In *Dolgozatok az állam- és jogtudományok köréből*. Pécs
- Biraben, Jean-Noël 1975–1976: *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens*. Paris, La Haye
- Boyer, Paul – Nissenbaum, Stephen 1974: *Salem Possessed. The Social Origins of Witchcraft*. Cambridge–Massachusetts–London
- Clark, Stuart 1980: Inversion, Misrule and the Meaning of Witchcraft. *Past and Present* 98–128.
- Clark, Stuart 1990: Protestant Demonology: Sin, Superstition, and Society (c.1520–c.1630). In *Early Modern European Witchcraft. Centres and Peripheries*. Eds. Ankarloo, B. – Henningsen, G., Oxford 45–81.
- Cohn, Norman 1975: *Europe's Inner Demons. An Enquiry Inspired by the Great Witch-Hunt*. New York (magyarul: *Európa démonai*. Bp. 1994.)
- Csonka Takács Eszter – Benedek Katalin (szerk.) 1999: *Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára*. Bp.
- Darnton, Robert 1982: *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*. New York (magyarul: *Lúdanyó meséi. A nagy macskamészárlás. Két epizód a francia kultúrhistoria köréből*. Bp. 1984.)
- Davis, Natalie Zemon 1983: *The Return of Martin Guerre*. Massachusetts–London (magyarul: *Martin Guerre visszatérése*. Bp. 1999.)

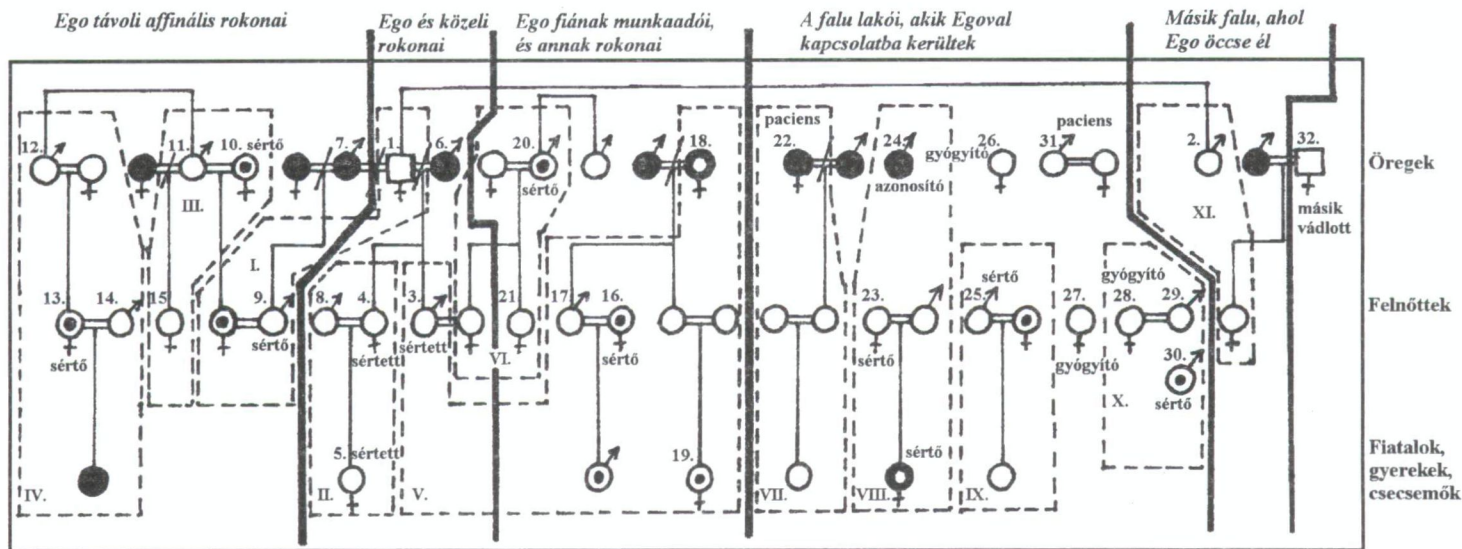
- Davis, Natalie Zemon 1987: *Fiction in the archives. Pardon tales and their tellers in sixteenth century France*. Cambridge
- Dávid Zoltán 1973: Az 1738. évi pestisjárvány pusztítása. *Orvostörténeti Közlemények* 69–70: 75–131.
- Delumeau, Jean 1978: *La Peur en Occident (XVIe–XVIIIe siècles.) Une cité assiégée*. Paris
- Demos, J. P. 1982: *Entertaining Satan. Witchcraft and the Culture of Early New England*. New York
- Diószegi Vilmos 1958: *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*. Bp.
- Duby, Georges – Duby, Andrée 1973: *Les Procès de Jeanne d'Arc*. Tous droits de traduction et d'adaptation réservés pour tous les pays, y compris l'U.R.S.S. Paris (magyarul: *Jeanne d'Arc perej*. Bp. 1989.)
- Dülmen, Richard van 1990a: A történeti antropológia a német társadalomtörténet-írásban. In *A német társadalomtörténet-írás új útjai*. Szerk. Vári András, Bp. 80–101.
- Dülmen, Richard van 1990b: *A rettenet színháza*. Bp.
- Erikson, Erik H. 1958: *Young Man Luther*. New York (magyarul: *A fiatal Luther. Tanulmányok a pszichoanalízisről és a történelemről*. In uő.: *A fiatal Luther és más írások*. Bp. 1991.)
- Felhő Ibolya (szerk.) 1970: *Úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában 1. Dunántúl*. Bp.
- Fügedi Erik 1992: *Az Elefánthyak. A középkori magyar nemes és klánja*. Bp.
- Foucault, Michel 1973: *Moi, Pierre Rivière, ayant égorgé ma mère, ma soeur et mon frère*. Paris
- Foucault, Michel 1978: *Michel Foucault présente Herculine Barbin dite Alexina B*. Paris (magyarul: *Herculine Barbin avagy Alexina B*. Bp. 1997.)
- Foucault, Michel 1990: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Bp.
- Geertz, Clifford 1994: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Bp.
- Ginzburg, Carlo 1991: *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár vilásképe*. Bp.
- Ginzburg, Carlo 1992: „The Inquisitors as Anthropologist”. In *Clues, Myths, and the Historical Method*. Baltimore. 156–164.
- Gribaudi, Maurizio 1996: Échelles, pertinence, configuration. In *Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience. Textes rassemblés et présentés par Jaques Revel. École des Hautes Études en Sciences Sociales*. Paris
- Hackenberg, Robert A. 1964: Genealogical Method in Social Anthropology: The Foundations of Structural Demography. In *Handbook of Social and Cultural Anthropology*. Ed. Honigmann, John J., Chicago 289–325.
- Henningsen, Gustav 1988: *A boszorkányok ügyvédjé. A baszk boszorkányság és a spanyol inkvizíció (1609–1614)*. Bp.

- Horváth Árpád 1974: Megyei önkormányzati szervezet Tolna megyében a XVIII. század első évtizedében 1703–1740. In *Tanulmányok Tolna megye történetéből* 5. Szekszárd
- Iklódy András 1982: A magyarországi boszorkányüldözés történeti alakulása. *Ethnographia* 292–298.
- Imhof, Arthur Emil 1984: *Die verlorenen Welten. Alltagsbewältigung durch unsere Vorfahren – und weshalb wir uns heute so schwer damit tun.* München (magyarul: „Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen...”). Bp. 1992.)
- Katona Géza 1977: *Bizonyítási eszközök a XVIII–XIX. században. A kriminalisztika magyarországi előzményei.* Bp.
- Kende Tamás 1995: *Vérvád. Egy előítélet működése az újkori Közép- és Kelet-Európában.* Bp.
- Kincses Katalin 1993: „Im küttem én orvosságot”. Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1640. *Régi Magyar Történelmi Források* 3. Bp.
- Klaniczay Gábor 1990: *A civilizáció peremén.* Kultúrtörténeti tanulmányok. (2. jav. kiad.) Bp.
- Kováts Jenő 1987: Állategészségügyi emlékek Tolna megyében (1654–1867). In *Tanulmányok Tolna megye történetéből* 11. Szekszárd, Tolna Megye Levéltára 545–590.
- Kristóf Ildikó 1991a: Közösségi konfliktusok és boszorkányvád a 17–18. századi Debrecenben. In *Társadalmi konfliktusok.* Salgótarján / Rendi társadalom – polgári társadalom 3. / 59–66.
- Kristóf Ildikó 1991b: „Plague of the Plagues”: Epidemic and Riot in Debrecen in 1739/42. *Ethnos* I. Historical Sources 8:1, 64–77.)
- Kristóf Ildikó 1998: „Ördögi mesterséget nem cselekedtem”: a Boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben és Bihar vármegyében. Debrecen
- Le Roy Ladurie, Emmanuell 1975: *Montaillou, village occitan de 1294 á 1324.* Paris (magyarul: *Montaillou.* Bp. 1997.)
- Le Roy Ladurie, Emmanuell 1979: *Le Carneval de Romans.* Paris
- Le Roy Ladurie, Emmanuell 1980: *L'argent, l'amour et la mort en pays d'oc.* Paris
- Le Roy Ladurie, Emmanuell 1983: *Jasmin.* Paris
- Levi, Giovanni 1985: *L' ereditá immateriale. Carriere di un esorcista nel Piemonte del seicento.* Torino
- Levi, Giovanni 1991: On Microhistory. In *New Perspectives on Historical Writing.* Ed. Burke, Peter, Pennsylvania
- Lukács Zsófia 1937: A szerződéses jobbágyok helyzete hazánkban a XVIII. század folyamán a Mária Terézia-féle úrbérrendezésig. In *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez* 13. Szerk. Domanovszky Sándor

- Macfarlane, Alan 1970a: *Witchcraft in Tudor and Stuart England. A regional and comparative study*. New York–Evanston
- Macfarlane, Alan 1970b: *The Family Life of Ralph Josselin. A Seventeenth-Century Clergymen. An Essay in Historical Anthropology*. New York–London
- Macfarlane, Alan 1976: The Diary of Ralph Josselin. 1616–1683. *Records of Social and Economic History, New Volume 3*.
- Macfarlane, Alan – Harrison, Sarah – Jardine, Charles 1977: *Reconstructing Historical Communities*. Cambridge–London–New York–Melbourne
- Magyary-Kossa Gyula 1929–1940: *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből* 1–4. Bp.
- Medick, Hans 1988: Misszionáriusok csónakban. In *Misszionáriusok csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben*. Szerk. Vári András, Bp.
- Midelfort, E. 1972: *Witch Hunting in Southwestern Germany 1562–1684. The Social and Intellectual Foundations*. Stanford
- Monter, W. 1976: *Witchcraft in France and Switzerland. The Borderlands during the Reformation*. Ithaca–London
- Németh Imre 1976: *Paks monográfiája*. Paks
- Pelto, Pertti 1970: *Anthropological Research. The Structure of Inquiry*. New York
- Pócs Éva 1983: Gondolatok a magyarországi boszorkányperek néprajzi vizsgálatához. *Ethnographia* 134–146.
- Pócs Éva 1989: *Tündérek, démonok, boszorkányok*. Bp.
- Pócs Éva 1992: A boszorkányszombat és ördögszövetség népi alapjai Közép-Délkelet-Európában. *Ethnographia* 28–88
- Pócs Éva 1995: Malefícium-narratívok – konfliktusok – boszorkánytípusok (Sopron vármegye. 1529–1768). In *Népi kultúra – Népi társadalom* 18. Bp.
- Redfield, Robert 1950: *The little community. Viewpoints for the study of the human whole*. Chicago
- Sabeian, David Warren 1984: *Power in the blood. Popular culture and village discourse in early modern Germany*. Cambridge (magyarul: In *Misszionáriusok csónakban*. Szerk. Vári András, Bp. 1988.)
- Sahlins, Marshall 1985: *Captain James Cook, or, The Dying God. In Islands of History* Chicago–London
- Schmidt János 1939: *Német telepések bevándorlása Hesszenből Tolna–Baranya–Somogyba a XVIII. század első felében*. Győr
- Schram Ferenc 1970: *Magyarországi boszorkányperek (1529–1768)* I–II. Bp.
- Schram Ferenc 1982: *Magyarországi boszorkányperek (1529–1768)* III. Bp.
- Sugár István 1987: *Bűbájosok, ördöngösök, boszorkányok Heves és Külső-Szolnok vármegyékben*. Bp.
- Szakály Ferenc 1995: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. In *Humanizmus és reformáció*. Szerk. Jankovics József, Bp.

- Szilágyi Mihály 1971: A Tolna megyei kereskedelem története a törökök kiűzésétől 1848-ig. *Tanulmányok Tolna megye történetéből* I. Szekszárd
- Szilágyi Mihály 1987: Boszorkányperek Tolna megyében. In *Tanulmányok Tolna megye történetéből* XI. Szekszárd 437–512.
- Tóth Zoltán 1977: Schiszler Károly kádármester Szegszárdon. Egy kisvárosi mesterember gazdasági-társadalmi viszonyai a századfordulón. *Agrártörténeti Szemle* 1–2: (ugyanaz uő: *Szekszárd társadalma a századfordulón. Történelmi rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban*. Bp. 1989. VII. fejezet 130–159.)
- Tóth G. Péter 1995: „Hamar, messze, későn, pestis ellen orvosságod lézön.” Túlélési stratégiák az 1737–1742. évi pestisjárványok idején. *Ethnographia* 751–786.
- Tóth G. Péter 2000: Otthon és külvilág, magánélet és nyilvánosság egy veszprémi polgár szemével. In *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 21. 139–156.
- Tóth G. Péter s.a.: „Mit tud, látot, avagy hallot azon tanu?” *Tanúvallomások és maleficium-narratívok a magyarországi boszorkányperekben*. Pécs (sajtó alatt)
- Tuchman, Barbara 1987: *Távoli tükör. A szerencsétlen 14. század*. Bp.
- Vörös Károly 1962a: Szombathely 1821–22-ben egy borbélylegény szemével. *Vasi Szemle*
- Vörös Károly 1962b: Egy borbélylegény napjai Győrben 1823-ban. *Arrabona* 4.
- Vörös Károly 1963: Francsics Károly veszprémi borbélymester pályafutása. In *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 1. 259–269.
- Vörös Károly 1966: *Pest-Budai hétköznapiak*. Bp.
- Vörös Károly 1967: Inasélet Pápán a XIX. század első negyedében. In *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 6. 345–358.
- Whitehead, Neil L. 1995: The Historical Anthropology of Text. The Interpretation of Raleigh's Discoverie of Guiana. *Current Anthropology* 1: 53–74.
- Wallner Ernő 1958a: A paksi járás mezőgazdasági földrajzának alapvonásai. *Földrajzi Értesítő* 53–95.
- Wallner Ernő 1958b: Népeség- és településföldrajzi sajátosságok a paksi járásban. *Földrajzi Értesítő* 419–479.
- Wallner Ernő 1961: Dunaföldvár településképe. *Földrajzi Értesítő* 67–97.
- Wiedlein János 1937: A tolnamegyei német telepítések. In *Tolna vármegye múltjából* 3. Szerk. Holub József, Szekszárd

Páli Péterné, Vörös Ilona alias Sánta Pila személyes kapcsolatrendszere

Jelmagyarázat

- *boszorkány*
- ♂ *férfi*
- ♀ *nő*

- *meghalt*
- ⊙ *megrontották*
- ⊕ *rontásban meghalt*
- *neme ismeretlen*

- ≡ *affinális kapcsolat*
- *vérségi kapcsolat*
- ⊡ *háztartás határa*
- I, II, III, *háztartások száma*

A sorszámmal jelölt személyekre vonatkozó információkat lásd a következő oldalakon.

sorszám	név	státus	viszony	szerep	életkor	lakhely	háztartás száma
<i>Vérrokonok</i>							
1.	Vörös Ilona, Sánta Pila	zsellér	EGO	boszorkány	öreg	Paks	I.
2.	Vörös ?	–	öccse	brok-öccse	öreg	Paks	XI.
3.	Vörös István	zsellér	fia	brok-fia	felöltt	Paks	V.
4.	Vörös Zsuzsa	–	lánya	brok-lánya	felöltt	Paks	II.
5.	Kecske ?	–	unokája	brok-unokája	gyerek	Paks	II.
<i>Affinális rokon</i>							
6.	[Vörös István]	–	1. férje	brok-férje	meghalt	Győr	–
7.	Páli Péter	jobbágy	2. férje	brok-férje	meghalt	Paks	–
8.	Kecske Ferkó	–	veje	brok-veje	felöltt	Paks	II.
9.	Páli János	jobbágy	mostohafia	sértó	felöltt	Paks	I.
10.	Bíró Anna, Végh Istvánné	–	mostohafia anyósa	sértó, kárvallott	öreg	Paks	III.
11.	Végh István	jobbágy	mostohafia apósa	kárvallott férje	öreg	Paks	III.
<i>Távoli affinális rokon</i>							
12.	Végh Mihály	jobbágy	rokon	kárvallott rokona	öreg	Paks	IV.
13.	Végh Anna, Faragó Jánosné	–	rokon	sértó, kárvallott	felöltt	Paks	IV.
14.	Faragó János	jobbágy	rokon	krok-férje	felöltt	Paks	IV.
15.	Végh Ilona	–	rokon	kárvallott rokona	felöltt	Paks	IV.

sorszám	név	státus	viszony	szerep	életkor	lakhely	háztartás száma
<i>Fiának munkaadói és annak rokonai</i>							
16.	Takács Erzsébet	–	Ego fiának 1. munkáltatója	sértő, kárvallott	felőtt	Paks	V.
17.	Mohay János	jobbágy	–	krok-férje	felőtt	Paks	V.
18.	Mohay Jánosné	–	–	kárvallott	öreg	Paks	V.
19.	Fekete Kata	–	–	kárvallott	fiatal	Paks	V.
20.	Kolos Gergely	jobbágy	Ego fiának 2. munkáltatója	sértő, kárvallott	öreg	Paks	VI.
21.	Kolos Kata	–	menye	krok-lánya	felőtt	Paks	VI.
<i>A falu lakói, akiknek EGO-val kapcsolata volt</i>							
22.	Mórácziné	–	–	paciens	meghalt	Paks	VII.
23.	Vote Zsuzsa	–	–	sértő, kárvallott	felőtt	Paks	VIII.
24.	Málik Farkas	[„judex assessor”]	–	azonosító	meghalt	Paks	VIII.
25.	Paritya Mihály	takács, tiszttartó	–	sértő, kárvallott	felőtt	Paks	IX.
26.	Seregélyesiné	–	–	gyógyító	öreg	Paks	–
27.	Klokker Kapitányné	–	–	gyógyító	felőtt	Paks	–
28.	Daróczy Ferencné	–	–	gyógyító	felőtt	Paks	X.
29.	Daróczy Ferenc	földesúr, alispán	–	–	felőtt	Paks	X.
30.	Szlaninkai János	városi kocsis	–	sértő, kárvallott	felőtt	Paks	X.
31.	Halász Márton	falubíró	–	paciens	öreg	Paks	–
32.	Tamás Zsuzsa	zsellér	másik vádlott	boszorkány	öreg	Szentgyörgy	–

Paraszti viselet- és szemléletváltozás Somogyban a 18–19. században

A paraszti szemléletváltozás kérdéseivel az 1970-es évek végétől kezdtem foglalkozni. Nemcsak a táji, történeti csoportok, hanem általában a változásvizsgálatok kérdésében is egyre inkább segítségemre jöttek azok az adatok, hogy miként vélekedtek az újításokról és a hagyományokról a hatásokat befogadó közösségek tagjai. Tudatosan kezdtem gyűjteni, gyűjtetni és feldolgozni a gazdálkodás, szemlélet- és ízlésváltozások összefüggéseit.¹ Levéltári kutatásaimban is érdekelték az emberi hozzáállások, viselkedésmódok, a lázadások és illúziók is.² A viseletek témája is megérdemel ilyen szempontú értékelést. Jelen tanulmányomban e kérdéskör néhány csomópontjára kívánok rávilágítani, somogyi illetve dunántúli adatok alapján. A feudalizmus évszázadaiban a ruházatnak a társadalmi jelző szerepe minden társadalmi réteget érintett a királyi udvartól az uradalmi cselédig vagy a teknővájó cigányig. Mivel legtovább e hagyományokat a falusi, paraszti társadalom őrizte, a vizsgálat tanulságai más társadalmi rétegeknél is felhasználható áttételesen.

Dél-Dunántúl 18–19. századi paraszti kultúráját vizsgálva, a korabeli feljegyzéseket olvasva arra kell figyelemmel lenni, hogy a töröktől jobban megkímélt, s az ausztriai piacokhoz közelebb fekvő Sopron és részben Vas megyei területeken előbbre tartott mind az uradalmi gazdálkodás, mind a paraszti. A piacokon, vásárokon terményeiket itt könnyebben el tudták adni a parasztok és ezért inkább és előbb követték építkezésben, lakáskultúrában, viseletben stb. a divatáramlatokat. Az értelmiségiek, előljárók, akik nem jó szemmel nézték, hogy a jobbágyok szinte úgy akarnak öltözni, mint a nemesek, például állították a hagyományos vászonviselethez ragaszkodó vidékek népét. Az u.n. „főországok” és déldunántúliak ilyen szembeállítására más területen is megnyilvánult.

Külső és belső kényszerítő hatások a viseletre

A viselet kérdésében csaptak össze az elmúlt 200–250 évben falusi lakosságunk körében a legékesszólóbban az újat akarók és a hagyományoshoz ragaszkodók

¹ Knézy J. 1984–85. 381–408.

² Knézy J. 1993. 57–77.

indulatai. A rendi társadalom világi és egyházi hatóságai ügyeltek arra, hogy az egyes társadalmi rétegek, csoportok tagjai, a tisztségviselők ruházatukkal is kifejezzék hovatartozásukat.

A ruházattal kapcsolatos rendeletek, tiltások, elmarasztalások indítéka többnyire a „pazarlás”, a „tobzódás” elkerülése, az illetlenség, méltatlan viselet büntetése volt és sosem a legfelsőbb társadalmi rétegeket érintette, hanem legtöbbször a „köznépet”. A szokásosnál finomabb anyagú, divatosabb vagy rangosabb szabású, túl színes, túl díszes, túl kivágott, túl rövid ruhadarabok adhattak okot ilyen korlátozásoknak vagy a közösség előtti megszégyenítéseknek. Ezért tiltotta például Somogy vármegye közgyűlése 1812-ben a cifraszűrök készítését.³ A paraszti társadalom igénye viszont az volt, hogy az idősebb férfiak egyszerűbb díszű, feketésebb hímzésű, a fiatalok piros rátétes és színes varrásos ünnepi szűrt viseljenek, a számadó pásztorok még cifrábbat, így a tiltás nem sokáig maradt érvényben. A plébánosok, protestáns papok az illem nevében marasztalták el híveik ruházatát. Szóltak a kócoság, rendetlenség ellen, mint a gamási plébános 1826 körül,⁴ mások a női keblekből túl sokat látni engedő, rövid, elől nyitott ingeket kifogásolták. A lányoknak fedetlen fejjel kellett a templomba menniük még télen is, kendőjüket a dékán lehuzogatta, mint a tótszentpáli *Historia domus* írja.⁵ Az asszonyok is csak asszonyságuk jelét a kontyot, vagy főkötőt vehették általában fel a templomba, de velük kapcsolatban több volt az engedmény. Azok a menyecskék, akiknek még nem volt gyermekük, a szokásosnál finomabb vászonból, gyolcsból vagy mollból való sálszerű kendőt tűzhetek a kontyukra a Sárközben („bíbor” itt a neve⁶), Belső-Somogyban és a Zselicben is („takarító, félrevető, kisruha és hosszúruha”), a többi asszony durvább anyagú és kevésbé díszeset tehetett fel.⁷ A feudalizmus évszázadaiban a cselédeket, tisztviselőket, katonákat, időszakos munkásokat alkalmazó gazdáknak tisztában kellett lenniük avval, hogy emberei milyen ruhát, lábra- és fejrevalót hordanak, mivel a bérezésnek részét képezhette a teljes öltözék vagy egyes darabjai, de javítás is, például: lábbeli fejelés. A nagyobb uradalmak arra is gondot fordítottak, hogy alkalmazottaik ruházatával jelezzék a tulajdonos családhoz való tartozásukat például süvegükön címerrel vagy sajátos színű, zsinórozású libériával.⁸ A városi, vármegyei árszabások is mutatják, hogy egyes darabokat kifejezetten az alsóbb néposztálynak gyártottak, mint a Somogy vármegyei 1775-ben: „szolgarendnek való vásári mente... kocsisnak való tehén bőr

³ Gönczi F. 1942a. 268–272.

⁴ Rippl-Rónai Múzeum (RRM) Néprajzi Adattára 45.

⁵ Hoss József kézírata – RRM Néprajzi Adattára 970.

⁶ Andrásfalvy B. 1963. 52.

⁷ Knézy J. 1978. 243–273.

⁸ Kresz M. 1956. képanyaga: Ságh 1846. Stornó gyűjtemény.

csizma... magyar köpnyeg... halásznak való csizma...” készítéséről.⁹ (A csurgói Festetics birtokon 1780–81-ben a magasabb beosztású alkalmazottak zsinórozott szövet vagy posztó felsőruhát kaptak bérükben „laibli”, dolmány, nadrág, köpnyeg vagy kaput, kalap, csizma járt, a pásztorok, méhészek, béresek fizetésében „fehér ruha, bocskor, süveg, szűr” szerepelt, esetleg mellényféle, „laibli” is.¹⁰ Fehér ruhát kaptak az inasok is mesterüktől. Fehér ruhának nőknél a vászon felsőszoknya („bikla vagy péntöl”) és ing („ümög, féling, feling, hosszüümög”) együttesét párban, férfiaknál az ing és gatyá együttesét nevezték.¹¹

A dél-somogyi jobbágyok is, például a Csurgón lakók is, még 1810 körül is, mint Nagyváthy János feljegyezte egyszerűen jártak: „Általában ezen a vidéken az emberek kevéssel megelégedők, szűrben, ingben, gatyában és bocskorban járnak...”¹² Még Apáti Kiss Sámuel is jellegzetesebbnek tartotta a bocskort 10 évvel később, mint a csizmát: „A somogyi magyar a köznépet értvén... ruházatja az alsó vagy feje ruháján kívül nagyobb részént télen által is laibli (purutzli), ködmen és öreg szűr... a lábain bocskor és számtalan öregek meghalnak a kiknek soha csizma és nadrág a testükön nem volt.”¹³ Míg a süveg – kalapváltás a nép körében a 18. század végén nagy lendülettel megindult, a bocskor-csizma váltás csak a 19. század elejétől. De a megye keleti felében előbb megindult a csizma és a posztónadrág térhódítása. 1858-ban a Balaton melléki gazdák panaszták, hogy az egyszerűbb cselédnek is már két pár csizmát kell adni évente, vagy ennek árát.¹⁴ A házi nőcseléd pedig egy pár csizmát és egy pár magas sarkú cipőt kért bérében. Ez a megye déli és nyugati felében még nem volt szokásban.

Ki vagy? Megmondja a ruhád

A falusi közösségeken belül mindenki tudta a ruházat alapján, hogy az előttük álló személy pásztor, iparos, cseléd vagy paraszt „pógár-e”, mert másféle szüve, más szabású vagy bőségű gatyája, más díszű nadrágja, mellénye, gombja, fejfedője lehetett mindegyiknek. A jegyző, kisbíró is hordhatott tisztségét mutató kabátfélét szűr vagy dolmányt. Megkülönböztethették a házasembert a legénytől (pl. előbbinek szakálla lehetett). Tudták ki a vőlegény, mert derekára tűzte vagy kötötte a jegykendőt. A lányoknak korábban pártája volt, vagy mikor az már nem volt divat, lehetett díszesebb fonatú haja, az asszonyoknak kontya vagy fejkötője. Amelyik asszonynak már eladó lánya volt, az már öregesen járt, az

⁹ Kanyar J. 1967. 109.

¹⁰ Knézy J. 1986–87. 285–310.

¹¹ Kerékgyártó A. 1980. 119–134.

¹² Csire I. 1907. 11.

¹³ Apáti Kiss S. 1822. 39.

¹⁴ *Vasárnapi Ujság* 1858. 6. sz. február 6. 501.

özvegy haláláig gyászt viselt. Tudták ki visel teljes, ki fél gyászt. Más tarisznyája volt a pásztnak, parasztnak, másmilyen a felnőttnék és másmilyen az iskolásnak. A saját falujuk belieknél rejtettebb megkülönböztetéseket is ismertek: például az idősebb nők más szabású, szűkebb, fehér varrott díszű, a fiatal nők más szabású, bővebb és piros vagy piros-kék hímzésű inget viseltek Buzsákon és környékén. A kutasi parasztok gatyájának volt a lába között bővítő toldása „üllepe vagy illete”, a pásztorokénak nem. Somogyegresen a völegény ingének nyakán piros keresztszemmel kakasos minta volt, piros hímzés általában fiatalok ingére került. Szomszéd falubelit fejfedőjéről, vállkendőjéről, szűréről, tarisznyájáról stb., egyszóval külsődleges jegyeiről ismerték fel.

A falusi közösségen belül annyira közismertek voltak a ruházatbeli jelzőrendszerek, hogy nem is nagyon beszéltek róla. A családfő megvette a megfelelő ruhadarabot és a családtagoknak el kellett szó nélkül fogadnia, még ha nem tetszett is. A serdülőlány esetleg első keresetéből maga választhatta meg a vásárolandó ruhát, de aligha tért el a hagyományos választéktól. Aki megsértette az íratlan szabályokat – például a viseletben is – a vétek súlyosságától függően „kibeszélték, füle hallatára mondogolódtak, szemébe mondták, a közösség előtt apja, anyja, anyósa szidta, megszégyenítette, volt, hogy ki is dobolták” pl. az illetlen viseletet hordó ügyét. Ha ruházata teljesen eltért a közösségétől, már úgy viselkedtek vele, mint aki nem tartozik közéjük. Egyes községekben megengedhetőnek tartották, hogy a máshonnan hozott menyecske szülőfaluja kontyát viselje, ha az különösen szép díszes volt, mint például a csökölyi, nagykorpádi, somogyszobi asszonyoké.

A viseletváltozás tényezői és periódusai

A 18. század folyamán a hagyományörző dél-dunántúli térségekben a mezőgazdasági népesség ruházatában az alapanyagot főként a kender- és lenvászon adta. Az u.n. fehér ruha (ing-gatya, ing-szoknya) együttest kivéve vászonzól készült lehetett a nők ünnepi vagy hétköznapi köténye is, a fejükre tett négyzet- vagy sálalakú kendőféljük, „keszkenőféljük” is. A férfiak is tettek maguk elé helyenként vászon „elékötőt” vagy „elekötőt”, esetleg nyakra valójuk is abból készült.

A paraszti vagy takácsok szőtte vásznon kívül más mesterek gyártotta viseletdarabokkal egészítették ki ruházatukat, mint a lábbelik (bocskorosvarga, csizmadia), szűr, dolmány, mente (szűrszabó), ködmön, nagybunda, börmelles (szűcs), fejfedők (süveges). A beköltözött németekkel együtt kékfestő mesterek tevékenysége is elterjedt a 18. század második felében,¹⁵ valamint a finomabb szövétből dolgozó németszabóké, akiknek termékeiből a laibli, vagy mellény

¹⁵ Domankos O. 1977–78. 183–257.

került először a falusiak használatába.¹⁶ E korszakban nemcsak a bocskor-csizma- saru-cipellis, topánka, süveg-kalapváltás, hanem a felső kiegészítő darabokban, az asszonyok kontyában, kendőféleiben is megindultak a változások. Csak a legmódosabbaknál jelentkezett a fehér vászon ingek, kendők, nyakraválók lenvászon helyett gyolcsból, patyolatból való készítése ünnepi viseletként. Kiszínesedett a kendő, nyakraváló, pántlika vagy konty úgy, hogy selyemből, kartonból valót vásároltak, vagy a kabátféléknél a durvább abaposztó helyett megjelent a finomabb gyári anyag. A színesebb, darabokat, színes hímzésűt vagy rátétűt, illetve színes alapszínűt korábban is a kismesterek készítették, mint a szűrt és bundaféléket. Ekkor alakulhatott ki Somogyban, hogy a reformátusok a fehér vagy nyers alapszínűt, a katolikusok a barnát vagy szürkét részesítették előnyben kabátfélek esetén. A pásztorok akár katolikusok, akár reformátusok voltak, a legtöbb helyen ragaszkodtak a fehér vagy nyers színű szűrőhöz¹⁷, uradalmakban inkább divatos volt a szürke vagy barna alapszínű kabátféle, ezekre írta Jankó, hogy „hajdinaszűr”. A színes kiegészítők milyenségére érdemes idézni egy boltos készletéből való leltárt 1775-ből Kaposvárról: „parasztfátyol fekete és fehér színben... parasztasszonynak való fejtartó... asszonynak való parasztöv... kék és fehér gyolcs, patyolat, vászon... párta... különféle keszkenők... fekete vagy vörös szűrőpántlika... cifrabárony nyakszorító... fűzött gyöngy nyakszorító... keszkenő sarkára való csipke... sárga cipellis, fekete és fehér céma... posztó végszám...”.¹⁸ A kétféle céma mutatja a fő színeket a ruházatban. A 19. század elején Somogyban járóknak a ruházat világossága, egyszerűsége, fehérsége volt szembetűnő. Richard Bright Csokonya parasztlányairól 1815-ben ezt írta: „a válogatott lányok... ruhájuk feltűnően világos és tetszetős, leginkább fehér színű szalagokkal díszítve, hajuk csinosan kontyba kötve. A ruha nagyjából háziipari termék, de az ujjak muszlinből készültek.”¹⁹ A 19. század elejétől cserélődött fokozatosan a fehér vászonból való felső ruházat kismesterek majd manufaktúrák által készített anyagú színesebb ruhadarabokra. Eleinte a szabás és az öltözék szerkezete, összetétele megegyezett a korábbival. Az átmeneti időben festették is a házilag szőtt vásznat, vagy kékfestőhöz vitték. A viselet kiszínesedése Somogy északkeleti felében a Sió és Koppány mentében előbb bekövetkezett. 1828-ban itt írta J. B. Vitali, hogy ünnepen a nők már színesben, tarka kartonban „cziczben” jártak, ugyanakkor mint mondja a Rinya és a Dráva mentében „ünnepnapon és hétköznapon kizárólag fehér vászonba öltöznek”.²⁰ Csorba József hasonlóan nyilatkozott még 1857-ben is e két eltérő fejlődésű vidékről és megjegyzi, hogy Igal környékén „posztósabbak” az emberek,

¹⁶ Flórián M. 1998. 191–209.

¹⁷ Baksay S. 1896. 291–63.; Jankó J. 1902. 227.; Györffy I. 1926.

¹⁸ Kanyar J. 1967. 124.

¹⁹ Bright R, 1970.

²⁰ Vitali, J. B. 1828. 83.

azaz ott már több posztóruhafélét, főképp nadrágot is hordtak a parasztek, míg a déli részeken házivászon jellemzi ruházatukat.²¹ Igaltól délre, a Kapos mente keleti szakaszán a 19. század közepétől gyorsult fel ez a folyamat. Erről itt, a Vízmentén így emlékeztek meg az újtól féltő öregek: „Eltűnt a szép angyali fehér viselet, olyanokká lettek az emberek, mint a tarka marhák a nyájban”.²² A megjegyzés pontos korjelző, ugyanis ebben az időben már elterjedtek az uradalmakban a nyugati, főképp szimmentáli fajták és furcsán hatottak a szürke magyar marhák mellett. A tisztaság, angyaliság, ősi, keresetlen, a bibliai időkre emlékeztető fogalmak később is kötődtek a fehér illetve a nyers és durva vászonhoz, és az elődök hagyományainak tiszteletét is jelentette. 1941-ben így nyilatkozott egy 81 éves asszony: „Régen itt a pógárok zsákdolmányba, zsáknadrágba, csepütutyiba jártak, az asszonyok meg vászon szoknyába. Meg se festették.”²³ A megye déli felében a zselici és belső-somogyi reformátusoknál és a Dráva menti horvátoknál a 20. századig fennmaradt a fehér gyász illetve a „nagypénteki gyónó” fehér vászonöltözet szokása, egyes községekben volt fekete kiegészítő is mint a fejkendő, konty, fejszorító pánt, vagy vállkendő például Somogyszobon. Csökölyben az özvegy nőknek a fejszorító pántja is fehér volt, az idős férfiaknál többfelé szokásban volt a fehér nyakravaló vászonból. Másutt a halálravaló ruhának válogattak össze csupa házivászonból valót, még a szülőki németeknél is.²⁴

A kiegészítő színek közül eleinte és egyes vidékeken a fekete a fiatalság színe volt.²⁵ Ez maradt fenn női kontyokon, főkötő formájú fejfedők színeként, férfiak mellényének, nadrágjának, nyakravalójának színeként, szűrhimzésekben. A másik és még fontosabbá váló szín a vörös, sötétvörös, meggyszín. Ezt „törökös, törökbécsi, bécsi, pirosbécsi” elnevezésekkel jelölték a korabeli iratokban, például 1809-ben rablott ruhafélék között ezeket írták le:²⁶ „fekete selyem keszkenő... kék és vörös szélüt, török keszkenőt nagy virágokkal...” Egy 1851. évi szentgáloskéri vagyonteltárban is „fekete... nagy perkál vörös... új bécsi piros... új zselin vörös... fehér fodros... új kék keszkenőt” írtak össze, egyedül az „olajszín” tér el az eddigiektől.²⁷ A kék szín nemcsak a kékfestő mesterek tevékenysége és a német lakosság hatásaként terjedt el, a köznemesi viseletben a posztóruházatnak is kedvelt színe volt. Egyes vidékeken (Csurgó és környéke evangélikus magyarjainál és egyes német csoportoknál) a 20. század elején gyászszínként is számításba jött a nőknél a minta nélküli vagy nagyon

²¹ Szakácsi Csorba J. 1857. 91.

²² Gelencsér S. 1968. 39–55.

²³ Morvay Judit gyűjtése – Néprajzi Múzeum Etnográfiai Adattár 3062.

²⁴ Kósz Magdolna kézirat – Drávamúzeum 604–90/2.

²⁵ Gáborján A. 1969.11.; Kerékgyártó A. 1937. 83–86.

²⁶ Gönczi F. 1942b. 23.

²⁷ Somogy Megyei Levéltár (SML) Nagyatádi cs. kir. járás közjegyzőségi iratai 1853.

aprómintás kékfestő anyagból való szoknya és ujjas. A jobbmódú református falvakban, ahol a vászonkészletek, és a felvásárolt jobb minőségű szövetekből, bársonyokból, selymekből készített ruhadarabok öröklődtek, jobban ragaszkodtak a hagyományosabb színekhez is, a vászonból készített darabokhoz is. A szegényebb katolikusok itt olcsóbb, színesebb anyagokból igyekeztek utánozni a gazdag családokat. Ezért a szokásosnál színesebb öltözetet e falvakban „pápis-tásnak” tartották, de az 1940-es években már „cigányosnak”. A városiasabb helyeken a 20. század elejére a sötétebb színű ruházat terjedt el, mint a sötétbar-na, bordó, sötétkék, fekete alapon virágos, de a fiatalság színe egyre inkább a piros lett főképp az ingek hímzésében és a pántlikák esetében, esetleg jegykendőknél és fejkendőknél is. Bőjtben megmaradtak ezek a sötét színek a katolikusoknál, hamvazó szerda utánól egyre sötétebbre fordult a szín, míg nagypénteken már mindenki feketében ment a templomba. De nagypénteket a protestánsok is tartották, gyászruhában mentek az istentiszteletre e napon. A viseletek kiszínesedése, új anyagok megjelenése új szabásvonalakat is eredményezett idővel. A férfiaknál a vászoningeket már nem egyenes, szabatlan darabokból varrták (borjúszerű ingek), hanem franciás, galléros, kézelős, elől hímzett mellbetétes ingeket találunk többnyire. Nőknél a különféle polgári szabású ujjasok („leves, rékli, bajkó, kacabajkó, gyukni, röpike”), férfiaknál szövet kabátfélék lesznek általánosak, a vászongatya helyett először a csizmanadrágok, majd a pantalló. Volt, ahol a papok emelték fel még a 19. század végén is a szavukat a régi viselet elhagyása miatt. A somogyszentpáli plébános „fekete kányáknak” bélyegezte meg azokat, akik először kezdtek nadrágot hordani. A legtöbb átrendezés a női fejfedők területén történt. A szabások megváltozásával, új színekkel, újfajta ruhadarabokkal az egész öltözet szerkezete is átalakult.

A paraszti viseletek fokozatos elhagyása következett be a 20. század elejétől. De még ebben a fázisban is jellemző volt egyfajta kivirágzás, kiszínesedés különösképpen a női viseletben újféle kontyokkal²⁸, a szoknya megrövidülésével, egyes helyeken bővebb szoknyákkal, sőt farpárnákkal, más szabású kötényekkel valamint a színek tobzódásával. A farpárnát a Koppány mentén a hagyomány szerint a betyárok szeretői kezdték viselni, később épp a jómódú pógárlányok és fiatal asszonyok vették át, mert a töltöttebb típusú nők fejezték ki a paraszti szépségideált. Az 1920–30-as években a Kapos és a Koppány mentén a világoskék, rózsaszín, „borocszín”, tündöszín, almazöld színű selyem, selyembrokát, bársony szoknyák, illetve azonos színű szoknyák és blúzok is divatosak lettek. A citromsárga a legkevésbé fordult elő, mert ezt korábban a rossz nők színének tartották a megye északkeleti részében. Viszont sárga „kászmír” vállkendő nagy színes rózsás mintákkal a megye déli részében sötét, főképp fekete alapszínű, de rózsás mintájú szoknya fölé kedvelt volt, de ugyanez sötétzöld változatban is.

²⁸ Gaál Nagy G. 1972. 24–30.; Novák J 1971. 60–75.; Hofer T. 1954. 294–303.

A viselet változás tükröződött egy-egy falu népének változó megítélésében is. Csokonai Vitéz Mihály a *Somogyi Kázus* című versében még „nagysüvegű” csökölyiek bocskoros népéről beszélt. A 20. század elején a szomszédos falvak lakói a csökölyiek vászon öltözékéről azt mondták, hogy tótos, mert náluk már színesben jártak. A kutasiak lenézték a csökölyieket, kisbajomiakat, korpádiakat, mert a férfiak gatyásak náluk és nem nadrágban járnak, mások meg arról ismerték meg a csökölyi gazdákat, hogy vászon tarisznyájuk van.

A ruha, mint a méltóság jele

A feudalizmus évszázadaiban a megtorlásnak, megszegényítésnek eszköze lehetett a ruházat elvétele, vagy a rangot, hivatalt jelentő ruhadarab megcsonkítása. A külső-somogyi református egyházmegyében fordult elő, hogy az előljáróit rossz hírbe keverő tanító kabátját a templomban a gyülekezet előtt megkurtították.²⁹ A jobbágyok gyakran szenvedtek amiatt, hogy felső ruhájuktól megfosztották őket a csőszök, pandúrok, ispánok, például ha tilosban jártak, vagy a nehéz robotot megtagadták.³⁰ Keserves hangú levelekben könyörögtek kedves szűrük, szürdalmányuk, szerszámuk visszakapásáért. Gyakori volt a szűrlopás, ilyenkor a vétkes rendszerint nagyon szegény ember volt, aki többnyire azt vállalta, hogy szüksége lett volna a szűrre, mert a „rajtamvalón kívül semmim sincs”, ami az un. fehér ruhára vonatkozott elsősorban. Később is szegénynek tartották, ha valakinek nem volt több váltás ruhája, úgy mondták „ez is egy bőrbőben jár, mint a kutya”.

A lányok szüzességük, azaz tisztességük jeleként viselték a 18. században még mindenféle a homlokpánt jellegű vagy karélyos pártájukat. Ennek jelét jelentette később menyasszonyi koszorúként a zöld vagy örökzöld ág is, mint a csökölyi lakodalomban még a 20. században is. Zöld ágból fontak korona formájú koszorút a nem asszony fejjel meghalt fiatal nők a Dráva mentén (Babócsa, Somogyudvarhely). A katolikus papok ezzel szemben szalmakoszorút tettek megszegényítésül a paráznaságon ért személyek fejére. Így tettek a vegyes házasságban élő házaspárokkal is³¹, mint ezt a nagybajomiak panaszolták az 1770-es években.

²⁹ Höke 1873.

³⁰ Knézy J. 1993. 57–77.

³¹ Tóth E. 1940. 150.

Különleges sorsú, rendeltetésű ruhadarabok

Az előbbieken több olyan ruhadarab jelentőségéről is szó esett, amelyek a paraszti társadalom tagozódására, az egyes elkülönülő csoportok megkülönböztetésére szolgáltak. Ilyen a párta, amely a lányságot-szüzességet, a konty, amely az asszonyi voltot, egyes felsőkabátfélék, például szűrők, melyek szabása, színe, díszítése csoport-, kor- vagy tisztségjelző volt. A süveg és kalap megléte, formája, színe, díszei is adott időszakban sokmindent jelenthetett. Folytatván a sort essen szó további ruhadarabokról is.

NAGYMÉRETŰ, SOKSZOROSAN HAJTOGATOTT „PACSA” TÍPUSÚ „FEJKESZKENŐ”

Már egy 1600-ból fennmaradt ábrázoláson is látszik, milyen fontos szerepe volt a jobbágnők ruházatában a vászonszoknya, kötény és ing mellett a fejre tett nagyméretű kendőfélének.³² Bár ez láttatni engedi az arcot. A Dunántúl számos vidékén a 18. századtól a 19. század közepéig elterjedt volt egy olyan, legfelülre kerülő fejkendő, amelyet többszörösen hajtogattak, többé-kevésbé szögletes tetejűre alakítottak valamilyen merevítővel is ellátva (pl. nád-, cirokszál, botocska stb.). Veszprém megyéről is feljegyezték és ábrázolták is ezt a ruhadarabot, melyről úgy tudósítottak, hogy megvédi az asszonyok arcát a naptól és a kíváncsiskodók elől.³³ Bár ennél leírták, hogy ezt két darabból alakították ki, a felső darab egy részét előlről hátravetették. Az akkori felfogás szerint a falusi nőknek nem volt szabad szerepelniük idegen nyilvánosság előtt, idegenekkel nem beszélhettek. Ezt szolgálta ez az elkendőzés is. Gönczi Ferenc Hetésben pontosan rögzítette az ottani „pacsá” hajtogatásának 27 fázisát, de Göcsejben is elterjedt volt.³⁴ Kismartonból is ismerünk a veszprémihez hasonló ábrázolást.³⁵ Somogyban többen írtak erről a keszkenőfajtáról, de részletes szabás- és hajtogatásrajzzal sajnos adások maradtak. Somogyvárott emlegettek az 1780-as években nagyméretű „burított” két előljáró asszonyának fején, amelytől a mögöttük ülők nem láttak a templomban.³⁶ Bél Mátyás a Nagyberekben élő nők fejének alapos bekötését jegyezte le, de úgy hitte, szalagokból hajtogatták ezt a fejfedőt, pedig négszegletes vászondarab hajtogatásáról volt tulajdonképpen szó. Őt követően többen felfigyeltek e jelenségre.³⁷ Jankó János leírása közelíti meg leginkább a valóságot: „az asszonyok kontyára pici fejkötőt húztak, arra borí-

³² Zolnay L. 1979. 278.

³³ Beudant, F. S. 1822. II. 430–431.

³⁴ Gönczi F. 1914. 385–391.

³⁵ Timlich K. 1816.

³⁶ Magyar Országos Levéltár P 623 Széchenyi cs. IV. k.10. sz. F

³⁷ Taucher Ágoston: *Intinerarium Peregrini iter Venitas suspectum 1781. kézirat*; Vitali, J. B. 1828. 83.; Szakácsi Csorba J. 1857. 91.; Barla Szabó I. 1860. 292.; Kresz M. 1956. 119.

tották a fejrevalót vagy kendőruhát, ami nagy fehér lepedő volt a legfinomabb patyolatból – öregasszonyoknál vászonból – s igen nagy fejet csinált az asszonyoknak, mert akkora volt, mint egy ágyterítő... homlokrésze nem kereken szegte be az arcot, hanem egyenes volt s a hátsó részen is volt két szarva, s így a fejtető négszegletes volt: a kendőt így négszegletesre tartotta a nádszál vagy vesszőcske vagy cirokszál, melyet e célból a kendő alatt alkalmaztak...”³⁸ Ez lehetett előre vetve és hátra is. A mezőre járó nők is használtak helyenként még a 20. század elején is sálalakú kendőből hajtogatott, arcukat árnyékoló fejfedőt³⁹ előre vetve. A kendő hátravetésének módjáról Gönyey Sándor Nagyabajomból írt.⁴⁰A reformkor elejétől kezdődhetett az az ízlésváltozás, amely már a kisebb fejkendőket igényelte és az arcot is jobban láttatni engedte. A parasztnők egyre inkább munkát vállaltak a kapásnövények terjedésével másoknál is, egyre többen léptek a nyilvánosság elé. A darányi református egyház jegyzőkönyvéből derül ki, miként csapott össze a fedetlenebb női fejet szeretők és a nagykendőt óhajtók képviselői. Mivel a templomban elvileg már korábban is fedetlen fejjel kellett megjelenni, 1850 körül a presbitérium túlzásnak találta a nagyméretű „keszkenővel” történő fej- és arctakarást az asszonyoknál s ezt ki is hirdették. De egyik asszonyt nem tudták túlzott szemérmessége miatt meggyőzni, bíró elé került, s mivel azzal szájkaszkodott, nyakkalodába is tették. Panaszt tett a főesperesnél, „deputáció” vizsgálta ki az ügyet, és ekkor készült a jegyzőkönyv. Behívták az asszonyokat, akik megígérték, hogy keszkenőt nem vesznek fejükre, csak az arcot szabadon hagyó takarítót, végül csak a panaszos maradt „megátalkodott”.⁴¹ Ebben a döntésben az is benne volt, hogy a korabeli egyházi elöljáróság török s ekként pogány szokásnak tartotta az ily módon való elrejtést a nagykendőbe, hatásukra e helységben hamarosan el is hagyták viseletükből az asszonyok, mint azt Barla Szabó János 1860-ban le is írta.⁴²

Már a 19. század végétől ismert fehér gyász illetve nagypénteki gyónó öltözékekben (Csököly, Somogyszob, Szenna és környéke) sem találjuk ezt a nagyméretű kendőt, csak a kisebb sálalakút, amelyet a konty fejbúbra eső részére tettek vagy rögzítettek. Neve „fejrevető, férevető, kisruha, hosszúruha” vagy ha csipkéből volt „tilángli vagy kisruha” is. Ezek közül a finom anyagú tilángli (Sziget vidék, Nagykorpad és környéke) vagy a kisruha (Curgó és környéke) amely a 20. század elején jelezte, hogy a fiatalasszonynak még nincs gyermeke, viszont a vászon férevető a fehér gyász fontos női fejfedője lett a konty, esetleg a kiskendő felett.

³⁸ Jankó J. 1902. 228.

³⁹ Raksányi Lajos gyűjtése 1939–40. RRM Néprajzi Adattára 1211.; Knézy J. 1978. 244.

⁴⁰ Gönyey S. 1937. 35–41.

⁴¹ Janus Pannonius Múzeum Néprajzi Adattára 481.

⁴² Barla Szabó J. 1860. 292.

FÉRFI KÖTÉNY, NŐI KÖTÉNY

Somogy egyes vidékein a kötény nemcsak a nők, de a férfiak viseletéhez is hozzátartozott. Férfiak esetében inkább hétköznap volt jelentősége, amikor védték vele gatyájukat az állatok mellett, vagy a mezőn, s hagyományosan vászonból készült. Szélessége férfiaknál általában egy vászonszélnyi (50–70 cm). A gyakorlatiasság diktálta, de elterjedhetett a németek és az iparosok hatására is, hogy hétköznapra kékfestőből varrták vagy legalábbis megfestették. Jankó János szerint a Balaton mellett a német férfiak viselnek kötényt.⁴³ Régi zselici és belső-somogyi felvételeken viszont látunk fehér vászon vagy sötétebb kötényt (Jankó János és Gönyey Sándor felvételei az Ethnológiai Adattárban). Saját gyűjtéseimből az derül ki, hogy a szülői és környéki német parasztok nem hordtak kötényt csak az istállóban, és kinevették a környékbeli magyarokat, hogy férfi létükre az utcán is rajtuk a kötény.⁴⁴ A nadrág térhódítása után is fennmaradt a dél-somogyi falvakban hétköznap a kötény viselete. Kutason elmondta az ottani jegyző felesége visszaemlékezéseiben, hogy az asszonyok tudták, hogy ha férjük tiszta kékfestő kötényt vesz fel és felhajtja a sarkát, akkor a boltba megy el egy kicsit beszélgetni, „politizálni”.⁴⁵ Szentmiklóson Simon Borbála, Kováts Józsefné hagyatékában a következő férfiruhákat találták 1842-ben: „Férjnek feje ruhá pár 2 db, golycs ujjakkal férfi ümög 4, festött vászon kötény 3 db...”⁴⁶ Az 1920-as évektől a férfiak is, nők is melleskötenyt kezdtek hordani hétköznap, mert ez még jobban kímélte a ruhát. A pásztorok nem mindenütt viselték a kötényt.⁴⁷ Egyes vidékeken ünnepen is hozzátartozott a bőgatyás viselethez a vászonkötény lent azsurral, kötögetéssel és rojttal (Csököly, Lábod pl.), vagy más anyagból való kötény, például Zselicben keskeny sötét (kékfestő, vékonyszövet stb.) alapszínű és lent hímezett volt a fiatal férfiaknak.

A nők ruházatának ünnepen éppúgy, mint hétköznap fontos darabja volt a kötény. Ennek megléte, rendessége, tisztasága egyben tisztességük jele is volt. Még a halottra is tettek „különben hogy jelenhetett volna meg ollan illetlenül a Jóisten elejbe” – csodálkozott egyik adatközlőm 1965-ben.⁴⁸ Mindez éppúgy vonatkozott a magyar, német, horvát vagy szlovák, szlovén nemzetiségűekre is. A kötények a nőknél ennek következtében szélesebb formai változatot mutattak fel, mint a férfiaknál. Mindenekelőtt a fiatal és idősebb kötényt különböztették meg vagy a színével, vagy azonos szín esetén a hímezés különbözőségeivel. Fiatal nő köténye ünnepen keményített volt éppúgy, mint a kontya, idősebb nőhöz

⁴³ Jankó J. 1902. 224–225.

⁴⁴ Saját gyűjtés 1994. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Kézirattára IV. 878.

⁴⁵ Saját gyűjtés RRM Néprajzi Adattára 1335.

⁴⁶ SML IX. 603. Memyei uradalom, Orphanalia.

⁴⁷ Ujházy F. 1862. 23. rajza.

⁴⁸ Saját gyűjtés RRM Néprajzi Adattára 842.

nem illett a kendők, pántlikák, kötények keményítése. Csak az 1920–30-as években fordult már elő a megye északkeleti felében (Koppány és Kapos mente), hogy egyes bársony vagy brokát szoknya-blúz együtteshez nem készült kötény.⁴⁹

A viselet téma számos területen hozhatna még adatokat a gazdasági, társadalmi, életmódbeli átrendeződések hatásainak tükrözésében, az ízlés alakulásának kérdéseiben például a bocskor-csizma, süveg-kalapváltás, a vászongatya bővülése, a szoknya felkerülése a mell alá a biedermeier divat hatására, majd lekerülése vissza a csipő fölé, a szoknya rövidülése, a haj- és szakállviselet alakulása, nyakravalók, övek, tarisznyák változatai, a polgári szabású darabok bekerülésének útja és alakulása, összeválogatása, a higiénia a ruházatban, hálóruhák, a bugyi, melltartó megjelenése stb. Mind a levéltári kutatásoknak, a fennmaradt tárgyaknak, mind a közelmúlt visszaemlékezéseinek vizsgálata újabb eredményeket, kiegészítéseket hozna.

Irodalom

- Andrásfalvy Bertalan 1963: *A Sárköz népművészete*. Bp.
- Apáti Kiss Sámuel 1822: *Értekezések Somogyról. Tudományos Gyűjtemény* V.k. 35–45.
- Baksay Sándor 1891: Somogy megye. In *Oszttrák–Magyar Monarchia írásban és képen*. Bp. 291–319.
- Barla Szabó István 1860: Visonta (Somogy) nemzetiségi, gazdasági stb. oldalról nézve. *Falusi Gazda* december 4.
- Beudant, F.S. 1822: *Voyage mineralogique et geologique en Hongrie*. Paris
- Bright, Richard 1970: *Richard Bright utazásai a Dunántúlon 1815-ben*. Ford. Szerecz Imre, Veszprém.
- Csire István 1907: *Vázlat Csurgó múltjából*. Csurgó
- Csokonai Vitéz Mihály 1867: *Összes versei*. 1. Bp.
- Domonkos Ottó 1977–78: Magyarországi kékfestő műhelyek vásári körzetei. *Arrabona* 187–221.
- Gaál Nagy Gáspárné 1972: Emlékeim Szabadi századeleji életéből. *Somogyi Honismereti Hiradó*
- Gáborján Alice 1969: *Magyar népviseletek*. Bp.
- Gelencsér Sándor 1968: A házivászon készítése és felhasználása a Kapos mentén. In *Somogyi néphagyományok*. Kaposvár /Somogyi Múzeum Füzetei 9./

⁴⁹ Gaál Nagy G. 1972.; Hofer T. 1954. 294–303.

- Gönczi Ferenc 1914: *Göcsej és kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése*. Kaposvár
- Gönczi Ferenc 1942a: A cifraszűrök készítésének és viseletének eltiltása. *Néprajzi Értesítő* 268–272.
- Gönczi Ferenc 1942b: Angyal Bandi feleségének, Mikli Bözsinek ládájában talált rablott ruhafélék. *Ethnographia* 234–235.
- Flórián Mária 1998: Polgárosodás a 18. századi magyar közrendű férfiak öltözködésében. In *Isten áldja a tisztas ipart*. Szerk. Kücsán József – Szende Katalin, Sopron 191–208.
- Gönyey Sándor 1937: Az ősi népviselet maradványai Somogyban. *Muskátli* 35–41.
- Győrffy István 1926: A magyar szűr. *Néprajzi Értesítő* 49–69.
- Hofer Tamás 1954: A törökkoppányi ünnepi viselet. In *Somogyi táncok*. Szerk. Morvay Péter – Pesovár Ferenc, Bp. 294–303.
- Höke Lajos 1873: Tolna és Tolna-Külső-Somogyi egyházvidék múlt századi jegyzőkönyvei. *Protestáns Iskolai Lap*
- Jankó János 1902: *A Balaton melléki lakosság néprajza*. Bp.
- Kanyar József 1967: *Harminc nemzedék vallomása Somogyról*. Kaposvár.
- Kerékgyártó Adrienne 1937: *A magyar női haj- és fejviselet*. Bp.
- Kerékgyártó Adrienne 1980: A somogyi vászonöltözet „egy pár” ruhái. In *Somogy Néprajza 2*. Szerk. Knézy Judit, Kaposvár 61–109.
- Knézy Judit 1978: XVIII–XIX. századi viseletadatok Somogyból. In *Somogyi Múzeumok Közleményei 3*. Kaposvár 243–263.
- Knézy Judit 1984–85: A somogyi parasztság gazdálkodásának és táji csoportjainak változásai (1850–1914). In *Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 381–408.
- Knézy Judit 1986–87: Uradalmi alkalmazottak és életmódjuk a 18. század végén a csurgói uradalomban. In *Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 285–310.
- Knézy Judit 1993: Adatok a jobbágyparaszti gondolkodás, szemlélet történetéből. *Ethnographia* 57–78.
- Kresz Mária 1956: *Magyar parasztviselet (1820–67)* 1–2. Bp.
- Novák Józsefné 1971: A pille. *Somogyi Honismereti Híradó* 2: 69–70.
- Szakácsi Csorba József 1857: *Somogyvármegye ismertetése*. Pest.
- Timlich Károly 1816: *Magyar és horvátországi legnevezetesebb öltözetek gyűjteménye*. Bécs.
- Tóth Endre 1940: *Belső-Somogyi egyházmegye története Mária Terézia korában*. Kaposvár
- Ujházy Ferenc 1862: Somogyi kanász és családja. *Vasárnapi Ujság* 23.
- Vitali, J. B. von 1828: *Die Bewohner des Simigher Komitats in Ungarn*. Iris 83.
- Zolnay László 1979: *Kincses Magyarország*. Bp.

Autonómia és érzelem az illegális magyar kommunista mozgalomban

1945 után Magyarországon történetileg különleges helyzetben került sor a női választójog kiszélesítésére az ország általános demokratizálása keretében. A politikai pártok jellege, a hatalomérvényesítés mechanizmusai, a nagyformátumú női politikusok hiánya megakadályozta, hogy a „kényszerben született matriarc-hátus” politikai tényné váljon. A következőkben azt vizsgálom, hogy azok a nők, akik az illegális kommunista mozgalomban részt vettek, tehát elvileg minden feltétel meg volt arra, hogy az új Magyarországon autonóm politikusként lépjenek fel, miért nem tették mégsem ezt.¹

Az 1945 utáni nőpolitika jellemzője, hogy abban a férfiaknak volt döntő, kezdeményező és ellenőrző szerepe. Az egyes politikai pártok nőtagozatai illetve szekciói kivétel nélkül alárendelt helyet foglaltak el a párthierarchiában. A képviselőnők száma az 1945-ös és a későbbi magyar parlamentekben messze elmaradt a társadalmilag elvárhatótól, attól, hogy ti. a háború miatt jelentős demográfiai nőtöbblet keletkezett, amely a választók között is többletként jelentkezett. A politikai élet elemzésénél hangsúlyoznám, hogy a magyar parlamentáris döntéshozatalban a pártlojalitás volt az elsődleges. Ugyanakkor a valódi döntések nem a parlamenti frakciókban történtek, hanem a pártok szűk vezető köreiben, ahol Kéthly Anna kivételével egyáltalán nem volt nő, illetve a koalíciós egyeztető tárgyalásokon, ahová a pártok nem a női tagjaikat delegálták.

A nőpolitikusok nem rendelkeztek azzal az autonómiával sem, hogy meghatározzák a számukra fontos és megoldásra megérett kérdések körét. A jóváhagyás mindig felülről érkezett, mint például a hadifogoly akció esetében is. A női érdekérvényesítés alacsony fokához hozzájárult a nők politikai tapasztalatainak hiánya is. Ugyan a különböző politikai pártok eltérő mértékben rendelkeztek képzett női politikusokkal, de a tudatos kádernevelés csak az MNDSZ-re volt jellemző, melynek célja azonban nem feltétlenül a női identitás és autonómia fejlesztése volt.²

A következőkben két visszaemlékezés alapján azt vizsgálom, hogy az érzelmi hierarchiák mennyiben akadályozzák a politikai autonómia elérését.³ Két kivételes nő szerelméről szól a következő történet, akik mindketten a mozgalomban találták meg életük nagy szerelmét, és ezért mindketten nagy áldozatot

¹ Erről bővebben lásd: Pető A. 1999. 135–153.

² Erről lásd Pető A. 1998a. 46–57.

³ A tanulmány korábbi változatát lásd: Pető A. 1998b. 108–120.

hoztak. Mindketten hasonló terjedelmű írásban ránk hagyták legféltettebb titkukat, a szeretett férfi emlékét.⁴ Ebben a két kronológikus történetben nem azt kell keresnünk, hogy mi igaz és mi nem, hanem, azt, hogy a személyes élményt hogyan és miképpen mesélik el. A legtöbb személyes eseményről, melyről itt az alábbiakban szó lesz, mint a család szerepe a mozgalomba kerülésben, a szerelem, érzések, a betegség amúgy sem rendelkezünk „kemény” adatokkal, habár az egyes eseményről számtalan párhuzamos történettel rendelkezhetnénk. E. P. Thomson „megélt élmény” kategóriáját használva az elbeszélő emlékeit és elbeszéléseit az élmények tükrében vizsgálom. Az elbeszéléseket, mint „emberiességi történeteket” (humanitarian narrative) kezeltem Thomas Laqueur szavaival, mely az egyes részleteket valódiként kezeli.⁵ A visszaemlékező a saját önmitológia kialakításának részeként, a történetnek ezt a változatát akarta az utókorra hagyományozni. A visszaemlékezéseiknek két, egymással összefüggő szintje van. Az ontológikus szint az, melyben a visszaemlékező folyamatosan elmeséli az adott történetet és a mobilizációs, mellyel különböző vonatkoztatási csoportokhoz viszonyítva átalakítja a múlt történéseit a mai viszonyokhoz, stratégiai vagy egyéb okok miatt.⁶

B. A.-néről, az 1945 utáni szakszervezeti nőmozgalom egyik ismert figurájáról nem áll adat rendelkezésünkre arra nézve, hogy a hivatal szentesítette volna valaha is együttélését B. A.-val. Valószínűleg az 1945/7.070 M. E. számú rendelet alapján, mely a „nemzeti ellenállási mozgalomban vértanú halált halt személyek nevének jegyesükre való kivételes átruházása”-ról rendelkezett, vette fel a B. A.-né nevet.⁷ Ha lett volna esküvő, azt biztosan megörökítette volna. D. P. pedig mikor K. J.-vel találkozik, éppen válófélben van akkor 5 éves fia apjától, és a románc után máshoz megy férjhez, immár véglegesen.

Az első pár tagjai közül egyik sem szerepel a Magyar Munkásmozgalmi Lexikonban. A kötet előkészületének munkálatai során lázas levelezés folyt az özvegy, az akkor Munkásmozgalmi Intézet valamint a kötetért felelős pártközponti funkcionárius között arról, hogyan lehetne B. A.-ról a Romániai Kommunista Párt vezetőségéből „trockizmusa miatt a III. Internacionálé kizárt” formulát kozmetikázottan elhelyezni. Végül a „visszahívta” kifejezésben egyeztek meg, de a kötetbe mégse került bele. B. A. a frontszolgálat után a Tanácsköztársaságban aktív szerepet játszik, bujkál, majd romániai kommunisták között vezető szerepre tesz szert. A már említett kizárás után hazatér, a szakszervezeti baloldal egyik vezéregyénisége, a *Dolgozók Lapjának* szerkesztője az 1936. évi lebukásig. Nyolc évi börtönre ítélik, fél évvel a kiszabadulása előtt a 2. magyar hadse-

⁴ D. P. visszaemlékezését lásd: Politikatörténeti Intézet Archívuma 912. f. 2. öe.; B. A.-ról uo. 867. f. 2/b-185.

⁵ Laqueur, Th. 1989. 177–180.

⁶ Hart, J. 1996. 50.

⁷ *Magyarországi rendeletek tára 1945.* Bp. 1948. 679.

reggel frontszolgálatra vezénylik, ahol eltűnik. Élettársa varrónő, akivel a szakszervezetben ismerkedtek meg, és a Vörös Segély aktivistája. A lebukásnál a nőt is megkínózzák, de vádat nem emelnek ellene és 1945 után a szakszervezeti nőmozgalom egyik aktivistája lesz. A másik párról annál többet tudunk, hiszen D. P. a szociáldemokrata szakszervezeti mozgalom tagja, elsősorban a végzetes szerelem hatására illegális kommunista, a partizán-bányász ellenállási vonal megteremtője lesz. A férfi, a fiumei születésű K. J., a 20. századi magyar történelem kulcsfigurája, aki legendásan visszahúzódó és puritán életet élt.

A két nőt visszaemlékezéseinek megírására különböző tényezők készítették. Az első esetben 1973-ban íródott a visszaemlékezés abból a célból, hogy a memoárirók saját emléküket megörökítsék a munkásmozgalom gyorsan változó panteonjában, a kanonizált munkásmozgalmi zsargonnak megfelelően. B. A.-né megfontoltan, minden mondatot átgondolva ír. Történetet mesél el, egyes szám, harmadik személyben. A történet főhőse B. A. a legendás, intellektusban, elméleti képzettségben és a párt hierarchiában a nő felett álló hivatásos forradalmár. B. A.-nét azonban írás közben elragadják az érzelmei, ekkor az elbeszélés átcsúszik egyes szám első személybe. Néha el kezd magáról is írni és hosszasan idéz a férfi börtönből neki küldött leveleiből. A bebörtönzött leveleit mindig nagy becsben tartották, ebben az esetben pedig a nő a levelekbe kapaszkodik, hogy a férfi él, illetve 1973-ban, hogy valaha létezett. D. P. viszont K. J. halálhírére ült le írógépjéhez és szinte egy szuszra megírta szerelmük történetét. *„Egészen az elején kezdem, mert mindent le akarok írni, amit csak tudok róla.”* – kezdődik a szenvedélyes, töprengő visszaemlékezés folyam, akkor mikor K. J. egész életműve romokban hevert. A II. világháború idején D. P. szintén a VI. kerületi szociáldemokrata szervezet tagja volt, egyenrangú, önálló jogon politizáló nő.

A két nő távolsága a férfitől is különböző. B. A.-né életét teljesen ez a kapcsolat határozza meg: a férfit ő eltartotta, óvatosan persze, hogy ne sértse meg a büszkeségét. A saját „alacsonyabbszintű” mozgalmi munkáját a Vörös Segélynél a lebukás veszélye miatt a férfi kérésére feladta. Ezek után a férfi mozgalmi munkájába besegít „a beérkező munkáslevelek stílusának kijavításában”. A férfi mozgalmi munkája kapcsán őt is kegyetlenül megkínózzák, noha lényeges mozgalmi információhoz munkája során nem jutott hozzá, s ez valószínűleg az életét mentette meg. Így szabadlábban marad, de magányosan. Az egészségét, a fiatalágát, önálló mozgalmi munkáját áldozta a férfiert. A nála lényegesen idősebb férfit rendszeresen látogatja a börtönben és anyagi erején felül próbálja csomagokkal élelmezni. A másik két fiatal, egykorú kommunista között az első randevük is a napi politizálás jegyében zajlottak, és volt mikor ez a szerelmes pár alkotta a VI. kerületi szociáldemokrata párt kommunista szervezet vezetőségét. K. J. sohasem használta ki D. P. relatív jólétét, nem fogadott el tőle még egy krumplinyomót sem, pedig a közismerten gyomorbagjos férfi étrendjének minőségén ez nagyot lendített volna. Noha K. J. öccsével egy ágyban aludt, s a szobában még mosónő édesanyja is velük élt, elutasította, hogy az akkor már elvált

D. P.-hez költözzön, mert a rendőri megfigyelés veszélyt jelentett volna neki. Viszont segített a lakrészt otthonossá tenni, villanyt szerelt stb. A lakrész kiválasztásánál fontos szempont volt, hogy ott illegális találkozókat lehet majd tartani. 1942 májusában D. P.-t a lebukástól a férfi menti meg, idejében figyelmeztetve arra, hogy az elvtársaikat már letartóztatták és ezzel a kényszerű távozással kerül be D. P. a bányász ellenállásba és ezzel a tetteivel később a munkásmozgalmi ikonosztázba. 1945 után a kapcsolat szaggatott, főleg közös, az apparátusban dolgozó barátokon keresztül értesülnek egymás életéről. A nő mindig fájlalta, hogy a régi elvtársak távol kerültek egymástól, de nem szűnt meg azonban az általa kezdeményezett VI. kerületi veterántalálkozók szervezésével alkalmat teremteni arra, hogy újra találkozzanak és tanácsokat adjon immár az ország vezetéséhez.

Mindkét nőnek meg kellett küzdenie a családja rosszállásával a kapcsolat miatt. B. A.-né *„Édesanyja és menyasszonya mentek el hozzá – az 1919 augusztusa után Vésztőn bujkáló B. A.-hoz –, és kérve kérték: térjen vissza Újpestre, nőszüljön meg, folytassa, mint szakmunkás, eredeti szakmáját és hagyjon fel tevékenységével. Nyugodtan visszatérhet, mondták szerettei, Magyarországon már megszűntek az ellenforradalmárok véres terrorcselekményei s nem kell félnie attól, hogy a Tanácsköztársaság idején végzett munkájáért felelősségre fogják vonni. A. azonban már ekkor olyan hivatásos forradalmár volt, aki egész életét teljes mértékben alárendelte a proletariátus felszabadításáért folytatott küzdelemnek. Bár nagyon szerette menyasszonyát, nem teljesíthette a házasság megkötéséhez felállított követelését.”* Az elbeszélésből világos, hogy a menyasszony szemében ekkor még egy szakmunkás presztízse lényegesen magasabb volt, mint egy hivatásos forradalmáré. A menyasszony és a remélt jövődöbéli anyós belpolitikai helyzetértékelése sem tanúskodott széles látókörrel. A nő, azonban interiorizálta a munkásmozgalmi zsargont, a magas célok miatt nem jöhet létre a jövődöbéli férjet leszámítva minden érdekelt által áhitott házasság. Itt hosszú szünet van a visszaemlékezésben, a romániai évek, mely majdnem tíz év egyikükről sem tudunk meg semmit, csak azt, hogy B. A.-t a romániai rendőrségen is kínozták. A következő kép már az idill, kis albréleti szobájában a nő varrogat, hogy pénzt keressen, míg a férfi sikeresen kapcsolódik be újra a magyar szakszervezeti mozgalomba.

D. P. szülei nehezen nyugodtak bele, hogy *„unokájuk szülei”* külön éljenek. *„Nagyon nehéz volt az otthoni légkör”* – vallja be. Nehéz volt, de vállalta a konfliktust, küzdött vele és az önállóságot választotta, elköltözött, még ha az imádott férfi nem is költözött hozzá, mint azt titkon remélte. Ugyanakkor csak akkor engedte, hogy a szerelem tiltott érzelme elhatalmasodjon rajta, mikor már a házasságának vége volt: *„akkor mi már úgy beszélünk egymással – a volt férjjel –, hogy elválunk, nem vagyunk egymáshoz illőek. S ez már egy évek óta tartó vívódás végső lépcsője volt. Ha nem így lett volna, akkor nem hagyom eluralkodni magamon azt az érzést, amely J.-nek, a férfinak a közelében vonzott.”*

A házasság nagyon fontos kötődés volt számára, a hosszú évek óta folyó vívódás az, ami legitimálja számára a hűtlenséget. De ez természetesen nem volt elég: „Egyik találkozáson J. ünnepélyesen bejelentette, hogy a Párt vezetősége engedélyezte a mi összetartozásunkat. Ez olyan volt, mint egy hivatalos esküvő.” A szegény esernyőzleti kifutó és a jó kispolgári családból származó nő viszonyát, a család nem nézte jó szemmel. J. piros nadrágja – ezen kívül csak egy ünneplő ruhája volt neki – „szóbeszéd tárgya lett a családban. Nagyon bántott és sokat sírtam a csúfolódás miatt.” De a csúfolódás nem akadályozta meg, hogy K. látogatást tegyen D.-ék konszolidált családjában, „ezekre a látogatásokra tulajdonképpen csak anyám elbeszéléseiből emlékszem.” – vallja be a rá annyira jellemző őszinteséggel.

Mind a két kapcsolattal együtt járt az állandó életveszély, ahogy D. P. írja: „Mindketten tudtuk, hogy olyan ügyre tettük fel az életünket, amelyért megkínzás, börtön, kivégzés jár.” Őt kétszer is vallatták szerelméről, de egyik esetben sem említi, hogy erőszakot alkalmaztak volna vele, ami főleg az első kihallgatásnál nagyon valószínűtlen. Először 1944. október 30-a után vallatták, mikor K. J. ugyan a rendőrség kezére került, de nem ismerték fel. D. P. a kihallgatásnál „egyedül az ő képére voltam kénytelen azt mondani, hogy ismerem és nem is hazudtam azzal, hogy már egy éve nem is láttam.” Nem ír a testi erőszakról, amivel a vallomást kicsikarták, de az is lehet, hogy a fegyelmezett kommunista csak az érzelmeit nem tudta ellenőrizni. A második vallatásra 1951-ben kerül sor, mikor K. J-t az elvtársai tartóztatják le. „Az illető – a kihallgató tiszt a Gyorskocsi utcában – az asztal másik oldalán különféle kérdéseket tett fel és egyben ecsetelte K. bűneit. Többek között még különböző nőügyeit is emlegette nyilván tudott a mi régi szerelmünkről és féltékennyé akart tenni. »Hát ezt aztán igazán nem feltételeztem volna róla!« és majdnem elnevettem magam.” Ha valaki, akkor D. P. tudta, hogy K. J.-t a nők nem egyáltalán érdeklik, csak a mozgalom. Ezért is D. P. a mozgalmi normáknak megfelelően viselkedett: „nagyon igyekeztem, hogy valami rosszat találjak J. jellemében, vagy előéletében. Valami jelét fedezzem fel, annak, hogy a „hatóság” véleménye nem megalapozatlan, de csak jót bírtam rá mondani. Nagyon hülyén viselkedhettem, mert a legkisebb kétségem sem volt afelől, hogy a velem szemben ülő valaki őszinte védelmezője a szocializmus ügyének. [...] Magamat éreztem becsapva.” A nő egész világa összeomlott. Hazatérve a rekamién szunyókáló férjét kezdi el fojtogatni. „Megöllek, ha te is áruló leszel!” – Itt kilép a szövegből és így folytatja: „Ugye milyen komikusan hangzik ez az egész most, amikor írom és annyi mindent tudunk, annyi minden szétfoszlott abból, amire frázis nélkül, az életünket tettük fel.” Nem tudták, nem ismerték a valóságot, ha ismerték volna, nem következnek be az, ami bekövetkezett. D. P. visszaemlékezésében a közös álom, a szocializmus összeomlását akarja megmagyarázni. A Párt jó volt, de a „hatalmas fojtogató apparátus” volt az, ami az eszméket tönkre tette. Az eszméket, amiért K. J.-t elvtársai kínozták a börtönben, állítja D. P.

B.A.-né is tisztában volt azzal, hogy életveszélyben dolgoznak, s főleg, mikor egyre másra jöttek a hírek a letartóztatásokról és kínzásokról. *„A megkínzott elvtársak iránt érzett szolidaritásom és a B.-t fenyegető veszély újra meg újra könnyeket csalt a szemembe. A nem kérdezte, hogy miért sírok egy napon mégis a következőket mondta nekem: »Kicsikém, tudod, hogy nagyon szeretlek, de ha a sírásoddal vissza akarsz tartani attól, amit nekem csinálnom kell, akkor én elhagylak Téged.« Többé nem sírtam előtte.»* B. A. jól érzékelte, hogy a nő a könnyeket fegyverként akarja használni, ezért napokig nem reagált a hüppögésre. Az elhagyatástól való félelem azonban csodákat tett, ami nem azt jelentette, hogy a nő nem félt a továbbiakban, csak azt, hogy megpróbálta elleplezni. Amire számított, az be is következett, 1936. június 6-án 3 órakor rájuk tört a rendőrség. Az egész visszaemlékezésben ez az egyetlen pontos dátum, máshol legjobb esetben az év vagy a hónap szerepel, így együtt, pontosan csak az élete fő traumájának leírásakor. Több okból volt ez traumatikus. Először is a férfi vallott, többet is mint kellett volna, mások helyett magára vállalva olyan cselekedeteket, melyért azt a bizonyos 8 évi súlyos fegyházbüntetést kapta. Az illegális kommunista mozgalom egyik fő összetartó ereje volt a kínzások hatására sem megtörő, az ügyben végig hívő mártír mítosza. B. A.-né rendkívüli részletességgel írja lenne ennek a döntő két hétnek a történéseit, megtudjuk hol állt a kínzó bódé, hol tartották fogva a foglyokat stb. A férfi kínzásáról mindent technikai részletességgel leírt, így akarta a férfi helyét a mártírok között biztosítani. A feleség ezzel próbálta elfedni a lehető leghitelesebben azt a tényt, hogy bizony-bizony a férfi a kínzások hatására megtört. Mi lenne hitelesebb, mint a kommunizmus megtörhetetlen harcosának szájából elhangzott szavak, melyek egyrészt az elviselhetetlen fizikai kínra vonatkoznak, másrészt a mégis csak a hősiesség magatartására: *„ekkor A. hörögve, suttogva annyit mondott, hogy kénytelen volt beismerő vallomást tenni. Őt a román szikuranzán sokszor megkínózták, de az, amit vele a beismerő vallomása előtt itt csináltak, minden eddigi szenvedésnél és ezzel kapcsolatos elképzeléseknél nagyobb, szörnyűbb volt.»* Az előbbieken B. A.-né alaposan leírta, hogy a csendőrség, teljesen racionális módon, hogyan különítette el őket, így elég valószínűtlennek tűnik hogy sor került erre az intim beszélgetésre. A traumát az is jelentette, hogy B. A.-né most először került kapcsolatba a rendőrséggel, most először kínozták őt magát és most először vallott imádott élettársára. A saját megkínzásáról nem ír olyan részletesen, *„Nem beszélek részletesen arról, hogy hogyan kínoztak, hiszen azok, akik a két világháború közötti rendőrség, de különösen a katonai nyomozók kezébe kerültek tudják, hogy hogyan folyt a »kihallgatás«.* Világos, hogy a visszaemlékezését azok olvassák, akik végig élték ezt a megkínzást, a bennfentesek. Ezek után nem marad más hátra, mint, hogy megindokolja, hogyan vették rá arra, hogy valljon. *„Jómagam gyenge fizikumú, már akkor is több súlyos műtéten átesett asszony voltam.”* – szól rendkívül személyes hangon, mely szöges ellentétben áll az eddigi sugallt, a mozgalomért heroikus áldozatokat hozó robusztus, a nehézsé-

gek által el nem tántorítható önimage-dzsel. Részletesen leírja, hogy a korábbi elgennyesedett középfülgyulladás gyógyítására négy hónappal (!) korábban végzett műtét miatt „minden ütés testem bármelyik részére esett is, a fejemben az össze nem forrt csontsebben okozott már-már elviselhetetlen fájdalmat.” Miután megfogadta, hogy nem fogja részletezni saját fájdalmát, következik a hosszú leírás a saját szenvedéseiről, de nem ez az, és ezt nagyon hangsúlyozza, ami a vallomásra bírja. Természetesen ez a tényező, mint eddigi életében is bármikor döntő hatást gyakorolt rá: B. A. maga, aki „ismerve az egészségi állapotomat félt, hogy meghalok a kínzások következtében. Ezért elgyötört hangon a következőket mondta [egy szembesítésnél] »Kicsikém, ne védj Te engem. Csak magadra, az egészségedre gondold. Mondj el rólam mindent, amit tudsz.«”. Ezzel a morális feloldozást megkapta, hiszen B. A. pontosan tudta, hogy a nő nem tud sokat, hiszen, amit tudott, azt csak tőle tudhatta. A tragédia harmadik része az, hogy B. A.-né most szembesül a rá váró jövőbeni életével. Többször is hivatkozik arra, hogy a folyamatos kínzások miatt B. A. évtizedeket öregedett, „meddig bírja még az öreg?” kérdezte az egyik vallató tiszttől. Az „öreg” ekkor 41 éves volt, de rendkívül kicsi volt az esély arra, hogy a felesége valaha is épen viszont látja. A romániai börtönben B. A. már összeszedett egy csont tbc-t és a Szovjetunióban fél évig gipszágyban gyógyították, ami megalapozta rendíthetetlen hűségét a Szovjetunió iránt. De a börtönviszonyok nem segítették a felépülést, két hónapig húzta a lábát a verések után.

A sok szenvedést azonban csak úgy lehetett elviselni a másikért, hogy valós érzelmek bújtak meg a forradalmi hit alatt. A férfiak mozgalmi burkából ritkán bújt ki az érzőszívű férfi. B. A.-né így idézi fel, tulajdonképpen rendkívül rövid együttélésük örömteli pillanatait: „B. A. az egyik újpesti nyomdában készülõ röplap megjelenését várta, hiszen félõ volt, hogy a rendõrség már a nyomdában elkobozza a röplapokat. Soha nem láttam még annyira örülni, mint ahogy akkor örült, mikor az egyik elvtárs meghozta a hírt, hogy a röplapokat sikerült a nyomdából kihozni és a terjesztõk között kiosztani. Mit egy gyerek felkapta a földrõl élettársát és örömmel sugárzó arccal, többször körülforgott vele a szobában, ahol erre a hírre vártunk.” Az „élettárs” nem tud mit kezdeni ezzel a hírtelen intim örömmel, aminek ráadásul több elvtárs is a szemtanúja. Az élettárs azért reménykedik egy normális „pólgári” életben, s ez rövid időre meg is adatik nekik, mikor a III. Internacionálé döntése alapján függetlenített pártfunkcionárius lett, mert ekkor megmutatkozott: „milyen figyelmes, gyöngéd élettárs tudott lenni õ is. Ha mást nem is egy-egy szelet csokoládét, tavasszal, mikor olcsó volt a virág, egy-egy kis virág csokrot visz haza a szeretett asszonynak.” B. A.-né örömmel veszi, ha a nála ideálként szereplõ szakmunkás férjtõl elvárt magatartásmintát követi az amúgy rendíthetetlen forradalmár.

D. P. az elsõ ligeti sétákat említi, mikor „az õ fegyelmezett lény is feloldódott, így kezdõdött ez a furcsa, csodálatos, szerelem.” D. P. mindig reménykedett, hogy kapcsolatuk komolyabbra fordul, és az írásban világosan érezhetõ egy

autonóm nő küzdelme a vágyott és mindig elutasított alárendelődésért. A fegyelmességét így próbálja racionalizálni: „*nagyon racionálisan gondolkodott és egész lényét betöltötte a politika, a munkásság, az elnyomottak felszabadításának gondolata. Ezzel együtt, vagy éppen ezért a magánéletét lehetőleg probléma mentessé igyekezett tenni.*” D. P.-nél is az egyetlen pontos dátum egy mozgalmi, de ugyanakkor személyes jellegű esemény: 1942. március 15-e. Ekkor világossá válik számára, hogy az imádott férfit csak a függetlenségi mozgalom érdekli. „*Ha romantikus lennék, akkor Petőfit idézném, de én azért nem voltam teljesen olyan [kiemelés – P. A.], mint a pásztorlányka, aki a lovag után járt, a Lovag után, aki semmi mást nem vett észre, mint azt, hogy a szabadságért kell rajongania és küzdenie. Én is azon az úton jártam, de azért vártam, hogy a lovagom legyen. S ő igyekezett is időnként, ha rám is bírt szólni egy kis időt.*” Az öntudatos forradalmár számára Petőfit idézni az intimitás csúcsa és hogy bevallja, hogy teljesen két különböző érzelmi dimenzióban mozogtak. D. P. egyetlen esetet idéz, mikor a férfi legendás „jégpáncélja” megtört, édesanyja temetésén „*ez a komoly, felnőtt férfi úgy zokogott, mint egy gyermek*”. A férfi „emberi” vonásaira; ha előtűnnek is nem tud reagálni. Leírja azt az 1943 eleji történetet, mikor nagy nehezen sikerül megteremteni az illegalitás körülményei között az alkalmat, hogy végre kettesben lehessenek: „*Fáradt volt, kicsit kiengedett. Teát főztem, meg már nem tudom mit beszélünk és én vártam.. [eredeti pontozás] Vártam, hogy kinyújtja értem a kezét, hogy magához húz, forró ölelésre, olyan régóta hiányzó szerelemre. Áradt belőle valami boldogság, ahogy ott ült a széken. Önfegyelme engedett, de én a szenvedélyt akartam, látni, hogy akar engem, hogy nem én közeledem felé. S halálosan sértette női magamat, hogy nem tör rám.*” Ezek után felállt és elküldte a férfit, aki pedig csak ekkor nyújtotta a kezét, mikor a nő már kijelentette, hogy mennie kell egy illegális találkozóra, ami persze nem volt igaz. A férfit jégpáncél veszi körül, amire ugyan nem említi, de D. P. gyakran panaszkodhatott kapcsolatuk során. Idézi K. J.-t, aki erre azt felelte: „*Ezért én megszenvedtem*”. A szenvedéssel szerzett szenvedélymentesség bármiféle érzelmtől mentessé tette. Ezért is lepi meg az utolsó beszélgetés a régi, „hatos” ifik körében, mikor „*mintha zsilipet nyitottak volna fel, úgy áradt belőle a szó, gondolatai. Az igazat megvallva mindnyájan megijedtünk, nem szoktuk meg tőle, hogy szabadjára engedje a szavakat, ne ügyeljen a kérdésekre és az összefüggésekre.*»*Szenilis lett?*« *kérdeztük egymástól ijedten. Pedig csak felszabadult a kötöttségek, a feladatok, a szolgálat alól.*” A jégpáncél megtört és a lehulló darabjai nem illettek össze.

A mozgalomban elválás és a viszontlátás adta az élet kevés örömét. B. A.-né a hosszú börtönveket a férfi által hozzá írt levelekkel mutatja be. Az idézeteknek súlyuk van: „*Ne félj Kicsi, lesz, ahogy lesz, jöjjön még közbe bármennyi rossz, nehéz idő, de utána nem jöhet más, csak tiszta fény és napsütés. Csak kár, hogy az embernek tehetetlenül kell várnia.*” A börtönülethez szokott, hiperaktív forradalmár azért nem töltötte tétlenül az időt a megváltásig, hiszen szeminárius-

mokat tartott a börtönben. Az utolsó viszontlátás részleteit B.A.-né ismét nagyon alaposan írja le, noha például arról, hogy ő mit csinált, miből élt ezalatt nem tudunk meg semmit. Abban reménykednek, hogy a 48 éves beteg B. A.-t nem fogják frontszolgálatra beosztani, mikor már csak három hónap volt hátra a le-töltendő büntetéséből, de a férfi származása miatt nem lehet remélni a szabadon bocsátást. B. A.-né rendkívüli részletességgel leírja, hogy hogyan tudta meg szegedi barátoktól, hogy mikor érkezik Rákosrendezőre az a vonat, amelyben a férjét is viszik a keleti frontra. Mi sem természetesebb, hogy ilyen információk-hoz telefonálgatás útján hozzá lehetett akkoriban jutni. *„Végre déltájban megérkezett egy vonat, amelynek az elején két személykocsi volt, utána kb. 12-15 marha kocsi, amelynek kis rácsos ablakai mögött kopaszra nyírt fejeket láttam. Tudtam [kiemelés – P. A.], hogy ez a vonat, amelyre vártam.”* B. A.-né stílusára nem a határozott kijelentések a jellemzők. Vele történt az élete, nem avatkozott bele. Gyanítható, hogy ez a kép, ahogy a továbbiakban leírja a találkozását a férjével filmszerűségével inkább követi a háború élményét feldolgozó filmek dramaturgiáját és képeit. Az emlékeit a filmek képkockái határozzák meg. *„A századot vezető tisztet kerestem, hogy engedélyt kérjek a férjemmel való beszélgetésre. Az első személykocsiból előkerült egy kikent-kifent 25-26 évesnek látszó főhadnagy. Előadtam neki a kérésemet. Amikor megneveztem neki a keresett férj nevét, elnevette magát. Ettől a nevetéstől egész testemen végigfutott a hideg. Ebben a nevetésben benne volt. B. A. halálos ítélete.”* A fölényes nevetés elviselhetetlen terhet jelentett B. A.-nének. Aztán végigfut a szerelvény mellett, a férje nevét kiabálva, míg nem elötápaszkodik a csonttá soványodott, de lelkiében természetesen meg nem tört B. A. Ekkor jön a parancs és a vonat tovább gördül kelet felé. A találkozást követően még egy lapot kap a férjtől Érsekújvárról: *„Kicsikém, nagyon rosszul nézel ki, szedd össze egy kicsit magad. Így az egyik fő gondom Te vagy. Vigyázz magadra és engem ne félt!”* A férfi nem tért vissza. Többféle változatot hallott a haláláról, egy tiszt brutális rúgása miatt nem tudott tovább menni a hóban és meghalt, megkísérelt átszökni, de lelőtték. Mikor a felszabadulás után megkérdezte Révainét, hogy tudja-e, hogy A-t, elpusztították, Révainé a rá oly jellemző ridegséggel azt mondta: *„Előbb tudtam mint Te”*, mert hogy a moszkvaiak a voronyezsi áttörés után kutattak a túlélő kommunisták után. B. A.-nének nagyon fáj, hogy az imádott férfival kapcsolatban valaki előbb tudott meg valamit, mint ő, mert ezzel az ő fontossága csökkent.

D. P.-nek kétszer is megadatott az öröm, melyet a szeretett férfi viszontlátása jelentett reménytelen élethelyzetek után. Az első a nagy letartóztatási hullám után, mikor is a Gugger hegyre beszéltek meg a konspiratív találkozót: *„Nagyon nehéz leírni a lelkiállapotomat – írja, 1989-ben – Az erdő rémképekkel lett tele... Ez a találkozó több volt, mint két szerelmes ember találkozása. Még az ő fegyvermezett lényéből is kisugárzott az öröm, az összeborulás... S éjszakára egy barlangba húzódtunk, ami talán nem felelt meg az úgynevezett konspirációs szabályoknak, de hát kiderült, hogy mi is emberek vagyunk. (Érdekes, hogy találkozá-*

sunknak ez a mozzanata olyan hosszú idő után, hosszú évtizedek után csak most jutott az eszembe.) Az »Asszony a viharban« tulajdonképpen sokkal prózaibban fogalmaztam meg ezt a tulajdonképpen soha vissza nem tért együttlétet, találkozást.” A nyomtatásban megjelent visszaemlékezésből ez a barlang epizód hiányzik. Az imádott férfi halála szabadította fel évtizedek múltán, hogy leírja, hogyan viselkedtek „emberi” és nem „elvtársi” módon. A második találkozás, mikor D. P. hazatért a lágerből és K. J.-t már a bársonyszékben látja viszont. „Nagyon nehéz leírni azt a találkozást, mintha a feltámadás után találtunk volna egymásra. Nem szerelmesek ölelték ott meg egymást.. [kipontozás az eredetiben]. Ez annál sokkal több volt. »Majd beszélünk« Hogy ezt az első alkalommal mondta-e vagy később, az már nem áll össze az agyamban.” A hazatérte után hosszú ideig beteg, nemi bajjal fertőzött nőt a férfi nem ment el meglátogatni, pedig közös barátok szemrehányást is tettek a kádernek, akinek karrierje egyre meredekebben ívelt felfelé. „Néha vártam, majd csak megjelenik és tisztázzuk a magánéletünket... Azóta sem tisztáztunk semmit... neki csak a mozgalom és a munkája volt a fontos.. Én közben megismerkedtem A.val... [kipontozások az eredetiben].” Soha többet nem beszéltek egymásról. Mástól tudta meg, hogy közben K. J. megnősült, és az imádott férfit elveszette magának, már az egész ország tulajdona volt, sorsa az országé. A szeretett férfit az ország vezetője lett, így az ő kapcsolatuk is más értékelést kapott. „Hogy mi minden folyt a hátam mögött, azt tulajdonképpen sose tudtam meg. Amikor illegális volt a Párt olyanok voltunk, mindnyájan, mint a legbizalmasabb barátok. Bút, bánatot, családi és szerelmi problémákat is megbeszéltünk. (Lehet, hogy a felszabadulás után sok deformáltságnak lett a forrása? Nagyon könnyen lehet, sőt biztosan.) Azt tudom, volt, aki azt mondta, hogy nem való az, hogy én nem egy „IGAZI” elvtárshoz (értsd alatta, hogy régi mozgalmi ember, ha nem is volt esetleg illegális párttag) kötöttem az életemet. »Mi vagyunk mi? Egy szekta?« - csodálkoztam.” D. P. autonóm nő, aki nem szégyellte bevallani, hogy ebben a kapcsolatában érzelmi-leg teljesen kiszolgáltatott volt: „eszembe jutott, milyen sokszor vártam, hány-szor vártam közeledést tőle.” Saját maga is meglepődik érzelmei folyásán: „Érdekes, mi minden jut az ember eszébe, amikor leül az írógéphez. Milyen érzelmi hullámzások elevenednek fel. S éppen most érek ehhez az epizódhoz, amikor holnap a koporsójához, holnapután a temetéséhez készülődök.”

B. A.-né a forradalmári meggyőződéssel magyarázta, hogy szerelme „más volt, mint a többi”. D. P. visszaemlékezésében saját maga számára is kimondani igyekszik azokat a tényezőket, amik eltávolították tőle a férfit a politika felé. Azért a célért, melyért ő is az egészséget áldozta, amiért annyi megaláztatást kellett még neki is elviselnie, neki, aki elvileg a védett illegális kommunisták közé tartozott. „Öngyilkos akartam lenni, mikor eltávolítottak a külügyből” – írja, majd 1956 után „hogy megszabaduljanak tőlem, elküldtek pártiskolára”. Nyugdíjaztatását szégyenként éli meg, hiszen idegei nem bírták a feszültséget. Mikor életének legfontosabb döntését meghozza, hogy visszavonul az aktív

élettől, csak egy ember véleménye ismét a fontos: K. J.-é, aki neheztelt rá. „Elvből ellene volt, annak, hogy valaki meghátráljon a problémák előtt. Ez a véleménye azon alapult, hogy egy kommunistának mindent ki kell bírnia és nem szabad a nehézségek előtt menekülnie.” K. J. szabad volt, önmagától is, hiszen nem félt semmitől. „Elhiszi, hogy nem félek? Miért? Még mit tehetnének velem?” – idézi K. J.-t egy 1956. márciusi találkozón. A félelmen túl voltak K. J. és B. A. is. Csak az nem fél, aki tudja, hogy a sorsát irányítja. És aki nem fél, annak nem is kell kötődnie senkihez.

Irodalom

- Hart, Janet 1996: *New Voices in the Nation. Women in Greek Resistance 1941–1964*. Cornell UP
- Laqueur, Thomas 1989: Bodies, Details, and the Humanitarian Narrative. In *The New Cultural History*. Ed. Lynn Hunt, Berkeley 177–180.
- Pető Andrea 1998a: *Nőhistóriák. A politizáló magyar nők története (1945–1951)*. Bp. 46–57.
- Pető Andrea 1998b: Construction of Emotions in the Illegal Hungarian Communists Movement. In „*Ideas in Transit*” Ed. John Glenn III, Andrea Pető, Vienna 108–120. (szerbül: Konstrukcija Emocija u ilegalnom Maradskom komunistickom pokretu. *Pro-femina* /Belgrad/ 15–16. jesen/zima 1998. 230–237.)
- Pető Andrea 1999: Memory Unchanged. Redefinition of Identities in Post WWII Hungary. In *CEU History Department Yearbook 1997–98*. Eds. Eszter Andor, Andrea Pető, István Tóth, Bp. 135–153.

Juliane Brandt

Rövid fohászok

A református mentalitás imádságos könyvek tanúsága szerint¹

Előadásom célja kettős: egyrészt a református mentalitás vizsgálata, amint az általam kutatott korszakban, a dualizmus idején megjelent imákat és elmélkedéseket tartalmazó református „imádságos könyvek”-ből, mint életvezetési tanácsokat adó népszerű kiadványokból kirajzolódik; másrészt magának a forrástípusnak a vizsgálata – vajon alkalmas-e egy ilyen mentalitás rekonstruálására.

Alapvető módszertani problémák

Ezek az imádságos könyvek persze csak egy forrást jelentenek egy korabeli mentalitás feltérképezéséhez, ugyanakkor a kérdés (egy korszakmentalitáson belül) egy csoportmentalitásra, pontosabban egy felekezeti csoport mentalitására² irányul. Ennek alapvető vonásait egy olyan forrástípus alapján próbálja megközelíteni, amelyet e csoport egyik iskolázott rétege hagyott hátra. Szerzői lelkészek, akik egy évszázados bölcsellettörténeti múlttal rendelkező szisztematizált tant egyebek mellett e formában is közvetíteni próbáltak hitsorsosaiknak. (E szempontból tehát a kiválasztott szövegek a csoportmentalitásnak csak egy részét, egy szűkebb belső csoport világát tárhatják fel.) Ugyanakkor az imádságos

¹ A szerző ezt a tanulmányt egy átfogóbb kutatási projekt keretében írta meg („Kisebbségi protestantizmus és felzárkózó fejlődés: A magyarországi protestantizmus 1867–1914.”), amit a német Volkswagen-Stiftung támogat. – A „rövid fohászok” eredeti előfordulása: Szász K. 1908.

² A „mentalitás” fogalma itt kollektív világképek rekonstrukciójára céloz, azoknak korabeli absztrakt, elméleti jellegű, rendszerező megfogalmazásaikon túl az érzelmi aspektusait – kollektív félelmeket s reményeket, tömegesen osztott elképzeléseket, a Marc Bloch által emlegetett „szellemi légkört” – is programszerűen beleértve. Ez az „atmosphère mentale”-t heurisztikus formulaként szolgálhat, ami a rendelkezésre álló források elemzésében s értelmezésében mutathatja csak horderejét. Ebben a megközelítésben a mentalitástörténet egy lehetőleg komplex társadalomtörténeti kutatóprogram egyik elemeként szerepel, lásd pl. Schulze, H. 1985. Lehetőségeit, igényeit mint alternatív megközelítés e helyen nem szándékozom megvitatni. Arra a valószínűleg központi módszertani kérdésre, hogy egy történetileg rekonstruálható mentalitás hogyan kapcsolódik társadalomrétegződési szempontok szerint egymástól különböző csoportokhoz, illetve meddig, kikre terjednek ki egyes „mentalitások”, mi a szerepük kulturális csoportok konstituálásában, illetve egymástól való elkülönítésében, ezúttal csak előzetes válaszra töreksem. Erről lásd egyebek mellett: Wunder, H. 1990.; felekezeti mentalitásokra vonatkozóan: Blaschke, O. – Kuhlemann, F.-K. 1996.

könyv a hit dogmatikai tételeit a mindennapi életre vonatkoztatva, ahhoz alkalmazva adja elő. Konkrétabban: a keresztyén tantételeknek a mindennapi életre való alkalmazásához a szerzőknek – egy Max Weber-i értelemben nem „szekta”, hanem „egyház” típusú szervezet tagjaihoz fordulva – át kellett hidalniuk a szakadékot a csupa túlvilági „tulajdonképpeni” érdek és a mindennapi kihívások, tapasztalatok, emóciók, konfliktusok világa között. E mindennapi világból az embert Isten felé próbálják fordítani. Hogy ezt sikeresen tehessek meg, meg kell magyarázniuk (kifejtve vagy „mellesleg”), hogy „közben” a hívő evilági életében mitévő legyen, mi tehát az, amit kérjen, mit kérjen különböző élethelyzetekben, hogy viszonyuljon Istenhez, s hogy viselkedjék, ha éppen nem imádkozik. Így tehát abból is ki lehet indulni, hogy a műfaj művelői legalább a mindennapi élet kihívásaira és kortársaik ténylegesen gyakorolt megoldásaira (viselkedés-mintáira stb.) is tekintettel voltak.

Ezzel körvonalazható, hogy miként érdemes megközelíteni ezeket a református imádságos könyveket mentalitástörténeti szempontból: Mit remélhet az ember, mitől tartson? Mik azok az elvárások, vágyak, viselkedési minták, amelyekkel a könyvek számolnak – jóban vagy rosszban? Mi az, amivel szemben fellépni szükségesnek érzik? És hogy néz ki az a világ, amelyhez a teológus szól, kik laknak benne, hogyan tagolódik az a társadalom, azon túl, hogy keresztyének, hívők, és bűnös vagy kevésbé bűnös emberekből áll? (Csak megjegyzem, hogy ezen túl nem érdektelenek azok a magyarázatok sem, amelyeket e könyvek felfogásaik alátámasztására adnak meg. A könyvtárakat megtöltő teológiai érvelésekből mindig csak néhányat adhatnak és adnak elő, ezzel egy korsszellem szerint adván választ arra a kérdésre, „mitől” és „mivégre” akarunk s tudhatunk „megváltódni”.³) A forrásérték problémájára a vizsgált anyag bemutatása végén még visszatérek.

³ „Az emberek cselekvéseit közvetlenül érdekek uralják (anyagiak és eszmeiek), nem eszmények. Az »eszmék« által teremtett »világképek« azonban gyakran váltóbeállító rendszerként működnek, döntő pontokon megszabják, mely pályán mozgatja tova az érdekek dinamikája a cselekvést. Hiszen a világképhez igazodik »mitől« és »mivégre« akarunk – s ne feledjünk: tudhatunk – »megváltódni.«” A világvallások gazdasági etikája. Weber, M. 1982. 310. [„Interessen (materielle und idelle) beherrschen unmittelbar das Handeln der Menschen. Aber: die »Weltbilder«, welche durch »Ideen« geschaffen wurden, haben sehr oft als Weichensteller die Bahnen bestimmt, in denen die Dynamik der Interessen das Handeln fortbewegte. Nach dem Weltbild richtete es sich ja: »wovon« und »wozu« man erlöst sein wollte und – nicht zu vergessen: – konnte. [...]” Max Weber: Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen. In idem, *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie* I. Tübingen 1988. 237–573. id. 252.]

A műfaj és a kiválasztott forrásanyag

Az imákat és/vagy vallásos elmélkedéseket tartalmazó könyv a 19. században nem új műfaj. Sőt korszakunkban – a 19. században – is az új imádságos könyvek mellett a régiek gyakori utánnyomásai és új kiadásai egy töretlen kontinuitásról tanúskodnak. Feltűnő, hogy a dualista kor nagy társadalmi és kulturális változásai közepette a legtöbb ilyen kiadás régebbi művek újrakiadása. Maga ez a jelenség is sokatmondó témánk szempontjából. Ugyanakkor ezek a művek általában sok évtizedig voltak használatban. Főleg a többkiadásos imádságos könyvekben – Szikszay, Dobos, Csiky –, a könyvtári példányokban található bejegyzések többgenerációs használatról tanúskodnak.⁴ Ebből a gazdag anyagból egyes könyvek következőképpen, a következő kritériumok szerint, és a következő korlátozásokkal kerültek elemzésre:

– Mivel az imádságos könyv e korban egy produktív műfaj volt, áttekintésünk nem lehet teljes.⁵ A közölt megfigyelések tehát tendenciákra utalnak.

– Vizsgálatra olyan művek kerültek, amelyek tényleg a hívők egyéni kegyességi gyakorlatára íródtak, nem pedig a lelkészcollégák számára. A „templomi használatra”, „szószéki használatra” való voltukat már címükben is megjelölő művek szintén számosan, sőt benyomásom szerint még nagyobb számban jelentek meg. Hasonlóképpen a háború alkalmából megírt műveket („háborús alkalmakra”, „katonák és itthonmaradottak számára” stb.) is figyelmen kívül hagytam.

– Az elemzés olyan művekre összpontosult, amelyek több kiadást értek meg, tehát feltehetőleg meglévő igényre találtak rá, és így témánk szempontjából is különösen érdekesek. A kimondottan „sikeres” műveket azokkal próbáltam – tartalmukra nézve – összehasonlítani, amelyek csak egy illetve csak kevés kiadást értek meg. Az eltérés meglehetősen nagy, van mű, amely a világháborúig 12, 13 vagy 15 kiadást ért meg (Csiky, Révész, Fördös), sőt van, amely akkor már majdnem a századiknál tart (Szikszai), szemben azokkal, amelyek soha nem, vagy csak hosszabb idő után még egyszer jelentek meg újra (Lásd I. táblázatot a Függelékben.).

⁴ Szikszay imádságos könyvének tartós sikere itt már azért is figyelemre méltó, mert a 18. századi puritán kegyességi irodalom más műveivel – Kereszturi Pál, Szokolyai István, Diószegi Kis István munkái – szemben, amelyeket a 19. század elején még elszórta ki-kiadtak, azonban a század második felében már nem, továbbra is olvasókra talált. Csohány J. 1973. 96.; Szigeti J. 1970.

⁵ Az eddigi kutatás gyér volta miatt ez a vizsgálat elsősorban a Ráday Könyvtár terjedelmes gyűjteményére támaszkodott. Az elemzett művek bibliográfiai adatai a függelék első táblázatán találhatóak meg. Az itt közölt megfigyelések előzetes áttekintést nyújtanak, konstruktív vitákban, észrevételekben is reménykedve; az anyag elemzése már ezért is tézisjellegű.

A művek nyújtotta gazdag vizsgálati anyagból az alábbiakban először az alapvető irányzatokat és közönségsikerüket vázolom, majd a következő témakörökről vallott felfogásokat mutatom be: (1) az emberi testiség (betegség és halál); (2) a természet és a természeti csapások; (3) az élethelyzetek csoportosítása és a társadalmi rétegződés; (4) a munka és a munka eredménye. (Terjedelmi okokból az emberi együttélésre, a családra és a nő szerepére vonatkozó, külön elemzést kívánó témaköröket kihagytam.) Ezek a nézetek szerintem nemcsak bizonyos alapvető vonásokat foglalnak össze, hanem a weberi tézis szerinti „protestáns etiká”-val kapcsolatban is sokatmondó központi dimenziókat emelnek ki.

Alapvető beállítódások, irányzatok, és visszhangjuk

A bennük képviselt felfogások, az emberi élet problémáihoz, szokásaihoz való viszonyulásuk szerint a vizsgált művek két nagy csoportra oszlanak, amelyek előzetesen konzervatív-ortodoxként vagy liberálisként címkézhetők. E felfogások lényeges mentalitástörténeti dimenziókban is különböznek egymástól. Az itt választott elnevezések azonban nem a szerzők szűkebb értelemben vett teológiai irányzatára vonatkoznak – ők túlnyomórészt liberálisnak számítottak. A könyvek csoportosítása kizárólag mentalitástörténeti szempontokat követ, s az egyedi szövegek elemzésén alapul. Az alábbiakban a két irányzat ezért „konzervatív (ortodox)” illetve „liberális tendencia”-ként szerepel.

A konzervatív-ortodox tendencia alapvonásai: a túlvilági élet erős hangsúlyozása, a lélek üdvözülése, mint a hívő ember tulajdonképpeni érdeke, amivel szemben evilági helyzete közömbösnek tűnik. A jellemző itt nem ezek tézisszerű emlegetése, hittételként való elismerése – elvben az inkább „liberális” szerzők többsége is aláírná ezeket –, hanem állandó hangsúlyos előfordulásuk, érvelésbeli státusuk. Az ember evilági helyzete közömbös, ugyanakkor minden pozitív eleme módfelett bizonytalannak, változékonynak tűnik. Az egyéni élet e szövegek tükrében csapások, szenvedések sora. Ezek közepette a szenvedésnek és okainak megszüntetéséért imádkozni szabad. A helyénvaló magatartás pedig ezeknek jogos büntetéseként való elismerése, isteni döntésnek tekintése, főleg pedig hangsúlyozottan a saját bűnös volt kifejezésének elismerése. Isten így látta jónak, a büntetést is hálásan kell elfogadni, egyébként pedig hitért és bizalomért kell folyamodni. A legnagyobb szenvedés így nem a testi kín, az emberi veszteség, hanem a hit, az Istenben való bizalom elvesztése. Az irányzat alaphangját Szikszai úti meg, amit Dobos, Révész, Szabó, Csiky visz tovább.

A második, „liberális” tendencia képviselőinél az evilági élet tranzitorikus jellege a háttérbe kerül, nagyobb figyelmet szentelnek az evilági életnek és perfekcionabilitásának, közvetlenebbül és naivabban kéri a konkrét szenvedés

megszűntetését. Ez az irányzat az idő folyamán feltűnő változásokon megy át. A század közepén még érezhetők a régi felvilágosult racionalizmusnak és a szentimentalizmusnak a nyomai, a jóságos teremtő-istenség képe, aki a világot az emberek okulására és ugyanakkor boldogulására teremtette – üdvtörténeti tervébe a polgári eszmék megvalósítását is beleértve. A század második felében ezek a naiv-racionalista felfogások háttérbe kerülnek, marad a polgári felelősség és a cselekvési keret nagyobb értékelése, szemben a visszas élethelyzet jogosan kijáró büntetesként való felfogásával. A saját bűnösség gondolata inkább lelkiismereti vizsgálat tárgyaként jelenik meg. Nem maga a sorcsapás fenyegetése, hanem a viszonyosság gondolata és úgyszólván a felfüggesztett büntetés feletti öröm az, ami a morális igyekvést valamint a felebaráti segítséget motiválja. Ide tartozik Szenci Fördös és Szívós, Szász, Medgyes⁶ és Tompa. Baksay könyve felépítése miatt, de társadalomképe, nevelési céljainak konzervatív alapvonásai, valamint stílusa miatt bizonyos értelemben átmeneti jelenség is.

A könyvcímek számát nézve, mind a két irányzat nagyjából egyenlően képviselteti magát. Két kiemelkedően sikeres „konzervatív” könyv (Révész: *Imakönyv...*, *Isten...*) az ötvenes években jelenik meg, mellettük még egy szintén nagyon sok kiadást elérő harmadik is (Dobos). A „liberális” felfogás kiadáásszámát nézve a két legfontosabb könyv szintén e korszakból való (Fördös, Szász). Mellettük egy másik többkiadásost a negyvenes évekből éppúgy ehhez a „hullám”-hoz lehet számítani (Fördös–Szívós), úgyszintén Medgyesnek és Baksaynak az ötvenes illetve a korai hatvanas években megjelent műveit is, amelyek nem bizonyultak olyan sikeresnek. Hozzájuk a hatvanas évek végén, a kiegyezés évében még Tompa társult. A továbbiakban azonban e „liberális” irányzat képviselőiben már nem íródik meg újabb imakönyv. A nyolcvanas–kilencvenes évek folyamán újabb konzervatív kísérletekre kerül sor. Míg Szabó kevésbé olvasottnak bizonyul, Csiky *Hit, remény és szeretet könyve*, valamint az erre következő *Imádkozó nő* részben a korszakon túl is sikeres.

A megfelelő adatok hiányossága miatt a közben történő újabb kiadásokról csak első benyomásokat lehet rögzíteni. A „konzervatív vonal” szerzői mintha összesen, az új kiadásait is tekintetbe véve, nagyobb közönségsikernek örvendhettek volna. A szélsőséges liberális-racionalista felfogás mindenestre e tekintetben kevesebb elfogadásra talált. Ugyanakkor számba kell venni, hogy a könyvek e hangulatbeli különbségei mellett más szempontok is lehettek lényegesek a korabeli olvasók számára: Az *ájtatos hölgy* pl. hazafias részei miatt kel-

⁶ Medgyes az egyéni imagyakorlatra írt s a táblázatban szereplő könyvén túl az *egyházi imakönyv*-ben néhány nézetét a szélesebb közönség számára s ugyanakkor a lelkész-kollégák használatára még határozottabban fejtette ki. E műve szintén csak egy kiadást ért meg. (Egyházi imakönyv. Eredeti imák. – Kolozsvár (Steint J.) 1855.)

tette fel a cenzúra figyelmét⁷, az ott, de másutt is olvasható hazafias részletek szintén hozzájárulhattak egy-egy mű sikeréhez, éppúgy mint a szerző személye, aki adott esetben nemcsak lelkész, hanem híres költő is volt.⁸ Ha a könyveket egyéb szerkesztési elveik szerint is csoportosítjuk és a mindenkori – hallgatóságosan, a könyv szerkesztésével és stílusával, vagy explicit módon is – célba vett olvasóközönségükre is vonatkoztatjuk, Fördös *Buzgóság szárnyai* és Révész *Isten az én szívemnek...* című könyvét mint a nagyobb olvasóközönség mindennapi használatára írt, az egyházi év ünnepeit is, de ezek mellett az élet viszonyosságait is szélesen tárgyaló, s e minőségében sikeres zsebkönyvnek tekinthetjük; Csiky *Hit...* című vastag, családi bejegyzésekre is bőven helyet adó imagyűjteményét pedig a régi Szikszay-féle imakönyvnek korszerűsített s ebben a vállalkozásban szintén sikeres változatának. Révész *Imakönyve*, de Szász *Buzgóság könyve* viszont példa lehet egy olyan kiadványtípusra, ami hosszabb elvi jellegű elmélkedésekkel illetve dogmatikai érvelésekkel egy, az előbbiekhöz képest műveltebb olvasóközönségnél ért el hosszú távú sikert. A korszak vége felé a „liberális vonal”, ötvenes évekbeli erős pozíciója után, a „konzervatívok”-kal szemben háttérbe szorul. Általában a hetvenes évek, úgy látszik, a műfajnak mind az új művek megjelenését, mind az új kiadásokat nézve nem kedveztek. A nyolcvanas évek újabb, főleg „konzervatív” beállítottságú új kiadások kezdetét jelzik, e tendencia a következő két évtizedben mind a két oldalon folytatódik s megerősödik. Valószínűnek látszik, hogy az adaptációs kísérletek az előző évtizedek nagy strukturális változásaira, a mélyreható kulturális változások láttán megfogalmazott új stratégiák, szűkebb értelemben különösen az egyházpolitikai törvények által kihívott újítási törekvések akkor e területen is megfogható eredményekhez vezettek.

Egyes problémakörök

BETEGSÉG, TERHESSÉG, HALÁL

Az emberi testiségnek ezek az aspektusai a könyvekben feltűnően nagy teret kapnak. Ha az egyházi ünnepekkel foglalkozó részeket levonjuk, és csak a konk-

⁷ E könyv példa arra, hogy egyes imakönyvek közkedveltségéhez, illetve könyvpiaci jelenlétük megszorításához politikai szempontok is hozzájárultak. Deák Ágnes pl. Szenczi Fördös és Szivós „Ájtatos hölgy...” című könyvének elkobzására utal, amire annak hazafias elmélkedései adtak okot: Deák Á. 1995. 40. (Köszönöm a szerzőnek, hogy felhívta figyelmemet erre a megfigyelésére.) Szinnyei a mű 1852-es, második kiadásáról azt jegyzi meg, hogy „E kiadásból a rendőrség a hazáért való imákat kitiltotta, helyökbe úrvacsoraiak tétettek.” Szinnyei J. 698.

⁸ Például Tompa Mihály; de Szász Károly költői működése láttán ilyen motívumok az ő imádságos könyvével kapcsolatban sem zárhatók ki.

rét élethelyzetekkel foglalkozókat – vagyis a konkrét életviszonyokra, helyzetekre, konfliktusokra, az emberi együttélésre illetve a hittel szembeni kihívásokra kiterő szakaszok összetételét – nézzük meg, akkor még feltűnőbb a betegséggel, halállal, illetve terhességgel és szüléssel foglalkozó szövegek kimagasló részese-
sedése. (Lásd a 2. táblázatot) A század folyamán, ha a könyveket első megjelenésük éve szerint csoportosítjuk, tendenciájában e témakör lassú részarányos csökkenése állapítható meg, megszakítva Csiky *Hit*, ... című könyvének kiugróan magas értékével. A két irányzat képviselői szerint nem állapítható meg egyértelműen a téma behatóbb tárgyalása vagy fokozottabb elhanyagolása más témákkal szemben. Nagyon alacsony ezen részek aránya néhány, de azért nem minden „liberális” szerzőnél. Amennyire az elemezhető esetek alacsony száma és az első kiadások éveinek szóródása erre következtetni enged, mind a két irányzat hozzájárul az általános csökkenéshez. Kivétel a már említett „konzervatív” hajlamú Csiky Lajos, a magyar református belmisszió egyik úttörője, akinek akkor megfogalmazódó teológiai felfogása nyilván hozzájárult könyve eltérő proporcióihoz, és akinek kiemelkedően sikeres könyve mintegy ellenpéldaként szolgálhatna. (Az első kiadáshoz képest viszont a témakör aránya a későbbi bővítések révén erősen csökken.) Az alapvető eltérések a két irányzat között a megközelítésben, az imádkozó embernek ajánlott magatartásban figyelhetők meg.

A jelenség „miért”-jéről egyelőre csak feltételezéseket lehet fogalmazni. Szerintünk a csökkenő számarány igenis azzal magyarázható, hogy a „civilizáció folyamatá”-ban (Elias), a polgári kultúra térnyerése folyamán az ember testisége mind jobban veszít magától értetődéséből; van, de kizorol a hivatalos diskurzusból. A református imádságos könyvek a testiség vonatkozásait lassan, de fokozatosan csökkenő mértékben tárgyalván így tehát egy általános kultúrtörténeti tendenciát követnek. További magyarázatnak a század második felének demográfiai változását, mint tapasztalati tény is számításba kell venni: mind a születések, mind a halálozások számaránya erősen csökken. A nagy járványok visszaszorulnak, betegség és halál lassan eltávolodik egymástól. (Bár a demográfusok szkeptikusak arra nézve, hogy ez a fejlődés mennyire az orvostudomány haladásának köszönhető, a 19. század e felfogása még néhány imádságos könyvben is közvetetten megjelölhető: a liberális irányzat egyes képviselői a szakszerű orvosi kezelés igénybevételére sem mulasztják el figyelmeztetni olvasóikat.) Az egyelőre korlátozott mennyiségű anyag miatt, valamint azon körülmény miatt, hogy a kiadásokról s főleg példányszámaikról keveset lehet mondani, e téren óvakodnunk kell a messzemenő következtetésektől.

Tartalmilag megfigyelhető a témakör beható részletezése a konzervatív tendencia képviselőinél, mind a szenvedés, mind a vele szemben követendő helyes magatartás aspektusai szerint. Feltételezhető, hogy a szenvedés – egy ügyis elkerülhetetlen helyzet kiélése és megjelenítése – az egyik pont, ami hozzájárult

közönségsikerükhöz. Ugyanakkor a betegség mint Isten jogos büntetése jelenik meg, amit elfogadni illik. Feltűnő továbbá a betegség közelsége a halálhoz. Ezzel szemben a racionalista szerzők általánosabban, az élet viszontagságaival, a jó és rossz szükséges váltakozásával magyarázzák a betegséget. Inkább józan viselkedést és gondos kezelést ajánlanak. Háttérbe kerül a büntetés gondolata. Elvben persze náluk is megvan, de előfordulásának gyakorisága változik, kevésbé hangoztatják. (Bűnös voltukat beismerik, de mintha a büntetés gyors felfüggesztését kérnék.) Istennel szembeni érvelésükben feltűnő a tendencia, hogy az életben hagyott, gyorsan meggyógyult ember – mind Isten, mind embertársai számára – nagyobb hasznára utalnak. Ez az érvelés a liberális tendencia mérsékeltebb szerzőinél is megfigyelhető, de kevésbé élesen. Hasonlóképpen a terhesség és a szülés részletezése is nagyobb és drámaibb az ortodox tendenciát képviselő könyvekben. A fájdalmas szülést isteni akaratnak fogják fel, a racionalisták inkább az evilági felkészülésre hívják fel a figyelmet, illetve a mérsékeltéknél, köztük a sikeresebbeknél, éppen csak megemlítik ezt. Terjedelemre nézve inkább a leendő családi boldogságot ecsetelik, a – kevésbé sikeresnek bizonyuló – szentimentális felfogás pedig majdnem a kiscsaládi idillt festi le a híveknek.

A TERMÉSZET ÉS A TERMÉSZETI CSAPÁSOK

Általában feltűnő a természeti ritmus illetve a mezőgazdasági munka nagy szerepe a könyvek felépítésében. Ebben a két csoport megegyezik. (A nőknek szánt könyvekben ez kevésbé erős, bár a természet és ritmusa, szántás, vetés és betakarítás, ott is előfordul, mint elmélkedés tárgya, és mint strukturáló elv.) Különbséget inkább a természetnek vagy életkörülményként való, áldásaiban és csapásaiban az isteni akarat rejtelmes eszközöként való felfogása, vagy pedig lírai, néha idilli ábrázolása, szimbolikus értelmezése mutat. Itt bizony nem a szerzők eltérő költői tehetségével van dolgunk: ahol a természet termelési körülmény, ott esztétikai értékelése gyakorlatilag kizárt. Nem meglepő, hogy egy nagyrészt mezőgazdasági munkából élőkkel álló felekezetben azok a könyvek, amelyek tömeges visszhangra leltek, ily módon látják a természetet – mint nagyszágos és félelmetes körülményt, kemény és ugyanakkor rejtelmes ritmusú adottságot, amelybe a gondviselés, így vagy úgy, az egyént beléhelyezte, és amely által akaratát érvényesíti. Ennek fordítottja – a természet, mint az isteni teremtés nagyszerűségének demonstrációs példánya – nemcsak mint a racionalizmus illetve szentimentalizmus és ezek természetfelfogásának továbbélésével magyarázható, hanem ugyanakkor célcsoport probléma is: A legjellemzőbb példányok általában hölgyekhez, a művelt rétegek női tagjaihoz fordulnak.

Ezzel szemben a hagyományosabb felfogás szerint Isten akaratát konkrét eseményekben is megnyilvánul. Így az időjárásra való kedvező befolyását is kérni lehet tőle, esőért, a kedvező időjárási körülményekért könyörögni (3. táb-

lázat). Szikszay erre részletes indoklást és útmutatót is ad, de a szélesebb közönségnek írt imagyűjteményekben csak néhányan követik példáját. Révész jó példa a téma konzervatív szellemű átvételére, a konzervatív irányzat több sikeres képviselője azonban kihagyja. Csiky csak a korszak végén, 12 ilyen útmutatót nélkülöző kiadás után, egészíti ki művét megfelelő szöveggel. Baksay viszont, természettudományos világképének ellenére, mintha egy alapvető emberi igénynek engedve, esőért is imádkoztat. Más „liberális” szerzőknél, a téma direkt felvételét kerülő szövegekben, közvetítő kísérlet figyelhető meg a természet józan megfigyelése, az evangéliumi ígélet, és a mégis fennálló, a fenyegető csapások elhárítását kérő könyörgés között. Egészében véve úgy tűnik, mintha az esőérti ima, legalább ebben a direkt formában, a század folyamán kiszorul az imádságos könyvekből. (Ugyanakkor a lelkészeknek írt imagyűjteményekben sokáig nyomon követhető.⁹)

A TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉG ÉS AZ ÉLETHELYZETEK CSOPORTOSÍTÁSA

Alapvető tézis – amelyben a könyvek, különbözően széles részletezéssel, meg-egyeznek – a keresztyének egyenlősége Istennel szemben. Szikszai, aki a hatalmi pozíciókat és szakmákat, mint az imádkozó ember különböző „állapot”-t, részletesen tárgyalja, és evilági sajátosságait, néha előnyeit ki is emeli, hangsúlyozottan az általános keresztyén vallásosság normáit, általánosan érvényes követelményeit állítja vele szembe. Az egyes pozíciók, mint az imádkozó ember lehetséges különböző helyzetei, ezeknek az általános normáknak az adott esetben való alkalmazását magyarázzák meg. Ezen helyzetek bemutatásában Szikszai nyilvánvalóan saját kora rendi rétegződéséből indul ki, viszont a dualizmus idején kiadott újabb kiadásokban ez a minta változatlanul megmaradt. (5. táblázat)

Ugyanakkor feltűnő egy bizonyos eltérés a dualista kor társadalmi fejlődése és a korabeli imádságos könyvek világa között. Az imádságos könyvek nem kezdtek a társadalmi változás következményeként új társadalmi élethelyzeteket tárgyalni, vagy egy új ranglétrát felállítani. Ez részben a régebbi keletű, különösen a hagyományos felfogású könyvek erős részarányával függ össze. De így is megállapítható, hogy a 19. század vége körül megírt könyvek is csak kevés új csoportelnevezést vezetnek be. E ritka esetek egyike Csikynél a „tudományos pályán működő ember”, akivel szemben, korábbi mintákkal összehasonlítva, a lelkipásztor tűnik el. Ha a Szikszainál megadott csoportosítást vesszük alapul, akkor az idő folyamán az összeállítások inkább kevésbé részletesek, vagy teljesen kimaradnak, újítkónál éppúgy, mint egyes konzervatívoknál. Ebben a tekintetben a liberális tendencia képviselői haladnak az élen. E megközelítés elvi

⁹ Például: Hetesy V. 1893.; Könyves Tóth K. 1895.

megalapozottságú; Medgyes pl. az emberek közti különbségtételt nemcsak Isten színe előtt, hanem a társadalomban is elutasítja, megszüntetésében az üdvtörténet beteljesítését látja. De az ilyen szélsőséges felfogások e téren is kivételt képeznek. Másutt, e csoporton belül is inkább az a tendencia állapítható meg, hogy a rangsorból a hatalmi pozíciók tűnnek el, így a megmaradó pozíciók polgári pályák, szakmák csupán. Más szerzőknél a különösen nehéznek tekintett pálya, élethelyzet külön magyarázatra szorul (Dobosnál és Fördösnél csak a szolga számára van külön imádság, gazda részére nincs).

Ezt a képet többféleképpen lehet értelmezni. A konkrét társadalmi helyzetek – mint az imádkozó ember státusa, állapota – eltűnése vagy visszaszorulása formálisan egy általános keresztyén egyenlőség nevében történik meg. Ugyanakkor ebben a szilárd státusok, rendi pozíciók feloldását is feltételezhetjük. (Teljesen csak ott tűnik el, ahol az evilági társadalmi egyenlőtlenség is elvi elutasításra talál, vagy ahol nőknek írnak, akik férjük státusához vannak kötve, de általában mint címzettek, a vagyonosabb rétegekhez tartoznak.) Az egyenlőtlenség illetve az eltérő társadalmi helyzetek tabuvá tételéről igazán mégsem lehet beszélni. A tendenciában inkább az a feltűnő, hogy lassan az alsó rangokra szorítkoznak, azokéra, akik helyzete külön magyarázatra szorul, vagy aminek jogosultságát, Istentől való voltát külön meg kell indokolni (szemben a jóléttel).

A MUNKA ÉS A MUNKA EREDMÉNYE

A protestáns etikáról, az ún. protestáns gazdasági magatartásról alkotott és szélesen elterjedt weberi képlet miatt ez a problémakör különösen érdekes. A megvizsgált imádságos könyvek alapfelfogása szerint a munka csak akkor hoz eredményt, ha Isten áldása van rajta. Eltérések abban állapíthatók meg, hogy ezt elvként hirdetik-e meg, vagy inkább általános megfontolásként, illő gondolatként emlegetik. Árnyalatnyi különbségek figyelhetők meg tradicionalisták és „liberálisok” között e tekintetben, hogy – még a kötelességgént szorgalmasan végzett munka után is – mennyire kérdéses a munka eredménye és az azon alapuló élet biztonsága.

Szikszaik számára egyszerűen nincsen szükséges összefüggés munka, erőfeszítés, szorgalom és eredmény, földi jólét között. Hangsúlyozottan kiemeli, hogy a saját szorgalma eredményeként senki ne várja munkája hasznát. A föld nem a befektetett munka szerint hoz termést, de még az inkább a munkaráfördítástől függő iparos munkában is az emberi igyekvés csak az egyik szükséges feltétel. (Hasonlóképpen Dobos, Révész is.) Minden emberi tevékenységre, így a munkára nézve is, a mértékletesség etikáját hirdetik. Dolgozni, egy körülhatárolt munkakör belső normái szerint, követelmény; ezután egy bizonyos, éppúgy hagyományos életmód, életszínvonal jár. Nem a „több”-re vágyás, hanem a megelégedés, mint Istentől kiosztottal való megelégedés a keresztyén erény. Bizonyos

mértékben szabad földi jóléért, gazdagságért imádkozni, de csak mértéktelenen. (Lásd az 5. táblázat.) A gazdagság inkább csábítás a bűnre. A szegénység viszont nem feltétlenül büntetés, Isten azért ezt választotta ki valaki állapotaként, mert az illetőnek az a legjobb. A végső szempont a túlvilági élet legyen.

A liberális tendencia szerzőinél maga a munka és eredményének kapcsolata szorul ki az érvelésből. Fördős iparosok pl. mértékletes sikerért imádkoznak, de nem tér ki arra, hogy mennyit érhet el egyáltalán, saját erőből vagy Isten áldása révén. Tompánál is a kerti méhecskék adják meg az állandó serény munka példáját, ennek eredménye viszont — az Istennek tetsző igyekezettel szemben — nem érdekes és nyilvánvalóan nem is az eredményért történik meg. Éppen a konzervatív tendencia képviselőinél szorul magyarázatra néha munka és megírt eredménye: természeti csapások teszik tönkre a termést, kedvezőtlen időjárás miatt hiába való volt egy egész év munkája, de még a mesterember jóléte sem csak a végzett munkától függ. Ilyen esetben a bűnös ember emlékezzék bűnösségére, és gondolja meg földi életének átmenetiségét. Lehet, hogy a liberális tendenciában ez a probléma részben a mezőgazdasági világgal együtt szorul ki az érvelésből. Ehelyett a szerzők inkább a szegénységre, a szegényekkel való helyes bánásmódra térnek ki, hangsúlyozzák a felesleg részbeni elosztására való kötelességet. A gazdasági kudarc, a gazdag szegénnyé válása már nem annyira Isten büntetéseként, hanem a sors általános forgandósága miatt számításba veendő lehetőségként villan fel, ami az embert józan észből is felebaráti segítségre motiválja.

A mértékletesség etikája ott szorul vissza érezhetőbben, ahol — szemben a mulatságok Szikszai-féle elutasításával vagy nagyon óvatos kezelésével — azok most szintén Isten áldásai, egy bölcs világregend ártatlan örömeiként jelennek meg. Az idő haladtával, ahogy már mutattam, ezek a felfogások is csak mérsékelt fogalmazásban élnek túl, mellettük mindig megmarad egy erős, ortodox jellegű áramlat, ami itt is, a munkafelfogásban is, Szikszai örökségébe lép.

Összefoglalás helyett: Az imádságos könyv, mint mentalitástörténeti forrás

Az imádságos könyv érvelésbeli struktúrájáról, a szerzői összetétele miatt vele szemben szükséges módszertani óvatosságról a bevezetőben elmondottakat itt nem akarom megismételni. Mivel e forrástípusnak itt bemutatott első felmérése egy viszonylag terjedelmes, de minden valószínűség szerint nem teljes forrásbázison alapul, eredményei előzetesek, a megállapításai tendencia-megfigyelések. További címek bevonása, a lelkészeknek szánt illetve egyes élethelyzetekre vagy alkalmakra vonatkozó könyvek párhuzamos elemzése jobban árnyalhatja a képet. Ugyanakkor a fenti megfigyelések kizárólag szövegvizsgálatokra támaszkodnak. A könyvek s az általuk adott életvezetési tanácsok teológiatörténeti

értelmezése további kutatási feladat marad. Éppúgy az elemzett könyvek olvasottságáról csak közvetett adatok alapján lehetett megállapításokat tenni. Erről, az egyes művek befogadásáról illetve a népi olvasmányok összetételéről, csak elenyészően kevés információval rendelkezünk.¹⁰ A fenti tartalmi elemzésnek ez nem is volt célja. De feltételezhető, hogy hagyatéki leltárok alapján, elszórta fellelhető naplók, visszaemlékezések alapján erre vonatkozóan „alulnézetből” is ki lehet egészíteni a fenti megfigyeléseket. Továbbá nem árt emlékeztetni arra, hogy az itt bemutatott elemzés a dualizmuskori református mentalitásra összpontosult, ahogy és *amennyire* ez a korabeli imádságos könyvekben felsejlik. A mentalitás egésze szélesebb s összetettebb annál, amint a népi vallásosság sem csupán arra szorítkozik, amit a teológusok lényegesnek vagy helyénvalónak tartottak.

Ezekkel a megszorításokkal, a következő megfigyeléseket lehet összefoglalni:

(1) A forrástípus, még inkább pedig az egyes könyvek megállapításainak mentalitástörténeti használhatósága nyilvánvalóan az alkalmazott mentalitásfogalomtól, pontosabban annak inkább az emocionális vagy inkább a racionális fogalmakban is rögzített tényezőket hangsúlyozó voltától (is) függ. Minél „racionálisabb” a mentalitásfogalmunk, annál jobban kiaknázható az imakönyv.

(2) A vizsgált anyag rövid bemutatása továbbá azt is megmutatta, hogy a műfaj további vizsgálata – az új kiadások megragadható közönségikere alapján – eredményt hozhat az általános irányzatok elfogadása, elfogadottsága, valamint az egyes témaköröknek a hívők számára való jelentősége tekintetében.

(3) Ezen túl bizonyos érdekes hosszútávú változások e forrástípus időbeli fejlődésében is megfigyelhetők. (A legszembetűnőbb egyelőre az emberi testiség aspektusaival foglalkozó tartalmi egységek arányának lassú, általános csökkenése korszakunk folyamán.)

(4) A könyvek a bennük rögzített tartalmi pozíciók és a mindenkori célcsoport-megjelölések, továbbá a korabeli mentalitás belső rétegződésére, egyes problémaköröknek és tapasztalatoknak egyes társadalmi vagy művelődésbeli rétegekhez való kötődésére vonatkozóan is elemezhetők.

Korlátozásképpen, ugyanakkor kitekintésképpen is, nem szabad kitérni az elől a kérdés elől, vajon létezett-e egyebek mellet az életvezetési tanácsokat adó olvasmányok tanúsága szerint is összprotestáns mentalitás abban a korban, és milyen belátásokat enged erre nézve a keresztyén-keresztény összehasonlítás (a többi valláscsoportról nem is beszélve).

¹⁰ Lásd pl.: Kovács I. G. 1989.

Irodalom

- Blaschke, Olaf – Kuhleemann, Frank-Michael 1996: Religion in Geschichte und Gesellschaft. Sozialhistorische Perspektiven für die vergleichende Erforschung religiöser Mentalitäten und Milieus. In: *Religion im Kaiserreich. Milieus – Mentalitäten – Krisen*. Szerk. Blaschke – Kuhleemann, Gütersloh 7–56.
- Csohány János 1973: *Magyar Protestáns Egyháztörténet*. Debrecen
- Deák Ágnes 1995: Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolutista kormányzat ellen 1851–1852-ben. *Aetas* 4: 27–59.
- Hetesy Victor 1893: *Vigasz a siralom völgyében. Vasárnapi, innepi és alkalmi imádságok*. Pécs
- Kovács István Gábor 1989: *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*. Bp.
- Könyves Tóth Kálmán 1895: *Az Ur házában. Imádságok vasárnapokra, innepekre s különféle alkalmakra*. Debrecen
- Medgyes Lajos 1855: *Egyházi imakönyv. Eredeti imák*. Kolozsvár
- Schulze, Hagen 1985: Mentalitätsgeschichte. Chancen und Grenzen eines Paradigmas der französischen Geschichtswissenschaft. *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 4: 247–270.
- Szász Károly 1908: *Buzgóság könyve. Elmélkedések és imák protestáns nők számára*. Bp.
- Szigeti Jenő 1970: Milton elveszett paradicsoma Magyarországon. *Irodalomtörténeti Közlemények* 2: 205–213.
- Szinnyei József 1891–1914: *Magyar írók élete és munkái* 1–14. k. Bp.
- Weber, Max 1982: A világvallások gazdasági etikája. In uő: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások*. Bp. 291–338.
- Wunder, Heide 1990: Kulturgeschichte, Mentalitätengeschichte, Historische Anthropologie. In *Fischer Lexikon Geschichte*. 65–86.

Függelék

1. táblázat

A kiválasztott református imádságos könyvek

(Az első kiadás sorrendjében, az utolsó dualizmuskori kiadások megjelölésével,

* = nők számára írt munkák)

Szikszai György: Keresztyéni tanítások és imádságok a keresztyén ember külömb-külob-m-féle állapoti és szükségei szerént készítette és a vélek élni akaróknak lelki hasznokra írta - - Pozsony (Füskúti Landerer Mihály) **1786.**; 97. debreceni k. Debrecen (Telegdi K. Lajos utóda Eperjessy István) é.n. [1918.]

Szenci Fördös Lajos – Szívós Mihály*: Ájtatos hölgy. Elmékedések és imák müvelt protestáns hölgyek használatára.- Kecskemét (Szilády Károly) **1846.**; 3. k. Pest 1867.; 4. k. Bp. (Hornyánszky) 1897.

Révész Bálint: Imakönyv protestáns keresztyének számára magános használatul.- Szerzette - - Debreczen (Telegdi) **1851.**; 13. k. Debreczen (Hegedüs és Sándor) 1916.

Fördös Lajos: Buzgóság szárnyai melyeken a kegyes lélek Istenhez emelkedik. Imádságok reformált keresztyének számára.- Kecskemét **1852.**; 7. k. Bp. (Hornyánszky) 1894.; 15. k. uo. 1909.

Szász Károly*: Buzgóság könyve. Elmékedések és imák protestáns nők számára.- [1855.] 8. k. Bp. (Franklin) 1908.

Dobos János: Keresztyén imák. A Házi ajtatosság növelésére, és a protestáns keresztyén felekezetek használatára írta - - Czeglédi ref. lelkész.- Pest (Heckenast) **1855.**; 5. k. Bp. (Franklin) 1890.

Medgyes Lajos*: Protestáns nők imakönyve. Különféle alkalmak- és esetekre. Pest (Pfeifer) **1859.** 265, VI.

Révész Bálint: Isten az én szívemnek kösziklája, és az én örökségem mindörökké! Imakönyv református keresztyének számára magán használatul. Debreczen (Telegdi K. Lajos) **1859.**; 9. k. Debreczen (Telegdi K. Lajos Utóda Eperjessy István) é.n [1907.]; 16. k. uo. é.n.

Baksy Dániel: Mennyei szövétnek. Mennyei szövétnek. Vallásos olvasó- és imakönyv. Írta - - Debreczen (Telegdi) **1863.**; kiadásszám nélkül: Debreczen (Telegdi, Kutasi ny.) 1896.; 2. jav. kiad. Budapest (Kókai Lajos) 1900.

Tompa Mihály: Olajág. Elmélkedések, fohászok és imák. Hölgyek számára olvasó- és imakönyvül.- Pest (Heckenast) 1867.; 2. k. uo. 1869.; [kiadás megjelölése nélkül:] uo. 1871.; 3. k. Bp. (Franklin) 1883.; 7. k. uo. 1911.

Csiky Lajos: Hit, remény és szeretet könyve. Az élet kedvező és kedvezőtlen napjaira. Imádságok és elmélkedések a magyar protestáns nép számára.- Bp. (Hornyánszky) 1884.; 3. k. uo. 1914.; 14. k. Bp. (Vall. Tract. Társ.) 1921.

Szabó Aladár: Lelki harmat. Elmélkedések és imák az év minden napjára.- é.n. [1894.]; 2. k. Budapest (Hornyánszky) é.n. [1900.]

Csiky Lajos*: Az imádkozó nő. Imádságok és elmélkedések protestáns nők számára.- Bp. (Hornyánszky) 1900.; 3.k. uo. 1912; 4. k. uo. 1917.

2. táblázat

Betegség, halál, terhesség témakör aránya az összoldalszámhoz képest a református imádságos könyvekben

az első megjelenés éve	használt kiadás	szerző	cím	betegség, halál (%)	betegség, halál, + terhesség (%)
1786	=	Szikszay	Ker. tanítások...	18,31	23,35
(x 1868)	=			17,17	21,9
1846	=	Fördös/ Szivós	Ájtatos hölgy *	23,76	29,14
(x 1897)	=			12,99	16,23
1851	13.k. 1916	Révész	Imakönyv...	7,46	14,9
1852	12.k. 1905	Fördös	Buzgóság szárnyai...	12,95	19,64
1855	5.k. 1890	Dobos	Ker. imakönyv	12,85	16,43
1855	8.k. 1908	Szász	Buzgóság könyve *	9,83	13,51
1859	9.k. [1907]	Révész	Isten az én szívemnek...	8,33	10,33
1859	=	Medgyes	Prot. nők imakönyve *	2,28	5,32
1863	1900	Baksay	Mennyei szövétnek	4,43	7,64
1867	=	Tompa	Olajág	4,74	4,74
1884	=	Csiky	Hit...	34,52	52,17
(x 1914)	=			21,37	33,93
1894	=	Szabó	Lelki harmat	-	-
1900	4.k. 1917	Csiky	Imádkozó nő *	2,52	3,78

Jegyzetek:

Az összes oldalszámra vonatkoztatva, tartalomjegyzék nélkül, a szövegben is alapul vett kiadások alapján. (Átdolgozások nélkül is az egyes kiadások szedése eltéréseket eredményezhet.) Szikszaynál a későbbi szerkesztői beavatkozások miatt az eredeti és az általunk idézett, Fördös – Szivósnál, Csikynél későbbi lényeges bővítések miatt az első és az utolsó dualizmuskori kiadást vizsgáltam meg. Özvegyeknek, árváknak szóló szövegeket nem vettem számba.

* = nők számára írt munkák

x = későbbi, lényegesen bővített kiadás

3. táblázat

Esőérti imák, természeti csapások a református imádságos könyvekben

Szikszai György: Keresztyéni tanítások

esőért: x (mikor szárazság van)

természeti cs.: x („midőn villámások és égi csattogások vannak”)

Szenci Fördös Lajos/ Szivós Mihály*: Ájtatos hölgy

esőért: - ; természeteti cs.: -

Fördös Lajos: Buzgóság szárnyai ...

esőért: -

természeti cs.: x (égiháborúkor)

Szász Károly*: Buzgóság könyve

esőért: -, természeteti cs.: -

Dobos János: Keresztyén imák

esőért: -, természeteti cs.: -

(Medgyes Lajos: Egyházi imakönyv)

esőért: - ; természeteti cs.: - (csupán: szűk aratáskor)

Révész Bálint: Imakönyv

esőért: x (esőérti könyörgés, esőérti hála)

természeti cs.: x (hosszas és káros esőzésekör/ jégeső, zivatar által okozott romlásokör/ égiháborúkor/ víziáradásokör/ földindulásokör)

Révész Bálint: Isten

esőért: x (esőérti könyörgés, esőérti hála)

természeti cs.: x (hosszas és káros esőzésekör/ jégeső, zivatar által okozott romlásokör/

nagy égiháborúkor/ földindulásokör/ víziáradás félelmei között/ hálaima csapások megszűntekör)

Medgyes Lajos*: Protestáns nők imakönyve

esőért: - ; természeteti cs.: - (Szűk aratáskör/ szűk esztendő alkalmával/

ínség alkalmával)

(csupán: szűk aratáskör/ szűk esztendő alkalmával/ ínség alkalmával)

Baksay Dániel: Mennyei szövétnek

esőért: x (esőt kérő könyörgés, esőért mondandó hálaadás)

természeti cs.: x (kártékony esőzések, jégvihar, árvizek, földrengés)

Tompa Mihály: Olajág

esőért: - ;

természeti cs.: -

Csiky Lajos: Hit, remény és szeretet könyve

eső: -

természeti cs.: égháború/ árvizveszély/ hálaadó imádság a kártétel nélkül elvonnult égháború után

(Igy a 12. kiadásig. A 13., 1914-es kiadásban ő is „szárazság idején” illetve „hosszas, káros esőzés ideje alatt mondandó” imát közöl.)

(Hetesy Victor: Vigasz a siralomvölgyében. (1893):

esőért: x (esőért való könyörgés/ esőért való hálaadás)

természeti cs.: - (Szűk aratási?)

(Könyves Tóth Kálmán: Az Úr házában. (1895):

esőért: x

természeti cs.: zord tavasszal/ késedelmes tavasszal/ száraz, rekkenő időjárás alkalmával/ szárazság idején)

Szabó Aladár: Lelki harmat. (1894, II. 1900)

esőért: - ; természeti cs.: -

Csiky Lajos*: Az imádkozó nő. (1900, ...)

eső: -

természeti cs.: -

4. táblázat

Foglalkozások, pozíciók, szerepek a református imádságos könyvekben

(A szerzők által választott sorrendben, a nőknek írt könyvek nélkül.)

Szikszai	Fördös	Dobos	Medgyes	Révész
- király			-	-
- méltóságba helyezettek, ítélő bírák, tisztviselők, hatósági személyek	- szolga vagy szolgáló	[mint külön élet- helyzet a reggeli és esti imádságok közt kiemelve:]		
- lelkipásztor	- szegény ember	- kézművesek,		
- gazda és gazda-asszony	- vagyonos ember	- földművelők		
- szolga és szolgáló	- iparos	- nehéz munkával élő ember		
- tanító		[valamint általá- ban: földi jólétért/ gazdagságért/ szegény ember imája/ stb.]		
- ügyvéd				
- orvos				
- fegyverviselő ember				
- nemes				
- kereskedő				
- mesterember				
- földművelő ember				
- (utazó)				
(13)	(4)	(3)	(0)	(0)
(vegyesen családbeli pozíciókkal, életkorok- kal)				

Révész: Isten...	Baksay	Csiky: Hit...	Szabó
- mesterember	- felsőség	- tudományos pályán	-
- földművelő	- lelkipásztor	- működő ember	
- kereskedő	- tanító	- földművelő ember	
- pásztor	- szántóvető	- kereskedő	
- katona	- mesterember	- mesterember	
- cselédek,	- kereskedő	- katona	
szolgák,	- katona	- napszámos	
szolgálók	- szolga	- cseléd	
- vándorló legény	(- rabság)	(- utazás)	
(- rab)			
(7)	(9)	(7)	(0)

5. táblázat

Az egyéni gazdasági helyzetre vonatkozó imák a református imádságos könyvekben

Szikszai György: Keresztyéni tanítások

nyomorúságban/ mikor földi javaiban akármilyen módon nagy kárt
vall/szegénységben/

Szenci Fördös Lajos/ Szívós Mihály*: Ájtatos hölgy**Fördös Lajos: Buzgóság szárnyai...**

szegény/ vagyonos ember imádsága/ Akármely nagy csapás alkalmával

Szász Károly*: Buzgóság könyve

Földi jókban szenvedett kár alkalmával/ Szegényekért

Dobos János: Keresztyén imák

Földi jólétért/ Gazdagságért/ Hatalom-, Méltóságért [értsd: hála ...ért!]/ A károsodott
imája/ Füstbe ment remények között/ Éhség idején

(Medgyes Lajos: Egyházi imakönyv.

Nehéz körülményekben/ Közcsapások alkalmával/ Bő aratáskor/ Szűk aratáskor/
Szűk esztendő alkalmával/ Tartós ínség alkalmával/

Révész Bálint: Imakönyv

Drágaság, éhség idején / Boldog állapotban lévő ember imája/ Boldogtalan állapot-
ban lévő ember imája

Medgyes Lajos*: Protestáns nők imakönyve**Baksay Dániel: Mennyei szövétnek**

Gazdagság/ Szegénység

Tompa Mihály: Olajág**Csiky Lajos: Hit, remény és szeretet könyve. (1885; XIII.)**

Gazdag aratás után mondandó ima/ Szűk aratás után mondandó ima

(Hetesy Victor: Vigasz a siralomvölgyében. (1893/-): -

(Könyves Tóth Kálmán: Az Úr házában. (1893/-): -)

Szabó Aladár: Lelki harmat. (1894, II. 1900)

Csikó Lajos*: Az imádkozó nő.(1900, ..)
Jólétben/ Szegénységben/ Megelégedésben

A

Rendi társadalom – polgári társadalom sorozat kötetei

1. *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok.* Szerk. Á. Varga László, Salgótarján 1987.
 2. *Kutatás – módszertan.* Szerk. Erdmann Gyula, Gyula 1989.
 3. *Társadalmi konfliktusok.* Szerk. Á. Varga László, Salgótarján 1991.
 4. *Mezőváros – kisváros.* Szerk. Mikó Zsuzsa, Debrecen 1995.
 5. *Paraszti kiszolgáltatottság – paraszti érdekvédelem, öngazgatás.* Szerk. Erdmann Gyula, Gyula 1994.
 6. *Írástörténet és szakszerűsödés.* (megjelenés alatt)
- Supplementum - *Vera (nem csak) a városban.* Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére. Szerk. Á. Varga László, Debrecen 1995.
7. *Kőfallal, sárpalánkkal...* Várostarténeti tanulmányok. Szerk. Németh Zsófia – Sasfi Csaba, Debrecen 1997.
 8. *Etnicitás és felekezetiiség.* (megjelenés alatt)
 9. *Mágnások, birtokosok, címerlevelesek.* Szerk. Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Péter, Debrecen 1997.
 10. *A társadalomtörténet-írás helyzete hazánkban – Az ipari társadalom az iparosítás előtt, alatt és után.* (megjelenés alatt)

